

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Dokuz Eylül University Principles Of Ataturk And Revolution History Institute

Cilt / Volume: XX

Sayı / Issue: 40

Yıl / Year: 2020

Bahar / Spring

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*JOURNAL OF MODERN
TURKISH HISTORY
STUDIES*

İzmir - Temmuz 2020

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: XX Sayı: 40 Yıl: 2020 / Bahar

Yayın No: 09.8888.5600.000/BY.020.039.1053

ISSN: 1300-0756

1. Baskı

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Başak OCAK

Sorumlu Müdür : Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi - Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Buca - 35390 İZMİR

Yayının Türü : Uluslararası Akademik Hakemli - Yaygın Süreli - Altı Ayda Bir Yayınlanır.

Yayın Kabul Tarihi: 14.09.2020

Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi, Buca - 35390 İZMİR
Tel: 0 (232) 301 79 20 - 453 98 29 Fax: 0 (232) 453 99 07

E -posta : cttad.deu@gmail.com
<http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/tr/index.htm>

Kapak ve Sayfa : Ahmet Yılmaz (ahmet.deu@hotmail.com)

Ön Kapak : Cumhuriyet Gazetesi

Arka Kapak : Resimli Gazete Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi; TÜBİTAK / ULAKBİM, Index Copernicus, EBSCO ve ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) tarafından taranmaktadır.

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşlerin sorumluluğu, yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Basım Yeri : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası

Basım Tarihi : 09.10.2020

Basım Adedi : 150 adet

Basım Yeri Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası
DEÜ Tınaztepe Kampüsü 35390 Buca - İZMİR

Tel : 0(232) 301 93 00 - Fax : 0(232) 301 93 13

© Tüm Hakları Saklıdır.

PUBLICATION OF DOKUZ EYLUL UNIVERSITY

PRINCIPLES OF ATATURK AND REVOLUTION HISTORY INSTITUTE

JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

Volume: XX Issue: 40 Year: 2020 / Spring

Publication No: 09.8888.5600.000/BY.020.039.1053

ISSN: 1300-0756

First edition

Owner of Journal : Dokuz Eylul University, on behalf of Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Assoc. Prof. Dr. Başak OCAK

Responsible Director : Assoc. Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Place of Administration : T.C. Dokuz Eylul University - Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Buca - 35390 Izmir / TURKEY

Type of Publication : International peer-reviewed journal - Widespread Refereed
Published every six months.

Acceptance Date : 14.09.2020

Address : Dokuz Eylul University - Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Buca - 35390 Izmir / TURKEY
Tel: +90 (232) 301 79 20 - 453 98 29 Fax: +90 (232) 453 99 07

E-mail : cttad.deu@gmail.com
<http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/tr/index.htm>

Page and Cover Design : Ahmet Yilmaz (ahmet.deu@hotmail.com)

Front Cover : Cumhuriyet Newspaper

Back Cover : Resimli Gazete Magazine

Journal of Modern Turkish History Studies is indexed by TBİTAK / ULAKBİM, Index Copernicus, EBSCO, ASOS.

Responsibility of opinions which are suggested in published articles belong to their authors.

Articles published in the journal can not be used without quoting.

Printing Place : Dokuz Eylul University, Printing House

Printing Date : 09.10.2020

Total number printed : 150

Printing Place Address : Dokuz Eylul University Printing House
DEU Tınaztepe Campus 35390 Buca / IZMİR / TURKEY

Phone : +90(232) 301 93 00 - Fax: +90(232) 301 93 13

© All Rights Reserved.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY
INSTITUTE OF ATATURK'S PRINCIPLES AND TURKISH REVOLUTION HISTORY
JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

Sahibi / Owner

Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Doç. Dr. Başak **OCAK**

Sayı Yayın Kurulu / Issue Editorial Board

Doç. Dr. Fevzi **ÇAKMAK**
Doç. Dr. Başak **OCAK**

Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU**
Dr. Öğr. Üye. Mithat Kadri **VURAL**

Sayı Editörü / Issue Editor

Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU**

Sekretarya / Secretary

Öğr. Gör. Ahmet **YILMAZ**

Bu Sayının Hakem Kurulu / Referees of This Issue

Prof. Dr. Hakkı **UYAR**
Prof. Dr. Hakan **UZUN**
Prof. Dr. Osman **AKANDERE**
Prof. Dr. Mesut **ÇAPA**
Prof. Dr. Mehmet **EVSİLE**
Prof. Dr. Saime **YÜCEER**
Prof. Dr. Mustafa **ÖZTÜRK**
Doç. Dr. Alev **GÖZCÜ**
Doç. Dr. Ramazan **ALABAŞ**
Doç. Dr. Çağla Derya **TAGMAT**
Doç. Dr. Durmuş **AKALIN**
Doç. Dr. Nuri **KARAKAŞ**
Doç. Dr. Fevzi **ÇAKMAK**
Doç. Dr. Başak **OCAK**
Doç. Dr. İbrahim **BOZKURT**
Dr. Öğr. Üy. Nazmi **YÜCE**
Dr. Öğr. Üy. Ender **AKYOL**
Dr. Öğr. Üy. Sevilay Yınılmez **AKAGÜNDÜZ**
Dr. Öğr. Gör. Mithat Kadri **VURAL**
Arş. Gör. Dr. Çiğdem Kılıçoğlu **CİHANGİR**
Arş. Gör. Dr. Aymelek **ŞENEL**

Dokuz Eylül Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Amasya Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Kastamonu Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Mersin Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

	<u>Sayfa / Page</u>
Editörden <i>Editor's Note</i>	1
<u>MAKALELER / ARTICLES:</u>	
Osman AKANDERE Mondros Görüşmelerinde Bir Arabulucu: İngiliz Generali Townshend'in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü <i>A Mediator in Mudros Meetings: Mediator Role Assumed by British General Townshend Prior to Mudros Meetings</i>	5
Bayram BAYRAKDAR Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçi ve Devrimci Nitelikte Millî Halk Ayaklanması Olarak Kuva-yi Milliye Üzerine Tarihsel ve Kuramsal Bir Yaklaşım <i>An Historical and Theoretical Approach to the Nationalist and Revolutionary Popular Uprising and Kuva-yi Milliye at Turkish Independency War Period</i>	25
Derya BALTACI, Erdal ASLAN İmparatorluktan Cumhuriyet'e Geçişte Musâhabât-ı Ahlâkiyye Ders Kitaplarında Devlet Algısının Dönüşümü <i>Perception of State in Musâhabât-i Ahlâkiyye Textbooks Transition From Empire to Republic</i>	41
Cihan ÖZGÜN, İbrahim HAMALOĞLU Occupation of Izmir and its Echoes at Canadian Press <i>Izmir'in İşgalinin Kanada Basınındaki Yankıları</i>	65
Yenal ÜNAL I. Dünya Savaşı Sonrasında Suriye'nin Siyasi ve Sosyal Vaziyetinin Refik Halit Karay'ın Kaleminden Değerlendirilmesi <i>An Evaluation of Political and Social Landscape of Syria After World War I in the Eyes of Refik Halit Karay</i>	85

Durmuş AKALIN Türkçe Bilmez Mehmed Ağa Vakası ve Yemen’de Mısır Etkisi <i>Türkçe Bilmez Mehmed Aga Case and The Influence of Egypt in Yemen</i>	107
Fatih DAMLIBAĞ Osmanlı Devleti’nde Elektriğin Yayılması <i>Spread of Electricity in the Ottoman Empire</i>	149
Meltem TEKEREK Cumhuriyet Halk Partisi İktidarında İşçiler (1923-1938) <i>Workers under the Republican People’s Party</i>	175
Muhammet GÜÇLÜ Cumhuriyet Halk Fırkası’nın Manavgat Teşkilatının Kurulması ve Halkevi’nin İnşası (1923-1951) <i>Foundation of Manavgat Organisation of the Republican People’s Party and Building of Community Center (1923-1951)</i>	201
Işıl TUNA 27 Mayıs’ın Gölgesinde Demokrasiye Dönüş: 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri <i>27 May Return the Shadow of Democracy: 15 October 1961 General Election</i>	227
İsrafil KARATAŞ Milliyetçi Muhafazakâr Aydınların 12 Mart’a Bakışına Bir Örnek: Türk Aydınlar Ocağı’nın Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’a Sunduğu Rapor <i>A Case of Nationalist Conservative Enlighteneds’ Views on March 12: The Report of Turkish Enlighteneds Organization to President Cevdet Sunay</i>	253
Emre SAVUT, Levent YILMAZ Türkiye’de Merkez-Çevre Mücadelesini Millî Eğitim Sistemi Üzerinden Okumak <i>Reading The Center-Periphery Struggle in Turkey Through National Education System</i>	289
Mehmet Ali AKKAYA Bilgi Kaynağı Olarak Efemeranın Kent Arşiv ve Müzeleri İçin Anlamı ve APIKAM Örneği <i>The Meaning of the Ephemera as a Source of Information for City Archives and Museums and Example of APIKAM</i>	323

Bahar ARSLAN

Mütareke Döneminde İttihatçılık:

İzmir’de Teceddüt Fırkası (11 Kasım 1918-5 Mayıs 1919)

İttihatism During The Armistice Period:

The Renewal Party in Izmir (11 November 1918-5 May 1919)

351

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: XX

SAYI: 40

YIL: 2020

EDİTÖRDEN

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin 40. sayısı yayınlanmış bulunuyor. Dergimizin bu sayısında da Türkiye tarihinin çeşitli evrelerini konu alan değerli makaleler yer almakta. Siyasal tarihten toplumsal tarihe, bilim tarihinden tarih eğitime uzanan geniş bir yelpazedeki araştırmaların bilime katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Dergimizin 40. sayısının hazırlanması sürecinde, hakem olarak görev yapan hocalarımız başta olmak üzere, emeği geçen herkese teşekkür ederiz. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin yeni sayısının bilim dünyasına katkı sağlaması ümidiyle...

Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU

JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

VOLUME: XX

ISSUE: 40

YEAR: 2020

EDITOR'S NOTE

Journal of Modern Turkish History Studies has been published. Valuable articles that are mentioned various stages of Turkey's history take place in this issue of our journal as well. We are of the opinion that wide range of researches from political history to social history, from history of science to history of education will contribute to science.

We would like to thank to everyone who contributed to the preparation of the 40th issue of our journal, especially our professors who served as referees. Hoping that the new issue of Journal of Modern Turkish History Studies will contribute to the science world...

Assoc. Prof. Hasan Taner KERIMOGLU

MONDROS GÖRÜŞMELERİNDE BİR ARABULUCU: İNGİLİZ GENERALİ TOWNSHEND'İN MONDROS GÖRÜŞMELERİ ÖNCESİ ÜSTLENDİĞİ ARABULUCULUK ROLÜ

Osman AKANDERE*

Öz

1918 Ekim ayı ortalarında hükümeti kurmakla görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa, Osmanlı Devleti'nin savaşı daha fazla sürdüremeyeceğini görmüş, devletin daha fazla dağılmasını önlemek ve Almanya'dan önce İtilaf Devletleri ile bir ateşkes antlaşması imzalamak amacıyla vakit geçirmeksizin arayışlara başlamış faaliyetlere girişmişti.

Bu günlerde de, 1916'da Kut'ül-Amâre Muharebelerinde esir düşen ve İstanbul'da Büyükkada'da gözetim altında tutulan İngiliz General Townshend, yakından tanıdığı ve dostluk içerisinde bulunduğu Ahmet İzzet Paşa'ya barış görüşmelerinde yardımcı olmayı istemiştir.

Aslında bu barış arayışlarını kendi ülkesine yani İngiltere'ye dönebilmek için bir fırsat olarak gören General Townshend, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nde Bahriye Nazırı olan Rauf Bey'e gönderdiği bir mektupla; İstanbul'daki ikameti esnasında Türklerden gördüğü iyi muamele, insanca hareketlere ve yardımlara karşılık olmak üzere İngiliz Hükümeti ile yapılacak barış görüşmelerinde arabuluculuk yapabileceğini söylemiştir.

Osmanlı Hükümetinin bu teklifi olumlu görmesi üzerine hemen girişimlere başlayan General Townshend, İngiliz Dışişleri Bakanlığına Osmanlı Devleti'nin durumu ile İngiltere ile barış yapma isteği ve Osmanlı Hükümeti'nce İngiltere'nin koruyuculuğunun talep edildiğini ifade eden bir yazı yollamıştır. Osmanlı Hükümeti'nin bu talepleri İngiliz Savaş Kabinesinde görüşülmüş ve Osmanlı Hükümeti ile bir barış yapılması uygun bulunmuştur.

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında devam eden savaşı sonlandırmak amacıyla arabuluculuk görevi üstlenmiş olan General Townshend'in çabaları sonuç vermiştir.

İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nda 1916'da Kut'ül-Amare muharebelerinde esir alınan ancak İstanbul'da Büyükkada'da kendisine tahsis edilen köşkte misafir olarak ağırlanan General Townshend, Osmanlı Devleti'nin savaştan çıkmaya karar verdiği ve İtilaf Devletleri nezdinde barış arayışlarında bulunduğu günlerde adeta bir can simidi olarak yetişmiş ve çok arzu edilen barış görüşmelerinin yapılmasını sağlamıştı.

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi,
(oakandere@konya.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-7875-4214).

Bu çalışmada İngiliz Generali Townshend'in Mondros görüşmelerinde oynadığı arabuluculuk rolü üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Mondros Görüşmeleri, General Townshend, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, Arabuluculuk.

A MEDIATOR IN MUDROS MEETINGS: MEDIATOR ROLE ASSUMED BY BRITISH GENERAL TOWNSHEND PRIOR TO MUDROS MEETINGS

Abstract

Ahmet Izzet Pasha, who was assigned to form the government in mid-October 1918, had seen that the Ottoman Empire may not continue to war, and began to look for ways, without wasting time, to prevent dissolution of the empire even more and to sign a truce with Allied Powers before Germany.

In those days, British General Townshend, who had been held as a prisoner-of-war on the island of Büyükada near Istanbul since the capture of Kut-al-Amara in 1916, requested to provide assistance to Ahmet Izzet Pasha, whom he had known closely and with whom he formed a friendship, during peace talks.

General Townshend, who actually considered such search for peace as an opportunity to return to his country, i.e. England, notified, by a letter he sent to Rauf Bey, served as the Ottoman Minister of Marine Affairs within the body of Ahmet Izzet Pasha's government, that he may provide mediation services during peace talks that shall be held with the British Government in return of the good treatment, humanly behaviours and support he received from Turks during his stay in Istanbul.

After the Ottoman Empire approached this offer positively, General Townshend, who took steps immediately, sent a letter to the British Ministry of Foreign Affairs about the status of the Ottoman Empire, in which he emphasized Ottoman Empire's request to make peace with England and its intention to be under the aegis of England. Aforementioned requests of the Ottoman Empire were discussed in the British War Cabinet, and it is deemed as suitable to make peace with the Ottoman Empire.

Efforts of General Townshend, who assumed the duty of providing mediation services in order to end the war continuing between the Ottoman Empire and England, yielded result.

General Townshend, who had been held as a prisoner-of-war in a mansion on the island of Büyükada near Istanbul since the capture of Kut-al-Amara in the First World War in 1916, arrived like a lifesaver in those days when the Ottoman Empire decided to come out of war and began to search for peace before Allied Powers, and ensured that eagerly waited peace talks are held.

In this study, we put emphasis on the mediator role played by British General Townshend in Mudros meetings.

Keywords: 1st World War, Mudros Meetings, General Townshend, Ahmet Izzet Pasha Government and Mediation.

Giriş

1914 yılında Almanya ile yaptığı ittifak antlaşmasıyla I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti için bu savaş adeta bir ölüm kalım savaşı gibiydi. Savaştan mağlup çıkmasının sonu olacağını bilen Osmanlı Devleti, savaşı kazanmak için varını yoğunu ortaya koymuştu¹. Bu nedenle "cihat" çağrısıyla girdiği savaşın ilk yıllarında doğuda Rusya için ciddi bir tehdit oluşturmuştu, Nitekim Çanakkale'de gösterdiği büyük direnme ve bunun sonucunda gelen Çanakkale başarısı ile daha savaşın ilk yıllarında İtilaf Devletlerine büyük kayıplar verdirmişti. Yine İngiltere, Fransa hükümetlerin düşmesine ve Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılmasına da neden olmuştu². Hatta genel kabul gördüğü gibi savaşın iki yıl uzamasına yol açmıştı.

Uzun süren ve değişik cephelerde birden fazla devletle savaşmak durumunda kalan Osmanlı Devleti'nin durumu 1918 yılına gelindiğinde hiç te iç açıcı değildi ve savaşı daha fazla sürdürmesi mümkün gözüküyordu. Savaş yılları boyunca ülkenin en önemli üretim gücü olan tarım felce uğramıştı. Devlet Almanya'nın verdiği mali destekle ayakta durabilmişti. Ancak savaşın son yılında devletin sosyo-ekonomik anlamda içinde bulunduğu vaziyet tam bir felaketti. Çekilen ekonomik ve mali sıkıntıların yanı sıra salgın hastalıklar ve ölümler adeta halkın kaderi olmuştu³. Devletin payitahtı olan İstanbul başta olmak üzere diğer büyük vilayetler de halk yiyecek ekmeği bulamaz hale gelmiş, her tarafta yiyecek kıtlığı baş göstermişti⁴.

Bu şartlar altında savaşa devam edilmesi zor görünüyordu. Nitekim 1918 yılı ortalarına gelindiğinde Osmanlı ordusunun askeri vaziyeti son derece kötüydü ve tükenme noktasına gelmişti. Artık savaşın kazanılamayacağı da belli olmuştu. Savaşın başında 2.850.000 kişiden oluşan Türk ordusunun mevcudu⁵ Eylül 1918 gelindiğinde 560.000 binlere düşmüştü. Bu mevcudun da ancak dörtte biri cephelerde savaşacak durumdaydı.

Osmanlı Devleti'nin savaştaki bu durumu, Suriye ve Filistin cephelerinde bulunan 4, 7 ve 8. Ordularının İngilizler karşısında aldığı başarısız sonuçlar ile daha da ciddileşmeye başladı. Irak cephesinde ise 1916 'da elde edilen Kut'ül-Amare başarısından sonra devam eden İngiliz saldırılarına karşı koyulamamış, Türk ordusu geri çekilmek zorunda kalmış ve hatta Bağdat bile

---

1 Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*(30 Ekim-30 Kasım 1918), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s.1.

2 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1989, s.243.

3 *Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s.13.

4 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.2.

5 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 3,(1914-1918 Genel Savaşı), Kısım 4(Savaşın Sonu)*, Ankara 1983, s.787

kaybedilmişti. Savaşın bu son yılında Türk Ordusu'nun başarı elde ettiği tek cephe Kafkasya'ydı. Bu başarıda 1917 Bolşevik Devrimi'nin rolünün olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim ihtilalden sonra Rus orduları işgal ettiği Türk topraklarından çekilmeye başlaması, bu cephede dengelerin değişmesine ve Türk ordusunun bütün bu toprakları ele geçirmesine neden olmuştur⁶.

Bu arada devam eden savaşta müttefikimiz Bulgar orduları Makedonya cephesinde İtilaf ordularının saldırıları karşısında mağlup olmuş ve Bulgar cephesi çökmüştü. Bu mağlubiyet üzerine Bulgar hükümeti Osmanlı Devletini dahi bilgilendirmeden İtilaf Devletleriyle savaşı sonlandırmanın yollarını aramış ve 29 Eylül'de Selanik'te imzalanan "Selanik Mütarekesi" ile savaştan mağlup sıfatıyla çekilmişti⁷. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Osmanlı Devletinin müttefikleriyle bağlantısı koptuğu gibi, Almanya'dan İstanbul'a gönderilen askeri ve ekonomik yardım hattı kesintiye uğramıştı. Toprakları da batıdan gelecek tehlikelere açık hale gelmişti⁸. Nitekim İtilaf ordularının Bulgaristan üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına yönelik yapacakları askeri harekâtın da önü açılmıştı.

Savaşın bu son aylarında olaylar hızla Osmanlı Devleti'nin de içinde yer aldığı İttifak Devletleri aleyhinde gelişmeye başlaması, müttefik olduğu devletler gibi Osmanlı Devleti'ni de mütareke talebinde bulunmaya yönelten en önemli neden olacaktır. Yukarıda da söylenildiği gibi Almanya ile irtibat kesilmiş, İstanbul ve Boğazların savunulması için Trakya'da yeni bir cephe açmak mecburiyeti ortaya çıkmıştı. Çünkü Fransız Generali Franchet d'Esperey komutasındaki İtilaf ordularının Balkanlar üzerinden İstanbul'a yürümesi söz konusuydu. Bu durum devleti yönetenlerle birlikte ordumuzun komuta kademesinde de bir telaşa ve tedirginliğe yol açmıştı⁹.

I. Mondros Mütarekesi Öncesi Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Siyasi Gelişmeler

1918 yılı ortalarına gelindiğinde yani savaşın sonlarına doğru Osmanlı Devleti siyasi açıdan da bir çalkantı içine girmişti. Askeri mağlubiyetler ve ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik sıkıntılar ülke yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi ve bilhassa Enver Paşa'nın prestijini iyice sarsmıştı. Gazetelerde İttihatçı hükümetin politikaları artık sert bir biçimde

6 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarında Mondros Mütarekesi*, s. 6; *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, s. 14.

7 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Mutlakiyete Dönüş*, Ankara 1998, s.17; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2000, s. 26.

8 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s. 13.

9 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I,(1888-1922)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erinc, İstanbul 1997, s.363; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 348; Yuluğ Tekin Kurat, "Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:48, (Eylül 1971), s.38-43.

eleştirilmeye başlanmıştı. Kamuoyunda devam eden bu savaşa karşı ciddi bir hoşnutsuzluk emareleri görülüyor, savaşın bir an önce sonlandırılması yolundaki beklentiler dillendiriliyordu.

ABD Başkanı Wilson tarafından 1918 başlarında savaşın sonlandırılması ve yapılacak barış antlaşmalarına yönelik yaptığı açıklamalar Osmanlı Devleti'nde de büyük bir ümit ve memnuniyet yaratmıştı. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin varlığına dokunulmayacağı konusundaki açıklaması, Osmanlı yöneticilerinde barış konusunda bir temayül oluşmasına neden olmuştu¹⁰.

Savaş yılları boyunca basın üzerinde katı bir şekilde uygulanan sansür kaldırılmış ve mevcut hükümete savaş karşıtı bazı bakanlar alınmıştı¹¹. 1918 Temmuz ayı içinde de Sultan Mehmet Reşat'ın vefat etmesi üzerine tahta Sultan Vahdettin çıkmıştı¹². Yeni padişah Talat Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki hükümetine yüz vermemiş, bazı uygulamalarıyla İstanbul'da tabiri caizse ipleri eline almak istemişti. Mevcut hükümet içerisinde başta Sadrazam Talat Paşa olmak üzere bir hükümet değişikliğine gidilmesi ve barışın bu hükümet sayesinde gerçekleştirilmesi konusu düşünölmeye, istenilmeye başlanmıştı. Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa'nın müttefikleriyle bir barış teşebbüsünün yapılması konusunda yaptığı Almanya ve Avusturya seyahatlerinden de bir netice alınmamıştı. Hükümet üyeleriyle yaptığı toplantıda Avrupa'daki barış teşebbüsü hakkında açıklamalar yapan Talat Paşa; Osmanlı Devleti'nin İttihatçı bir hükümet yönetimi altında son derece ağır bir barış antlaşması yapacağını düşünmüş ve istifa etmeye karar vermişti¹³.

Bulgaristan'ın savaş dışı kalmıştı ve Osmanlı Devleti'nin ABD Başkanı Wilson nezdinde yaptığı barış teşebbüsünden bir netice alınmamıştı. Durum her geçen gün ümitsiz görünüyordu. Talat Paşa artık mütarekeye kapı açmak için hükümetinin istifasını zaruri görüyordu. Nitekim 7 Ekim'de hükümetinin istifasını sundu. Sultan Vahdettin bu istifayı kabul etmiş ve yeni hükümetin kurulmasına kadar Talat Paşa'nın görevde kalmasını istemişti¹⁴.

10 *Türk istiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, s.20-22

11 Savaş karşıtı olarak bilinen İsmail Canbulat Bey Dâhiliye Nazırlığına getirilmişti. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, TTK yayını, Ankara 1987, s.148; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 357.

12 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s.138; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 348; Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, I, s.367.

13 Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, I, İstanbul 1997, s. 209; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 352. Talat Paşa başlangıçta Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle ortak hareket etmesi halinde, kendisi için daha uygun ateşkes koşulları elde edebileceğine inanıyordu. Bu düşünceyle Eylül ayında Almanya ve Avusturya'ya giderek iki devletin yetkilileriyle bu konuyu görüşmüştü. Bkz. İhsan Şerif Kaymaz, "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl*, (Ekim-Kasım Aralık 2008), Ankara 2008, s. 243; Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya-Macaristan'la birlikte Wilson'a başvurusu üzerine Osmanlı basınındaki ateşkes ve barış konusundaki değerlendirmeler için bkz. Çelik, *Mondros Mütarekesi Öncesi Osmanlı Kamuoyu*, s.102-111.

14 Kurat, *Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros*, s. 39. Talat Paşa Hükümetinin istifası İstanbul gazetelerinde geniş yankı bulmuştu. Bu haberler için bkz. *Akşam*, 8.10. 1918.; *Vakit*, 8.10.2018,

İttihatçı Hükümetin başı olan Talat Paşa Sadrazamlık görevinden istifa ederken Sultan Vahdettin'e kendisinden sonra hükümeti kurması konusunda iki devlet adamının ismini vermişti. Bu isimlerden biri Sultan II. Abdülhamit'in sadrazamlarından ve Londra'da büyükelçilik görevlerinde bulunmuş olan Tefik Paşa'ydı. Talat Paşa'nın ismini verdiği ikinci kişi ise Müşir Ahmet İzzet Paşa idi. Ahmet İzzet Paşa'da Padişahın başyaveri ve Meclis-i Ayan üyesiydi. Ordu komutanlığı da yapan Ahmet İzzet Paşa bir dönem de Harbiye Nazırı olarak görev yapmıştı. Talat Paşa'ya göre her iki isim de Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılacak barış görüşmelerinde, İtilaf Devletleri açısından sempatik ve kabul edilebilir isimler olarak görülecekti¹⁵.

Sultan Vahdettin bu iki isimden Tefik Paşa'yı dünürü de olması hasebiyle tercih etmiş ve yeni hükümeti kurma görevini ona tevdi etmişti¹⁶. Hükümeti kurma görevini alan Tefik Paşa, Padişahın da desteğini almasına rağmen hükümeti oluşturamamıştı. Tefik Paşa'nın bir hafta boyunca gösterdiği çabalar netice vermemiş ve hükümet kurulamamıştı. Bunda bilhassa Tefik Paşa'nın kabinesine bazı önemli İttihatçıları almak istememesinin önemli bir rolü vardı¹⁷.

Ülkenin böyle kritik bir dönemde hükümete kalmamasını istemeyen Sultan Vahdettin Tefik Paşa'nın görevi iadesi üzerine, yeni hükümeti kurma görevini Ahmet İzzet Paşa'ya verdi¹⁸. Ahmet İzzet Paşa kuracağı hükümet konusunda Rauf Bey'e "partili ve partisiz olmalarına bakmaksızın bir hükümet kurmak ve Wilson ilkeleri çerçevesinde barış yapmaya çalışmak olduğunu" söylemişti¹⁹. Ahmet İzzet Paşa yeni hükümetini kurarken dostu olan Donanma Albayı Rauf Bey'in fikir ve önerilerinden istifade etmişti. Rauf Bey hükümette yer alması için İsmail Canbulat Bey'i Dâhiliye, Ali Fethi Bey'i Nafia ve Mustafa Kemal'i de Harbiye Nazırlığı için önermişti²⁰. Ahmet İzzet Paşa Rauf Bey'in önerdiği isimlere nazırlık verirken, Mustafa Kemal'i hükümetin dışında tutmuştu. Çünkü Ahmet İzzet Paşa'ya göre Mustafa Kemal'e şu anda Suriye'de ihtiyaç vardı. Burada işler

15 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.32. Aslında Talat Paşa yeni hükümeti Ahmet İzzet Paşa'nın kurmasını istiyordu. Ancak Vahdettin, görevi Ahmet Tefik Paşa'ya verdi. Bkz. Kaymaz, *Mondros; Bir Ateşkesin Tahlili*, s.245.

16 Tefik Paşa'nın oğlu Sultan Vahdettin'in kızıyla evlendi. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, İstanbul 1993, s. 12; Bayur, *Ben de Yazdım*, I, s.12; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.706.; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s .39. Tefik Paşa'nın Hükümeti kurma göreviyle ilgili haberler için bkz. *Akşam*, 8.10.1918,; *Vakit*, 8.10.1918

17 *Zaman*, 13.10.1918; Tefik Paşa'nın karşı olduğu ve kabinesine almak istemediği isimler arasında Rahmi ve Hayri Beyler ile Maliye Nazırı Cavit Bey bulunmaktaydı. Oysa bu isimlere sıcak bakacağı konusunda Padişah Vahdettin Talat Paşa'ya ifade etmişti. Bkz. Maliye Nazırı Cavit Bey, *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi I*, yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2000, s.3.; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, s.19; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 706; Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.153.

18 *Vakit*, 12.10.1918; *Akşam*, 12.10.1918, *Zaman*, 13.10.1918. *İkdam*, 14.10.1918; İbnülemin Mahmut Kemal Ünal, *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar VIII. Cilt*, İstanbul 1952; Kurat, *Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros*, s.39; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 706.

19 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım I*, İstanbul 1993. s.71.

20 *İkdam*, 11.10.1918, Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım I*, s.71; Başak; *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s. 35.

yluna girdikten sonra Harbiye Nazırlığına getirilebilirdi²¹. Ahmet İzzet Paşa 14 Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nazırlığı ve Genelkurmay Başkanlığı uhdesinde olmak üzere kabinesini ya da bir “barış hükümetini” kurmuştu²².

Meclis-i Mebusan’da hükümet programını okuyan Ahmet İzzet Paşa; hükümet olarak ilk ve en önemli işlerinin bir mütareke yapmak olduğunu ifade etmiştir²³. Ahmet İzzet Paşa’ya göre Doğu Trakya sınırlarımıza oldukça yaklaşmış bulunan Franche d’Esperey kumandasındaki İtilaf ordularının topraklarımıza girmeden barışı imzalamak gerekiyordu. Ayrıca Suriye ve Irak cephelelerinde yenilerek çekilmekte olan ordularımızın komutanları da bir an önce ateşkes imzalanmasını şiddetle istiyorlardı²⁴.

Ahmet İzzet Paşa hükümeti bir an önce barış yapmak düşüncesinde olmuş ve bu konuda bazı girişimler başlatmıştı. Ahmet İzzet Paşa’nın barışa yönelik ilk girişimi diplomatik değil, askeri nitelikte olmuştur. Nitekim Balkanlardaki İtilaf orduları komutanı General France d’Esperey ile temas kurmak için İstanbul’daki bir bankanın müdürü olan eski Fransız konsoloslarından Marcel Sovoie’yi Sofya’ya göndermişti²⁵. Yine Miralay Mehmet Bey Aynı gerekçe ile General France d’Esperey’in karargâhına gönderilmişti. Ancak bütün bu çabalar sonuçsuz kalmıştır²⁶.

II. İngiliz Generali Townshend’in Mondros Görüşmeleri Öncesi Üstlendiği Arabuluculuk Rolü

14 Ekim 1918’de Harbiye Nazırlığı’na, Başkumandan Vekilliğine ve Sadrazamlığa atanan Ahmet İzzet Paşa’nın kurduğu hükümet aynı gün Meclisten güvenoyu alarak görevine başlamıştır²⁷. Yeni kurulan bu hükümetin hedeflediği öncelikli konu İtilaf Devletleri ile bir barış yapmaktı. Bu nedenle ilk faaliyet olarak İngiltere ve Fransa ile barış sağlanmasının imkânlarını aramak olmuştur. Barış antlaşmasının Almanya’nın teslim olmadan önce yapılması büyük önem taşımaktaydı²⁸. Bu ortamda yapılacak bir barış antlaşmasında şartlar biraz

21 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 708; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s.27. Yeni hükümetin kurulmasına yönelik haberler için bkz. *Vakit*, 14.10.1918; *Sabah*, 14.10.1918. *Tasvir-i Efkar*, 13.10.1918.

22 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkis Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1992, s.269; *Vakit* 13 10. 1918.; *Sabah*, 13.10.1918.

23 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s.22; Orbay, *Siyasi Hatıralarım I*, s. 51-54; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.713-715; Bayar, *Ben de Yazdım, I*, s. 11-12

24 Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 11-19; Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt I, M.E.B. Yayını, İstanbul 1991, s. 15-16.

25 Ali Fuat Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, s. 21; Orbay, *Siyasi Hatıralarım I*, s.61; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 726.

26 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 163.

27 *İkdam*, 14. 10. 1918; *Vakit*, 14.10.1918. Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997, s.385.

28 Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 7; *Akşam*, 18.10, 1918.

daha uygun olabilecekti²⁹. Bu süreçte Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin savaşı sonlandırmak için İngiltere ile iletişim kurması gerekmektedir. İşte bu iletişimi sağlayacak olan ve yaptığı arabuluculuk ile bir barış ortamının oluşmasını sağlayacak olan kişi, savaş sırasında esir alınan İngiliz Generali Sir Charles Townshend olacaktır³⁰.

Irak Cephesinde Kut'ül-Amare Muharebeleri sonrası esir alınan İngiliz Generali Townshend, son iki yıldır İstanbul'da Büyükkada'da esaret hayatından ziyade bir misafir gibi yaşamış ve kendisine çok iyi şartlar sağlanmıştır³¹. General Townshend bu süreçte İttihatçı liderler ve hükümet üyeleri ile iyi bir diyalog oluşturmuş, hatta Enver Paşa'nın evinde çay sohbetlerine bile katılmıştı³². Townshend, Osmanlı Devleti için tek çıkar yolun Bulgaristan gibi bir mütareke imzalatılarak savaştan çıkması olduğunu düşünüyordu³³.

Ahmet İzzet Paşa'nın yeni bir hükümet kuracağını duyan İngiliz Generali Townshend, paşayı tanımakta ve sevmektedir. Onun hükümet kurmasını ülkesine geri dönmek konusunda bir ümit olarak görmüştür. Bunun için kendisine bir mektup yazarak görüşme talebinde bulunmuştur³⁴. General Townshend bilahare de iyi tanıştığı ve dost olarak gördüğü Rauf Bey'e 15 Ekim'de yeni bir mektup göndererek Sadrazamla görüşme talebini yinelemiştir³⁵. Mektubunda İstanbul'daki tutsaklığı sırasında kendisine gösterilen iyi muameleden dolayı Rauf Bey'e teşekkür ediyor İngiltere ile yapacağı görüşmeler ile de Türk Hükümetine yardım etmek istediğini bildiriyordu. Bu yardımı yapabilmek için İngiliz donanmasıyla temasa geçmesi gerektiğini belirten General Townshend, kendisinin hemen serbest bırakılmasını istiyordu³⁶. Mektubu alan Rauf Bey bu konuda doğrudan kendisinin bir temas başlatmasının uygun olmayacağını ifade ederek, General Townshend'in mektubunu iade etmiş ve ona bu mektubu Ahmet İzzet Paşa'ya bizzat kendisinin göndermesini istemiştir³⁷.

29 Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, Örgün yayınevi, İstanbul 2004, s. 717.

30 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.153. Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, s.17; Kaymaz, *Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili*, s.246.

31 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s.245-246. İngiliz Generali Townshend'in esir düşmesinden sonra İstanbul'daki hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tark Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Parola Yayınları, İstanbul 2016, ss.170-190.

32 Orbay *Siyasi Hatıralarım I*, s. 59; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.25.

33 Murat Çulcu, *Tarihin Satıraralarında İngiliz Esir*, Toplumsal Çözüm Yayınları, İstanbul 2007, ss.39-40.

34 Zaman 25.10.1918; Vakit, 28.10.1918; Ünal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devletinde Son Sadrazamlar*, s. 1986.

35 İngiliz Generali Townshend hatıralarında bu hususta şunları söylemektedir “ Bahriye Nezaretine yeni tayin olan arkadaşım Rauf Bey'e 15 Ekim tarihinde bir mektup yazarak, esaretim esnasında Türklerin bana gösterdikleri yakın ilgi ve şerefli muameleden dolayı mukabele olarak İngiltere ile müzakerelere girişildiği takdirde, Osmanlı Hükümetine yardıma hazır olduğumu bildirdim....” Bu anlatımlar için bkz. Osman Öndeş, “General Townshend'in Hatıraları, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 5,(1 Haziran 1967), s.65.

36 Orbay *Siyasi Hatıralarım I*, s. 58; Gotthard Jaeschke, *Mondros'a Giden; Yol*, *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı:109, Ankara 1964, s. 145; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.25. Orbay, *Siyasi Hatıralarım I*, s. 60;

37 Orbay *Siyasi Hatıralarım I*, s. 60.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, General Townshend'in mektubu kendine ulaştığında, konu ile ilgili fikir teatisinde bulunmak için Rauf Bey'i çağırarak, onun bu konudaki görüşlerini öğrenmek istemiştir. Rauf Bey, Ahmet İzzet Paşa'ya İngiliz Generaliyle bizzat görüşmesinin faydalı olacağını, İngilizlerle uygun şartlar altında temas kurabilmek için General Townshend'en yararlanılabileceğini belirtmiştir. Rauf Bey'in ısrarla İngiliz generalinin Osmanlı Devleti'ne son derece yararlı ve yardımcı olabileceği konusunda ısrar etmesi üzerine Townshend'e bir sonrası gün için yani 17 Ekim tarihinde randevu vermiştir³⁸.

Bu arada Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 16 Ekim günü Babialı'da yaptığı kabine toplantısında; General Townshend'den aldığı mektup ve içeriğinden bahsetmiştir. Sadrazam hükümet üyelerine General Townshend'in İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında arabuluculuk yapmak istediğini söylemiştir. Bu toplantıda hükümetin bir an önce İtilaf Devletleriyle ayrı bir barış yapılması kararlaştırılmıştır³⁹. Hatta General Townshend aracılığı ile İngiltere Hükümetine sunulacak şartlar da bu toplantıda belirlenmiştir. Osmanlı hükümeti General Townshend tarafından önüne getirilen bu barış fırsatını en iyi şekilde değerlendirmek istemiştir⁴⁰.

General Townshend'in Türk yaveri Yüzbaşı Tevfik Bey, 16 Ekim akşamı Townshend'in ikamet ettiği Büyüka'da dönmüş ve İngiliz Generaline Ahmet İzzet Paşa'nın kendisini yarın 14.30'da Babialı'da görmek istediğine ilişkin bilgiyi vermiştir. Ahmet İzzet Paşa mektubunda General Townshend'i ertesi günü İstanbul'da Babialı'da beklediğini belirtmiştir. Nitekim 17 Ekim sabahı İngiliz Generali yaveri Tevfik Bey ile Osmanlı Sadrazamı ile görüşmek üzere vapurla adadan ayrılmıştı. İngiliz Generali yolculuk esnasında cebindeki bir deftere mütareke müzakereleri için temel oluşturacak olan bazı esasları maddeler halinde yazmıştır⁴¹. General Townshend tarafından kaleme alınan bu maddeler şöyleydi;

"Türkiye kabul edecek mi?"

1-Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının İngiliz filosuna açılması.

2-Mezopotamya ve Suriye'de Sultan'ın hükümranlığı altında otonom yönetimler inşası.

3-Aynı şablon Kafkaslara uygulanabilir mi?

4-İtilaf birliklerinin Mezopotamya ve Suriye'yi tahliyesi

5-Türkiye'nin Avrupa'daki sınırlarının Londra antlaşmasında halledilip belirlendiği şekliyle kalması (Midye-Enez)

38 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.45.

39 Orbay *Siyasi Hatıralarım I*, s. 69; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 720; Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, s.386

40 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.25.

41 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 723; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.25-26; Jaeschke, *Mondros'a Giden; Yol*, s.146. Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, s.193.

6-İngiliz ve Hint savaş esirlerinin derhal serbest bırakılarak İzmir'de toplattırılmaları ve buradan da botlarla Sakız'a gönderilmeleri."⁴²

Ahmet İzzet Paşa Babialı'da gerçekleşen bu görüşmede, misafirini hemen kabul etmiş ve çok sıcak bir şekilde karşılaşmıştır. Görüşmede başka kimse yer almamıştı. Görüşmelere başlanmadan önce Ahmet İzzet Paşa oldukça duygusal bir tavırla İngiliz Generaline mevcut durum hakkında bilgi vermiş ve hükümet olarak çok sıkıntılı bir zamanda ve durumda göreve geldiklerinden bahsederek, gelinen noktadaki mevcut durumdan kendisinin sorumlu olmadığını belirtmiştir. Sonra da General Townshed'e "Bize yardımcı olacak mısınız?" diye sormuştu. İngiliz generali Ahmet İzzet Paşa'ya "Bütün kalbimle yardımcı olacağım" şeklinde cevap vermiştir.

Ahmet İzzet Paşa görüşmenin devamında amacının Osmanlı Devletini yıkılmaktan kurtarmak olduğunu, kendisinin her zaman İngiltere'ye saygı duyduğunu ve Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin Osmanlı Devletine yaptığı yardımı unutmadığını belirtmiştir. Yine konuşmasında Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye karşı savaşa girmesini Enver Paşa'nın bir cinayeti olarak nitelmiştir⁴³. Ahmet İzzet Paşa konuşmasının son kısımlarında millet olarak onurumuzu ve şerefimizi düşürecek şartların kabul etmeyeceklerini hele hele yüzlerce yıl yerleştiğimiz İstanbul ve Avrupa kıtasından çıkartılmayı asla kabul etmeyeceklerini ifade etmiştir. General Townshend ise cevap olarak Osmanlı Devletine yardıma hazır olduğunu, kaybedilecek zamanın olmadığı, İngiltere için Suriye ve Irak'ın Osmanlı idaresi altında bir konfederasyon şeklinde özerkliğe sahip olmasının ve Boğazların açılmasının yeterli olacağını söylemiştir⁴⁴.

Ahmet İzzet Paşa, İngiliz Generaline arabuluculuk yapmak için ne zaman ayrılabileceğini sormuş, o da kaybedecek bir anın dahi olmadığını ve halen Limni'de bulunan İngiliz donanmasına gitmek üzere bu gece yola çıkabileceğini söylemişti. Bunun üzerine Osmanlı Sadrazamı da istediği zaman yola çıkabileceğini söylemiştir⁴⁵. Ahmet İzzet Paşa İngiliz Generalini daha kestirme bir yol olarak gördüğü Çanakkale Boğazı güzergâhından göndermek istemişse de, o bölgede bulunan Alman askerlerinin Osmanlı Hükümeti'nin niyetini anlayabileceklerinden endişe etmiş ve bu düşüncesinden vaz geçmiştir⁴⁶.

General Townshend 17 Ekim tarihinde Osmanlı Sadrazamı Ahmet İzzet Paşa ile yaptığı bu görüşmeden sonra yanında refakatçi subayı Yüzbaşı Tefik Bey olduğu halde Büyükkada'ya geri dönmüştür. General Townshend hatıralarında bu görüşme ile ilgili şunları yazmıştır:

42 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 723; Bayar, *Ben de Yazdım I*, s.25-26; Jaeschke, *Mondros'a Giden; Yol*, s.146. Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, s.193-194.

43 Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, s.387; Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK Yayını, s.164.

44 Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, s. 194-195.

45 *Zaman*, 25.10.1918.

46 Başak, *Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü*, s.48.

“Babali’ye gelince derhal Sadaret Dairesinde Ahmet İzzet Paşa’nın nezdine götürüldüm. Beni hararetle karşıladı ve yalnız olarak görüştüğüm. “Demek ki bize yardım etmek istiyorsunuz” dedi. “Bütün kalbimle “ dedim. Paşa da bana tamamıyla itimadı olduğunu ve beni derhal yola çıkaracağını temin etti. Hür idim. Ve kendisi de hürriyetimi iade ettiğine memnundu. Memleketi için hiçbir şart ileri sürmedi. Yalnız şerefli şartlar elde edilmesi hususunu tamamıyla bana terk ettiğini ve bunu benden beklediğini zımnen anlattı, İngiltere’yi derhal razı etmek için yegâne yolun Çanakkale Boğazı’nın açılması olduğunu söyledim. Gelibolu istihkâmlarından bahsetmemeye çalıştım. Bunların da İtilaf Devletleri tarafından bittabi işgali lazımdı. Zira bu istihkâmları Türkler işgal eyledikçe hiçbir amiral donaması ile Marmara’ya girmek cesaretinde bulunamazdı. Mülakatın bütün devamı esnasında gayet endişeli bulunan İzzet Paşa, İngiltere’nin Türkiye’yi himaye etmesi halinde Osmanlı Hükümeti’nin Çanakkale’yi açmaya hazır bulunduğunu söyledi. Harekete ne zaman hazır olabileceğimi sordu. Derhal harekete hazır olduğumu söyledim. Bu esnada İngiliz Donanması da Limni’de bulunuyordu. Kaybedilecek bir an yoktu. Hemen o gece yola çıkarılacağıma emindim... Saat 5.30 ‘da Büyükkada’ya dönüyorduk.”⁴⁷

General Townshend bu görüşmeden akşama doğru memnun bir şekilde ayrılmıştı. Babali’de üst düzey memurlardan birisine de “İşler iyi gidiyor. Ümit ederim ki, yakında Paris’te Londra’da görüşeceğiz demiştir⁴⁸.

Sadrizam Ahmet İzzet Paşa, General Townshend ile taptığı bu görüşmeden sonra hemen kabinesini toplamıştır. Bu toplantıda Ahmet İzzet Paşa kabine üyelerine, General Townshend ile yaptığı görüşme hakkında bilgi vermiştir⁴⁹. Bu toplantıda artık müttefikimiz olan Almanya’dan bir hayır gelmeyeceği konusunda müttefik kalınmıştı. Kabinede ittifak halinde İngiliz Generali Townshend’in gizli bir şekilde Ege denizindeki İngiliz Donanmasına, Yahudi Hahambaşısı Nahum Efendi’nin ise Romanya üzerinden Paris’e oradan da ABD’ye gönderilmesine karar verilmişti⁵⁰. Ayrıca İngiliz Hükümetine sunulacak barış teklifinin esasları dört maddelik bir teklif olarak belirlenmişti. İyimser bir bakış açısıyla belirlenmiş bu şartlar şayet kabul edilirse, Osmanlı Devleti bu savaştan “en iyi bir sonuçla” çıkabilecekti⁵¹. General Townshend’e sunulacak olan barış teklifimizde şu şartlar bulunuyordu;

“1-Türkiye’nin itilaf kuvvetleri tarafından işgal olunan topraklarda oturan ahalinin idari otonomilerini kabul etmesi,

2-Türkiye’nin siyasi, malî ve iktisadi istiklalinin muhafaza edilmesi,

3-Şu anki krizin önlenmesi için gerektiğinde Türkiye’ye yardım yapılması,

47 Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.26.

48 *Zaman*, 25.10.2018.

49 Cavit Bey, *Felaket Günleri I*, s.15; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.720;

50 Orbay, *Siyasi Hatıralarım*, I, s.61-62; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.726.

51 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.55.

4-Yukarıdaki esaslar içinde barış yapılması için İngiliz Hükümetinin dostluğu ve yardımının temin edilmesi.”

Kabine toplantısından sonra kabinede Bahriye Nazırı olarak görev yapan Rauf Bey, General Townshend'in Büyükkada'daki ikametgâhına gitmiş ve İngiliz Generaliyle iki saatten fazla süren bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme esnasında Rauf Bey Osmanlı Devleti'nin kabinece belirlenen dört maddelik barış teklifini de sunmuştur⁵².

Rauf Bey hatıralarında bu görüşmeyi şöyle anlatıyor;

“O gün akşamın geç vaktinde Büyükkada'ya giderek General Townshend ile köşkünde görüştüm ve hükümetin sulh saydığı noktaları kendisine anlattım., bu esasları Türk Milleti'nin hayati ve istiklâli için zaruri addeden hükümetin, İngiliz Hükümeti'nin de bunları takdir ile İngiliz milletinin esas menfaatleriyle kabil-i telif bulacağı ümidinde olduğumu söyledim. Bu konuda yapacağı teşebbüslerin iyi netice vereceğinden, Sadrazamın da bilhassa kendisiyle görüştüğünden sonra ümitli olduğumu ve böylece bir an evvel savaşa nihayet verilerek siyasi münasebetlerin iadesini ve İngiltere'nin yardımı ile sulh yapılmasını mümkün kılacak müzakerelerin başlamasını arzuluculuğundan beklediğimi ifade ettim...”⁵³

Rauf Bey bu görüşmede Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın özellikle General Townshend'e iletmesini istediği mesajını da dile getirmiştir. Osmanlı Sadrazamı; General Townshend'in Sakız adasına ulaştıktan sonra Hükümetine bir telgraf çekmesini istemiştir. Bu telgrafında İngiliz Generali hükümetine Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu dile getirecek, Türklerin İngiliz himayesini ve İngiltere ile barış yapmak istediğini bildirecekti.

Görüşmede Rauf Bey'in dile getirdiği bir husus da Türklerin esareti boyunca kendisine iyi muamele edildiğini ve bir misafir olarak görüldüğüdür. Rauf Bey şimdi generalden arbuluculuk konusunda elinden geldiğince gayret etmesini ve İngiltere'nin Türk milletine karşı adilane olmasını sağlamasını istemiştir⁵⁴.

Hükümet Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın İngiliz generaliyle yaptığı bu görüşmenin gizli tutulmasının istemişlerdir. İngilizlerle yürütülecek barış görüşmeleri için arbuluculuk görevini üstlenmiş olan General Townshend'in Çanakkale Boğazı yoluyla gitmesi Almanlarca engellenebileceği endişesiyle uygun görülmemiştir. General Townshend ve beraberindekilerin İzmir yoluyla gitmeleri kendisine bir vapur tahsis edilmesi ve nezdine de bir tercüman verilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁵.

52 Sir Charles V.F. Townshend, *Irak seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarihi Askeri Osmani Encümeni, Sadeleştiren; Recep Ahıskalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 650.; Bu maddeler basında da yer almıştır. Hadisat 27.10.1918.

53 Orbay, *Siyasi Hatıralarım*, I, s.64-65

54 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.725;

55 Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s.726;

General Townshend, Rauf Bey'le Büyüka'da yaptığı görüşmeden bir gün sonra 18 Ekim sabahı beraberinde yaveri ile Tevfik ve Rahmi Bey'ler olduğu halde Hükümetçe kendisine tahsis edilen vapur ile İstanbul'dan ayrılmıştır. Heyet denizyoluyla önce Bandırma'ya oradan da trenle İzmir'e gitmiştir⁵⁶. İzmir Valisi Rahmi Bey'in evinde verdiği yemek ziyafetinden sonra İngiliz Generali Townshend bir deniz römorkörüyle Midilliye hareket üzere İzmir'den ayrılmıştır. Hükümet her ne kadar gizli tutmaya çalışmış olsa da Townshend İzmir'e geldiğinde artık herkes onun görevi hakkında bilgi sahibi gibiydi. Çünkü İstanbul'da yayınlanan Beyoğlu gazetesinin 19 Ekim tarihli nüshasında Townshend'in göreviyle ilgili bir haber vermişti⁵⁷. Rahmi Bey İzmir'de kalmış, General Townshend ve Tevfik Bey 20 Ekim 1918'de Midilli limanına gelmiştir. Burada bir İngiliz torpidosuna alınan General Townshend, kendisinin artık İngiliz bayrağı altında olduğunu ve serbest bırakıldığını belirtmiştir⁵⁸.

General Townshend 20 Ekim'de İngiliz torpidosundan Londra'ya gönderdiği acil telgrafta Ahmet İzzet Paşa'nın anlaşma şartlarını bildirdiği gibi, Osmanlı Devleti'nin mevcut durumuna ait açıklayıcı bilgiler eklemiştir⁵⁹. Bu telgrafında General Townshend, Osmanlı Devleti'nin durumunu ve İngiltere ile barış yapma isteğini ve Osmanlı Devleti'nin İngiltere himayesini talep ettiğini bildirmekteydi. İngiliz Hükümeti Osmanlı Hükümeti'nin "Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve devletin diğer topraklarında ise Türk egemenliği altında bir çeşit otonomi ön gören" anlaşma şartlarını oldukça abartılı ve fantastik bulmuştur⁶⁰.

General Townshend, Midilli'de Amiral Seymour tarafından misafir edilmiş, 21Ekim öğleden sonra da beraberinde yaveri Yüzbaşı Tevfik bey olduğu halde bir İngiliz destroyerıyla Mondros'a geçmiştir⁶¹. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında ayrı bir barış yapılması konusunda arabuluculuk görevini üstlenen General Townshend'e İngiliz Hükümeti'nden cevap hemen gelmiştir. Aynı gün Londra'dan gönderilen cevabi telgrafta General Townshend'e Mondros'ta kalması söylenerek, kendisine gönderilecek yeni talimatları orada beklemesi belirtilmiştir. Bu süreçte de Generalin varlığı mümkün olduğunca gizli tutulacaktı⁶².

56 Orbay, *Siyasi Hatıralarım*, I, s.72-73; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, III/4, s. 726; Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.25; Jaeschke, *Mondros'a Giden Yol*, s.147.

57 Orbay, *Siyasi Hatıralarım*, I, s.73.; Jaeschke, *Mondros'a Giden Yol*, s.147. Artık basında Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile münferiden yürüteceği barış görüşmelerine ilişkin haberler yer almaya başlamıştı. Bkz. *Akşam*, 20.10.1918.; *Vakit*, 20.1918.

58 Townshend, *Irak Seferi ve Esaret*, s.653.

59 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.54.

60 Saygı, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, s.198.

61 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.54; Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.26. General Townshend Mondros Limanına ulaştığında denizciler tarafından vbir savaş kahramanı gibi karşılanmıştı. Bkz. Yuluğ Tekin Kurat, "Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 48(Eylül, 1971), s.40.

62 Jaeschke, *Mondros'a Giden Yol*, s.147.

İngiliz Hükümeti Londra'daki savaş kabinesi toplantısında, Osmanlı Devleti'nin General Townshend arabuluculuğuyla iletilen barış talebini uygun görmüştü. Hatta konuyu müttetikleriyle görüşmeye dahi gerek duymamıştı. Bunun bir zaman kaybı olacağını düşünün İngiliz Hükümeti vakit kaybetmemek için 22 Ekim 1918 günü İngiltere Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe'yi barış görüşmelerini İngiltere adına yürütmek üzere görevlendirmiştir⁶³. Amiral Calthorpe, Osmanlı Sadrazamı ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ya bir telgraf göndererek kendisinin Osmanlı Devleti ile görüşmelerin yapılması ve antlaşma için yetkili kılındığını bildirerek, belirlenecek bir heyetin derhal gönderilmesini istemiştir⁶⁴.

General Townshend'in üstlendiği arabuluculuk görevi başarılı olmuş ve İngiltere ile bir anlaşma zemini oluşmuştur. İstanbul gazetelerinde de bu konu ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Gazetelerde General Townshend'in gayretlerinin netice verdiği ve İngiltere ile anlaşma zemininin oluştuğuna ilişkin haberler yer almıştır⁶⁵.

Yukarıda da ifade edildiği gibi İngiltere ile savaşı sonlandırmak için Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nce Midilli'ye gönderilen General Townshend, burada Amiral Seymour tarafından misafir edilmiş, kendisine Londra'dan gönderilen bir telgrafla Mondros'a gitmesi ve sonraki talimatları orada beklemesi istenmişti.

Bu süreçte Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nce Mondros'ta yapılacak barış görüşmeleri için Türk heyetinin belirlenmesi çalışmaları başlamış ve kısa sürede heyet belirlenmiştir. Buna göre Osmanlı Hükümeti mütareke heyeti başkanı olarak Rauf Beyi seçmişti. Rauf Bey'in mütareke heyeti başkanı olarak belirlenmesinde General Townshend'in tercihini Rauf Beyden yana kullanarak onun ismini ön plana çıkarmasının önemli rolü olmuştu. Mütareke heyetinde Rauf Bey'in dışında Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey siyasi danışman ile 8. Ordu Kurmay Başkanı Sadullah Bey askeri danışman olarak bulunacaktı. Heyette kâtip olarak Saray Başkatibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in oğlu Ali Bey (Türkgeldi) yer alacaktı⁶⁶. Osmanlı Padişahı Sultan Vahdettin tarafından onaylanan heyete, Harbiye ve Hariciye nezaretlerince hazırlanan talimatname verilmiştir. Bilahare heyet 24 Ekim 1918 Perşembe günü Peykişevket savaş gemisi Bandırmaya hareket etmiştir. Bilahare Bandırma İzmir arasını trenle kateden heyet 25 Ekim'de İzmir'e ulaşmıştır. Rauf Bey başkanlığındaki Türk

63 Vakit, 28.10.1918.; Ayrıca bkz. Cemal Güven, *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri (Asker, Siyasi temsilci ve Gazeteciler)*, Eğitim Yayınları, Konya 2012, s.232-233,

64 Bayar, *Ben de Yazdım*, I, s.25; Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s.54. C. Paul Helmreich, *Sevr Entrikaları-Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, (Çev. Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul 1996, s. 1.

65 Saygı, *İngiliz Generali ve Türkler*, s. 199.

66 Orbay, *Siyasi Hatıralar*, I, s. 85; Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.156; Jaeschke, *Mondrosa Giden Yol*, s.151.

heyeti nihayet 26 Ekim akşamı Limni adasının Mondros kentine ulaşmıştır. Görüşmenin ertesi gün yani 27 Ekim sabahı İngiliz savaş gemisi Agemennon'da yapılması heyetlerce uygun görülmüştür. Gerçekten de heyetler arasındaki görüşme 27 Ekim sabahı saat 9.00'da başlamıştır⁶⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında devam eden savaşı sonlandırmak amacıyla arabuluculuk görevi üstlenmiş olan General Townshend'in çabaları sonuç vermiştir. İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nda 1916'da Kut'ül-Amare muharebelerinde esir alınan ancak İstanbul'da Büyükkada'da kendisine tahsis edilen köşkte misafir olarak ağırlanan General Townshend, Osmanlı Devleti'nin savaştan çıkmaya karar verdiği ve İtilaf Devletleri nezdinde barış arayışlarında bulunduğu günlerde adeta bir can simidi olarak yetişmiş ve çok arzu edilen barış görüşmelerinin yapılmasını sağlamıştır.

Barış görüşmelerinin yapılmasında doğrudan rol oynamış olan General Townshend 27 Ekim'de başlayan mütareke görüşmelerine davet edilmemiştir. İngiliz Savaş Bakanlığı görüşmeler esnasında çıkması muhtemel ihtilaflar için ikamet ettiği savaş gemisinde bulunmasını istemiştir. Gerçekten de General Townshend, anlaşmanın imzalanması esnasında heyetler arasında sürüncemede kalan bir konuyu görüşmek üzere Londra'ya gitmiş ve ailesiyle dahi görüşmeden aynı gün içerisinde Mondros'a geri dönmüştür..

Heyetler arasındaki görüşmeler bir antlaşma ile sonuçlanması üzerine General Townshend görüşmelerin yapıldığı savaş gemisine yani Agemennon'a çağırılmıştır. Burada Türk heyeti başkanı Rauf Bey'le bir görüşme yapmıştır. Mütareke hükümlerinin çok ağır olduğunu, bu ağır şartların İngiliz Başdelegesi Amiral Calthorpe'nin verdiği sözlere istinaden kabul edildiğini belirtince İngiliz generali Amiral Calthorpe'nin antlaşmanın uygulanmasında doğru davranacağını ifade ederek Rauf Bey'i rahatlatmıştır.

General Townshend Rauf Bey'e ayrıca İngiltere'ye döndüğünde ülkesiyle Türkiye arasında çıkacak anlaşmazlıkların ve yanlış anlamaların ortadan kaldırılması için çalışacağı sözünü vermiştir. Rauf Bey'de İngiltere ile barış görüşmelerinin başlaması ve bir mütareke ile sonuçlanması sürecine sağladığı çok önemli katkısı için Osmanlı Devleti adına teşekkür etmiş, devlet ve millet olarak kendisine her zaman minnettar kalınacağını söylemiştir.

General Townshend ise Rauf Bey'e, esareti boyunca kendisine gösterilen nezaket ve insanca davranışı asla unutmayacağını ifade ederek Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile Padişah Sultan Vahdettin'e teşekkürlerini iletmesini istemiştir.

67 Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi*, s. 65-66.

Türk dostu İngiliz devlet adamı olarak anılan General Townshend, Milli Mücadele yıllarında da değişik vesilelerle dostluğunu göstermeye çalışmış ve özellikle Büyük Taarruz öncesi Türkiye'ye gelmiştir. Konya'da Mustafa Kemal'le görüşen General Townshend, Ankara'da da başta Rauf Bey olmak üzere Milli Mücadele'nin önde gelen isimleriyle görüşmüştür. Bu ziyaretinin de genel amacı Türk davasının haklılığını İngiliz kamuoyu duyurmak ve Yunanistan'la bir barış ortamı yaratabilmektir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Akşam

Hadisat

İkdam

Sabah

Tasvir-i Efkar

Vakit

Zaman

II. Kitaplar

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım II*, İstanbul 1993.

AKŞİN, Sina *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Mutlakiyete Dönüş*, Ankara 1998.

ARI, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1997.

AYIŞIĞI, Metin *Mareşal Ahmet İzzet Paşa(Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

BAŞAK, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü(30 Ekim-30 Kasım 1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.

BAYAR, *Celal Ben de Yazdım, I*, İstanbul 1997.

BAYTOK, Taner, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 3,(1914-1918 Genel Savaşı), Kısım 4 (Savaşın Sonu)*, Ankara 1983.

CEBESOY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yay., İstanbul 2000.

- ÇULCU, Murat, *Tarihin Satıraralarında İngiliz Esir*, Toplumsal Çözüm Yayınları, İstanbul 2007.
- FROMKİN, David, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı?*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1989.
- GÜVEN, Cemal, *Milli Mücadele’de Mustafa Kemal Paşa’nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri(Asker, Siyasi Temsilci ve Gazeteciler)*, Eğitim Yayınları, Konya 2012.
- HELMREICH, C. Paul *Sevr Entrikaları-Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi*,(Çev. Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- OKYAR, Fethi, *Üç devirde Bir Adam*, İstanbul 1980.
- ORBAY, Rauf, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım I*, İstanbul 1993.
- PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üç Yüz Yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul 1992.
- RENOUVİN, Pierre, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, Örgün yayınevi, İstanbul 2004.
- SAYGI, Tarık, *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Parola Yayınları, İstanbul 2016.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt I, M.E.B. Yayını, İstanbul 1991.
- Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Resmi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.
- TOWNSHEND, Sir Charles V.F, *Irak Seferi ve Esaret*, Tercüme: Tarihi Askeri Osmani Encümeni, Sadeleştiren; Recep Ahıskalı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.
- _____, *Görüp İşittiklerim*, TTK yayını, Ankara 1987.
- ÜNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devleti’nde Son Sadrazamlar VIII*. Cilt. İstanbul 1952.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, I., (1888-1922)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erinç, İstanbul 1997.

III. Makaleler

- ÇELİK, Akın, “Mondros Mütarekesi Öncesi Osmanlı Basınında Sulh Tartışmaları”, *Tarih Dergisi*, Sayı:56 (2012/2) İstanbul 2013.

JAESCHKE, Gotthard, *Mondros'a Giden; Yol*", *Belleten*, Cilt: XXVIII, Sayı:109, Ankara 1964.

KAYMAZ, İhsan Şerif "Mondros: Bir Ateşkesin Tahlili", *21. Yüzyıl*, (Ekim-Kasım Aralık 2008), Ankara 2008.

KURAT, Yuluğ Tekin "Bir İmparatorluğun Son Nefesi: Monduros", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:48, (Eylül 1971).

ÖNDEŞ, Osman, "General Townshend'in Hatıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:5, (1 Haziran 1967), s.65.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA MİLLİYETÇİ VE DEVRİMCİ NİTELİKTE MİLLÎ HALK AYAKLANMASI OLARAK KUVA-Yİ MİLLÎYE ÜZERİNE TARİHSEL VE KURAMSAL BİR YAKLAŞIM

Bayram BAYRAKDAR*

Öz

Bu makaleye konu olan *kuva-yi milliye* terminolojisi oldukça geniş boyutlu bir kavramdır. *Kuva-yi Milliye* terimi, Türk İstiklâl Savaşı boyunca iki farklı ve fakat birbirini tamamlar nitelikte algılanmalı ve anlaşılmalıdır: Bunlardan birincisi, ulusal milis teşkilleri olarak görev yapmışlardır ki, bizim asıl konumuzu meşgul eden bunlardır. Bununla birlikte bir diğer anlamı ise daha kapsamlı olup ulusal kurtuluş savaşını topyekûn ifade etmektedir. Bu anlamda konuyla ilgili uzun bir süreci anlamlandırma adına değerlendirme yapacak olursak, *kuva-yi milliye*, yalnızca silâhli direniş için halk örgütlenmesi değil, müdafaa-yı hukuk, redd-i ilhak dernekleri, heyet-i milliyeler, kongreler, Ankara'da toplanan TBMM ve bağlı organlar ile tüm ordu birliklerini kapsamaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Kuva-yi Milliye, Müdafaa-yı Hukuk, Redd-i İlhak, Türk Kurtuluş Savaşı, Kongreler, Türkiye Büyük Millet Meclisi.*

AN HISTORICAL AND THEORICAL APPROACH TO THE NATIONALIST AND REVOLUTIONARY POPULAR UPRISING AND KUVA-YI MILLIYE AT TURKISH INDEPENDENCY WAR PERIOD

Abstract

The terminology of the nationalist forces which is the subject of this article is quite large. The term *Kuva-yi Milliye* (Turkish National Forces) should be perceived and understood int two different ways but as complementary to each other: First, they served as national militia organizations, which occupied our main subject. However, it also has a more comprehensive meaning and represents the whole national liberation war. In this sense, if we make an evaluation in the name of interpreting a long process, the national force, covers

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi
(bayram.bayrakdar@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-2098-9453).

not only the people's organization for armed resistance, but also the Defence of The National Rights, Annexation Rejection associations, national committees, congresses, the Turkish Grand National Assembly and related organizations and all army units gathered in Ankara.

Keywords: *Turkish National Forces, Defence of The National Rights, Annexation Rejection, Turkish Independence War, Congress, Turkish Grand National Assembly.*

Giriş

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros silâh bırakışması, bütün olumsuzluklarına karşın uzun süren Balkan Savaşları ve peşinden I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisinin gölgesinde anti İttihatçı propagandanın etkisiyle genel olarak ülkede göreceli de olsa kısa süreli bir ferahlayıcı ortam yaratmıştı. Bu konuyla ilgili olarak Ahmet İzzet Paşa hükûmeti, vilâyetlere, müstakil sancaklara ve ordulara duyurduğu bildirilerle, sanki böyle bir algının oluşmasını amaçlamış gibiydi. Sadrazam İzzet Paşanın imzasını taşıyan 2 Kasım 1918 tarihli sirkülerde amaçlanan düşünceyle, kısaca, çeşitli etnik ve inanç temelli unsurlar arasında bir uyum sağlamak, toprak kardeşliği sevgisine dayalı bir zemin hazırlamak ve bu amaca yönelik genel güvenliği tesis etmek biçiminde yeni bir sosyo-politik süreç yaratmak plânlanmıştı¹.

Bu algının yansımalarının bir sonucu olarak hükûmetin yayınladığı bildiri, genel olarak yıllarca ülke kaynak ve araçlarının kapasitesinin çok üzerinde, yönetilemez geniş coğrafyalarda devam eden can sıkıcı, bunaltıcı ve bıktırıcı savaştan kurtuluşun bir sonucu olarak savaşın doğrudan mahkûm ve mecbur ettiği askerler ve geniş halk kesimleri tarafından her tarafta o günlerde olumlu karşılanmıştı.

Böyle olmakla birlikte 1918'in Kasım'ından itibaren, mütarekenin uygulanması sürecinde hemen hemen tüm Anadolu'da hükûmet organlarının fonksiyonlarını kaybetmeleri sonucu, azınlık unsurlar, özellikle Rumlar, İtilâf devletlerinin himayesine güvenerek buldukları bölgelerde kışkırtıcı eylemlere başlamışlardı. Rumları mütareke sürecinde kışkırtıcılığa yönelten uluslardan İngilizler ve Fransızlar, Kasım ayı ortalarından itibaren mütarekenin bir gereği iddiasıyla İstanbul'da postane yönetimlerine nüfuz ettiler. İstanbul ve Beyoğlu postanelerine Fransız subaylar yerleştirildi, basına sansür koydular. Aynı dönemde İngilizlerin Musul'u işgallerini Fransızların İskenderun'u işgalleri izledi. 1918 Aralık'ında Adana'ya girdiler².

Diğer taraftan söz konusu Müttefikler, *askeri temsilci, kontrol ya da irtibat subayları* adı altında görevlendirdikleri kişiler aracılığıyla demir

1 Türkân Ülkütaşır, "Mondros Mütarekesi'nin Sarsıntıları ve Karşı Direnişler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23, İstanbul, 1969, s. 37.

2 *A.g.m.*, s.189-190.

yollarına, limanlara ve haberleşme araçlarına müdahale ediyorlardı³. Batılı Müttefikler, benzer biçimde 1918 Aralık ayı itibariyle Türkiye'de jeopolitik öneme sahip noktaları denetimleri altına aldılar⁴. Türk Boğazları'na 63.000 asker yerleştirdiler. Adana demiryolu üzerinde 5. 500 İngiliz askeri, Güneydoğu Anadolu'da 30.000 Fransız askeri, Antalya, Isparta, Muğla, Afyon ve Eskişehir dolaylarında 13.500 İtalyan askeri yerleştirilmişti. Tüneller ve demiryolu güzergâhlarını da kapsayacak biçimde yaklaşık 100.000 kadar İtilâf askerinin Anadolu'da görevlendirilmesi yalnız Yunanistan'ı değil, yüzyıllardır Türk imparatorlukları yönetimi altında yaşamış olan Anadolu Rumlarını da tahrik ediyordu⁵. Hükûmetin 2 Kasım 1918 tarihli romantik nitelikli genelgesi bir yana Anadolu yağmalanıyordu.

Dünyada kurulacak olan yeni dengeleri belirlemek amacıyla 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı başlatıldığı zaman, Türkiye basınında konuyla ilgili olarak Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bir bildirisi yayınlanmıştı. Ülkedeki hâkim siyasal eğilimi göstermesi açısından bu bildiri anlamlıydı⁶. Söz konusu bildiride; *"Devlet-i Osmaniye'nin tarihi dostları olan devletlerin irşaadat ve müsaadat-ı siyasiye ve iktisadiyesine rağmen, aynı hükûmetlerin mensub olduğu Zümre-yi düveliyeye ve esasat-ı medeniyeye karşı ilanı harb ederek memleketi nakabil-i telafi felâketlere düşürmesin, i bilâhare[daha sonra] zuhur eden fırsatları da kasten fevt ile ihânetkâr bir siyasetde temerrüd etmesini (...) Huzur-ı millet ve medeniyette alenen takbih ve ekseriyet-i azîmeyi milletin de takbih eylediğine kani olduğunu beyan eder (...) Bugün milletimiz nazari cihanda[dünyanın gözünde] maateessüf [üzülerek] Almanya ile birlikte medeniyet ve hürriyete karşı harb ederek Düvel-i İ'tilafîye'yi müşkilat-ı azîmeye düşürmek..."* değerlendirmesiyle teslimiyetçi bir politika izliyordu. Hürriyet ve İtilâf Partisi gibi Osmanlı hükûmeti de aynı görüşleri paylaşmıyor değildi. Bu anlayış romantik-muhafazakâr bir eğilimi yansıtmaktaydı. Yenilenler safında yer alan hükûmet, galiplerden *"merhamet"* dileniyordu⁷.

3 Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, ATASE Yay., Ankara, 1962, s. 132-133.

4 İbrahim Artuç, Kurtuluş Savaşı Başlarken, Kastaş Yay., İstanbul, 1987, s. 31-36; Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1987, s. 145.

5 Artuç, a.g.e., s.31-36.

6 Söz, 25 Ocak 1919.

7 Mustafa Kemal Atatürk, yakın tarihimizle ilgili olarak 1927'de kaleme aldığı Nutuk'ta, ülkenin genel durumunu şöyle yansıtmaktadır: *"Muhasım devletler/İtilâf, Osmanlı devlet ve memleketine maddeten ve manen tecavüz hâlinde; imha ve taksime karar vermişler. Padişah ve Halife olan zat, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükûmeti de aynı hâlde. Farkında/bilincinde olmadığı hâlde başsız kalmış olan millet zulmet ve müphemiyet/belirsizlik içinde tecelliyata/kadere muntazır. Felâketin dehşet ve sikletini idrake başlayanlar, buldukları muhit/ortam ve hissedebildikleri tesirata göre çare-yi halâs telâkki eyledikleri / kurtuluş olarak gördükleri tedbirlere müteessil/başvurmakta. (...) Diğer mühim bir noktayı da ifade etmek lâzımdır: Çâre-yi halâs/kurtuluş çözümü ararken İngiltere, Fransa, İtalya gibi düvel-i muazzamayı/büyük güçleri gücendirmemek esas gibi telâkki olunmakta/algılanmaktaydı idi. (...) O hâlde çare-yi halâs ararken iki şey mezu bahis olmayacaktı. Bir defa itilâf devletlerine karşı vaz'ı husumet alınmayacaktı ve padişah ve halifeye merbut/bağlı ve canla başla sadık kalmak şart-ı esasi olacaktı. (...) Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye müstenit/ulusal egemenliğe dayanan bilâkayd ü şart müstakil yeni bir Türk deoleti kurmak". Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk I, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1973, s. 12-13.*

Mütareke Türkiye'sinde istenmeyen bu gelişmeler yaşanırken, Batı Anadolu'da jeopolitik ve stratejik önem taşıyan Aydın Vilâyeti'nin merkezi İzmir'de Nurettin Paşa, hem vali hem de İzmir'den Çanakkale'ye kadar uzanan sahada 17. Kolordu'nun komutanıydı. Bu göreve I. Dünya Savaşı'nın son günlerinde atanmıştı. Yakın dönem Cumhuriyet tarihinin temel konularını toplumla paylaşma adına Fevzi Hatipoğlu'nun *Balıkesir Postası* gazetesinde 1945 Mart'ında yayınlanan "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Nasıl Teşekkül Etti", başlıklı makalesinde bölgesel örgütlenmelerle ilgili kapsamlı analizler yer almaktadır. Yapılan değerlendirmede Mütareke günlerinde 1919 Ocak ayından itibaren Türkçe basında bölgenin Yunanistan'a verileceği ile ilgili haberler çıkmaya başladığında, Batı Anadolu sancaklarında yaşayan yurt savunması konusunda duyarlı kişiler, olası işgal ve istilâlara karşı örgütlenmek için Nurettin Paşanın önderliğinde, 1 Aralık 1918'de İzmir'de kurulmuş olan *Müdafa-yı Hukuk-ı Osmaniye* derneğinde 2-19 Mart 1919 tarihlerinde genel bir kongre düzenlendiği bilgisi yer almaktadır. Kongreye İzmir, Aydın, Manisa, Denizli ve Balıkesir temsilcileri katıldılar. Bölgenin işgal ve istilâsına karşı sivil halk örgütlenmesinde etkisi oldukça ses getiren kongreye adı geçen sancaklarda olduğu gibi Balıkesir'den de önemli temsilciler katılmışlardır⁸. Bu toplantıya katılan kişiler, kuva-yi milliyenin ve müdafaa-yı hukuk örgütlenmelerinin inşa sürecinde etkin görevler üstlenmişlerdir.

İzmir'in İşgalinin Bölge ve Ülke Üzerinde Yankıları

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan İngiltere'nin önderliğindeki Büyük Güçler, kuracakları *yeni dünya düzeni* adına, dayatmalarını, 1919 Ocak ayı ile başlattıkları Paris Konferansı ile yasal bir zemine oturtmak istiyorlardı. Konferansta Yunanistan'ın talepleriyle ilgili olarak 5 Şubat 1919'da oluşturulan karma bir komisyon çalışmalarını Mart ayının sonlarına doğru tamamladı. Yunanistan'ın kimi istekleri ayıklanarak önemli bir bölümü kabul edildi.

Bu gelişmeler İtalya'nın Anadolu'daki emellerine sekte vurdu; çünkü İtalya'nın savaşa girmesini sağlayan 1915 Londra mutabakatında, savaş sonunda imparatorluk Türkiye'si parçalandığında, İtalya'ya *hakkaniyetli bir pay alacağı sözü verilmişti*. İtalya'nın Anadolu'nun geniş bir kısmını alabileceğine, Türk illerinden Antalya ile birlikte çevresindeki kentleri de kuzeyde İzmir güneyde Adana dâhil bu ülkenin egemenliğine göz yumulmuştu⁹. İtalyanlar bu düşünceye kapılmışlardı ve/veya inandırılmışlardı. Adana, Sykes-Picotla Fransızlara kalacaktı, İtalyanlar bu mutabakatı görmemişlerdi, sonradan duyduklarında çok tedirgin olmuşlardı.

8 Fevzi Hatipoğlu, "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Nasıl Teşekkül Etti", *Balıkesir Postası*, 14-15 Mart 1945.

9 Margaret Macmillan, *Paris 1919*, (Çev., Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yay., Ankara, 2004, s. 418.

1917'de Alplerde St Jean De Maurienne kasabasında İngilizler ve Fransızlar Türkiye'nin daha büyük bir bölümü aralarında anlaşarak pay etmişlerdi¹⁰. Burada İtalya'ya Adana ve İzmir hattı da söz verilmişti. Fransa, buna Rus ihtilâlcî hükûmetinin görüşünü bahane ederek karşı çıkmış ve tam onay verilme dahi İtalyanlar emellerini sürdürmekteydiler.

Paris Konferansı'nda 1919 Nisanında İtalya ile Adriyatik krizi yaşanırken, Lloyd George ile Clemenceau Anadolu'yu yem olarak kullanmaya hazırdılar. ABD başkanı Wilson da İtalyanların Anadolu'da koloni edinmesine sıcak bakmıyordu. Wilson'a göre İtalyanların "sömürge yönetmede tecrübeleri yoktu". Lloyd George'a göre, "Romalılar çok iyi koloni yöneticisiydi. Türkler ise uysal toplumdur ve demiryollarına zarar vermezlerdi. Wilson'a göre, Modern İtalyanların Romalılarda bir ilgisi olamazdı. Hem İtalyanları Yunanlılar da sevmiyordu"¹¹.

1919 Mayıs ayının ilk haftasında Büyük Güçlerin Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı ileri sürülmesi düşüncesi netlik kazanınca, İtalyanlar konferansı boykot etti. 2 Mayıs 1919'da Üç Büyükler ABD, İngiltere ve Fransa, bir araya geldiklerinde Venizelos'un da kışkırtıcı etkisiyle, Anadolu kıyısının Yunan karakterli olduğu, Türklerin azınlık teşkil ettiği, iç bölgelerde Türkler çoğunlukta olsa bile ekonomik nedenlerle oraların da Yunanistan'ın egemenliğine verilmesini talep ediyordu¹². 6 Mayıs 1919'da Üç Büyüklerin oluru teşvik ve himayesi sonucu Yunanlılar, 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal ettiler¹³.

15 Mayıs 1919'da tıpkı Selânik'teki Yunanlılara karşı Tahsin Paşanın aymazlığının benzeri, İstanbul hükûmetinin kararsızlıktan doğan sorumsuzluğu nedeniyle İzmir'de gerçekleşti. Yunan işgal ordusuna karşı 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa, işgal karşısında ordusunu kırsallardan çıkarmadı. Vali Kambur İzzet Bey de benzer tutum içindeydi. Yunan işgalinin ilk gününde 400, ikinci gününde 4 ya da 5000 dolaylarında Türk şehit edildi¹⁴. İzmir'de tam bir terör havası estirildi, halk ya süngülendi ya da kurşunlanarak katliamlara maruz kaldı. Güzelyalı, Küçükalyalı, Göztepe semtlerinde oturan Türk ailelerin malları yağmalandı, namuslarına el uzatıldı¹⁵. Askerlik Şubesi Başkanı Albay Süleyman Fethi Bey, Gazeteci Hasan Tahsin (Osman Nevres), Tüccar Bakırcızâde

10 A.g.e., s. 419.

11 A.g.e., s. 420.

12 Macmillan, *Paris 1919*, s. 421. Yunan talepleri radikaldi, ama *Paris 1919* başlıklı incelemede yansıtıldığı kadarıyla, Amerikalı uzmanlar konuya Yunanlılar gibi bakmıyorlardı. Bu uzmanlara göre, *İzmir, Anadolu halkının gözleridir, ağızıdır, burun delikleridir*. Bunun yanında söz konusu uzmanlara göre Türkler, dışarıdan yönetilmeyi gerektirecek kadar geri bir toplum değildir.(...) Anadolu Türkünü yakından tanıyan ABD'li misyonerlerin, onunla yıllardır birlikte çalışmış olan İngiliz ve Fransız arkeologların, onunla ticaret yapmış olan İngiliz tüccarların, onunla savaşmış İngiliz askerlerinin ortak görüşüne göre, bu insanlar Yakın Doğu'nun her halkı kadar dürüst bir halktır ve esas olarak şövalyece içgüdüleri taşımaktadır. s. 421-422.

13 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK Yay., Ankara, 1987, s. 51-52.

14 Aybars, a.g.e., s.141.

15 Ömer Sami Coşar, *İstiklâl Savaşı*, 17 Mayıs 1919.

Hafız Sabri Bey, ayrıca otuzdan fazla subay süngülenerek ya da kurşunlanarak katledildiler¹⁶. Yunanlılar bir hafta içinde İzmir'in tamamını ele geçirdiler, çevre ilçe ve köylerde işgallerini aralıksız sürdürdüler. İşgalin etkisi Türkiye'nin dışına taştı. İşgalle ilgili olarak İngiliz parlamentosunda sert tartışmalar yaşandı¹⁷.

İşgal olayını *İzmir Redd-i İlhak* derneği aynı gün tüm Batı Anadolu il ve ilçelerine duyurdu. Şehirlerde, ilçelerde, kasaba ve köylerde halk üzerinde panik havası hâkimdi.

İzmir'in işgalini izleyen süreçte Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa, istifasını İstanbul hükûmetine sunmadan bir kaç gün önce İzmir'in işgalini konu eden 5 Temmuz 1919 tarihli harbiye Nazırı Ferit Paşaya, Sadrazam değil, ülkenin her tarafında İtilâf devletlerinin iradesinin yansıması ve Yunan işgalleri karşısında hükûmetin aldığı tutumu da eleştiren yazısı ile millî mücadeleyi yapılandıran iradeyi de açığa vurmaktaydı¹⁸:

"... Hiç bir makul sebep yok iken İzmir'in ve Antalya'nın hükûmetimizin bilgisi dahi olmadan, düşmanca işgali ve silâhsız biçare halkın Rum eşkıyasına doğrutulması ve binlerce ırz ve namusun ayaklar altına alınması ve hâlen de Aydın vilâyetinin her tarafında bu faciânın sürmesi ve uzayıp gitmesi bir müddet evvel oradan Nurettin Paşanın alınmasının ve vahim bir kumanda değişikliğinin şükranı neticesi mi idi?! (...) [Doğu Anadolu kastedilerek] bu havali için dahi böyle kanlı bir akıbet hazırlanmış ve buna mani görülen [Ali İhsan ve Yakup Şevki Paşalar] gibi kumanda heyetlerinin değiştirilmesi lüzumu hissedilmiş ise temsilcilerin vatanın imhasını gerektiren teklifleri karşısında, hükûmet yetkililerimizin ikinci bir hıyanete vasita olmaktan ise, millet fertleri arasına fert olarak karışması örnek alınacak bir vatanperverlik olur. (...) Dersaadetteki [İstanbul'daki] bazı kişiler ve bilhassa bir iki ay bile payidar olamayan değişmiş kabineler, kendilerinde görülen 'görme bozukluğu ve kalp zayıflığı ile milletin taleplerine ters düşen ve meşru olmayan fikirlerle vekâlet etmek ve yetki kullanmak gibi tarihin en feci sorumluluklarından katiiyen uzak kalmalıdır. Pek yanlış ve hatalı anlayışlar olduğunu görüyorum. (...) Bugün vatanımızda millî bir kudret varsa, o cereyan, felâketlerden ders çıkaran milletin kalbinden ve bilincinden doğmuştur. (...) Mütareke hükümlerini korumaya bile asla riayet etmeksizin alabildiğine tecavüzlerde[saldırırlarda]bulunan ve her türlü türlü haysiyet kırıcı misaller ortaya koyan İngilizlere itimat etmek pek saflık olur".

İzmir'in işgalinden sonra Batı Anadolu'da ulusal örgütlenmenin karargâhlarından biri hâline gelen Balıkesir'de Mustafa Necati ve Hüseyin Vasif Beylerin önderliğinde yayınlanan *İzmir'e Doğru* gazetesinde, iç ve dış husumet odaklarını gösteren ve onlara karşı bir tutum öneren Özdemir [Mustafa Necati] imzalı bir yazıda; *kardeşlerimiz İzmir'de ağlarken, yeşil Türk ovaları Yunan ayakları altında çiğnenirken ve her gün yüzlerce arkadaş ve dindaşımızın hayatlarına zehir*

16 Aybars, a.g.e., s.141.

17 Sonyel, a.g.e., s.54.

18 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. I, TBMM Zabıt Kalemi Müdürlüğü, Ankara, 1940, s. 13-15.

katılırken 'İzmir'e doğru' olan bu hareketin gayr-i meşru olduğu iddia edilebilir mi? Millî kuvvetlere karşı bir harekete girişilebilir mi? Bu gibi hareketlerden muvaffakiyet temin edilebilir mi? Bizi kurtaracak bir kuvvet vardır, o da kuvve-yi milliyedir; çünkü kuvve-yi milliyeye demek vahdet-i fikir ve emel, vahdet-i gaye demektir. 'Kuvve-yi milliyeye demek İzmir'e doğru hareket' demektir. İzmir'e doğru olan her hareket meşru ve bu hareketi takviye etmek bir vazife-yi milliyedir. Vazifenin namus demek olduğunu bilen her fert bu kuvvetin zahiridir [koruyup gözetleyen]. Bu kuvvete muarız olanların bütün emelleri gayr-i meşrudur"¹⁹.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, bölgeden gelen protesto telgrafları karşısında İstanbul'da Sadrazam Damat Ferit Paşa, dönemin basınında yer alan şekliyle İtilâf devletleri temsilcilerine verdiği notada kısaca şu düşüncelerini dile getirdi²⁰:

"... Hükûmet-i Osmaniye Paris Konferansı kararlarına muhalefet etmez, fakat Yunan askeri tarafından vaki olacak bir işgale, rıza gösteremez; çünkü Devlet-i Osmaniye'nin ecza-yı dahiliyesinden olan bu Asya şehrinin ne örfen, ne tarihen ne de coğrafya nokta-yı nazarından hükûmet-i hazırasıyla [işgalci Yunan hükûmeti] hiçbir münasebeti yoktur. Eğer hatıratı tarihiye [Eski Yunan uygarlığı konusu] bir hak teşkil edebilirse, Bahr-i Sefid sevhâlinin [Akdeniz kıyılarının] birçok nokatının [yörenin] da aynı hâlde duçar olması [işgal edilmesi] iktiza eder.(...) Türk kavmi iki asırdan beri daire-yi muhtariyetinden hariç bırakılan yerlerin cümlesinde, bütün müessesatının [kurum ve kuruluşlarının], emlâkinin, câmilerinin, mekteplerinin, hâsılı bütün mevcudiyet-i milliyesine varıncaya kadar her şeyin mahv olduğunu gördüğü hâlde, cebr ve şiddetin

19 İzmir'e Doğru, 20 Teşrin-i sâni 1335/Kasım 1919. Kuva-yi Milliyeye'nin kapsamlı açıklaması, TBMM ilke ordu-millet şeklinde örgütlenme stratejisiydi. Ordulaşmak burada olmazsa olmazlardandı. 1920 yılının Ağustos ayında TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Batı Anadolu cephelelerinde teftiş ve denetlemelerde bulunur. Bu teftişler süresince subaylarla bir araya gelir ve onların yurtseverlik ve milli duygularını pekiştiren ve onları cesaretlendiren konuşmalar yapar. Afyon konuşmalarının İkaz gazetesinde yayınlanan bir bölümünün dönemin ulusal gazetelerinden Yeni Gün, alıntılanak suretiyle yayımlar:

"... Arkadaşlar, İngilizler ve müttefikleri milletimizin istiklâlini [bağımsızlığını] imhaya karar vermişlerdir. Milletler, istiklâllerini hiç kimsenin lütf-ı atıfetine [bağışlanmasına] medyun [borçlu] değildir. Hiç kimse kimseye, hiçbir millet diğer millete hürriyet ve istiklâl [özgürlük ve bağımsızlık] vermez. Milletlerde tabiaten ve fitraten[doğal ve yaratılıştan] mevcut olan bu hak, milletlerce, kuvvetle ve mücadele ile mahzuz bulundurulur. Kuvveti olmayan, binaenaleyh [bundan dolayı] mücadele edemeyen bir millet, mahkûm ve esir mâhiyettedir [durumdadır]. Böyle bir milletin istiklâli gasp olunur. Dünya hayatı için, insanca yaşamak için istiklâl [bağımsızlık] lâzımdır. İstiklâl sahibi olmak için haiz-i kuvvet [güç sahibi] olmak ve bunun için mevcudiyetini isbat etmek icap eder [gerekir].

... İngilizler, milletimizi istiklâlden mahrum etmek için, pek tabii olarak, evvelâ onu [milletimizi] ordudan mahrum etmek çarelerine tevessül ettiler[girişiminde bulundular]. (...) Her hâlde ordu, düşmanların birinci hedef-i taarruzu oldu. Orduyu imha etmek için mutlaka zabitanı [subayları] mahvetmek, zelim etmek [alçaltmak, ajite etmek] lâzımdır [gerekir]. Buna da teşebbüs ettiler. Bundan sonra milleti koyun sürüsü gibi boğazlamakta mevani[engeller] ve müşkilât [güçlükler] kalmaz. (...) Bu itibarla milletimiz, hür ve müstakil [özgür ve bağımsız] yaşamak lüzumuna tam bir iman[inançla] ile kani olmuş ve buna azm-i kat'î ile [şaşmaz bir prensip olarak] karar vermiştir.(...) Unutulmamalıdır ki, milletin hâkimiyetini bir şahısta veyahut mahdut eşhasın elinde bulundurmakta menfaat bekleyen cahil ve gafil insanlar vardır". Yeni Gün, 10 Ağustos 1920.

20 Ahenk, 25 Mayıs 1919.

hakka karşı muzafferane mübareze ettiği [savaştığı] zamanlarda bile idare-yi Osmaniye'ye tâbi olan milletlerin kendilerince aziz ve kıymetdar olan hissiyatlarına riayet etmiştir”.

Damat Ferit imzasıyla hükümet yaptığı protestoyu tarihsel, coğrafi ve hukuksal temellere dayandırarak karşı bir tutum aldı. İzmir'in Müttefiklerce işgali pek önemli değildi, fakat Yunanlıların işgali yansıtılan nedenlerle söz konusu olamazdı. Sadece Mütareke sürecinde değil milli mücadelenin en çetin dönemlerinde özellikle TBMM'nin açılmasından sonra toplumsal temellerinden yoksun kalan ve Müttefiklerin insafına dayanarak var olmaya çalışan İstanbul hükümetleri, gayri milli ve işbirlikçi bir sürece hızla sürüklendi. Özellikle TBMM'ni boğmak için Yunan işgal ve istilâlarıyla birlikte çıkarılan büyüklü küçüklü isyanlar ile ister istemez asi ve irticai başkaldırıların kaynağı hâline geldi ki, ana malzemelerini eğitimsiz köy çocuklarının oluşturduğu, Anzavur, Bolu, Düzce, Hendek, Konya ve 1921'deki Koçgiri isyanları ölümüne mücadele verilerek güçlüğüle bastırılabilmiştir.

Düşman işgal ve istilâsı tehdidi altındaki Anadolu'da Mütareke sürecinde savaşların yıkıcılığının bir sonucu olarak imparatorluk bakiyesi olarak nitelendirilebilecek Balkan ve Kafkas göçmenleriyle ilgili, Mustafa Necati'nin perspektifiyle, genel bir değerlendirme, basında şu şekilde yer almıştır²¹: “Bulgar süngüsü, Yunan bıçağı Türk'ün kalbinde cerihalar açarken Rumeli'nin Müslüman olan sakinleri ihtiyar babalar, genç anneler çocukları ile birlikte Balkanları aşarak ovaları geçerek aylarca buzlu çamurlu yollarda ölerək sürünerek Türk'ün tarihi yuvasına sevgili ülkesi olan Anadolu'ya sığındılar. Kafkas'ın yalçın kayaları üzerinde düşman mermileri Türk'ün başına yağarken, Türk yine çoluğuyla çocuğuyla müebbet yurduna geldi. Rumeli'den, Kırım'dan Kafkas'tan cihanın her köşesinden kopan Türkler, hep bu ata evinde toplandılar. (...) Eğer Türk öldürölmek isteniyorsa şunu kat'i bir lisanla iddia ederiz ki, Türk için lâyemut [ölümsüz] bir hayat mukadderdir. İşte Balkan Harbi ve sonrası vekayii. Balkanlar harbinden mağlup çıkan Türk, hasta adam ilan edilip ölüme mahkûm edilmişken, o ölü bütün varlıklar karşısında yalnız imanı ile bir Çanakkale yarattı.(...) Milletlere hakk-ı hayat bahşeden bu asrın zihni karşısında Türk öldürölmek istenilirse bu kabil olmayacaktır; çünkü mukadderat-ı cihana hâkim bir kuvvet vardır, o da kuvve-yi hakikiye-i ilâhiyedir.(...) [dönemin işgal ve istilâ koşullarında, Türk toplumunu moral ve motivasyon yönünden canlandırmak adına] Onun için tekrar ederiz ki, Türk'ün hayatı lâyemuttur [ölümsüzdür]”.

Millîci güçlerin bu tepkilerine karşın Aynı İstanbul hükümetinin, İzmir'in işgali ve beraberinde yaşanan istenmeyen durumlar karşısında Karesi/Balıkesir Mutasarrıflığına gönderdiği 17 Mayıs 1919 tarihli uyarıcı telgrafında daha teslimiyetçi bir tutum içine sürüklendiği görölmektedir²²: “İzmir'in Yunan askeri tarafından işgalini hükümet, Düvel-i Mutelife mümessilleri nezdinde şiddetle protesto etmiştir. Bu protestonun Paris ve Londra'ya tebliğ edilmiş

21 İzmir'e Doğru, 9-13 Kânun-ı evvel 335/ 9-13 Aralık 1919.

22 Hilmi Ergeneli, “1919 Ayvalık Savunması ile İlgili Anılar”, *Belleten*”, C. 48, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985, s. 173.

olduğuna şüphe yoktur. Kuvve-yi galibiyeye mukavemet mümkün değildir [Büyük Güçlere karşı direnmek imkânsızdır]; fakat bu kuvvete serfuru [itaat] etmek hiçbir vakit hakkından fariğ olmak [vazgeçmek] manasını tazammun [kapsamaz] etmez. Mamefih böyle mühlik [ölümcül]anlarda akibetin tavazzuhuna intizaren [gelişmelere bakarak] vakar ve sükûneti muhafaza etmek de bir vazife-yi vatanperveri ve bir mükellefiyettir”.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ve Yunan askerlerinin yaptığı katliamlar, Türkiye'nin her yanında derin bir üzüntüyle karşılandı. Gelişmelerin farkında olan birçok kişi bunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan topraklarının parçalanması yolunda ilk adım olarak değerlendiriyordu. İşgali protesto etmek için İstanbul'da kalabalıklar, ellerinde siyah bayraklarla yürüyüşe geçtiklerinde, üst sınıfa mensup eğitilmiş kadınlardan oluşan bir heyet, ilk kez, protesto için İngiliz yüksek komiserini ziyaret etti. Sultan sarayında ağlıyordu. Vekilleri padişaha cılız sesle protesto yapılmasını öneriyorlardı. Orada bulunan Mustafa Kemal, onlara, *bu protestonuzun Yunanlıların ya da İngilizlerin geri çekilmesini sağlayacağını mı düşünüyorsunuz*, dediğinde orada bulunanlar yalnızca omuz silktiler. Mustafa Kemal, orada bulunanlara yönelik *belki alınacak daha kesin tedbirler vardır*, diye söz etti²³. Mustafa Kemal, bugün bayram olarak kutlanan 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktığında ve sonrasında Erzurum ve Sivas kongrelerinin amaç ve tedbirlerini milli ve ihtilâlcî bir topyekûn mücadeleye hazırlık olarak organize etti ve değerlendirdi. Geniş bir halk hareketi başlatılması milli mücadelenin ana temalarındandı. Anadolu'da kurulmuş olan müdafaa-yı hukuk teşkillerinin toplam 83'ünden 78'inin İttihatçı gelenekten gelen kadrolarca yönetildiğini göz ardı etmemek gerekir. İşte “kuva-yi milliye” adıyla halk gücüne dayalı milis teşkilleri askeri birimlerin yakınında yapılan faaliyetlerini sürdürmüşler ve topyekûn çalışmalarıyla halkla birlikte vücut bulmuşlardır.

Kuva-yi milliye Anadolu'da, düşman işgal ve istilâsına karşı, giderek güçlendikçe ve müdafaa-yı hukuk kuruluşlarıyla Mustafa Kemal'in önderliğindeki Heyet-i Temsiliye'ye ve daha sonra TBMM'ne bağlanınca İstanbul hükümetinin, artık, toplumsal temelleri kalmıyordu. Yeni bir yasal otorite olarak ortaya çıkan iradeyi milliye, bilinen tüm kurum ve kurallarıyla siyasetin ana dokusunu oluşturuyordu.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın doğası gereği topyekûn halk hareketine dönüşmesinin gerisinde kuva-yi milliye olgusunun özel bir yeri ve önemi vardır. *Kuva-yi milliye* terminolojisi oldukça geniş boyutlu bir kavramdır. *Kuva-yi Milliye* terimi, Türk İstiklâl Savaşı boyunca iki farklı ve fakat birbirini tamamlar nitelikte algılanmalı ve anlaşılmalıdır: Bunlardan birincisi, ulusal milis teşkilleri olarak görev yapmışlardır ki, bizim asıl konumuzu meşgul eden bunlardır. Bununla birlikte bir diğer anlamı ise daha kapsamlı olup ulusal kurtuluş savaşını topyekûn ifade etmektedir. Bu anlamda konuyla ilgili uzun bir süreci anlamlandırma adına değerlendirme yapacak olursak, kuva-yi milliye, yalnızca

23 Macmillan, *a.g.e.*, s. 424.

silâhlı direniş için halk örgütlenmesi değil, müdafaa-yı hukuk, redd-i ilhak dernekleri, heyet-i milliyeler, kongreler, Ankara'da toplanan TBMM ve bağlı organlar ile tüm ordu birliklerini kapsamaktadır²⁴.

Bu kurumsal yapılar, kökensel olarak imparatorluk kaynaklı etki ve yansımaları barındırmakla birlikte, çağının çocuğu olarak mütarekeyle birlikte Batıdan talimat alan anlayış ve tutumlara meydan okuyan Türk ulusuna mâl olarak yeni bir devrimci ve milliyetçi toplum ve devlet yapılanmasını tanımlamaktadır; yâni tarihiliğini hatırlayan, ama milli bağımsızlığına gem vuran iç ve dış etkilere ve yapılara meydan okumak suretiyle vücut bulmuştur. Kuva-yı Milliye Ruhu, tüm cumhuriyet döneminin tek maddelik anayasası niteliği taşıyan *hâkimiyet-i milliye ve istiklâl-i tam* ilkesini gözeten milliyetçi ve inkılâpçı bu özü mutlaka barındırmalıdır. Bu kapsamın dışına çıkan her söylem ulusal egemenlik ve bağımsızlık kavramın yabancılaşır.

Bu makalemde kuva-yı milliyenin yukarıda yansıttığım dar anlamda bir değerlendirmesi yapılacaktır. Bu anlamda kuva-yı milliye olgusu, Batı Anadolu'da şeffaflaşmış bir fikir akımının uygulamaya geçirilişi şeklinde değil, fakat düşman işgal ve istilâsına karşı yurt savunması düşüncesiyle ortaya çıkmış bir aksiyonun ifadesidir. Bu hareketi başlatanlar, öncelikle, efeler değil sivil ve askeri üst yöneticilerdi. Bu önder kadro, çoğunlukla, 19 ve 20. yüzyıl döneminde modern eğitim kurumlarında okumuş ve yetişmiş kimselerdi. Efeler, zaman içinde mücadele örgütlerine katıldılar, kolordu ya da tümenlere yakın yerlerde değerlendirilerek ulusal mücadelede çok önemli görevler üstlendiler²⁵.

Tarih araştırmacılarınca bilindiği gibi Müttefiklerin tahrik ve teşvikiyle işgal ve istilâ için kullanılan Yunan tehdidine karşı, önceleri halk Batı Anadolu'da ilgisiz gözükmekteydi. Genel paylaşım savaşının getirdiği bıkkınlık ile mütarekede ekonominin bir dereceye kadar canlanıyor olması, İstanbul hükûmetinin izlediği oyalama siyaseti ve genel olarak halkın genel kültür düzeyinin düşüklüğü sonucu emperyalizmi gereken ve istenen biçimde algılayamaması gibi etkenler nedeniyle, tepki göstermek bir yana Aydın, Manisa, Akhisar, Bergama ve daha başka yerlerde olduğu gibi işgalcilere yaranmak ister bir tutum içinde gözükmekten rahatsızlık duymuyordu. Çoğunluk ise tepkisiz biçimde bekleyiş içindeydi²⁶. Burada göz ardı edilmemesi gereken konu, askeri yöneticiler ve bürokrasinin nispeten örgütlü olmasına karşın geniş halk kesimlerinin örgütsüz ve dağınıklığı idi. Bilinen nedenlerle iş bölümü ve organizasyon konusunda halkın pasif bırakılmasıydı. Toplum ve devlet yönetimi açısından sosyo-ekonomik ve politik teşkilatlanma deneyiminden yoksunluğun yanı sıra sanayi devrimi sürecinin dışında kalmanın da payı az değildi.

24 Bayram Bayrakdar, *Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi*, Detay Yay., Ankara, 2015, s. 184.

25 Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 140-141.

26 *A.g.e.*, s. 141.

15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali ile başlayan Yunan işgal ve istilâ girişimleri giderek merkezde Afyon istikametinde ve kıyı bölgelerinde yayılması Türk direniş hareketini geçici bir süre için değil, geniş bir alanda ve uzun bir zaman dilimi içinde örgütlenmek durumu ile yüz yüze bıraktı. O nedenle üst yöneticiler dediğimiz kadro, bölgenin temel dinamiklerini etkin kılarak kendilerinde gördükleri misyonun da etkisiyle millî mücadeleyi yürüteceklerdi. Bu nedenle savaşacak genç insan, silâh ve cephane birliklerin donanım durumu, personelin beslenmesi ve barınması kısaca lojistik, cephe gerisinin düzenlenmesi, ulusal direnişe hasım unsurların etkisiz kılınması gibi etkenler bölge ve ülke çapında örgütlü bir savaş yöntemini dayatmaktaydı.

Aslında bu görevleri yapacak güç devletin kendisiydi; ancak, devlet zayıflığının ve yabancı devletlerin iradesine mahkûm olmanın bir sonucu olarak gerekli iradeyi koyamadı. Bu nedenle ulusal örgütlenme tamamen devletin dışında, bir bakıma devlete karşı olarak, halk tarafından yapılacaktı. İmparatorluğu sürdürme adına Türkler, ulusal egemenliği boğan irade ve kurumlara karşı millî tepkilerini açığa çıkardılar. Millet in milliyetçi ve ihtilâlcı sesini içeride ve dışarıda duyurmak için propaganda yapmak gerekmekteydi. Savunmayı yapanların küçük ve halktan kopmuş bir kadro ile değil, tamamen halkın kendisi olduğu inancını da vermek gerekmekteydi²⁷. Halkla birlikte örgütlenmek çağdaş meşruiyetin olmazsa olmazlarından. Halkın topyekûn örgütlenmesi ve başkaldırmasıyla istenen amaç sağlanabilirdi. Mustafa Kemâl Atatürk'ün önderliğinde Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas kongrelerindeki Milliyetçi ve ihtilâlcı tutum, bu bağlamda anlaşılıp değerlendirilmelidir. Bu amaç, ancak ulusal kongrelerle sağlanabilirdi. Anadolu'da İzmir'in işgalinden sonra, 1919 yılını kongreler dönemi olarak değerlendirmek yerinde bir yaklaşım olacaktır.

Genel olarak değerlendirildiğinde Balıkesir bölgesinde ve tüm Batı Anadolu'da ulusal karakterdeki halk örgütlenmesi hareketinin hızla yaygınlaşmasının gerisinde, 1908 yılından itibaren ülkenin ulaşım ve iletişim açısından geçmişe göre gelişmiş durumda bulunmasının payı göz ardı edilmemelidir. Büyük bir bölümü bugünkü sınırlarımız içinde olan yaklaşık 1000 km²lik bir coğrafyada 91 kilometrelik telgraf ağı kurulmuştu. Bu sistem Hindistan'daki 28 kilometre uzunluğunda olan tüm telgraf ağının iki katından daha fazla idi; ayrıca, ABD'nin telgraf ağının %40'ı kadar bir uzunluğa sahipti. Tren yolları da Anadolu'da başlıca ulaşım ağını oluşturmaktaydı²⁸.

Mustafa Kemal önderliğinde dar ve/veya geniş kapsamlı kuva-yi millîye oluşumu bu alt yapı üzerine inşa ediliyordu. En geniş anlamda millî mücadele iki meşru organa dayanmaktaydı. Kuva-yi millîye ve müdafaa-yı hukuk örgütleriydi bunlar. Bu örgütler TBMM açılmadan önce etkin bir şekilde faaliyetlerine devam etmekteydi. Meclis açıldıktan sonra, mecliste birlikte

²⁷ A.g.e., s. 141.

²⁸ Kurt Steinhouse, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, (Çev., M. Aktaş), Sander Yay., İstanbul, 1973, s.91.

çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Mustafa Kemal TBMM’de 1 Mayıs 1920 tarihinde bu örgütlerle ilgili açıklayıcı şu bilgileri vermiştir²⁹:

“Vatanı müdafaa ve muhafazadan ibaret olan vazife-yi asliye doğrudan doğruya milletın kendisine teveccüh etmiş bulunuyordu. Millet, orduya kendi içinden teslim ettiği efradını, düşman tecavüzüne maruz kalan mintikaların müdafaaasına, düşman tasallutuna uğrayan kardeşlerinin hayatının muhafazasına memur etmeye mecbur olmuştu. İşte buna kuva-yi milliye diyoruz ve bütün kâinat böyle diyor.

Asıl milletın vahdetini vücuda getiren ve İstanbul’un içinde bulunduğuşeraite rağmen, bu vahdeti dahile ve harice göstermeye müteveccih bir maksat için yapılan teşkilât ise yalnız kuva-yi milliye efradından, zikrettiğimiz müsellâh [silahlı] efrattan ibaret değildi. Bilâkis, bütün memlekette ve memleketin en ücra köşelerinde bile vücuda gelmiş doğrudan doğruya kanuni ve medeni bir teşkilâttır ki, ona müdafaa-yı hukuk teşkilâtı diyoruz. Onda silâh mevzubahis değildir. Belki medeni, içtimai ve umumi nokta-yı nazardan [çağdaş uygarlık ve toplumsal ve genel açılardan] siyasi bir cemiyet demektir ve bu cemiyetin her vilâyet ve müstakil livalarda [sancaklarda] biliyorsunuz heyet-i merkezîyeleri vardır, heyet-i idareleri vardır. İşte hükümet-i merkezîyede [İstanbul hükümeti] merci bulamayan ordu da bittabi[doğal olarak]bir taraftan himaye edilmek, idame, sevk ve idare edilmek lüzumunu duyuyordu ve bu suretle müdafaa-yı hukuk teşkilâtı, kuva-yi müsellâhayı da içine almış oluyordu”.

Burada Batı Anadolu’da başlayıp tüm Anadolu’ya yayılan millî mücadele örgütlenmesinin anatomisinin değerlendirilmesinde yarar vardır: Millî mücadelenin ideolojisi Mustafa Kemal’den ayrı mütalaa edilemez; çünkü hem fikirsel arka plânı ve uygulaması açısından sistemi koyan ve yapılandıran odur. Bu kapsamda günümüz araştırmacılarından Sina Akşin, Mustafa Kemal’in dünya görüşünü *demokratik-burjuva* yaklaşımıyla tanımlamaktadır³⁰.

Keza Türk Kurtuluş Savaşı’nın genel karakterini teorik açıdan değerlendirmek isteyen bilim adamlarından Nejat Kaymaz, yaptığı tahlilinde, Türk Kurtuluş Savaşı’nı ne başlarken ve ne de daha sonra halk hareketi olarak görmemektedir. Kaymaz, yaptığı değerlendirmede şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Kuşkusuz bu olay bir halk savaşı değildir. Hele kendi siyasal egemenliğini kurmaya çalışan bir emekçi halk kitlesinin [proleterya] kapitalist iç ve dış güçlere karşı giriştiği öğretisel uğraş hiç değildir. Sivil ve asker, özellikle memur, aydınların işgalleri protesto amacıyla yerel halk savunma örgütleri kurmaları biçiminde başlayıp bazı eşraf-tüccar, zenaatkâr, meslek erbabı-toprak ağaları, din adamları ve şeyhlerin katılması ve çeşitli halk kesimlerinin-köylü ve kentli gönüllüler, aşiret gurupları ve eşkıya çetelerinden derlenen silâhlı milis birliklerinin gerilla eylemlerine geçirilmeleri suretiyle gelişen direniş hareketi, ancak, ordunun yüksek kumanda düzeyinde görevli bir asker kişinin önderliği ele almasından ve bilinçli bir örgütlenme, plânlama ve propaganda çalışmasına*

29 TBMM Gizli Celse Zabıtları 1920-1921 I, Ankara, 1985, s.4-5.

30 Sina Akşin, “Mustafa Kemal Atatürk’ün İktidar Yolu”, *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, Hürriyet Yay., İstanbul, 1984, s. 89.

girişmesinden sonra, gerçek kapsamına ve ulusal kurtuluş savaşı niteliğine kavuşmuştur. Böyle bir olaya Marxist ya da başka bir öğreti açısından bir ad vermek gerekirse bu, herhâlde, burjuva hareketidir”.

Bülent Tanör, millî mücadelenin doğası üzerine yaptığı analizde, bir halk hareketi demek olan Türk Kurtuluş Savaşı'nın inşa süreci, demokratik bir devletin doğuşuyla ilgili olarak, aşağıdan yukarıya doğru bir yapılanmadan söz eder³¹. Tanör, kurtuluş savaşının Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ilgili *seçkin*ci ya da *mucizeci* türden tezlerle açıklamanın geçersiz olduğunu ileri sürerken, aynı zamanda millî mücadelenin toplumsal ayrışımını göz ardı ederek salt kütleli bir olgu olduğu yolundaki savların ne denli geçerli olduğunu sorgulamaktadır³².

Sonuç

En dar ya da en geniş anlamında kuva-yi milliye olgusu ya da millî mücadele, işlenmeye hazır toplumsal dinamiklerin değerlendirilmesi adına uyarıları yukarıdan gelmekle birlikte, aşağıdan yukarıya doğru örgütlenen bir halk hareketi niteliği taşır. Burada Toplumsal kesim ve/veya sınıfların iş bölümü ve organizasyonu göz ardı edilmemelidir. Müdafaa-yı hukuk ve kuva-yi milliye örgütlenmeleri çok geniş kapsayıcı bir niteliğe bürünmüştür. *İhtilâller ve Darbeler Tarihi* başlıklı kitapta, Troçki'nin özel eğitilmiş 2000 kişilik suikast timlerinin, eski yönetime mensup önemli kişileri tasfiyesi olmasa idi Sovyet Devriminin gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürer. Çağdaş devrimlerle kıyaslandığında Türk Devrimi, gerçek anlamda tüm toplumsal kesimlerin uzlaştığı/uzlaştırıldığı topyekûn ulusal nitelikli halk hareketi niteliğindedir ve örgütlenme içi boş popülist bir slogan olarak kalmaz. II. Dünya Savaşı sonra doğasından koparılmış dönüştürülen Türkiye'ye bakarak hazır reçetelerle değerlendirilemez. 1920'li ve 1930'lu yıllardaki yapılanma ve gelişmeler bu bağlamda değerlendirilmelidir. Hem içeride hem dışarıda Türkiye'nin saygınlığı çok yüksektir, mazlum uluslara rehberliği içeride ve dışarıda erbabınca böyle değerlendirilmelidir. Türkiye'yi Ortadoğululaştıracak girişimler ve tutumlar ülkemize ve Türk ulusuna ancak değer kaybettirir. Sorun, salt askeri ve güvenlik açısından değil, topyekûn uygarlık arayışı olarak görülmelidir. Bu anlamda Mustafa Kemal Atatürk'ün, *“gerektiği zaman tek bir fert gibi hareket eden yekpare azim ve karar ile çalışmasını bilen bir millet, elbette büyük istikbale lâıyk namzet olan bir millettir”* uyarısı çağdaş uygarlığa öncülüğü vaz' etmiyor mu?

31 Bülent Tanör, “Türkiye’de Kongre İktidarları”, *Yapıt*, (S. 13), Kasım-Aralık 1985, s. 4.

32 Tanör, *a.g.m.*, s. 27-28. Tanör'ün görüşü millî mücadelenin önderliğinin yeri ve değeri saklı kalma koşuluyla Kemalist ortodoksiye reddiye niteliğindedir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Ahenk

İstiklâl Savaşı

İzmir'e Doğru

Söz

Yeni Gün

II. İnceleme Eserler

AKŞİN, Sina, "Mustafa Kemal Atatürk'ün İktidar Yolu", *Çağdaş Düşüncenin İşığında Atatürk*, Hürriyet Yay., İstanbul, 1984.

ARTUÇ, İbrahim, *Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Kastaş Yay., İstanbul, 1987.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk I*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1973.

AYBARS, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1987.

BAYRAKDAR, Bayram, *Atatürk İlkeleri ve Türk İnkılâp Tarihi*, Detay Yay., Ankara, 2015.

ERGENELİ, Hilmi, "1919 Ayvalık Savunması ile İlgili Anılar", *Belleten*, C. 48, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1985.

HATİPOĞLU, Fevzi, "Balıkesir'de Kuva-yi Milliye Nasıl Teşekkül Etti", *Balıkesir Postası*, 14-15 Mart 1945.

MACMİLLAN, Margaret, *Paris 1919*, (Çev., Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yay., Ankara, 2004.

SONYEL, Salahi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, TTK Yay., Ankara, 1987.

STEINHAUSE, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, (Çev., M. Aktaş), Sander Yay., İstanbul, 1973.

TANÖR, Bülent, "Türkiye'de Kongre İktidarları", *Yapıt*, (S. 13), Kasım-Aralık 1985.

TBMM Gizli Celse Zabıtları 1920-1921 I, Ankara, 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C. I, TBMM Zabıt Kalemi Müdürlüğü, Ankara, 1940.

Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, ATASE Yay., Ankara, 1962.

ÜLKÜTAŞIR, Türkân, "Mondros Mütarekesi'nin Sarsıntıları ve Karşı Direnişler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23, İstanbul, 1969.

İMPARATORLUKTAN CUMHURİYET'E GEÇİŞTE MUSÂHABÂT-I AHLÂKIYYE DERS KİTAPLARINDA DEVLET ALGISININ DÖNÜŞÜMÜ*

Derya BALTACI **

Erdal ASLAN***

Öz

Bu makalenin amacı imparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde vatandaşlık aktarımının devlet algısı bağlamında değişen boyutlarını her iki döneme ait vatandaşlık kitaplarından hareketle incelemektir. Araştırma Osmanlı İmparatorluğu'nun son müfredat programı olan 1914 *Mekâtib-i İptidaiye Ders Müfredatı*'nda *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk müfredat programı olan 1924 *İlk Mektepler Müfredat Programı*'nda *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* adı altında yer almış olan dersler için yazılarak izlenmiş olan ders kitapları üzerinden yürütülmüştür. Araştırmada İmparatorluk Dönemi için Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırladığı 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitapları ile Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* kitapları incelenmiştir. Cumhuriyet Dönemi için Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfları için hazırlanmış olan 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabı ile Muallim Orhan Fuad'ın beşinci sınıflara mahsus 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabı incelenmiştir. İki döneme ait ders kitapları incelendiğinde meşruti monarşiden Cumhuriyet'e geçişle vatan, millet, egemenlik anlayışlarında ve kurumsal-hukuki yapıda dönüşümlerin yaşandığı, böylece laik-demokratik bir düzene yönelişin ilk izlerinin belirginleştiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye Dersleri, Vatandaşlık Eğitimi, Vatandaşlık Ders Kitapları, Ders Kitaplarında Devlet Algısı.*

* Bu makale Derya Baltacı tarafından Doç. Dr. Erdal Aslan'ın danışmanlığında hazırlanan "İmparatorluğun Tebaasından Cumhuriyet'in Vatandaşına Geçiş Sürecinde İlköğretimde Devlet, Toplum ve Birey Algısında Dönüşüm" adlı Yüksek Lisans tezindeki verilere dayalı olarak yazılmıştır.

** Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, (derya.bltc@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-1762-7593).

*** Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, (erdal.aslan@deu.edu.com), (Orcid: 0000-0002-9267-9852).

PERCEPTION OF STATE IN MUSÂHABÂT-I AHLÂKIYYE TEXTBOOKS TRANSITION FROM EMPIRE TO REPUBLIC

Abstract

The purpose of this article is to examine the changing dimensions of citizenship transfer in the context of state perception during the transition from the empire to the Republic. It will be based on the citizenship books of both periods. This research has been conducted on the written and followed textbooks which were Ottoman Empire's final curriculum within the 1914 *Mekâtib-i İptidaiye Course Curriculum* of the *Musâhabât-i Ahlâkiyye on (Tarihiyye, Sihhiyye and Medeniyye)* and the Republic of Turkey's first curriculum for the 1924 *First School Curriculum Program* of the courses under the name of *Musâhabât-i Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye*. In the study, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* books prepared by Ali Seydi for the first and second grades of the Devre-i Âliye of the Empire Period in 1920 and the book of Resimli, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye* prepared by Mithad Sadullah in 1923 were studied. For the Republic Period, the book *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* prepared by Mithad Sadullah in 1924 and Doctor Ali Ridvan for the fifth graders of the first schools, and *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* written by Muallim Orhan Fuad in 1924 has been studied. When the textbooks of the two periods are examined, it is seen that with the transition from the constitutional monarchy to the Republic, there have been transformations in the understanding of homeland, nation, sovereignty and institutional-legal structure, thus the first traces of the orientation to a secular-democratic order become evident.

Keywords: *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye Courses, Citizenship Education, Citizenship Textbooks, State Perception in Textbooks.*

Giriş

II. Meşrutiyet sonrasında rejimin getirdiği değerler sistemiyle toplumu yeniden biçimlendirmek için müfredat programlarında değişiklikler yapılarak okullarda vatandaşlık dersleri bağımsız bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır¹. II. Meşrutiyet'in toplumu dönüştürmek için okul çağındaki çocukları hedef kitle kabul etmesi ve okulları bir araç olarak kullanma projesi, Cumhuriyet Devrimi'nin kurucu kadroları tarafından da benimsenmiştir. Bu dönüşümün boyutlarını ortaya koyabilmek için imparatorluğun ilköğretim kurumları olan "*Mekâtib-i İptidaiyeler*"in son müfredat programı *1914 Mekâtib-i İptidaiye Ders Müfredatı* ve Cumhuriyet Devrimi'nin ilk müfredat programı olan *1924 İlk Mektepler Müfredat Programı*'ndan yararlanılmıştır. Konu uyumu sağlanması için imparatorluğun ilköğretim kurumlarının son müfredat programının *Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Târihiyye, Sihhiyye ve Medeniyye)* dersinin Devre-i Âliye bölümü, Cumhuriyet'in ilk müfredat programının da *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye*

1 Füsün Üstel, "*Makbul Vatandaş*"ın Peşinde, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.

dersinin dördüncü ve beşinci sınıflara ayrılan *Ma'lûmât-ı Vataniye* bölümleri ele alınmıştır. Bu kapsamda II. Meşrutiyet Dönemi için Ali Seydi tarafından Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırlanan 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitapları ile Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırlanmış olduğu 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye*² kitabı incelenmiştir. Cumhuriyet Dönemi için ise Mithad Sadullah ve Doktor Ali Rıdvan tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfları için hazırlanan 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabı ile beraber Muallim Orhan Fuad'ın beşinci sınıflar için yazılmış olan 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabı incelenmiştir.

Araştırmanın Amacı

Bu makalenin amacı imparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş sonrasında vatandaşlık eğitiminde devlet algısının aktarımında yaşanan değişimi her iki dönemin vatandaşlık dersleri için yazılmış olan ders kitapları üzerinden incelemektir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma nitel yöntemlerden doküman incelemesi yöntemine dayalı olarak yapılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'e göre nitel yöntem tarihsel araştırmalarda kullanılan başlıca yöntemlerden bir tanesidir³. Araştırma Osmanlı İmparatorluğu'nun son müfredat programı olan 1914 *Mekâtib-i İptidaiye Ders Müfredatı*'nda *Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk müfredat programı olan 1924 *İlk Mektepler Müfredat Programı*'nda *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* adı altında yer almış olan dersler için yazılarak izlenmiş olan ders kitapları üzerinden yürütülmüştür.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmada II. Meşrutiyet Dönemi için Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci ve ikinci sınıfları için hazırladığı 1920 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitapları ile Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı 1923 tarihli *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabı incelenmiştir. Cumhuriyet Dönemi için Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından ilk mekteplerin beşinci sınıfları için hazırlanmış olan 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabı ile Orhan Fuad'ın beşinci sınıflara mahsus 1924 tarihli *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* kitabı incelenmiştir.

2 1923 tarihi bu kitabın II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında incelemeye alınması henüz Tevhid-i Tedrisat kanununun yürürlüğe girmemiş olması dolayısıyla müfredat programlarında ve ders kitaplarında bir düzenlemeye gidilmemiş olmasından ileri gelmektedir.

3 Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 6.b., Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006, ss. 187-201.

Her iki döneme ait ders kitapları karşılaştırılmış ve içerik analizleri yapılarak yorumlanmıştır. Araştırmada elde edilen dokümanların analizinde Yıldırım ve Şimşek'in önermiş oldukları “*kategorilerin geliştirilmesi ve analiz biriminin saptanması*” yaklaşımı esas alınmıştır. Kategoriler araştırmanın amacına uygun olarak önceden belirlenmiştir. Yıldırım ve Şimşek'e göre⁴ araştırmacılar, araştırmanın başlarında alandaki kuram ve yaklaşımlardan yola çıkarak veya kendilerince geliştirilen kategoriler yoluyla işe başlayabilir. Ders kitaplarında devlet; millet, vatan algısının, egemenlik algısının dönüşümü ve hukuksal ve kurumsal niteliği açısından devletin yapısı kategorileri üzerinden değerlendirilmiştir. Araştırmada analiz birimi olarak “*cümle veya paragraf ile içerik*” belirlenmiştir⁵. Dokümanların satır olarak okutulmasından sonra belirlenen kategoriler etrafında benlik algısı konusu incelenmiştir.

Bulgular ve Yorum

Araştırmada İmparatorluk Dönemi'nin son ve Cumhuriyet Dönemi'nin ilk okullarda okutulmakta olan ilk vatandaşlık ders kitaplarından elde edilen bulgular ders kitaplarında devlet, millet, vatan, egemenlik algısının dönüşümü, hukuksal ve kurumsal niteliği açısından devletin yapısı olmak üzere beş başlık altında sunulmuştur.

Ders Kitaplarında Devlet Algısının Dönüşümü

İmparatorluğun son müfredat programının *Musâhabât-ı Ahlâkıyye (Târihiye, Sıhhiyye ve Medeniyye)* dersi programı incelendiğinde, devlete ilişkin konular Devre-i Âliye'nin ikinci sınıflarında; “...Muhtelif Eşkâl-i Hükûmet: Hükümet-i Mutlâka, Hükümet-i Meşrûta, Hükümet-i Cumhuriyye-İdâre-i Mutlâkıyye'nin Muhazırı-Meşrûtiyyet'in Muhazırı-Meşrûtiyyet'in Fevâidi, Meşrûtiyyet Mücâhedeleri Hakkında Bir Fikr-i İcmâlî. ...Kânûn-i Esâsî- Kuve-i İcrâiyye, Kuve-i Kânûniyye, Kuve-i Adliyye-Her Birinin Vezâif-i Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele. Hakimiyet-i Millîye: İntihâb-Mebusan İntihâbâtı-Meclis-i Mebusan ve Âyân-Kânûnlar Nasıl Yapılır? Hükümet Teşkilâtı: Kârîye, Nâhiyye, Livâ, Vilâyet Teşkilâtı-Devâir-i Merkezîyye-Her Bir Dairenin Vezâifi Hakkında Bir Fikr-i İcmâlî. Beledîye Teşkilâtı-Beledîyelerin Vezâifi. ...Mahkemeler: Sulh Mahkemeleri-Şikâyet-İstintâk (Sorgu)-Bidâyet, İstinâf, Temyîz-Hukuk Mahkemeleri, Mahkemedan Davet Vuku'unda İcâbet Mecbûriyeti”⁶ başlıkları altında verilmiştir. Devre-i Âliye'nin birinci sınıflarına ait programda ise ağırlıklı olarak bireysel, toplumsal ve ahlaki

4 A.g.e., ss. 227-228.

5 A.g.e., s. 230.

6 Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus (MUN)*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330 (1914), ss.10-11; Erdal Aslan, “İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Geçiş'te “Benlik Algısı”nın Dönüşümü: “1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Vatandaşlık Eğitimi”, *İlköğretim Online*, 18 (4), 2019, s.2002.

değerler üzerinde durulduğu görülmektedir⁷. Fakat bu müfredat programları çerçevesinde belirlenen vatandaşlık kitapları incelendiğinde ise Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin birinci sınıflar için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye* kitabında *Vezaif-i Medeniyye ve Vataniye* başlığı altında devlete ilişkin olarak millet ve vatan kavramlarını ele aldığı görülmektedir⁸. Cumhuriyet'in ilk müfredat programının *Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Ma'lûmât-ı Vataniye* dersinin *Ma'lûmât-ı Vataniye* bölümünde devlete ilişkin konuların ağırlıklı olarak beşinci sınıfların programında yer aldığı görülmektedir. Beşinci sınıfların programında ise devlete ilişkin konu başlıkları şu başlıklar altında verilmiştir: "*Vatan, Millet, Devlet, Hükümet. Hükümetin Muhtelif Şekilleri. Milli Hükümet, Hükümet-i Meşruta ve Cumhûriyet. Ne İçün Cumhûriyet En İyi Şekli Hükümetdir? Cumhuriyet'in Halka Temin Ettiği Faideler. Halkın ve Milli İstiklâlin Düşmanları. Millî Kurtuluş ve İstiklal Mücâhedesinin Tarihçesi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşkili. Türkiye Cumhûriyeti'nin İlanı. Cumhûriyet İdâresinin Eovelki İdârelere Tevaffuk ve Ricâhati Sebepleri. Teşkilâtı Esâsiye Kanûnu. En Esaslı Maddelerinin İzâhu. ...Bizde İntihâb. ...Umûmî İntihâbat. Türkiye Büyük Millet Meclisi. Teşrî ve İcrâî Vazîfeleri. Kanun Nasıl Yapılır? ...Reîs-i Cumhur. Tarz-ı İntihâbı. Vazîfe ve Salahiyeti. İcra Vekilleri Heyeti. Vazife, Salahiyet ve Mesuliyeti. Muhtelif Vekâletler Hakkında Mücmel Malumat. ...Adliye Teşkilâtı. Tarz-ı Faaliyetleri. Vazife Salâhiyetlerinin Hudûdu. Cürüm, Ceza. Türkiye Cumhûriyeti'nin Muhtelif Mahkemeleri Hakkında Mücmel Ma'lûmât. Muhtelif Mahkemelerde Davalar Nasıl Takip Olunur: ...İdâri Teşkilât: Vilâyet, Kâza, Nâhiye. Meclis-i Umûmî-i Vilayet. Vali, Kaymakam, Nâhiye Müdürü, Şehir Emîni, Belediye Reîsi. Vazîfe ve Selâhiyetleri. Vilâyet, Kâza ve Nâhiye Teşkilâtının Mücmelen Mukâyesesi"*⁹. Müfredatın dördüncü sınıflara ait bölümünde ise daha çok toplumsal ve bireysel görev ve sorumlulukları içeren konulara yer verilmiştir¹⁰. Her iki dönemin müfredat programlarında yer alan devlete ilişkin konu başlıklarına bakıldığında; devleti oluşturan unsurlardan, egemenliğin kaynağı, yönetim biçimleri, anayasa, yasama, yürütme, yargı sistemi ve devletin yönetsel organizasyonunun yapısı gibi modern bir devlet örgütünün barındırdığı bütün siyasal öğelere yer verildiği görülmektedir. Her iki siyasal devrimden sonra bu konular benimsenen değerler sistemi çerçevesinde öğretilerek bu değerlerle bilinçlenen bir vatandaşlar topluluğu inşa etmeyi amaçlarken ortaya çıkan farklılıklar siyasal alanda yaşanan dönüşümü de ortaya koymaktadır. Öğretim programlarındaki bu konu başlıklarından hareketle imparatorluktan Cumhuriyet'e geçişte devlet algısındaki dönüşüm "*millet, vatan ve egemenlik*" anlayışına bakışları açısından değerlendirilmiştir.

7 MUN, a.g.e., ss. 9-10.

8 Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, İstanbul Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920. ss. 34-35.

9 Maarif Vekaleti, *İlk Mektepler Müfredat Programı (M.V)*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1924, ss. 35-37; Aslan, a.g.m., ss.2003-2004.

10 M.V., a.g.e., ss. 32-35.

Ders Kitaplarında Millet Algısının Dönüşümü

Müfredat programlarında devlete ilişkin konu başlıklarından hareketle değerlendirilen vatandaşlık kitaplarında, devlete ait yapılan tanımlamalarda en çok benimsenen ve gerçekliği kabul edilmiş olan George Jellinek'in "üç unsur" teorisinde yer alan unsurlara yer verildiği görülmektedir. Jellinek'in teorisine göre devlet "insan", "toprak" ve "egemenlik" unsurlarının bir araya gelmesiyle oluşan bir örgüttür¹¹. Bir devletin ortaya çıkması için gerekli olan bu temel öğelerden insan ve toprak unsuruna ilişkin açıklamalar vatandaşlık kitaplarında vatan ve millet kavramları ile karşımıza çıkmaktadır. II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan vatandaşlık kitaplarında millete ilişkin açıklama yapılırken özellikle Osmanlı Devleti özelinde değerlendirildiğinde "mazi, hatıra, amaç, ideal, istikbal, ülkü" gibi manevi değerlerle sağlanan subjektif millet anlayışı¹² çerçevesinde bir açıklama yapıldığı görülmektedir. Ali Seydi bu konuda şunları söylemektedir:

*"... Bir milleti teşkil eden efradın kaffesi aynı ırka mensub olmaz, bunların cümlesi bir lisanla konuşmaz, hepsinin ahlak ve adeti birbirine benzemez. Bununla beraber o millet efradı yine birbirini sever, gençleri ihtiyaçlarına hürmet, büyüklere küçüklerine riayet ve her biri diğerine muavenet eder. Çünkü; bunların vatana karşı hisleri, düşünceleri birdir. Binaenaleyh üzerinde ecdadımızın yaşadığı, hüküm sürdüğü, içinde babamızın kemiklerinin gömülü bulunduğu, şu mübarek vatanımızı hepimiz severiz, hepimiz onun saadet ve selameti için her türlü fedakarlığa katlanırsız"*¹³.

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere millet kavramı, ırk ve dil birliğinin bulunmadığı, insanlar arasında sevgi, saygı bağının bulunduğu, ortak düşüncenin vatan sevgisi olduğu ve o vatanın her türlü tehlikeden korunup, insanların huzur içinde yaşadığı bir anlayışı ifade etmektedir¹⁴. Ali Seydi özellikle Osmanlı Devleti'nden hareketle bu açıklamayı yaparken, aynı soydan gelen insanların; ortak bir dil, adetler ve ahlaki değerlerle birbirine bağlı olarak farklı memleketlere ait olduklarını söylemektedir¹⁵. Ali Seydi'nin millete yönelik bu açıklamasının Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve kültürel yapıları barındıran toplum yapısını ele alan bir tanımlama olduğu görülmektedir. Bu özellikleri içeren bir toplumsal yapısı nedeniyle aidiyet duygusunun vatan sevgisi ile sağlanmak istendiği; geçmişe ve geleceğe atıf yapılarak çocukların vatana olan

11 George Jellinek'ten akt. Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, 1.b., Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, Şubat 2007, s. 4.

12 Gözler, *a.g.e.*, s. 57.

13 Ali Seydi, *a.g.e.*, ss. 34-35.

14 Bu anlayış 1917 tarihli *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye, Diniye, Medeniye, Tarihiye* adlı ders kitabında da görülmekte olup söz konusu kitapta Osmanlı vatani ve Osmanlı milleti vurgulaması yanında özellikle Balkan Savaşlarının etkisi ile Türklüğün vurgulandığı içerikler de yer almasına rağmen vatan kavramı ve vatanseverlik bütün Osmanlı tebaası için birleştirici bir değer olarak kabul edilmiştir. Ramazan Alabaş, "Moral Values in School Textbooks during the Second Constitution and Early Republican Periods: The Case of the Lectures on Morality", *International Online Journal of Educational Sciences*, C.11, S.3, 2019, s.80.

15 Ali Seydi, *a.g.e.*, s. 34.

bağlarının güçlendirilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu toplumsal yapıda birliği ve bütünlüğü güçlendirici ve pekiştirici temel unsur ortak bir vatanın varlığı temel esas olarak belirlenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nde yazılan vatandaşlık kitaplarına bakıldığında millet kavramının Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısından Cumhuriyet'in ulus-devlet anlayışına dönüştüğü anlaşılmaktadır¹⁶. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın beşinci sınıflar için hazırladığı 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyeye* kitabında millet kavramı; "*Aynı soydan gelen aynı lisanla konuşan aynı adetlere tabi olan insan kümelerine 'millet' denir*"¹⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımda ırk ve dil birliği vurgusunun yapıldığı, bunun yanı sıra ortak bir geleneğin benimsenmiş olduğu görülmektedir. Burada ağırlıklı olarak ırk, dil, din birliği gibi maddi unsurların yer aldığı objektif millet anlayışı¹⁸ çerçevesinde bir tanımlama yapılmıştır. Aynı ırk, aynı dil vurgusuyla Cumhuriyet Devrimi'nin oluşturmak istediği millet anlayışının Osmanlı Devleti'nin millet anlayışından ayrıldığı görülmektedir. Bu durum Cumhuriyet Devrimi'nin Osmanlı Devleti'nden farklı olarak milliyetçiliği esas alan bir toplum inşa etme arzu ve çabasını yansıtmaktadır. Bu tanımlamada yer verilen ortak dil, ırk ve ortak gelenekler Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletine ilişkin yaptığı tanımda yer verdiği unsurlar arasındadır¹⁹. Mustafa Kemal Atatürk'ün milliyetçilik tanımında yer verdiği ırk birliğinden kasıt, saf bir ırk tanımlaması değildir. Zira Atatürk'e göre; Türkler büyük ve eski bir insan topluluğudur. Bu insan topluluğu çok geniş coğrafyalara yayılmış ve yayıldıkları coğrafyalarda farklı kimliklerle bir arada yaşamış ve onlarla kaynaşmıştır. Bundan dolayı saf bir Türk ırkı söz konusu değildir²⁰. Öte yandan Cumhuriyet'in milliyetçilik ilkesi çerçevesinde geliştirmek istediği ulus devlet anlayışı ile doğru orantılı olarak dönemin vatandaşlık kitaplarında aşağıdaki ifadelerde olduğu gibi Türklüğün yüceltildiği de görülmektedir.

*"Bizim milletimize Türk milleti denir. Türkler çok eski bir millettir. Başka milletler pek iptidai bir halde iken Türklerin kuvvetli hükümetleri ve iyi kanunları vardı. Binlerce sene evvel Asya ortalarında yaşayan Türkler oralarda birçok medeni eserler bıraktıklarıdır"*²¹.

Bu ifadelerden hareketle çocukların Türk kimliğini benimseyerek Türk kimliği bilinci ile yetişen yeni bir vatandaşlar topluluğunun inşa edilmek

16 Cumhuriyet'in ilanından günümüze ahlak eğitimiyle doğrudan ve dolaylı ilgili olan ders kitaplarını inceleyen "*Ahlaklı Yurttaş*" adlı çalışmada da ulus-devlet anlayışının ders kitaplarına yansımaları ortaya konulmuş olup ders kitaplarında ulus bilincinden hareketle milli birlik ve beraberlik duyguları işlenmiştir. Seval Yinilmez Akagündüz, *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 72-75.

17 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyeye*, Beşinci Sene, İstanbul Ebussuud Caddesi 11-13 Matbaa, 1924, s. 3.

18 Gözler, *a.g.e.*, ss. 51-52.

19 Afet İnan, *Medeni Bilgiler*, 5.b., Örgün Yayınevi, İstanbul, 2016, s.30.

20 *A.g.e.*, ss. 24-25.

21 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 3.

istendiği anlaşılmaktadır. Türk kimliğinin eski ve köklü bir ırk olduğuna ilişkin açıklamalarla ise çocukların Türk kimliğine aidiyet duygusu hissetmelerini sağlayarak özgüven duygusu aşılacak istenmiştir. Ayrıca bu ifadelerle çocukların milli duyguları geliştirerek vatana ve devlete bağlılıkları pekiştirilmek istenmiştir.

Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık ders kitaplarında millet kavramı tanımlanırken padişahlık dönemine yönelik olumsuz eleştirilerle padişahın emperyalist devletlerle iş birliklerine vurgu yapılmak istenmiştir. Burada padişahların yaptıkları olumsuz uygulamalar ve emperyalist devletlere verdikleri imtiyazlardan dolayı Türklerin bağımsızlıklarını ve özgürlüklerini kaybettikleri, bu tarz uygulamalar yüzünden Avrupa uluslarının gelişmişlik düzeyinin gerisinde kaldıkları²² belirtilmektedir. Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın bu ifadeleriyle özellikle Osmanlı Devleti'nin padişahlarına karşı bir ötekileştirme yapılırken Cumhuriyet yönetiminin ise Kurtuluş Savaşı ve Lozan Barış Antlaşması gibi başarılarla yüceltiği anlaşılmaktadır. Padişahların yaptıkları uygulamalarla bağımsızlığını ve özgürlüğünü kaybeden Türkler, ancak Kurtuluş Savaşı ve Lozan Barış Antlaşması sayesinde bağımsızlıklarına ve özgürlüklerine tekrar kavuşabilmişlerdir²³. Orhan Fuad ise millet kavramının tanımlamasını yaparken Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan'ın yaptığı tanımlamaya yakın; aynı ırktan gelen, ortak dil, ortak düşünce, gelenek görenek gibi bağlarla birbirine bağlı olan insanları millet olarak tanımlamıştır. ²⁴ Bu ve benzeri tanımlamaların yanı sıra Orhan Fuad'ın özellikle üzerinde durduğu konu bu bağlarla birbirine bağlı olan insanların aynı sınırlar içerisinde yaşamak mecburiyetinde olmadığıdır²⁵. Aynı sınırlar içerisinde yaşayanları ise vatandaş olarak tanımlayarak, bu vatandaşların ortak özelliğinin din ve dil birliği aranmaksızın aynı sınırlar içerisinde doğup, yaşayıp aynı hükümete ve kanunlara tabi olmaları, olduğunu söylemektedir²⁶. Aynı şekilde II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında ele alınan kitaplarda da vatandaşlığa ilişkin bir tanımlamanın yapıldığı görülmektedir. Bu tanımlamaya göre vatandaşlık; "*aynı vatanda doğmak ve bununla beraber aynı hükümet tebaasından bulunmak*"²⁷ şeklinde ifade edilmektedir. Her iki döneme ait vatandaşlık tanımlamaları karşılaştırıldığında hareket noktasının aynı vatanda doğup yaşamak ve aynı hükümete tabi olmak olduğu görülmektedir. Bu benzerliğin yanı sıra Ali Seydi, bir kişinin vatandaş sayılabilmesi için aynı sınırlar dahilinde doğmuş olmasının temel bir koşul olamayacağını, belirleyici unsurun kişilerin vatanperverliği olduğunu da dile getirmektedir²⁸.

22 A.g.e., s.3.

23 A.g.e., ss. 3-4.

24 Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkıyye Ma'lûmât-ı Vataniye*, Beşinci Sene, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924, s. 13.

25 A.g.e., s. 13.

26 A.g.e., s. 13.

27 Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920, s. 20.

28 A.g.e. s. 20.

Ders Kitaplarında Vatan Algısının Dönüşümü

Bir devletin ortaya çıkması için gerekli olan temel unsurlardan biri olan toprak yani vatan; II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında “*Bir milletin üzerinde yaşadığı ülkeye, toprağa da (vatan) derler*”²⁹ şeklinde ele alınmaktadır. Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında ise “*Bir milletin elinde bulunan bütün memleketleridir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin idaresi altında bulunan bütün yerler Türklerin vatanıdır*”³⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Vatana ilişkin yapılan bu tanımlamalar değerlendirildiğinde her iki dönem ders kitaplarının da siyasal sınırlar noktasında bir milletin üzerinde yaşadığı toprakların bütününe ifade ettiği, fakat Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarının yeni rejimin ulus devlet anlayışı çerçevesinde siyasal sınırlar içerisinde yaşayanları “*Türk*” olarak tanımlamasıyla, II. Meşrutiyet Dönemi'ndekilerden farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet Dönemi kitapları vatan tanımlaması yaparken çocukların zihninde ulus devlet anlayışı çerçevesinde bir Türk vatani imgesi oluşturmayı amaçlamıştır³¹. Vatana ilişkin yapılan açıklamalarda her iki döneme ait kitapların da özellikle ele aldıkları ortak bir nokta bulunmaktadır. Bu ise vatanın, değerlerin aktarılması ve ideolojilerin yeniden üretilmesine zemin hazırlayan bir kurum olan “*aile*”³² ile özdeşleştirilmesidir. II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında vatan ana, hükümet baba, kardeşler de yurttaş olarak tanımlanırken³³, Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında vatan bir aile ocağı olarak³⁴ tanımlanmaktadır. Aile benzetmesi ile okul çağındaki çocukların aile içindeki sevgi, saygı gibi değerleri vatana, millete ve devlete aktarmaları amaçlanmıştır.

Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan kitaplarda II. Meşrutiyet Dönemi kitaplarından farklı olarak devlet kavramının tanımlanmasına da yer verildiği görülmektedir. Bu noktada Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan devlet kavramını; sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde bir hükümet tarafından

29 Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 34.

30 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 4.

31 1926 yılında Mithad Sadullah tarafından kaleme alınan “*Cumhuriyet Çocuklarına Malumat-ı Vataniye*” adlı çalışmada da benzer açıklamalar bulunmaktadır. Yazar eserini yaşadıkları çağa ayak uyduran, vatanın birlik ve beraberliğini her şeyin üstünde tutan, medeni yaşamı tanıyan bireyler olarak yetişmeleri amacıyla yazdığını söylemektedir. Seval Yinilmez Akagündüz, “*Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yurtaşlık Eğitimi: Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye Ders Kitabı Örneği*”, *Turkish History Education Journal*, C.9, S.1, 2020, s.127.

32 Aile birliğine önem verme değeri, çocuğun okula başladığı yıllarda karşılaştığı ilk derslerden birisi olan Musâhabât-ı Ahlâkıyye dersinin ilk konusunu oluşturmakta olup bu derste aile kavramı, aile üyelerinin birbirlerini sevmesi ve birbirlerine karşı saygısı ile ilişkili olarak ele alınarak sürekli pekiştirilen konulardan birisidir. Ramazan Alabaş, “*Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği*”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C18, S.36, 2018, s.70.

33 Ali Seydi, Beşinci Kısım, s. 35.

34 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 4.

yönetilen insan toplulukları olarak tanımlamaktadır³⁵. Bu tanımlamadan anlaşılacağı üzere, sınırları belirli bir toprak parçası, bu toprak parçası üzerinde yaşayan bir insan topluluğu ve bir hükümetin varlığından söz edilmektedir. Bu üç unsur dışında, ayrıca bir devletin varlığından söz edebilmek için diğer devletlerce tanınma koşulunun da gerekli olduğu ifade edilmektedir³⁶. Devletin görevi; insanlar arasında düzeni sağlamak ve dışarıdan gelebilecek her türlü tehlikeye karşı vatani ve milleti korumaktır³⁷. Orhan Fuad'a göre ise devlet; milletin ve hükümetin oluşturduğu bir örgüttür. Hükümet millet tarafından yine milletin içerisinde memleketin yönetimi için seçilen bir grup; millet ise hükümet üyelerinin dışında kalan halkın bütünü olarak değerlendirilmektedir. Sadece görev ayrımı konusunda ayrılan bu iki unsurun birleşimi ise devlet denen örgütü oluşturur³⁸. Devlet anlayışı meşruti monarşiden, ulusal temele dayalı ve seçimle iş başına gelen bir cumhurbaşkanı tarafından yönetilen bir cumhuriyet rejimine dönüşmüştür.

Ders Kitaplarında Egemenlik Algısının Dönüşümü

Bir devletin varlığından bahsedebilmek için gerekli temel unsurlardan bir diğeri olan egemenlik ve egemenliğin kaynağı çerçevesinde ortaya çıkan yönetim biçimleri konusunda her iki dönem vatandaşlık kitaplarında da mutlak yönetime, meşrutiyete ve cumhuriyete yer verildiği anlaşılmaktadır³⁹. Bu yönetim biçimleri açıklanırken aşağıda alıntılanan metinlerden de anlaşılacağı üzere, her iki dönem vatandaşlık kitapları içinde buldukları siyasal rejimi yüceltmiş ve mutlakiyeti olumsuz ifadelerle ötekileştirmişlerdir. II. Meşrutiyet Dönemi vatandaşlık kitapları kapsamında değerlendirildiğinde Ali Seydi mutlakiyeti, bütün yasa ve kuralların hükümdarın keyfi iradesine bağlı olarak yönetimde zülüm ve istibdadın fazlasıyla bulunduğu⁴⁰ bir sistem olarak tanımlamıştır. Mithad Sadullah da benzer ifadelerle yer vererek mutlak yönetimlerde hükümdarın keyfi yönetimi altındaki tebaanın itaatle yükümlü olduğunu, bu hükümdar adil olsa bile etrafındakilerin onu zulme sevk edeceğini ve bir milletin birkaç kişinin inisiyatifi ile yönetilemeyeceğini⁴¹ ifade etmektedir. Aynı şekilde Mithad Sadullah bir hükümetin bekası için milletin yönetime ortak olması gerektiğini fakat mutlak yönetimlerde böyle bir şeyin söz konusu dahi olmadığını, hatta böyle bir durumun suç kabul edildiğini de belirtmektedir⁴². Mutlakiyete ilişkin bu açıklamaların Cumhuriyet Dönemi kapsamında ele alınan

35 A.g.e., s. 5.

36 A.g.e., s. 5.

37 A.g.e., s. 6.

38 Orhan Fuad, *a.g.e.*, ss. 18-19.

39 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 8., Mithad Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye*, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923, s.11, Mithad Sadullah, Ali Ridvan, *a.g.e.*, s. 7; Orhan Fuad, *a.g.e.*, s. 22.

40 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 8.

41 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 11.

42 A.g.e., s. 11.

vatandaşlık kitaplarında da benzer söylemlerle açıklandığı anlaşılmaktadır⁴³. Hatta Sadullah eserinde mutlakiyete ilişkin bu açıklamalarını II. Abdülhamit'in istibdat dönemiyle aşağıdaki şekilde örneklendirmiştir:

*"Bunun en bariz misali: Bizim senelerce çektiğimiz istibdattır. O zaman, milletin ahvalinden hiç kimse haberdar değildi; Müstebidler milletin zekasını mahvettmek için tenvir fikir edecek kitapları cayır cayır yakırdılar; hürriyet kelimesini ağızlarına alanları nefy ederlerdi. Maarif leffen mevcut, hakikaten mevkud idi. Hiç kimse canından, malından, istikbalinden emin değildi. Hükümetin ne varidatı, ne de masarifi belli idi... Askerlerin ayağında çarık bile bulunmaz, ufak memurlara maaşları muntazaman verilmezdi"*⁴⁴.

Mutlakiyetin dolayısıyla II. Abdülhamit Dönemi istibdadının ötekileştirilmesi II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında da yer almaktadır. Yukarıda Mithad Sadullah tarafından II. Abdülhamit istibdadına yönelik kaleme alınan ifadeler Sadullah'ın Ali Rıdvan'la birlikte ortak hazırladığı beşinci sınıflara ait 1924 tarihli *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye* kitabında da benzer ifadelerle yer almaktadır⁴⁵. Dolayısıyla mutlakiyetin ve II. Abdülhamit istibdadının ötekileştirilmesi her iki dönemin de ortak bir noktası olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mutlakiyet rejiminin ötekileştirildiği II. Meşrutiyet Dönemi ders kitapları meşrutiyeti ise "*hakimiyet-i milliye*" esasına dayandırmaktadır⁴⁶. Mithad Sadullah'a göre "*hakimiyet-i milliye*" de esas olan hükümetin yaptığı işlerin milletin seçtiği vekiller aracılığı ile denetlenebiliyor olmasıdır. Bu sistemde böyle bir denetleme unsurunun var olması hükümetin aşırılıklarını önlemede ve halka karşı baskıda bulunulmasına engel olmaktadır⁴⁷. Dolayısıyla "*hakimiyet-i milliye*" esasına dayandırılan meşrutiyetin en önemli özelliği seçim yoluyla gelen vekillerin bir denetleme mekanizması görevi üstlenmesidir. Seçim ve denetleme mekanizmasının varlığı meşrutiyeti mutlakiyetten keskin bir şekilde ayırmakta ve aynı zamanda da milleti devlet yönetimine ortak etmektedir. Ali Seydi'ye göre ise Meclis-i Mebusan'da farklı fikirlere sahip üyelerin bulunması, bunların da farklı partilerin (fırkaların) oluşmasına neden olması ve bu durumun istibdat gibi baskı rejimlerinin ortaya çıkmasını engellemesi meşrutiyetin en önemli özelliğidir⁴⁸. Bu nokta da Mithad Sadullah'ın Devre-i Âliye'nin ikinci sınıflarına ait *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye* kitabının 1923 yılında hazırlanmış olmasından dolayı 1922 yılında devletin başında bulunan padişahın yaptığı fena uygulamalar neticesinde Büyük Millet Meclisi tarafından saltanatın ilga edildiği bilgisine de yer verilmektedir⁴⁹. Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında ise meşrutiyette her ne kadar milletvekillerinden oluşan bir meclis

43 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, ss. 7-8, Orhan Fuad, *a.g.e.*, ss. 22.23.

44 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 11.

45 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, ss. 7-8.

46 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 12.

47 *A.g.e.*, s. 12.

48 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, ss. 13-15.

49 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 12.

ve anayasa bulunuyor olsa da bunların başında bir hükümdarın olması sistemi tehlikeye sokacak bir unsur olarak ele alınmaktadır. Zira hükümdarın herhangi bir fırsatta kendisinin ya da kendisine mensup olanların çıkarına uygun bir şekilde hareket etme ihtimali söz konusudur⁵⁰.

II. Meşrutiyet Dönemi'ne ait vatandaşlık kitaplarında yazarların cumhuriyet ve meşrutiyet rejimleri arasındaki farkı “hükümetlerin başında millet tarafından intihab edilmiş bir reis-i hükümet bulunursa o hükümet (hükümet-i cumhûriyye) namını alır”⁵¹ olarak ele aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla buradaki en temel fark devletin başındaki kişinin seçimle göreve gelmesidir. Ali Seydi eserinde bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“... Hükümdarlık yani makam-ı riyaset ve hükümette bulunmak hakkı nesilden nesile, karından karına bir hanedan etrafına intikal etmez. Efrad-ı millet arasından birisi ârây-ı umumiye ile ve muayyen bir müddetle ve mesela: Üç beş veya yedi sene riyasette kalmak şartıyla intihab olunur. Hükümdarlık makamına oturur ve buna (reis-i cumhur) denir. Bu muayyen olan müddet bitince cumhur riyasetinde bulunan zat çekilir ve yeniden intihabat icra edilir. Her kim milletin daha çok reyini kazanırsa o riyasete getirilir.”⁵²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere seçimin yanı sıra devletin başına geçen kişinin belli bir süreliğine seçiliyor olması da cumhuriyeti meşrutiyetten ayırmaktadır. Cumhuriyet Dönemi kitaplarında ise cumhuriyet, “hâkimiyet-i milliye” esasını en iyi yansıtan yönetim biçimi⁵³ olarak ele alınmaktadır. Cumhuriyeti en iyi yönetim şekli yapan özellikler ise Mithad Sadullah ve Ali Rıdvan tarafından gerek devletin başındaki kişinin gerekse vekillerin millet tarafından seçilip belli bir süreliğine göreve gelmesi; böylece millet egemenliğinin ortaya çıkması, kişi egemenliğinin, siyasi zorbalığın ortadan kalkması, milletin özgürlük, eğitim ve basın gibi haklarını elde edip bunları serbestçe kullanabilmesi, kanunlar önünde herkesin eşit olması ve adil bir şekilde yargılanabilmesi⁵⁴ olarak ifade edilmektedir. Orhan Fuad gerek meşrutiyette gerek cumhuriyette hâkim olanın kanunlar olduğunu, şahısların herhangi bir hükümlerinin olmadığını ifade etmekle birlikte meşrutiyette bir hükümdarın varlığının rejimi tehlike altına sokacağını ve bundan dolayı cumhuriyetin en iyi yönetim şekli olduğunu şu sözlerle vurgulamıştır:⁵⁵

“... hükümdarlar ne kadar olmasa müstebid olan cedlerinin tarihini okuya okuya o devirlere hasret çekerler; ...ellerine küçük bir fırsat geçse hemen meşrutiyeti devirip mutlakiyet idareyi kurmak, atalarının yolunu tutmak isterler ki... Bunun için hükümdarlı meşrutî hükümetlerin ilerisi tehlikeden azade değildir. Cumhuriyette bu tehlike yoktur”⁵⁶.

50 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, s. 8.

51 Mithad Sadullah, Altıncı Kısım, s. 12, Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 10.

52 Ali Seydi, Altıncı Kısım, s. 10.

53 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, s. 14.

54 A.g.e., ss. 12-14.

55 Orhan Fuad, a.g.e., ss. 23-26.

56 A.g.e., s. 25.

Orhan Fuad bu ifadelerine örnek olarak ise Vahdettin'in İstanbul'un işgal edilmesiyle birlikte millet meclisini kapatması ve tekrar baskıcı bir yönetim kurmaya girişmesi olarak göstermektedir⁵⁷. Orhan Fuad ayrıca hükümdarlar ve bunlarla yakın ilişkilerde bulunanları, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden saray adamlarını ve devlet düşkünlerini, yabancı himayesinde olup onlarla ilişkileri bulunanları, din perdesi altında gizlenerek halkı soymayı bir adet haline getirmiş olanları cumhuriyetin hatta meşrutiyetin düşmanı olarak göstermekte ve Cumhuriyet'in çocuklarını bunlardan uzak durulması gereken kişiler olarak göstererek uyarılmaktadır⁵⁸.

Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında yeni siyasal rejimin getirdiği yeni değerler sisteminin okul çağındaki çocuklar tarafından benimsenmesi için yeni devletin oluşum aşamasında verdiği bağımsızlık mücadelesi, bu mücadelede Türk milletinin bağımsızlığının önünde engel oluşturan iç ve dış düşmanlar, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kutsallığı, Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletinin bağımsızlığını elde edebilmesi için üstlendiği yüce görev, siyasal bağımsızlığın kazanıldığı Lozan Barışı ve Cumhuriyet'in ilanı gibi bir çok konu ele alınmıştır. Bu konular arasında dikkat çekici olan bağımsızlık mücadelesinin iç ve dış düşmanları bahsidir. Dış düşman olarak Yunanlılar gösterilirken; iç düşman ise padişah Vahdettin ve onun hükümeti olarak anlatılmakta, Vahdettin ve hükümeti asıl büyük düşmanlar olarak aşağıdaki cümleler ile ifade edilmektedir:⁵⁹

*"Evet dünyadaki padişahların en haini olan Vahdettin hilafet ordusu diye İstanbul'da bir çete toplamış, vatani kurtarmaya çalışan yiğitlerin üzerine saldırmıştı. Lakin kahraman Türk her iki düşmanı da tepeledi. Hain Vahdettin nihayet bir düşman gemisine binerek kaçtı. .... En kederli bir zamanda millete silah çeken ve en korkunç felaketler arasında yalnız kendi istirahatını düşünen padişahlara ve onların ailelerine artık Türkiye'de yer kalmamıştır"*⁶⁰.

*"İstanbul'da bulunan hain yürekli, korkak padişah [Mehmet Vahdettin] ile onun tayin ettiği miskin heyet-i hükümet bu barbarca hareketlere karşı hiç ses çıkarmayıp seyirci kaldılar, İngilizlere dalkavukluk ettiler; onların sözüyle birçok Müslümanları ezdiler. ... Hamiyetsiz padişah, milli Türk ordusunun nail olduğu zaferi çekemedi; belki İngilizlerden, Yunanlardan ziyade me'yüs oldu. Nihayet akıbetini düşünerek beş on gün sonra avenesinden birkaçını birlikte alarak şafak vakti Yıldız Sarayı'nın arka kapısından çıktı; kendisini orada bekleyen İngiliz generaline- utanmadan teslim etti. İngiliz muhafızlarının himayesi altında bir İngiliz harp sefinesine binerek defolup gitti"*⁶¹.

Vahdettin'in bağımsızlık mücadelesinde aldığı bu konum yüzyıllardır Osmanlı hanedanlığı çatısı altında yaşamış olan ve bu hanedanlığın varlığının

57 A.g.e., s.25.

58 A.g.e., ss. 26-27.

59 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., s. 16, Orhan Fuad, a.g.e., s. 30.

60 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., s. 16.

61 Orhan Fuad, a.g.e., ss. 30-38.

dahi sıradan insanlar tarafından hiç sorgulanmadığı, dolayısıyla koşulsuz bir aidiyetin temel esas olduğu bir sistemde; bu koşulsuz aidiyet duygusunun ortadan kaldırılması için önemli bir unsur olarak kullanılmaktadır. Bu durum Osmanlı hanedanlığına olan aidiyeti ortadan kaldıracığı gibi Cumhuriyet'e olan bağlılığı artıracak iki yönlü bir etkiye sahiptir. Çok zor koşullarda kurulan Cumhuriyet rejiminin korunması ve getirdiği değerlerin gelecek nesillere aktarılması için Cumhuriyet çocuklarına düşen görevler ise şu sözlerle ifade edilmektedir:

“Bugün babalarımızın ve büyük kardeşlerimizin emeğiyle, sıhhatiyle, kanıyla kazanılmış olan hakimiyet ve istiklal size emanet ediliyor. Bu mukaddes milli ve tarihi emaneti koruyacak, müdafaa edecek, o vazife uğrunda emeğini, kanını asla esirgemeyecek ve hakimiyet ve istiklalimize yan bakmak cesaretini gösterenlere kendi zinde kuvvetinizi gösterecek, kendi genç vücudunuzu siper edeceksiniz. Harekat-ı milliyenin ve istiklal mücahedelerinin cereyan ettiği devirde yaşamış olan bugün ki nesil... o harekatı ve mücahedatı meydana getirip pek mükemmel idare etmiş olan Gazi Mustafa Kemal Paşa ile muhterem arkadaşlarının bu mukaddes işteki azim ve iradelerini, fedakarlıklarını minnet ve şükran ile yad etmeyi ve o tarihi simaları ve yeni devletimizi kuranlar hakkındaki hürmet ve minnetlerini kendinden sonra geleceklere aynı suretle nakil etmeyi dahi kendilerine bir vazife bilirler”⁶².

Gerek II. Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında gerekse Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında anayasası ve millet meclisi olan yönetim şekilleri “*hâkimiyet-i milliyet*” esasına dayandırılmaktadır⁶³. Söz konusu kitaplarda meşrutiyet ve cumhuriyet yönetimleri “*hakimiyet-i milliyet*” esasının ortaya çıktığı yönetim şekilleri olarak ele alındığına göre bu yönetim şekillerini var eden temel unsurlardan birinin anayasa olduğu anlaşılmaktadır. Bu nokta da II. Meşrutiyet Dönemi kitaplarından Ali Seydi'nin Devre-i Âliye'nin ikinci sınıfları için hazırladığı *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye* kitabında Kanun-i Esasi “*Meşrutiyet demek Kanun-i Esasi ahkâmının muhafaza edilmesi demektir*” şeklinde tanımlanarak anayasa meşrutiyetin temeli olarak değerlendirilmiştir⁶⁴. Mithat Sadullah ise kitabının 1923 yılında hazırlanması dolayısıyla Kanun-i Esasi ile birlikte 1921 Anayasası'na da yer vermiştir. Bu noktada II. Abdülhamit Dönemi'ne yönelik de bir eleştirinin getirildiği görülmektedir. Bunun sebebi ise 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'nin Abdülhamit tarafından yürürlükten kaldırılması ve milletin yaklaşık 33 yıl boyunca hukuki bütün haklarından yoksun bir şekilde istibdat rejimi altında yönetilmesidir. Sadullah bu eleştirisini Kanun-i Esasi'nin milletin ihtiyaçlarına uygun bir şekilde yapılmadığı düşüncesi ile dile getirmektedir⁶⁵. Cumhuriyet Dönemi ders kitapları ise Meşrutiyet Dönemi ders kitaplarında olduğu gibi anayasa noktasında II. Abdülhamit Dönemi'ne

62 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 20.

63 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 36, Orhan Fuad, *a.g.e.*, s. 23.

64 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 33.

65 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 66.

bir eleştiri getirmekte, bunun yanı sıra 1908'de Kanun-i Esasî'nin tekrar ilan edilmesi ile de yine padişahların ihanetlerinden dolayı meşrutiyetten istifade edilemediğini⁶⁶ ifade etmektedirler. Son senelerde padişahların "*hiyaneti artık tahammül edilemeyecek bir dereceyi buldu*" ğu için Cumhuriyet'in ilan edildiği ve 1924 yılında cumhuriyetin esaslarını içeren yeni bir anayasasının yürürlüğe konulduğu da vurgulanmaktadır⁶⁷.

Anayasanın yanı sıra "*hakimiyet-i milliye*" nin temel esaslarından biri de millet meclisinin varlığıdır. Kanun-i Esasî'nin öngördüğü sistemde Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'dan oluşan iki meclisli bir yapı bulunmaktadır. Dolayısıyla yasama organı başında padişahın bulunduğu iki meclisli bir yapıdan oluşmuştur. Bu iki meclisli yapıda Meclis-i Mebusan'ın üyeleri belli bir süre için halk tarafından seçilirken, Meclis-i Ayan⁶⁸'in üyeleri ise herhangi bir süre ile sınırlı olmaksızın ömür boyu padişah tarafından belirlenirdi⁶⁹. Mithat Sadullah'ın kitabı dikkate alındığında bu kitabın yukarıda da ifade edildiği üzere 1923 yılında hazırlanmış olmasından dolayı Cumhuriyet rejimine giden süreçte ortaya çıkan değişimlere yer verdiği görülmektedir⁷⁰. Bu noktada yasama organı konusunda TBMM ele alınmıştır. TBMM'de gerek Meclis-i Mebusan'dan gerek Ayan Meclisi'nden farklı bir yapı ortaya konulduğu için yasama organı konusunda birçok değişimi beraberinde getirmiştir. Bunlardan en önemlisi TBMM'nin açılışı ile birlikte yasama organının tek çatı altında toplanması ve temsilcilerinin tamamının halktan seçilmeye başlanmasıdır. Bu durum egemenliğin sultandan alınarak tamamen halka bırakıldığını gösteren en önemli unsurların başında gelmektedir. TBMM'nin açılması ve dönemin olağan koşulları altında hazırlanan 1921 Anayasası ile birlikte seçimlerin iki yılda bir yapılmaya karar verilmesi⁷¹ de bu geçiş döneminde olsa bile bir önceki dönemden kendisini ayırmaktadır. Zira Meclis-i Mebusan üyelerinin seçimleri 4 yılda bir yapılyordu⁷². Mebus olabilmenin koşulları⁷³ genel olarak aynı kalmakla birlikte dikkati çeken en önemli noktanın Osmanlı tebaası ifadesinin Türkiye tebaası olarak değiştirilmesidir⁷⁴. Türkiye ifadesi ile Osmanlı Devleti'nin yok sayıldığı, Türklerin yaşadığı bir coğrafyanın tanımlandığı anlaşılmaktadır.

66 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 21.

67 *A.g.e.*, s. 21.

68 Ayan meclisine, vükelalık, valilik, ordu kumandanlığı, elçilik, patriklik, hahambaşılık gibi önemli görevlerde bulunmuş kişiler atanırdı. Bkz. Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 39.

69 *A.g.e.*, ss. 38-39.

70 Büyük Millet Meclisinin açılışına dair "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Namuna İntihab Hakkındaki Tebliğ*", 5 Eylül 1920 tarihli "*Nisab-ı Müzakere Kanunu*" na ve 1921 Anayasası'na yer verilmiştir. Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, ss. 18-24.

71 *A.g.e.*, ss. 78-79.

72 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 36.

73 Mebus olmanın koşulları her iki dönem kitaplarında da genel itibarı ile; yabancıların hizmetinde bulunmamak, Türkçe bilmek, 30 yaşını doldurmuş olmak, iflas etmemiş olmak, kötü hallerden dolayı tanınmış olmamak, medeni hukuktan yoksun olmamak, hacz olunmamak şeklindedir. Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 27, Mithad Sadullah Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 48.

74 Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 74.

Fakat tebaa ifadesi ile de henüz insanların oluşturduğu toplumun millet olarak tanımlanmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla burada tam anlamı ile bir ulus biçimlendirmesinin henüz söz konusu olmadığı görülmektedir. Buradaki Türkiye ifadesinden kasıt Türk kökenli olmayanların meclis dışı bırakılmış olmasıdır. Bu noktada Cumhuriyet Dönemi'nde ve geçiş sürecinde mebus seçilme koşulları arasında yabancı uyrukluğunda bulunmamak koşuluna da yer verildiği görülmektedir⁷⁵.

Bu değişikliklerin yanı sıra seçimlerle ilgili 1908 tarihli "*İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati*"⁷⁶nde de değişikliğe gidildiği görülmektedir. 3 Nisan 1923 tarihinde yapılan değişiklikle oluşturulan "*İntihab-ı Meb'usan Kanun-ı Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muaddil Kanun*"⁷⁷la, elli bin olan seçmen sayısı yirmi bine düşürüldü ve böylece yirmi bin kişiye bir mebus seçme hakkı verildi⁷⁸, seçmen yaşı 25'ten 18'e indirildi. Öte yandan vekillik ve memuriyet görevlerinin birlikte yürütülmesi ayrıcalığı sadece öğretmenlere tanındı, mebus olabilmek için gerekli olan vergi verme şartı ortadan kaldırıldı. İkinci seçmenleri seçecek olan birinci seçmenlerin sayısı da azaltıldı ve böylece ikinci seçmenlerin sayısında da artışa gidildi⁷⁹. Seçim kanununda 1923 yılında yapılan bu düzenlemelerin Cumhuriyet Dönemi ders kitapları incelendiğinde 1924 Anayasası'nın getirdiği bir iki değişiklik haricinde varlığını korumaya devam ettiği görülmektedir. Bu değişiklikler ise olağan üstü koşullardan çıkılması ile birlikte seçimlerin dört yılda bir yapılmaya başlanması ve mebusluk ve memuriyet görevlerinin ikisini birlikte üstlenen öğretmenlerden bu hakkın alınmasıdır⁸⁰.

Modern devlet örgütünün en temel unsurlarından biri de yürütmedir. Burada hatırlatılması gereken en önemli noktalardan biri 1909 yılında Kanun-ı Esasi'de yapılan değişiklikle birlikte hakları sınırlandırılan padişahın yürütme üzerindeki gücünün de azaltılmış olmasıdır. Zira 1909 değişikliği ile birlikte padişah yetkilerini sadrazam ve ilgili vekilin karşı imzası ile kullanabilir hale gelmiştir. Yine 1909 yılı değişiklikleri ile birlikte padişahın sürgüne gönderme yetkisi kaldırıldı, fesih hakkı kullanılamaz hale getirildi ve milletler arası antlaşma imzalama yetkisi de Meclis-i Umumi'nin onayına bağlanmış oldu⁸¹. 1909 yılı değişiklikleri ile birlikte padişah Bakanlar Kurulu'nda sadece sadrazamı ve şeyhülislamı atayabilecek bir konuma getirildi. Diğer bakanların

75 A.g.e., s. 74, Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., s. 48.

76 Kanun için bkz: Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, 1. b., Milliyet Yayınları No: 7, İstanbul, Temmuz 1982, ss. 138-151.

77 Kanun için bkz: Erdem, a.g.e., s. 158.

78 Seçmen sayısında yapılan bu düzenleme ile birlikte yirmi binden fazla olduğu takdirde yirmi binden otuz bine kadar bir, otuz bin birden elli bine kadar iki, elli bin birden yetmiş bine kadar üç, yetmiş bir binden doksan bine kadar dört vekil seçme hakkı getirilmiş. Bundan sonrasında da bu sisteme tabi yol izlenmesi kararlaştırılmıştır. Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 76.

79 A.g.e., ss. 76-77.

80 1924 Anayasası bkz. Erdem a.g.e., ss. 31-40.

81 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 13.b., Ekin Kitabevi, Bursa, 2012, ss. 20-21.

seçimleri ise sadrazam tarafından yapılmaya başlandı. Bakanlar Kurulu padişaha değil Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hale getirildiği için padişah sadrazam atamalarında meclisten güven oyu alabilecek birini atamak zorunda kalıyordu. Böylece padişahın yürütme üzerindeki etkisi azaltılmış oluyordu⁸². II. Meşrutiyet Dönemi kapsamında incelenen vatandaşlık kitaplarında yürütmenin başında padişahın bulunduğu fakat bu erkin tamamen padişahın tekelinde bulunmadığı, padişahın yanı sıra bakanların, vekillerin, memurların, mülki ve askeri memurların buldukları ifade edilmektedir⁸³. Bakanlar Kurulu çatısı altında yer alan bakanlıkların Makam-ı Sadaret, Meşihat-ı Celile-i İslamiye, Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti (Sıhhiye-i Umumiye Nezareti, Hariciye Nezareti dâhilindedir), Adliye ve Mezahib Nezareti, Şûrâ-yı Devlet Riyaseti, Maliye Nezareti ve Bahriye Nezareti, Nafia Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden (Orman Maadin ve Sanayi Müdüriyetleri bu nezarete dâhildir), Evkaf-ı Hümayun Nezaretlerinden oluştuğu belirtilmektedir⁸⁴.

Mithat Sadullah'ın *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye*, eserinin 1923 yılında kaleme alındığı dikkate alındığında yürütme konusunda da Cumhuriyet'e giden süreçte bazı değişiklikleri barındırdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu eserde 2 Mayıs 1920 tarihli "*Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*"a⁸⁵ yer verildiği görülmektedir. Bu kanunla meclisin açılışı sonrasında oluşturulan geçici yürütme kuruluna son verilmiş, icra vekilleri heyetine hukuki ve kalıcı bir statü kazandırılmıştır. Bununla beraber meclis hükümeti sistemine geçiş yapılmıştır⁸⁶. Meclis hükümeti sistemi ise yasama ve yürütme erklerinin meclis bünyesinde birleşmesi ile oluşur⁸⁷. 1921 Anayasası'nda da güçler birliği ilkesi ve meclis hükümeti sistemi benimsenmiştir. Dolayısıyla bu anayasa ile birlikte de yasama ve yürütme erkleri TBMM'nin elinde toplanmıştır⁸⁸. Yürütmede yaşanan bu değişimlerle birlikte bakanlıklar üzerinde de değişikliğe gidildiği görülmektedir. Kitaplarında ele aldığı gibi yapılan değişikliklerle beraber bakanlıklar Şer'iyeye ve Evkaf, Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye, İktisat (Ticaret, Sanayi, Ziraat, Orman ve Maadin), Maarif, Adliye ve Mezahib, Maliye ve Rüşumat ve Defteri Hakani, Nafia, Dâhiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf), Müdafaa-i Milliye, Hariciye, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'den oluşmuştur⁸⁹.

Cumhuriyet Dönemi'nde yazılan ders kitaplarına bakıldığında, Cumhuriyet'in ilanı sonrasında getirdiği değerler çerçevesinde oluşturulan

82 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 27.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 93.

83 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 42.

84 *A.g.e.*, ss. 42-43.

85 Mithat Sadullah, *Altıncı Kısım*, ss. 24-25.

86 Tanör, *a.g.e.*, ss. 236-237.

87 Ergün Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 11. b, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010, s.28.

88 Şeref Gözübüyük, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 5.b., Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 39.

89 Mithat Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 83.

1924 Anayasası kapsamında bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. 1924 Anayasası'nda yürütme yetkisi yine meclise ait olmakla birlikte yürütme yetkisinin kullanılması meclisin kendi içinden seçtiği cumhurbaşkanı ve onun atadığı icra vekilleri aracılığı ile kullanmaya başlanmıştır⁹⁰. Dolayısıyla yürütmenin başı artık cumhurbaşkanı olmuştur. İncelediğimiz ders kitaplarında da ifade edildiği gibi yürütmenin başındaki kişi yani cumhurbaşkanı bir seçim dönemi süresi için seçilmektedir⁹¹. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan en önemli kurumlardan biri de başbakanlık kurumudur. Başbakan ise cumhurbaşkanı tarafından meclis üyeleri arasından seçilir⁹². İcra vekilleri ise başbakan tarafından meclis üyeleri arasından belirlenip atamaları cumhurbaşkanı tarafından yapılır⁹³. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında yürütme erkinde meydana gelen bu değişiklikler dışında bakanlıklar bünyesinde de bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Cumhuriyet Dönemi kitaplarında söz konusu bakanlıklar; Dahiliye, Hariciye, Adliye, Müdafa-i Milliye, Maliye, Maarif, Ziraat, Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiye, İmar ve İskân, Ticaret, Nafia Vekaleti olarak ele alınmıştır⁹⁴. Bu nokta da bakanlıklar bünyesinde "*Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun*" kapsamında Şeriye ve Evkaf Vekâleti'nin ve Erkanı Harbiye Umumiye Vekâleti'nin kaldırılmış olduğu görülmektedir. Bunların yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı kurulmuştur.

Hukuksal ve Kurumsal Niteliği Açısından Devletin Yapısı

Osmanlı Devleti'nde yaşanan çözümlerin kendisini ciddi bir şekilde hissettirmesi ile birlikte başlatılan yenileşme hareketleri kapsamında özellikle 19. yüzyılda hukuk ve adliye teşkilatı alanında da önemli değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu süreçte söz konusu alanda birçok değişiklik yapılmasına rağmen yapılan yenilikler bütün çabalara rağmen tam anlamıyla başarılı bir sonuca ulaştırılamamıştır. Bunun temel sebeplerinden biri ise İslam hukuku yanında modern hukukunda uygulama alanına sokulması ve bu noktada ikili bir yapının ortaya çıkmasıdır. Böyle olunca hukuk sistemi içerisinde birlik sağlanamamış, zaten bozuk olan hukuk birliği iyice parçalanmıştır⁹⁵. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte kurulan yeni devlet, mirası üzerine oturduğu Osmanlı Devleti'nden hukuk alanında da tamamen farklı; laik bir hukuki yapı oluşturmayı hedefliyordu. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu aşamasında TBMM'nin açılması, saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilan

90 Tanör, *a.g.e.*, s. 301.

91 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 59.

92 *A.g.e.*, s. 63.

93 *A.g.e.*, s. 63.

94 *A.g.e.*, ss. 63-64.

95 Temuçin Faik Ertan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hukuk Reformuna Genel Bir Bakış", *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 224.

edilmesi ve ardından halifelüğün kaldırılması laik bir hukuk sistemine geçişin de ön hazırlıkları niteliğinde olmuştur.⁹⁶ Bunun mukabilinde ardından gerçekleştirilmiş olan hukuk devrimleri de laik bir hukuk düzenine geçişin en temel göstergesi kabul edilmiştir.

Araştırma kapsamında ele alınan vatandaşlık kitapları incelendiğinde her iki döneme ait kitaplar da hukuk alanında adli yapıyı ele almışlardır. Bu noktada mevcut mahkemelere yer verildiği; bu mahkemelerin işleyişi, görevleri, hiyerarşik düzenleri, bu mahkemelerde davaların nasıl takip edildiği, insanlar arası çıkan anlaşmazlıklarda nasıl hak aranacağı, suçluların nasıl cezalandırıldığı gibi konularda örneklerden de yararlanılarak çocuklar bilgilendirilmiştir⁹⁷. Genel itibarı ile gerek Meşrutiyet Dönemi ders kitapları gerek Cumhuriyet Dönemi ders kitapları böyle bir düzen içerisinde konuyu ele almıştır. Özelde ise meşruti hükümetlerde yargı teşkilatına mensup gerek kişilerin gerek kurumların bağımsız olması gerektiği vurgusunun yapıldığı görülmektedir⁹⁸. Cumhuriyet Dönemi ders kitapları da yukarı da söz edilen laik hukuk düzenine geçişe ilişkin bir bilgi kapsamamakla birlikte, 1924 Anayasası'nın 54. maddesine⁹⁹ yer vererek mahkemelerin bağımsız olduklarını ve aldıkları kararların hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini ifade etmektedirler¹⁰⁰.

Vatandaşlık kitaplarında yer verilen bir diğer konu ise idari yapılanmadır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde, devlet gücünün tek merkezden güçlü bir şekilde kullanılmasını sağlamak için güçlü ve merkeziyetçi bir devlet örgütünün oluşturulmaya başlandığı bir dönemdi¹⁰¹. Bu nokta da devletin idari teşkilatlanmasında da birçok değişikliğe gidilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlatılan bu merkeziyetçi anlayış yeni kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinin de temel hedefi olmuştur. Yeni kurulan Cumhuriyet esas aldığı değerler çerçevesinde toplumu merkezden çevreye dönüştürmek için merkezileşmeyi esas almış ve idari teşkilatlanma üzerinden de bu amacını gerçekleştirmek istemiştir¹⁰². Dolayısıyla gerek 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde gerek yeni kurulan Cumhuriyet rejiminde yönetsel yapılanmada merkeziyetçi bir anlayış hâkim bulunuyordu.

96 Gülnihal Bozkurt, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.8, S. 22, 1991, ss. 45-46.

97 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s.s. 61-63; Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s.s. 104-119; Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, ss. 75-86.

98 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 61.

99 Madde 54: "Hâkimler bilcümle dâvaların muhakemesinde ve hükmünde müstakil ve her türlü müdahaleattan âzâda olup ancak kanunun hükmüne tâbidirler. Mahkemelerin mukarreratını Türkiye Büyük Millet Meclisi ve icra vekilleri hiçbir veçhile tebdil ve tağyir ve tehir ve infaz-ı ahkâmına mümanaat edemez", Erdem, *a.g.e.*, s. 36.

100 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *a.g.e.*, s. 74.

101 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3.b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 495.

102 Bilal Şinik, Çiğdem Görgün, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Merkezileşme Arayışları: Mülki İdarede Yeniden Yapılanma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.69, S.4, 2014, s.779.

Dönemin vatandaşlık kitapları incelendiğinde idari teşkilatlanma ele alınırken özellikle tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vazife yani yetki genişliği ve görev ayrımı ilkeleri üzerinde durdukları görülmektedir¹⁰³. Bu nokta da Kanun-ı Esasi’de yetki genişliği ve görev ayrımının tanındığı 108. maddeye yer verilerek görev ayrımı ve yetki genişliği ilkeleri ile birlikte vilayetten köylere varıncaya kadar ortaya çıkan işlerin yetkili kişiler tarafından yapılarak, işlerin daha kolay bir şekilde tamamlandıkları ifade edilmektedir¹⁰⁴. Bunun dışında idari yapılanmada yer alan bütün hiyerarşik kademelere, bu kademelerde yer alan görevlilere, meclislere; bunların görevlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilerek çocuklar bu noktada bilgilendirilmişlerdir¹⁰⁵. İmparatorluktan Cumhuriyet’e geçişle birlikte de 1924 Anayasası’nın 91. maddesi¹⁰⁶ kapsamında yetki genişliği ve görevler ayrımı ilkesi kabul edilmiştir. Böylece merkezin yerel idareler üzerindeki etkisi kendisini göstermiştir. İdari teşkilatlanmadaki iki dönem arasındaki en önemli fark ise yine 1924 Anayasası’nın 89. maddesi¹⁰⁷ kapsamında livaların kaldırılarak vilayetlere dönüştürülmesi, kasaba ve köylerinde idari teşkilat bünyesinde yer almasıdır. Bu değişiklik vatandaşlık kitaplarında da görülmektedir¹⁰⁸. Belediyeler konusunda da her iki döneme ait vatandaşlık kitapları belediyelerin görevleri, belediye seçimleri, bu seçimlerin nasıl yapıldığı gibi konulara açıklık getirmişlerdir¹⁰⁹. İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e geçişle birlikte belediyecilik alanındaki asıl değişim 1930’lu yıllarda Belediyeler, Hıfzıssıhha, Belediyeler Bankası, Yapı ve Yollar ve İstimlak Kanunlarının çıkartılmasıyla başlamıştır. 1923-1930 yılları arasındaki dönemde bazı önemli atılımlar yapılmış olsa da bu dönem bir çeşit hazırlık dönemi niteliğinde olmuştur¹¹⁰.

103 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 50; Mithad Sadullah, *Altıncı Kısım*, s. 93.

104 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, s. 50.

105 A.g.e., ss. 50-57, Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., ss. 119-124.

106 Madde 91: “*Vilâyetler umuru tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esası üzerine idare olunur*”, Erdem, a.g.e., s. 39.

107 Madde 89: “*Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadî münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasımdır ve nahiyeler de kasaba ve köylerden tereküb eder*”, Erdem, a.g.e., s. 39.

108 Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., s. 119.

109 Ali Seydi, *Altıncı Kısım*, ss. 57-61., Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, a.g.e., ss. 124-127.

110 İlhan Tekeli, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Belediyecilik Anlayışının Oluşumu (1023-1930)”, *Mimarlık Dergisi*, S. 15, 1977(2), s. 17.

Sonuç

İmparatorluk ve Cumhuriyet Dönemi vatandaşlık derslerinde kullanılan ders kitapları ilkökul çocuklarına kazandırılmak istenen devlet anlayışı ve algısı açısından incelendiğinde Cumhuriyet'e geçişle birlikte oldukça önemli bir değişim geçirdiği görülür. İki dönemin ders kitapları egemenliğin kaynağı, yönetim biçimleri, anayasa, yasama, yürütme, yargı sistemi ve devletin yönetsel organizasyonu genel kategoriler olarak ele alındığında, değişimin ders kitaplarına oldukça dikkat çekici bir biçimde etki ettiği görülür. İmparatorluk Dönemi ders kitaplarında imparatorluğun çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü yapısını esas alan, tabiiyet esasına dayalı bir vatandaşlık anlayışı söz konusu iken Cumhuriyet Dönemi kitaplarında dil, tarih ve ırk esasına dayalı bir millet anlayışı temel alınmıştır. İmparatorluk Dönemi ders kitaplarında vatan devletin elinde bulunan topraklar olarak tanımlanırken, Cumhuriyet Dönemi ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetimi altında bulunan topraklar olarak tanımlanmıştır. İmparatorluk Dönemi ders kitaplarında egemenlik "*hakimiyet-i milliye*" esasına dayandırılırken, işleri yürütmekle görevli bir hükümet, onun yaptığı işleri denetleyen bir meclis ve hepsinin tepesinde bir hükümdara göre tasarlanırken, bu sistemde onların herhangi bir fırsat durumunda kendisinin ve kendisine mensup olanların çıkarlarına uygun olarak hareket etme ihtimalinin söz konusu olduğu, Cumhuriyet'te ise hükümetlerin başında millet tarafından seçilmiş bir meclis ve onun seçmiş olduğu bir hükümet ve onun başında da yine milletin seçmiş olduğu bir hükümet reisi yani başbakanın bulunması milletin menfaatlerini gözetmesi şeklinde ele alınmıştır. Ders kitabı yazarları Meşrutiyet ve Cumhuriyet arasındaki en büyük farkın Cumhuriyet'te hükümetin başındaki kişilerin seçimle işbaşına gelmesi ve millet adına devleti yönetmeleri olarak belirlemişlerdir. Ders kitaplarında iki dönem arasındaki en belirgin ayrımlardan bir tanesi Osmanlı döneminde devletin hukuksal ve kurumsal niteliği açısından Meşruti ve monarşik bir özellik gösterdiği ve keyfiliğe açık olduğu, Cumhuriyet rejiminde ise devletin tamamen Kanun-i Esasi'ye göre Meclis tarafından hazırlanmış olan kanunlara uygun olarak yönetildiğinin vurgulanmasıdır. Ders kitaplarında Cumhuriyet rejimi keyfi tasarruflara kapalı bir biçimde milletin ortak çıkarlarını gözetten bir anlayış doğrultusunda çağdaş devlet kurumları aracılığıyla hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm vatandaşlara eşit olarak hizmet sunan bir yönetim biçimi olarak sunulmuştur.

KAYNAKÇA

I. İncelenen Ders Kitapları

- Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye Birinci Sene-Beşinci Kısım, İstanbul Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920.
- Ali Seydi, *Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye*, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1920.
- Mithad Sadullah, Ali Rıdvan, *Yeni Ma'lûmât-ı Vataniye ve Medeniyye*, Beşinci Sene, İstanbul Ebussuud Caddesi 11-13 Matbaa, 1924.
- Mithad Sadullah, *Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniyye*, Devre-i Âliye İkinci Sene-Altıncı Kısım, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1923.
- Orhan Fuad, *Musâhabât-ı Ahlâkıyye Ma'lûmât-ı Vataniye*, Beşinci Sene, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1924.

II. Kitaplar

- ERDEM, Tarhan, *Anayasalar ve Seçim Kanunları 1876-1982*, 1. b., Milliyet Yayınları No: 7, İstanbul, Temmuz 1982.
- GÖZLER, Kemal, *Devletin Genel Teorisi*, 1.b., Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, Şubat 2007.
- GÖZLER, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 13.b., Ekin Kitabevi, Bursa, 2012.
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, *Açıklamalı Türk Anayasaları*, 5.b., Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- İNAN, Afet, *Medeni Bilgiler*, 5.b., Örgün Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Maarif Vekaleti*, İlk Mektepler Müfredat Programı (M.V), Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1924.
- Maarif-i Umumiye Nezareti*, Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsus (MUN), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330 (1914).
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3.b., Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

- ÖZBUDUN, Ergün, *Türk Anayasa Hukuku*, 11. b, Yetkin Yayınları, Ankara, 2010.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 27.b., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜSTEL, Füsun, *"Makbul Vatandaş"ın Peşinde*, 7.b., İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan, *Nitel Araştırma Yöntemleri*, 6.b., Seçkin Yayınevi, Ankara, 2006.
- YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, *Ahlaklı Yurttaş*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017.

III. Makaleler

- ALABAŞ, Ramazan, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında İlk Mekteplerde İnsani ve Toplumsal Değerler Eğitimi: Resimli, Yeni Musâhabât-ı Ahlâkıyye ve Medeniye Ders Kitabı Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.18, S.36, 2018, ss.55-87.
- ALABAŞ, Ramazan, "Moral Values in School Textbooks during the Second Constitution and Early Republican Periods: The Case of the Lectures on Morality", *International Online Journal of Educational Sciences*, C.11, S.3, 2019, ss.73-86.
- ASLAN, Erdal, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Geçiş'te "Benlik Algısı"nın Dönüşümü: "1924 İlk Mektepler Müfredat Programı'nda Vatandaşlık Eğitimi", *İlköğretim Online*, C.18, S.4, 2019, ss.1984-2004. [Online]: <http://ilkogretim-online.org.tr>
- BOZKURT, Gülnihal, "Atatürk'ün Hukuk Alanında Getirdikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.8, S. 22, 1991, ss.45-53.
- ERTAN, Temuçin Faik, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hukuk Reformuna Genel Bir Bakış", *Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995.
- ŞİNİK, Bilal, GÖRGÜN, Çiğdem, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Merkezileşme Arayışları: Mülki İdarede Yeniden Yapılanma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.69, S.4, 2014, ss.777-805.
- TEKELİ, İlhan, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Belediyecilik Anlayışının Oluşumu (1023-1930)", *Mimarlık Dergisi*, S.151, 1977, ss.17-21.
- YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ, Seval, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yurttaşlık Eğitimi: Cumhuriyet Çocuklarına Malûmât-ı Vataniye Ders Kitabı Örneği", *Turkish History Education Journal*, C.9, S.1, 2020, ss. 109-131.

OCCUPATION OF İZMİR AND ITS ECHOES AT CANADIAN PRESS

Cihan ÖZGÜN*

İbrahim HAMALOĞLU**

Abstract

Immediately after the Occupation of İzmir by the Greeks on May 15, 1919, it is understood that both the Greeks living in İzmir and the Greek occupation forces started to make physical and psychological violence to the Turks, regardless of civilian or military discrimination. This violence has been sustained through numerous methods of Greek authorities, such as misleading the world public opinion regarding the occupation, isolating the Turks in the international public opinion and pushing them into a defeated country psychology. In this study, it has been tried to reveal the details of the violence in the Canadian press, which is the subject of most of the news about the Occupation of İzmir. At the same time, the Canadian press, in which Greek, British and American diplomacy is highly influential, this study has also make some points on the content of the publication policy followed after the occupation of İzmir by the Greeks.

Keywords: İzmir, Occupation, Canada, Press.

İZMİR'İN İŞGALİNİN KANADA BASININDAKİ YANKILARI

Öz

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden hemen sonra hem İzmir'de yaşayan Rumlar ve hem de Yunan işgal kuvvetleri tarafından, İzmir ve çevresinde sivil ya da asker ayrımı yapmaksızın, Türklere fiziksel ve psikolojik şiddetin başladığı anlaşılmaktadır. Söz konusu bu şiddet, Yunan yetkili makamlarının işgale ilişkin olarak dünya kamuoyunu yanıltmak, Türkleri uluslararası kamuoyunda yalnızlaştırmak, yenik bir ülke psikolojisine itmek gibi çok sayıda yöntemle sürdürülmüştür. Bu çalışmada, Kanada basınında İzmir'in işgalini konu edinen haberlerin hemen hemen çoğunda yer alan,

* Assoc. Prof. Dr., Ege University, Faculty of Letters, Department of Contemporary History, (e-Posta: cihan.ozgun.ege@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-8337-5876).

** Phd Student, Ege University, Faculty of Letters, Department of History, (e-Posta: ibrahimhamaloglu@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-0559-6037).

söz konusu şiddetin ayrıntıları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, Yunanistan, İngiltere ve Amerikan diplomasisinin hayli etkili olduğu Kanada basınında, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra takip edilen yayın politikasının içeriği üzerine de tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İzmir, İşgal, Kanada, Basın.

Introduction

After the heavy defeat in the First World War, the Ottoman Empire had to sign the Armistice of Mudros, which expresses the beginning of its end, on 30 October 1918. The fifth article of the armistice concerns the confiscation of the Ottoman state's armies and weapons, and only a small number of troops left to protect the borders and ensure security. The seventh article contains the provision that the allies will have the right to occupy any military referral and administration point in case of a situation that threatens their safety. It is well known that both substances will open the door to difficult results to be compensated. As a matter of fact, minority groups who do not want to waste time in evaluating the opportunity provided by these articles are not delayed in revolting against the Ottoman Empire or taking actions that threaten public order¹. Undoubtedly, the occupations made or permitted by European states also seemingly to protect the public order, but all of the features of an annexation. The process of occupation of İzmir begins with the pretext of the Mudros Armistice, the attitudes of the European states that take the opportunity to occupy the appetizing regions of the Ottoman country, and the public order problems created by the Greeks in and around İzmir². In fact, right after the invasion, they will have a tendency to explain the reason of their patronage to Greece during the annexation of İzmir, as "the possibility of making peace with Turks in Asia Minor"³.

1 Hasan Mert, "İzmir'in Karagünü: 15 May 1919", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu- 1 Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, 6-8 September 2009, İzmir, 2010, p. 51.

2 Necdet Koparan, *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908-1923)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007, p. 65-68; Zekeriya Türkmen, "İzmir'in İşgali Olayı ve Yunanlıların XVII. Kolordu Mensuplarına Yönelik Gasp ve Yağmalama Hareketi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Issue 10, Year 2001, p.123. From the beginning of 1919, Greek gang membership activities in İzmir and its surrounding are increasing rapidly. Moreover, the İzmir Greek press accelerates the kind of broadcasting activities that will affect both Ottoman Greeks and the European public opinion. Mikail Kolutek, "İşgal Öncesi İzmir'de Asayiş Olayları ve Yerli Rumların Tutumlarına Dair Bir Değerlendirme", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Vol. 7, Issue 1/1, 2017, p. 111; Ömer Karakaş, *Lozan Tutanaklarına ve TBMM Zabıt Ceridelerine Göre Lozan'da Azınlıklar Meselesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara 2008, p. 54; Mustafa Turan, "İzmir'in İşgali Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/ 36, November 1996, p. 740.

3 *The Daily Colonist*, 18 May 1919, p. 6.

In late 1918, Greek Prime Minister Venizelos gets closer to the British Prime Minister Lloyd George, demanding that the Western Anatolia region be given to them⁴. The Greek press does not remain idle and begins to focus on making publications claiming to be the heir of Byzantium. A similar method is applied in the British public. Venizelos' impact on a considerable part of the British press opens the door to the formation of a British public opinion that supports Greek theses. On the other hand, Lloyd George, thinks that this will be an opportunity to protect Middle Eastern Christianity and backs up to Greek theses. Moreover, with the acceptance of Greek requests, it is obvious that a possible Italian danger in the Mediterranean is prevented. In the beginning of November 1918, under the direction of Major Allan Dickson, who came to İzmir to protect allied powers interests and ensure public order, the English warship was welcomed with cheers by the Greeks, the hanging of the allied and Greek flags on the İzmir dock, streets and shops together indicates that how sincere the British-Greek cooperation was. At the end of the Paris Peace Conference meetings held in January 1919, because of the Britain's propaganda and initiatives, France, America and Britain have made a decision about giving İzmir to the Greece⁵. Patriotic Turks gathered in İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye Society Grand Congress in mid-March 1919 and started to work to prevent the region from leaving the Turks. Although this association was established just a few months after the Mudros Armistice, it started to publish and distribute brochures about the majority of the population in İzmir and has already embarked on efforts to protect the rights of the Muslim Turkish element of İzmir⁶. There is no doubt that

4 *The Daily Gleaner*, 16 May 1919, p. 1.

5 Zekeriya Türkmen, *op. cit.*, p. 122- 124. Gürhan Yellice, "Megali İdea Mı Mare Nostrum Mu? Mondros Mütarekesi'nden İzmir'in İşgaline İtalyan-Yunan İlişkileri Ve Propaganda Savaşına 1918-1919", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11/ XXXVI, 2018, pp.177-228 p. 193; Nuray Ertürk Keskin, "1919: İşgal Yönetimi Ve Kurtuluş Örgütlenmesi", *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1919 - 1928*, Ed. Nuray Ertürk Keskin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 604, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi: 8 Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), Ankara, 2012, p. 76- 77; The Lethbridge Daily Herald and The Charlottetown Guardian newspapers a few days after the invasion of İzmir and their news titled "Allied Forces Land at Smyrna", reminds the readers that the Paris Peace Conference delegation decided to occupy all castles and strategic points in İzmir due to administrative measures to protect the order. *The Lethbridge Daily Herald*, 17 May 1919, p. 11. *The Charlottetown Guardian*, 19 May 1919, p. 1. However, it is understood that Venizelos has a strong influence in the Canadian press. In the news of The Daily Gleaner newspaper titled "Ionia" dated 22 May 1919, it is stated that İzmir has been home to the Hellenic society since the 7th century BC, the city has not returned to its old days since the Ottoman Empire, and it will have its old days again thanks to Venizelos. Along with great emphasis on the importance of Venizelos in Greek history, the occupation was met with enthusiasm in Greece due to the thoughts of reviving the old Helen ideas, The fact that the Greek, which held only the Mount Olympus 7 years ago, extends from İzmir to Thessaloniki today and the Aegean reached the borders where a Greek lake was built, reveals that it was believed in the dream of a great Hellenic Empire in the Canadian press. *The Daily Gleaner*, 22 May 1919, p. 4.

6 Nuray Ertürk Keskin, *op. cit.* p. 76- 77.

the competition between Greece and Italian continues regarding the occupation of İzmir⁷. Italian troops occupying Kuşadası on May 13, 1919, just one day after the Paris Conference's decision on the Greek invasion of İzmir on May 12 and it should be considered as a result of this competition and the Italians' desire to prevent the Greeks who will occupy İzmir and proceeding towards the south⁸.

Occupation of İzmir

In order to pave the way for İzmir to be occupied by the Greeks, the claims that the Turks were persecuting the Greeks immediately began to spread in the European public opinion. In addition, the signatures collected from Orthodox priests and local Greeks in Western Anatolia and Thrace are also sent to the Paris Peace Conference and an application is made to connect İzmir and its surroundings to Greece. Allied forces agree that the invasion of İzmir will be carried out by Admiral Calthorpe, and accordingly, it is decided that Greek troops cannot enter İzmir Bay before 14 May 1919 and that Turks will be informed about this situation 12 hours before⁹. On 14 May 1919, Admiral Calthorpe informs the Porte with a note that İzmir will be occupied by Greece on behalf of the Entente States, in accordance with Article 7 of the Armistice of Mudros. However, İzmir Governor İzzet Bey does not take any measures and attempts against the Greek occupation to be experienced. Despite this historical mistake of the governor of İzmir, the Muslims from İzmir who are excited gather in the Jewish cemetery against the upcoming death disaster and try to hold meetings with the participation of some patriots¹⁰. At the Maşatlık Meeting, which was held by the patriotic Turks in İzmir just one day before the occupation, it was decided that an invasion against the city of İzmir, the majority of which was Turks, was unfair and this injustice should be announced to all of Anatolia¹¹. The principle of Anti-Annexation is accepted and in this context, it states that under the name of Wilson principles, the right of the Turks is usurped and that an overwhelming mass does not want İzmir to be given to Greece or that there is an overwhelming mass that does not want Greek domination in

7 The same report also described how Greek navies and Anatolian Greek organizations handed over and poisoned the Greeks of Ottoman subjects through propaganda. On the other hand, it was one of the other details in the report that these organizations not only affected the Greeks of İzmir spiritually, but also gave guns on the hands of the people they had influenced. The extent to which the Greek influence deepened in İzmir and its surroundings was revealed with the statement that "so much so that all police and gendarmerie officers and courthouse and officials were appointed from the people close to the Greeks at this time." The report also shared that no matter how much concessions and rights were given to the Ottoman Greeks, they would not fall behind from separatism. Mikail Kolutek, *op. cit.*, p. 114.

8 Nuray Ertürk Keskin, *op. cit.*, p. 94.

9 Zekeriya Türkmen, *op. cit.*, p.124.

10 Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Press, Ankara, 1993, p. 9 ve 11.

11 Necmi Uyanık, "İzmir'in İşgaline Karşı Konya Yöresinden Gelen Tepkiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, Fall 2008, p. 842.

İzmir¹². However, the invasion is inevitable, and the next day, on May 15, 1919, Greek soldiers begin to take the İzmir dock¹³. The declarations printed in Turkish and Greek in the Amalthia printing house one day before the occupation and written by Zafirios are also distributed to the people. In these declarations, after the military occupation of İzmir and its surroundings by the Greeks, everyone is asked to deal with their power and rely on the decision of the states as a result of the negotiation¹⁴.

It is determined that clashes took place between the Turks and the Greeks during the Greek occupation, Greek forces started to attack Muslims of city without the distinction of soldiers and civilians with the help and contributions of the local Greek people, and that these attacks mostly developed as torture and sometimes deliberate killing¹⁵. Especially in some official reports of the period, it also contains annoying examples of some local Greek women in İzmir, along with Greek men with guns in the invasion of İzmir, in the torture and massacres against Turks. Moreover, the memoirs of a British officer watching the events confirm that Greek women tortured unimaginable tortures among the Turks¹⁶. Apart from the act of killing on the day of the occupation, the injured people who survived the massacre were treated randomly, and those who were severely injured were left in the confluence of that day. There are many abuse and rape incidents against Turks during the occupation of İzmir¹⁷. It is also known that

-
- 12 Nuray Ertürk Keskin, op. cit., p. 125; The main objectives of the demonstrations were to show that the people of İzmir did not welcome the Greek occupation under the projectors of the Entente Navy anchored in the gulf. This crowd in confusion and astonishment, protested until morning. In the meeting with Damat Ferid Pasha on the morning of 14 May 1919, Admiral Webb, one of the representatives of the Entente States, asked for the delivery of the bases in İzmir and its surroundings to the allies. Upon this, the Grand Vizier, who telegraphed the governor of İzmir on the night of 14/15 May, advised to act in line with the demands of Admiral Calthorpe. Until these events, the Ottoman state chief thought that İzmir would be occupied by the allies. As can be understood from all this, Governor Izzet Bey was in a great inattention. Zekeriya Türkmen, op. cit., p. 126.
- 13 Salih Mercan, "Yunan Mezalimi ve Buna Dair Milletlere Çekilen Protesto", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Issue: 40, pp. 391-412, p. 397.
- 14 Bülent Çukurova, "15 May 1919, İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Vol. III, Issue: 8, Ankara, 1987, p. 461- 462.
- 15 Günver Güneş, "İzmir'in İşgali Ve Aydın'daki Yankıları", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Issue 9, Year 5, February 2007, p. 127. Hasan Mert, op. cit., p. 52.
- 16 Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, op. cit., p. 25; Zekeriya Türkmen, "İzmir'in İşgali Olayı ve Yunanlıların XVII. Kolordu Mensuplarına Yönelik Gasp ve Yağmalama Hareketi", op. cit., p. 127; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Year 41, Issue 93, January 1992, General Staff Printing House, Ankara 1992, p. 12- 13; Talat Yalazan, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919- 9 Eylül 1922)*, Vol. 1, General Staff Printing House, Ankara 1994, p. 8; *Belgelerle Yunan mezalimi (İşgal Sonrası Askeri Makamlardan Gönderilen Raporlar, Tahkik Heyeti Raporları, Uluslararası Tahkik Heyeti Raporu, İstanbul'da Yapılan Mitinglerin Bildiri Metinleri ve Yunan Mezalimine Dair Rapor ve Yazılar)*, op. cit., p. 81, 284.
- 17 Emin Elmacı, "İzmir Halkı'nın Yazdıklarıyla İzmir'de Yunan İşgali ve Mezalimi", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu- 1 Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, 6-8 September 2009, İzmir, 2010, p. 75; Salim Gökçen, "Millî Mücadele'de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri", *ÇTAD*, Year 12, Issue 23, (Bahar 2016), p. 89-111; Hasan Mert, op. cit., p. 52.

during the occupation of İzmir, Greek soldiers exhibited acts threatening the city's public security by looting, extortion and theft¹⁸.

Occupation of İzmir at Canada Press

The occupation of İzmir by the Greeks also has a wide impact in the foreign press. The news published in the American press from mid-May 1919 until the end of the mentioned year includes many details on how the Greek occupation army, which set foot in İzmir, killed the Turks and looted İzmir. Another detail that is frequently mentioned in some media organs, especially the Washington Post, is how the Ottoman State will be shared after the occupation of İzmir by the Greeks. The aforementioned American newspaper also reports that Istanbul will be divided into two under the American and Greek mandate, An Armenian country would be established in the American mandate, Britain would take Southern Mesopotamia and Palestine to its mandate, some regions in Syria, Diyarbakır, Adana and Anadolu region will also become French mandate. It is mentioned in the American press that Italy will take the Antalya region and that the Turks will move their capital to Konya or Bursa as same news often found in the Canadian press. A much more remarkable approach of the American press shows itself in making news about the Greek occupation being welcomed not only by the Greeks but also by the Muslims, and that the news of the chaos and looting in İzmir was exaggerated. The fact that the American press included the news of how the Greeks killed the Turks in the invasion of İzmir, and sometimes the news that such events were exaggerated, reveals the fact that not only the American press is a contradiction in itself but also reveals the fact that Turks couldn't form an international public opinion that will be in their favor¹⁹.

In the British press, the news that Greeks have devoted to the security and security problems created by the city in relation to the occupation of İzmir are full of very strong clues that the big states are aware of the Greek atrocities and do not intervene. The fact that the headlines, "The Murders of Greeks in İzmir" or "Turks without Weapons were Robbed and Killed" in the British press immediately after the occupation, were replaced by news titled "Bloody Messes from İzmir" a few weeks after the occupation, which means nothing else to mislead the world public opinion. It is quite strategic for the British press to cover up the inhumane movements of the Greeks against the Turks in İzmir and its surroundings, such as cruelty, violence, murder, with news as if there was a mutual discomfort between the Greeks and Turks and a general disorganization in the city²⁰. In

18 Zekeriya Türkmen, *Devlet Merkezine Gönderilen Raporlara Göre Batı Anadolu'da Yunan Mezalimi*, op. cit., p. 155; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Year 41, Issue 93, January 1992, General Staff Printing House, Ankara 1992, p. 12- 13; Salim Gökçen, op. cit., p. 89-111.

19 Sezen Karabulut, *Amerikan Basınında İzmir Şehrinin Yunanistan Tarafından İşgali*, *Belgi*, Issue 11, Winter 2016/1, pp. 1-15.

20 Barış Borlat, "Milli Mücadele Sırasında Yunanlıların ve İtilaf Devletlerinin Çanakkale Bölgesinde Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları Hakkında Kısa Notlar", *Çanakkale On Sekiz*

the Australian press, the news about the invasion of İzmir includes how Greek soldiers killed innocent and inoffensive Turks, violence and torture inflicted on many Turks²¹. However, a detailed examination of the foreign press in question creates the impression that the Australian newspapers are obliged to report the movements of the Greeks to the Turks up to the torture and massacre. Australian newspapers' comments that Turks have been practicing similar violence to Greeks and even Armenians and Jews for years are far from chronological order, and the re-publication of news that Greeks were killed by the Turks at different intervals means nothing more than slandering the Turkish image. Behind this approach of Australian newspapers is undoubtedly that they receive the news mostly from Greek propaganda Athens or London and of course being one of England's colonies, moreover, it is unthinkable for the Australian press to pursue a broadcasting policy contrary to the interests of the British state²².

In the Canadian press, it is possible to find both very detailed and striking news about the occupation of İzmir. The day after the invasion of İzmir, The Lethbridge Daily Herald newspaper's article titled "Greece to Administer the City of Smyrna", dated 16 May 1919, states that allies embarked on a large maritime operation in İzmir in connection with the decision of Greece to rule the city²³. In the news of The Daily Gleaner newspaper titled "Greece Realizes Her Dream of Five Centuries by Taking Possession of the Smyrna District in Asia Minor" on the same date, one of the most important events in the history of modern Greek history is the occupation of İzmir and the five-century Greek dream has come true. In the news, it is stated that the entire area, from the center of İzmir, 160 km north to Ayvalık, and 64 km south to Urla, is under the control of Greek soldiers²⁴. Canada's The Border Cities Star newspaper makes a similar report on the same date. However, misleading information has been spread between the lines of this news. The newspaper in question writes that in the news entitled "Dream, Five Centuries Old, Is True at Last; Greeks Hold Smyrna", almost all the population in the occupied areas is Greek. The news also states that the occupation of İzmir by the Greeks was done with a ceremony because it coincides with the Rose Day, which is known as one of the important holidays of Greece²⁵.

The Daily Gleaner newspaper comments on the article titled "Early End of the Ottoman Empire" dated May 17, 1919, that the occupation of İzmir brought an end to the Ottoman Empire early. As mentioned in the American press of the

---

Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ, Year 9, Issue 10-11, Spring- Autumn 2011, p. 114.

21 *The World's News*, 23 August 1919, p. 16.

22 İzel Çetinkaya, Avustralya Basınında İzmir'in İşgali, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, Year 5, Issue 10, İzmir, 2019, pp. 69-92.

23 *The Lethbridge Daily Herald*, 16 May 1919, p. 1.

24 *The Daily Gleaner*, 16 May 1919, p. 1.

25 *The Border Cities Star*, 16 May 1919, p. 1.

period, the newspaper mentioned under the leadership of Thrace and Western Anatolia to Greece, Istanbul's international commission and American mandate, Armenia's American patronage, South Mesopotamia and Palestine to England, Syria, Diyarbakır, It conveys the news that Adana and some parts of Anatolia will be left to France, Antalya and its surroundings to Italy and that the new capital of the Ottoman will be moved to Bursa or Konya²⁶. On May 18, 1919, The Daily Colonist newspaper published a news titled "Proclamation at Smyrna". In this article, it is stated that Colonel Nikolas Zafirios, the commander of the Greek troops who made landings in İzmir, was occupied in harmony with the allied states without waiting for the resolutions of the Paris Peace Conference in order to guarantee the security of the İzmir people²⁷.

The occupation of İzmir by the Greeks attracts the attention of the entire European and Islamic world on this city. The Daily Colonist newspaper's article titled "Learning Geography Again" dated June 14, 1919 points out that İzmir and Anatolia became a matter of curiosity in the process that started with the occupation of İzmir. The news also says that, Turkey has a railway line on the map can't be underestimated, if the line is extended straight over North America, it is reported that it will reach a length of 3000 km from Rio Grande to Hudson Bay. If the Taurus tunnels are completed and connected to the Palestine - Egypt railway system, information is provided that it will be reached in 3 different train voyages by changing trains from Calais to Cape Town (15000 km) only in the Bosphorus and Sudan. It is also important to include the information that the origin of wheat is Mesopotamia, coffee is Arabia, and İzmir is a little bit larger than Washington or New Orleans as the surface area of İzmir and it shows the dimensions of the interest and curiosity in Canada regarding İzmir and Anatolia²⁸.

In the copy of The Evening Telegram newspaper dated May 19, 1919, two separate news related to the occupation of İzmir are made. First news "Destiny of Turkey Settled" and in this news under the headline "The British and French forces will be withdrawn as soon as the authority of Greece as mandatory is established firmly. The occupation of Smyrna is preliminary to the establishment of mandatories throughout European and Asiatic Turkey, virtually terminating

26 *The Daily Gleaner*, 17 May 1919, p. 5; For a comparison of the news, please see. Sezen Karabulut, op. cit., pp. 1-15; The Daily Colonist newspaper, on the other hand, gives the same news under the headline "Predicts Ottoman Empire's Dissolution" on May 18, 1919. *The Daily Colonist*, 18 May 1919, p. 1. In general, the occupation of İzmir is seen as the beginning of the end for the Ottoman state in the Canadian public. In the Canadian press, headlines or news content about this trend is immediately evident. Charlottetown Guardian newspaper dated May 26, 1919 "Prospects of Peace with Turkey Lessen" in a report titled, focuses on is seen as the end of the Turkish empire in the world because of the Greek occupation of İzmir. It is stated that Greece, which occupied İzmir the most from the distribution of the empire, turned out to be profitable and that other states only deal with ports. *Charlottetown Guardian*, 26 May 1919, p. 1.

27 *The Daily Colonist*, 18 May 1919, p. 2.

28 *The Daily Colonist*, 14 June 1919, p. 8.

the existence of Turkey as an empire.” The news underlines that the empire’s invasion of İzmir, Turkey’s End also emphasized and Sultan will continue to rule in Bursa and its surroundings, but if the American Congress approves, many parts of the country will be under the patronage of the Council of Four²⁹. The other news of the same newspaper about the occupation points to a highly controversial issue. This news has the title “Greeks and Turks Fight” and provides information that will open the door to the debate on whether the Greeks or Turks opened the first fire on the day of invasion. It is generally accepted information that when the Greek soldiers passed the İzmir Clock Tower and entered the Kemeraltı, few Turks, who were leading by Hasan Tahsin fired guns against the Greeks³⁰. However, this is a subject of historical debate and there is a difference in information in the official reports about the period when the first shot was shot³¹. The Evening Telegram newspaper reported on May 19, 1919 that three hundred Turks and a hundred Greeks were killed in the clashes after the Greek troops landing at İzmir, and that the violence was violent due to heavy rifle fire against Greek forces from the regions where the Turks were intense³².

The Border Cities Star newspaper headlines on May 19, 1919 “Turkey Ceases Existence As World Empire”³³ and The Edmonton Bulletin newspaper entitled “Greeks and Turks Battle When Allied Forces Reach Smyrna” and both these news touches on the information that the since the occupation of İzmir, that political crises have been experienced in Istanbul and the news that the grand vizier resigned has spread³⁴. The First Damat Mehmed Adil Ferid Pasha Cabinet was established on March 4, 1919. The fifth government, which was established after the Union and Progress Cabinet was removed from work,

29 *The Evening Telegram*, 19 May 1919, p. 3. Developments related to the news in question remain warm in the Canadian press for a while. In the report titled “Forces at Adalia” dated May 22, 1919, The Border Cities Star newspaper stated that the Turkish territory problem became important in the Paris Peace Conference due to the events that started with the occupation of İzmir, and many delegates tried to deal with the issue without turning it into a religious war. In the news, it is stated that only America can suppress conflicts of interest while administering Istanbul under the patronage, but that the American congress does not favor patronage because the borders of the agreements are not certain. The news, under the subtitle “If Sultan Out”, shares the information that the American patronage could take place if the Sultan was removed from Istanbul, however, because the Indian delegates oppose such a compulsion to the leader of the Muslim world, the British share information that the sultan can accommodate in Istanbul, provided that only have religious powers. *The Border Cities Star*, 22 May 1919, p. 1. Red Deer News on June 6, 1919 “May Dismember Turkey Without Religious War” in the article entitled, It is stated that the Indian delegates at the Paris Peace Conference were in the idea that the sultan, who made the caliphate of the Islamic world, should stay in Istanbul during the events that were ignited by the invasion of İzmir, and this was in line with the revision that the British wanted, so that the Sultan could only manage the Muslim world from Istanbul with religious powers. *Red Deer News*, 6 June 1919, p. 2.

30 Günver Güneş, *op. cit.*, p. 27. Salih Mercan, *op. cit.*, p. 395.

31 Hasan Mert, *op. cit.*, p. 51.

32 *The Evening Telegram*, 19 May 1919, p. 3.

33 *The Border Cities Star*, 19 May 1919, p. 8.

34 *The Edmonton Bulletin*, 19 May 1919, p. 1.

Izzet Pasha and the Tevfik Pasha cabinets, which were established on 14 October, are considered as transitional governments and cannot fully satisfy the British and the Freedom and Accord Party. Damat Ferid, in cooperation with the British, started a broad campaign against the Unionists and then the Anatolian operation, resigned after the occupation of İzmir and renewed his cabinet on 19 May³⁵. The Canadian press pays particular attention to this issue. In the news of The Evening Telegram newspaper entitled "New Turkish Ministry" dated May 22, 1919, as a result of the resignation of the Turkish cabinet, which was provoked by the Allied invasion of İzmir, Ferid Pasha was given the task of establishing a new ministry and that Ferid Pasha would be both the grand vizier and the foreign minister³⁶.

The Canadian press closely follows the occupation of İzmir by the Greeks and the subsequent international reactions or movements. The Lethbridge Daily Herald newspaper's article titled "Protest Italy's Action; Complicates Turk Problem" dated May 22, 1919 details the activities of the Italians in the region after this occupation. In the news, it is mentioned that the allied forces captured the city, although Greece had taken a significant Turkish resistance while occupying İzmir, and the contributions of the Italian forces in this occupation are reminded. The Italians previously sent small forces to Antalya, Bodrum, 155 km south of İzmir and Fethiye, and these landings were caused by a dispute among the allies, it has been discussed in these news for a long time that the Italians have had a desire to spread around Antalya, and therefore a note was given by England, France and America about why the Italians were expanding their occupation areas³⁷. Another newspaper from the Canadian press deals with a similar content with the headline "Italians Complicated the Turkish Problem by Landing Troops on Asia Minor Coast". In this news, it is also shared that the areas occupied by the Italians outside of Antalya should be under Greek guardianship, and that a note was given by the allies and awaited explanation³⁸.

The Daily Gleaner newspaper, on 27 May 1919, titled "The Italian Forces Have Landed in Asia Minor and Occupied Town of Söke", said that the Italians

35 Damat Ferid will establish his third cabinet on 21 July 1919. Although he resigned on September 30, 1919, he would establish his fourth cabinet on April 5, 1920 after the occupation of Istanbul, and the fifth and final cabinet on July 31, 1920. After the policy of forced extermination of the Anatolian movement failed again, he was resigned by the British on October 16, 1920 and was replaced by the government of Tevfik Pasha. Nuray Ertürk Keskin, op. cit., p. 74.

36 The Evening Telegram, 22 May 1919, p. 3. In the news of The Border Cities Star newspaper titled "U.S. Marines Land at Turkish Port " dated 24 May 1919, it was stated that the resignation of the Turkish cabinet could be a protest against the occupation of İzmir. *The Border Cities Star*, 24 May 1919, p. 8.

37 *The Lethbridge Daily Herald*, 22 May 1919, p. 1.

38 *The Daily Gleaner*, 22 May 1919, p. 1; In the news of St. John's Daily Star titled "Protested to Italy" on May 22, 1919, in addition to the information given to Italy like the previous news, it is also stated that the purpose of Italy's landing in Antalya or other regions is not known. *St. John's Daily Star*, 22 May 1919, p. 1.

invaded Söke, a small town 80 km southeast of İzmir, if they also occupy the port near the town, they are informed that they will compete with the İzmir port, which is a great danger for Greece³⁹. Another newspaper of Canada, St. John's Daily Star, a similar content is published under the heading "Turks Protest Landing" on May 27, 1919. In the news, while the Turkish government has not yet been able to overcome the effects of the occupation of İzmir, it is stated that the Italians protested this attitude at the Paris Peace Conference because they made a landing to Söke just south of İzmir⁴⁰. The occupation movements of the Italians in the southwest and Mediterranean regions of Anatolia continue to be the subject of criticism frequently in the Canadian press. The Border Cities Star newspaper dated May 27, 1919, "Carving Up Turkey" entitled news, due to the process that started with the Greek occupation of İzmir, the French in Syria, British in Palestine and Southern Mesopotamia and Americans will rule in Istanbul and Armenia, therefore, the news explains in detail that the Turks will get stuck in the center of a strong circle. It is criticized that it is not nice for Italy to landing at the shores like Antalya and Bodrum by oneself and that the same Italians, who had difficulties in holding even Tripoli a few years ago, were trying to enter a race with Greece, which occupied İzmir⁴¹.

In the Canadian press, the activities of Italians in Anatolia have brought such great criticisms that what has happened in the Italian public has been followed up to the finest detail. The Daily Gleaner newspaper's article titled "Italy in Asia Minor" dated May 28, 1919 first emphasizes that in October 1913, the Italian newspaper *Il Resto del Carlino* surprised Europe with the news that Italians should increase their influence in the south of İzmir. In the news, which also stated that the Italian government has agreed with an Italian union to build a railway line from Antalya to Burdur, the decisions taken during the occupation of İzmir against the influence zones of England, France and Germany and it is stated that the Italians intend to establish their own influence zone in a very central region on the Anatolian coast due to their attitudes. The newspaper reported that the Italians occupied Fethiye and Bodrum and posed a serious threat to İzmir-Aydın, and that their intention was to revive the Lycian province of the ancient Roman Empire in an area of approximately 500 km from Kos to Anamur Cape⁴².

The news of The Vanderhoof Herald newspaper dated 31 May 1919 titled "Turkish Problem Difficult", points to the need for radical changes at strategic points in order to prevent the danger of an impending holy war due to the deterioration of the situation, where more foreign soldiers are needed to maintain calmness in the İzmir region. These changes will be possible with more

---

39 *The Daily Gleaner*, 27 May 1919, p. 1.

40 *St. John's Daily Star*, 27 May 1919, p. 2.

41 *The Border Cities Star*, 27 May 1919, p. 4.

42 *The Daily Gleaner*, 28 May 1919, p. 4.

foreign soldiers, a commission was established in Paris to examine the situation in Asia Minor, Council of Four consider a revision of the plan to divide Turkey, during the occupation of İzmir by the Greeks, the shares the information that the Muslims in Afghanistan, India and Egypt, along with the Turkish resistance, protested the invasion, pushed the British to revise the agreement⁴³.

The Canadian press also criticizes the attitude of the Turkish government protesting the invasion of İzmir. In the news of The Daily Gleaner newspaper titled "The Turkish Delegates on Way to Paris" dated June 11, 1919, eight Turkish delegates set off towards Paris and the Turkish delegates will accept the claims and protection of the Council of Four over Armenia and other parts of Anatolia however, it is stated that the same delegation will object to the annexation of Greece, which occupies İzmir⁴⁴. In the article of The Winnipeg Evening Tribune newspaper titled "Turks Try to Shift Blame of War Upon Bill" on June 18, 1919, it is shared that the Ottoman Grand Vizier, who made statements to the Council of Ten, the Ottoman Empire was put into war because of the old German Emperor, the Young Turks and the Russians, and that Greek should withdraw from İzmir for the benefit of the 300 million Muslim world. In the continuation of the news, the Turkish people were not guilty when a warship with a German crew agreed with the Young Turks and brought the Ottoman to war under the Ottoman flag and conveys the statement of the Grand Vizier that it is worrisome that Anatolia, especially İzmir, is being devastated by wars⁴⁵. The Turkish delegation at the Paris Peace Conference, officially protesting the occupation of İzmir by Greece, becomes a subject that has been emphasized by the Canadian press⁴⁶. In the news of The Edmonton Bulletin newspaper titled "Reinforcements Sent to Smyrna by Greece" dated 27 June 1919, it is stated that the reinforcement forces were sent from Macedonia to Greek forces that have faced intensive Turkish resistance since the day invasion of İzmir⁴⁷.

In the article titled "Allies Refuse Turkish Claim for Undiminished Territory" dated 27 June 1919, The Winnipeg Telegram newspaper gives the full text of the speech of Damat Ferid Pasha on behalf of the Turkish people at the Paris Peace Conference. The statements of Damat Ferid Pasha regarding the fact that the Ottoman people were not fed by abnormal situations that are neither war nor peace, so they wanted to end the occupations in their lands rather than a ceasefire, the statements about the bad situations hoped that no longer occur, such as occupation of İzmir where the vulnerable Muslim population is harmed also can be found in the Canadian press⁴⁸. The Lethbridge Daily Herald newspaper published on July 12, 1919 titled "Greeks Drive Turks", that the

43 *The Vanderhoof Herald*, 31 May 1919, p. 5.

44 *The Daily Gleaner*, 11 June 1919, p. 1.

45 *The Winnipeg Evening Tribune* 18 June 1919, p. 3.

46 *The Daily Gleaner*, 20 June 1919, p. 7.

47 *The Edmonton Bulletin*, 27 June 1919, p. 3.

48 *The Winnipeg Telegram*, 27 June 1919, p. 3.

Greek forces expanding the invasion to the south of İzmir had repelled the Turks, the Turks have even fled and leaving their weapons behind, according to the news published by the Greek army headquarters, it also includes information that Turks injured about 80 Greek women and their children while they were fleeing⁴⁹. While it has been two months since İzmir was occupied by the Greeks, the Canadian press does not lose its attention as there is still a lack of security in the region, and The Evening Telegram newspaper makes a report on this issue on 19 July 1919. According to this report, the British, French, Greek and Italian forces in Anatolia will be given to the command of the British General Allenby in order to avoid a war between the Greek and Italian forces in the process that started due to the invasion of İzmir, so that the troubled days in İzmir and the South Aegean will end⁵⁰. In the international public, Greek assertions are so influential that the news that a new commission was made in Paris for a commission that will go to İzmir in July of 1919 and that it will be the duty of this commission to investigate the brutality allegations against the Greeks in İzmir, has been widely echoed in the Canadian press⁵¹. The Canadian press has turned its attention to the disorganization in İzmir and the preparations of the European powers to intervene in this situation during August 1919. The Lethbridge Daily Herald newspaper reported on August 9, 1919 that British army commander Lieutenant General Sir George Francis Milne was commissioned at the Paris Peace Conference to ensure the security of İzmir and Anatolia and to limit the Greek occupation site to İzmir and its surroundings⁵².

The Daily Colonist newspaper's article titled "Rebellious Pashas Work in Asia Minor" dated 14 August 1919 stands out as the first repercussions of Turkish national resistance in the Canadian press. The newspaper also reports that the Turkish government has made an arrest warrant against Mustafa Kemal and Rauf Bey for establishing armed gangs in İzmir and Erzurum and holding separatist congresses⁵³.

The commission of allies commissioned for the events that started with the invasion of İzmir in mid-August 1919 was determined, Brigadier General Hare was appointed on behalf of the British, General Punozet on behalf of the French, General Dallolio on behalf of the Italians, and Brigadier Mark Bristol on behalf of the Americans⁵⁴. While these developments are taking place, The Lethbridge Daily Herald newspaper publishes quite interesting news on August 15, 1919. In the news, it is stated that the occupation of İzmir was welcomed by the Muslims as well as the Greeks in the city. It is also stated that due to the occupation, the news of looting and flood in the city was exaggerated, while

---

49 *The Lethbridge Daily Herald*, 7 July 1919, p. 1.

50 *The Evening Telegram*, 19 July 1919, p. 3.

51 *The Daily Gleaner*, 26 July 1919, p. 1.

52 *The Lethbridge Daily Herald*, 9 August 1919, p. 5.

53 *The Daily Colonist*, 14 August 1919, p. 9.

54 *The Lethbridge Daily Herald*, 15 August 1919, p. 9.

only 2 Greek soldiers died on the day of the occupation, 8 soldiers were injured, whereas civilian casualties in the city were around 150⁵⁵. However, in the copy of The Daily Gleaner newspaper dated August 25, 1919, the news titled “Turks Slain By Greek Soldiers” becomes a breaking point in the Canadian press. Because the quality of the news, which has been given as “mutual contention between Turkish and Greek groups and lack of public security” until this date, brings a different approach with this news published in late August of 1919. When analyzed in detail with the news given in this headline, it gives the impression that the Canadian press is obliged to give the news of the cruelty applied by the Greeks to the Turks. In the news in question, it was written that despite the shooting of a few Greek soldiers, a large number of Turks were brutally murdered, Turkish bodies were thrown into the sea even during the daytime so that the numbers of those who died were not clear, even some Turks whose surrendered with the hands up in the air are drowned in the same waters⁵⁶. This news, which resonated in the Canadian press, is also supported by the lines of the period’s memoirs or official reports. On May 15- May 16, 1919, İzmir was subjected to all kinds of persecution, treachery, looting and marauding by the Greeks and hundreds of sinless Muslims were martyred. Many corpses are thrown on the streets or in the sea⁵⁷.

This kind of brutality incidents that the Greeks gave to the Turks continued in the following weeks of the occupation. During the occupation of İzmir, it is possible to find many annoying details about the fact that some of the Muslim people were slaughtered and thrown into the sea from the report of the Gendarmerie Command dated June 4, 1919. According to the official report in question, the number of Muslims killed has reached two thousand, the identity of many of those who passed away is unknown⁵⁸. The rumor that the Greeks drowned some helpless Turkish people in the marshes also creates an indignation in the region⁵⁹. Although the entire Kordon, barracks and front of state house was filled with the corpses, the presence of those who were thrown into the sea by attaching iron to their feet and necks in a short time is enough to reveal the terrible dimension of the occupation. On the first day of the invasion, about 45 Muslims from İzmir Pasaport boatmen were drowned and they were martyred by tying a chain to their throats and thrown into the sea. These and the bodies of many people who are kept on the dock and thrown into the sea

55 *The Lethbridge Daily Herald*, 21 August 1919, p. 7.

56 *The Daily Gleaner*, 25 August 1919, p. 9.

57 *Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Press, Ankara, 1993, p. 9 and 11.

58 Hasan Mert, op. cit., p. 52; The number of officers killed and injured on the day of occupation was 57. The number of officers killed in and around İzmir was far above two thousand. Governor of Aydın stated that 5.284 people were killed on the day of the invasion to Labon, who conducted investigations in the region. Even Venizelos in his letter to Clemenceau states that: “There are 163 missing, 62 of them are civilian Greeks and soldiers, 78 of them are Turks, 1 Jewish and 22 from other nations are missing.” Salim Gökçen, op. cit., p. 89-111.

59 Hasan Mert, op. cit., p. 54.

begin to hit the coast by the sea every day⁶⁰. In the news of The Daily Gleaner newspaper dated 25 August 1919, the report that the Greeks killed about 40 unidentified Turks on the day of their arrival in İzmir, on 15 May⁶¹, points out there was a good consistency between the Ottoman officials and the information obtained by the Canadian press.

The Canadian press also shares a very striking detail of the Greek treatment of the Turks on the Occupation day, and the information that “a fez was, a target for any soldier” is included⁶². During the invasion of İzmir, even after the Turkish people or soldiers surrender, under the pretext of being searched while being exposed to various insults and their calpaks and fez were taken, torn, chewed and some of them were attached to the bayonet, countless Turks, whose only crime was not to remove their fez and didn’t say “Long Live Venizelos”, were killed⁶³.

While the Canadian press tends to demolish the entire responsibility of armed conflicts between Turks and Greeks in the city since mid-May 1919, it is surprising that this changed suddenly after August 1919. The Daily Gleaner newspaper’s article titled “Many Casualties in Smyrna Fight” dated May 20, 1919 contains the information that nearly 200 soldiers lost their allies because of the Turks who stubbornly defended the castles of the city, and it was understood that Turks were seen as responsible for all cases of unrest and death in the city⁶⁴. The Daily Gleaner reported on August 25, 1919 that the British informed the Turkish government about the occupation the day before, and the Greeks accelerated the occupation by receiving this news, and the Greeks, who led the priest landing in Konak early in the next day and faced a resistance, continued to slaughter the Turks. Stating that the Greek soldiers had opened fire without regard to the target, the newspaper stated that the city’s governor and important rulers were carried out towards the pier with the hands up by force of armed soldiers and that the looting is accelerating. The newspaper delivers all of its future news in line with the content of the reports kept by the Ottoman officials of the period. It is also noted that in the news in question, clashes continued during the night, and in the morning, in the village adjacent to Prophetelia⁶⁵ all civilians, including boys, were equipped with rifles and bayonets, and conflicts were widespread. It is also mentioned that the looting events have shifted from Turkish houses towards kidnapping along with the daylight, that a Turkish tax officer has been kidnapped from his house, and the city bandits killed him outside. In the news, it is finally found that the American hospital, which is still

60 Zekeriya Türkmen, *Devlet Merkezine Gönderilen Raporlara Göre Batı Anadolu’da Yunan Mezalimi*, op. cit., p. 147.

61 *The Daily Gleaner*, 25 August 1919, p. 9.

62 *The Daily Gleaner*, 25 August 1919, p. 9.

63 Emin Elmacı, op. cit., p. 75.

64 *The Daily Gleaner*, 20 May 1919, p. 1.

65 Today, around the Elijah Prophet Church on İzmir Yeşildere Road.

under construction in İzmir, has been hastily opened and started to take care of Turkish casualties and collect corpses⁶⁶.

The Canadian press couldn't escape from factual journalism about five months after the invasion of İzmir. The news of The Edmonton Bulletin newspaper dated 29 October 1919 entitled "Commission Finds Greeks Responsible" also points out that the events in İzmir are too much to be manipulated. The news states that the investigations commissioned by the Paris Peace Conference for the purpose of investigating the excesses and disturbances caused by Greece in the city and its surroundings regarding the occupation of İzmir, which has been continuing since the middle of May, and that the commission blames Greece for the situation in the city. In the continuation of the news, for this reason, it also conveys information about the decision to remove the military occupation in the coming days without causing further brutality and problems in İzmir⁶⁷. The same news is given by The Winnipeg Evening Tribune newspaper under the heading "Blame Greek Troops for Smyrna Disorder"⁶⁸, and by the Daily Colonist newspaper with the headline "Commission Finds Greeks at Fault"⁶⁹. By the end of 1919, the Canadian press began to carry Venizelos' difficult situation to the columns in the face of the terror and massacres that the Greeks exhibited in Turks in İzmir. In the news of The Winnipeg Evening Tribune, entitled "Venizelos Defends Action of Greeks in Occupying Smyrna", dated November 8, 1919, the news that Venizelos defended Greece's invasion of İzmir until the end and that the Greeks massacred the Turks were baseless and exaggerated and it is also stated that the Greeks were not sufficiently represented in the commission when deciding against Greece⁷⁰.

Conclusion

The occupation of İzmir by the Greeks on May 15, 1919, also expresses a different situation beyond the definitions such as "capturing a piece of land", "annexing", "adding to its territory". In the occupation of İzmir, we encounter with various dimensions such as physical and psychological violence against civil or military Turks, brutal massacres by the Greeks, misleading and influencing the world public opinion of the Greek authorities. Many methods can be determined through the Canadian press, such as the isolation of Turks in the international public, their imprisonment in a defeated country psychology, the invasion of İzmir, and the push of the Ottoman country to the future anxiety in the foreign press.

---

66 *The Daily Gleaner*, 25 August 1919, p. 9.

67 *The Edmonton Bulletin*, 29 October 1919, p. 5.

68 *The Winnipeg Evening Tribune*, 29 October 1919, p. 3.

69 *The Daily Colonist*, 29 October 1919, p. 11.

70 *The Winnipeg Evening Tribune*, 8 November 1919, p. 8.

The headlines of news about the occupation of İzmir in the Canadian press are given with expressions that do not suit Turks' self-esteem and historical dignity. In the Canadian public, it is clear that Greece, Britain and American diplomacy are very effective. For this reason, while the Canadian press evaluated the results of the Greek occupation in İzmir, it focused on its publication policies against the Turkish sovereign power a few months after the occupation. In this process, the press tended to show the atrocities and massacres of the Greeks against the Turks in İzmir as a mutual conflict. There may be another very important reason for this trend. Canada joins World War I alongside England and loses about sixty thousand soldiers in this war, and three times as many soldiers are injured. Canadians' pride and fastest ship are also sunk by German submarines while carrying troops to Gallipoli in the same war. The trauma caused by such developments in the Canadian public does not allow Britain to request soldiers from Canada to send to the Gallipoli Campaign.

Undoubtedly, for a war that does not take place on its continent, it is highly probable that the Canadian public, who has suffered so much in cultural, psychological and sociological terms, started to reflect the tension and anti-war in the media with the consciousness it developed after the war. The news which was written by the Canadian press during the occupation of İzmir, both the ignoring the brutality of the Greek soldiers during the occupation days and the perception of İzmir as a Greek land for thousands of years can be seen as an attitude towards relieving the public conscience.

Understanding that the accusations against the Turks were unfounded after the investigations in the region, through the commission established by the European states to detect the security and security problem in the region after the invasion of İzmir, caused the Canadian press to change its content in an instant. In the Canadian press, after August 1919, Greece was held responsible for the unrest and lack of public security in İzmir and a public opinion began to emerge that questioned the Greeks during the excesses, massacres or other security incidents in İzmir.

REFERENCES

I. Newspapers

- Charlottetown Guardian*, 17 June 1919, p. 1; 26 May 1919, p. 1.
- Red Deer News*, 6 June 1919, p. 2.
- St. John's Daily Star*, 22 May 1919, p. 1.; 27 May 1919, p. 2.
- The Border Cities Star*, 16 May 1919, p. 1.; 19 May 1919, p. 8.; 22 May 1919, p. 1.; 24 May 1919, p. 8.; 27 May 1919, p. 4.
- The Cariboo Observer*, 14 June 1919, p. 3.
- The Daily Colonist*, 14 August 1919, p. 9.; 14 June 1919, p. 8.; 18 May 1919, p. 1.; 18 May 1919, p. 2.; 18 May 1919, p. 6.; 29 October 1919, p. 11.
- The Daily Gleaner*, 11 June 1919, p. 1.; 16 May 1919, p. 1.; 17 May 1919, p. 5.; 20 June 1919, p. 7.; 20 May 1919, p. 1.; 22 May 1919, p. 1.; 22 May 1919, p. 4.; 25 August 1919, p. 9.; 26 July 1919, p. 1.; 27 June 1919, p. 1.; 27 May 1919, p. 1.; 28 May 1919, p. 4.; 30 May 1919, p. 7.
- The Edmonton Bulletin*, 17 May 1919, p. 17.; 19 May 1919, p. 1.; 27 June 1919, p. 3.; 29 October 1919, p. 5.
- The Evening Telegram*, 19 May 1919, p. 3.; 19 July 1919, p. 3.; 22 May 1919, p. 3.; 29 May 1919, p. 7.
- The Lethbridge Daily Herald*, 15 August 1919, p. 9.; 16 May 1919, p. 1.; 17 May 1919, p. 11.; 21 August 1919, p. 7.; 22 May 1919, p. 1.; 7 July 1919, p. 1.; 9 August 1919, p. 5.; 19 May 1919, p. 1.
- The Strathmore Standard*, 28 May 1919, p. 2.; 27 August 1919, p. 6.
- The Vanderhoof Herald*, 31 May 1919, p. 5.
- The Winnipeg Citizen*, 29 May 1919, p. 4.
- The Winnipeg Evening Tribune*, 18 June 1919, p. 3.; 29 October 1919, p. 3.; 31 October 1919, p. 1.; 8 November 1919, p. 8.
- The Winnipeg Telegram*, 27 June 1919, p. 3.
- The World's News*, 23 August 1919, p. 1.

II. Books

- Ali Çetinkaya'nın Millî Mücadele Dönemi Hatıraları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Press, Ankara, 1993.
- Belgelerle Yunan mezalimi (İşgal Sonrası Askeri Makamlardan Gönderilen Raporlar, Tahkik Heyeti Raporları, Uluslararası Tahkik Heyeti Raporu, İstanbul'da Yapılan Mitinglerin Bildiri Metinleri ve Yunan Mezalimine Dair Rapor ve Yazılar), Prepared by Zekeriya Türkmen, Ocak Press, Ankara 2000, p. 81, 284.
- KARAKAŞ Ömer, *Lozan Tutanaklarına ve TBMM Zabıt Ceridelerine Göre Lozan'da Azınlıklar Meselesi*, T.C. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Unpublished Master Thesis, Ankara 2008.
- KESKİN Nuray Ertürk, "1919: İşgal Yönetimi Ve Kurtuluş Örgütlenmesi", *Açıklamalı Yönetim Zamanizini 1919 - 1928*, Ed. Nuray Ertürk Keskin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 604, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi: 8 Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), Ankara, 2012.
- KOPARAN Necdet, *Türk Jandarma Teşkilâtı (1908-1923)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007.
- YALAZAN Talat, *Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soykırımı Girişimi (15 Mayıs 1919- 9 Eylül 1922)*, Vol. 1, General Staff Printing House, Ankara 1994.

III. Articles

- BORLAT Barış, "Millî Mücadele Sırasında Yunanlıların ve İtilaf Devletlerinin Çanakkale Bölgesinde Savaş Hukukuna Aykırı Davranışları Hakkında Kısa Notlar", *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Year: 9, Issue: 10-11, Spring-Autumn 2011, pp. 109-126.
- ÇETİNKAYA İzel, *Avustralya Basınında İzmir'in İşgali*, İzmir Araştırmaları Dergisi, Year 5, Issue 10, İzmir, 2019, pp. 69-92.
- ÇUKUROVA Bülent, "15 Mayıs 1919, İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Vol: III, Issue: 8, Ankara, 1987, pp. 461- 471.
- ELMACI Mehmet Emin, "İzmir Halkı'nın Yazdıklarıyla İzmir'de Yunan İşgali ve Mezalimi", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu- 1 Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, 6-8 September 2009, İzmir, 2010, pp. 72-93.

- GÖKÇEN Salim, "Milli Mücadele'de Yunan İşgallerinin Genel Karakteri", *ÇTAD*, Year 12, Issue 23, Spring 2016, p. 89-111.
- GÜNEŞ Günver, "İzmir'in İşgali ve Aydın'daki Yankıları", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Issue 9, Year 5, February 2007, pp. 23-55.
- KARABULUT Sezen, "Amerikan Basınında İzmir Şehrinin Yunanistan Tarafından" İşgali, *Belgi*, Issue 11, Winter 2016/1, pp. 1-15.
- KOLUTEK Mikail, "İşgal Öncesi İzmir'de Asayiş Olayları ve Yerli Rumların Tutumlarına Dair Bir Değerlendirme", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Vol. 7, Issue 1/1, 2017, pp. 110- 117.
- MERCAN Salih, "Yunan Mezalimi ve Buna Dair Milletlere Çekilen Protesto", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Issue: 40, pp. 391- 412.
- MERT Hasan, "İzmir'in Karagünü: 15 Mayıs 1919", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu- 1 Uluslararası Sempozyum Bildiriler*, 6-8 September 2009, İzmir, 2010, pp. 49- 56.
- TURAN Mustafa, "İzmir'in İşgali Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/ 36, November 1996, pp. 739-753.
- TÜRKMEN Zekeriya, "İzmir'in İşgali Olayı ve Yunanlıların XVII. Kolordu Mensuplarına Yönelik Gasp ve Yağmalama Hareketi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Issue 10, 2001, p. 121- 155.
- UYANIK Necmi, "İzmir'in İşgaline Karşı Konya Yöresinden Gelen Tepkiler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, Fall 2008, p. 837- 868.
- YELLİCE Gürhan, "Megali İdea Mı Mare Nostrum Mu? Mondros Mütarekesi'nden İzmir'in İşgaline İtalyan-Yunan İlişkileri ve Propaganda Savaşı- 1918-1919", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 11/ XXXVI, 2018, pp. 177- 228.

I. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA SURIYE'NİN SİYASİ VE SOSYAL VAZİYETİNİN REFİK HALİT KARAY'IN KALEMİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Yenal ÜNAL**

Öz

Suriye, Ortadoğu'da önemli bir coğrafya adıdır. Bu coğrafyanın ifade ettiği harita kadim dönemlerle karşılaştırıldığında günümüzde bazı değişikliklere uğramıştır. Ancak Suriye, stratejik olarak önemini hâlâ muhafaza etmektedir. Tarihte ve günümüzde Suriye'de yaşanan gelişmeler en başta Ortadoğu ve Anadolu olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinin siyasi ve toplumsal olaylarına nüfuz etmiştir. Suriye'de gelişen büyük siyasi gelişmelerin dolaylı yoldan Anadolu'ya etki ettiği gerçeğinden hareketle Suriye'nin, Anadolu için önemini daha iyi kavranabilir. Bu çalışma Refik Halit Karay'ın, Suriye ve Lübnan coğrafyasında bulunduğu sıralarda kaydettiği gözlemler ve eserlerinde verdiği bilgiler üzerinden bir bakıma I. Dünya Savaşı sonrasında bu bölgelerde yaşanan gelişmelerin bir analizidir. Refik Halit Karay'ın eserlerinde hassasiyetle durduğu konuların başında Türkiye'den ayrıldıktan sonra Arap ülkeleri ve Arap halklarının vaziyeti gelmektedir. II. Sürgün döneminin tamamını Lübnan'ın ve Suriye'nin çeşitli şehirlerinde geçiren yazar, bu ülkelerin siyasi ve sosyal durumlarıyla ilgili birçok tespitte bulunmuştur. Karay, 1922'de İstanbul'dan ayrılarak Beyrut'a gelmiş ve Cünye'ye yerleşmiştir. Halep'te, Doğru Yol gazetesinde muntazam yazılar kaleme almıştır. Siyasi hatıralarını yine bu coğrafyada yazmaya başlamıştır. Nuri Genç ile birlikte Halep'te 1928 tarihinde Vahdet gazetesini neşretmiştir. Halep'te otururken, Antakya'ya sık sık gidip gelmiştir. Burada görüştüğü Antakyalı gençlerde milli bilincin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle ikinci sürgün yıllarında yaşamını sürdürdüğü Lübnan ve Suriye'de yaptığı gözlemlerde Arap halkının yaşayışı hakkında birçok saptamada bulunmuştur. Bu araştırmada Karay'ın eserlerinden istifade edilerek I. Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Suriye ve Lübnan'ın siyasi ve sosyal vaziyeti irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Refik Halit Karay, Suriye, Lübnan, Cünye, Doğru Yol Gazetesi, Vahdet Gazetesi, Siyasi Yapı, Sosyal Vaziyet.

* Bu çalışma, 02-04 Kasım 2016 tarihleri arasında Ankara'da, Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen *Uluslararası Suriye: Politik Süreç ve İnsani Krizler (1914-2016) Sempozyumu*'nda sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr. Bartın Üniversitesi, Tarih Bölümü,
(yunal@bartin.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4043-8424).

AN EVALUATION OF POLITICAL AND SOCIAL LANDSCAPE OF SYRIA AFTER WORLD WAR I IN THE EYES OF REFIK HALİT KARAY

Abstract

Syria is a significant geographical name in the Middle East. The map that this geography states has undergone some changes today when compared to ancient times. Yet, Syria still maintains its strategic importance. The developments occurred in Syria throughout the history and today have left an impression on political and social events particularly in Middle East and Anatolia as well as various regions of the world. Considering the fact that important political events that occurred in Syria have indirectly affected Anatolia; Syria's importance for Anatolia can be understood better. This study is an analysis of the developments in the light of information which Refik Halit Karay, recorded during his sojourn in Syria and Lebanon after World War I. Refik Halit Karay sensitively dwells on the status of Arab countries and their community in his works after his leave from Turkey. The author, who spent his whole second exile-period in different cities of Lebanon and Syria, revealed many issues regarding their political and social conditions. Karay left from Istanbul in 1922 and settled in Cünye, Beirut. He regularly wrote articles in "Doğru Yol" newspaper in Aleppo. He also began to write about his political memoirs in this geography. He published "Vahdet" newspaper in 1928 in Aleppo with Nuri Genç. While he resides in Aleppo, he often went to Antakya (Antioch). He met with youngsters in Antakya (Antioch) and contributed to the development of national consciousness among the youth. Especially during his second exile-years in Lebanon and Syria, he made many observations about Arab people's way of living. In this study, it is aimed to examine political and social conditions of Syria and Lebanon after World War I process benefiting from Karay's works.

Keywords: *Refik Halit Karay, Syria, Lebanon, Cünye, Doğru Yol Newspaper, Vahdet Newspaper, Political Structure, Social Condition.*

Giriş

"I. Dünya Savaşı'nın Sonrasında Suriye'nin Siyasi ve Sosyal Vaziyeti'nin Refik Halit Karay'ın Kaleminden Değerlendirilmesi" başlıklı bu çalışmada, 9 Kasım 1922 tarihinden, 1938 yılına kadar olan süreçte önce Lübnan ve daha sonra Suriye coğrafyasında sürgün hayatı yaşamış olan ünlü edebiyatçı ve entelektüel Refik Halit Karay'ın, bu ülkelerde gerçekleştirdiği siyasi ve kültürel faaliyetleri araştırma konusu yapılmıştır. Yazarın eserlerinde verdiği gözlemlerden yola çıkarak Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını müteakip ortaya çıkan Arap Devletleri'nin Türkiye'ye bakış açıları, Suriye ve Lübnan'ın siyasal, sosyal, dini ve kültürel yapısıyla Arap yarımadasından Arjantin'e yapılan göç gibi konularda bazı tespitlerde bulunulmuştur.

Refik Halit Karay, sıradan bir edebiyat yazarı değildir. Edebî kişiliğinin yanı sıra son derece renkli bir simadır. Örneğin bir dönem politikaya girmiştir. Bunun dışında âdeta bir tarihçi bilinciyle o dönemlerde yaşanan kimi olayları

kayda geçirerek kendi ifadesiyle, gelecek nesillerin sağlıklı bilgiler edinebilmesi için çalışmıştır. Refik Halit, 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanından başlayıp 1965 yılında vefatına kadar olan süreçte Türkiye'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında derin gözlemler yapmış ve bu gözlemleri temiz ve pürüzsüz bir Türkçeyle okuyucuya aktarmasını bilmiştir. Refik Halit Karay'ın kaleme aldığı metinlerde edebî kudretin yanı sıra gerçekçi temellere dayanan tarihî ve siyasi nitelikli bilgilere rastlanmaktadır. Birçok tarihî kaynaktan bulunmayan yakın dönem Türkiye ahvâline ilişkin bilgileri onun eserlerinde bulabilmek mümkündür. Bu çalışmayla, Refik Halit Karay'ın eserlerinde verdiği bilgilerden yola çıkarak 1922-1938 yılları arasında Refik Halit'in Suriye ve Lübnan'da gerçekleştirdiği siyasi ve kültürel faaliyetler, Suriye ve Lübnan'ın, I. Dünya Savaşı'ndan sonraki siyasi durumu ve Türkiye'yle olan ilişkilerini etkileyen önemli konular, Suriye ve Lübnan'da yaşayan halkın sosyal vaziyeti, gelenekleri, dini inanışları, Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonraki yaşantıları ve Arap yarımadasından Arjantin'e yapılan göçler gibi hususlar değerlendirilmiştir.¹

Refik Halit'in Suriye ve Lübnan'daki Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri

Refik Halit Karay'ın gelişini, Beyrut gazeteleri önemli bir haber olarak "*büyük ve meşhur Türk muharriri Beyrut'ta*" diye bildirmişlerdir.² Karay, Beyrut'a³ geldiğinde şehrin mühim bir şahsiyeti kendisini otelde ziyarete gelmiştir. Bu kişi, Sultan Abdülhamit Han'ın sabık damadı Ahmet Nami Bey'dir. Ahmet Nami Bey bir müddet sonra iç savaş ve ihtilal ortamında karmakarışık bir dönem yaşayan Suriye'ye Cumhurbaşkanı olmuştur.⁴ Adı geçen kişi, Suriye Devlet Başkanı olduktan sonra Refik Halit'i Suriye'ye davet etmiş ve maiyetine almıştır. Bu sayede yazar, sürgünde daha müreffeh bir hayat yaşamaya başlamıştır.⁵ Bununla birlikte; Beyrut'ta bir müddet pahalı otellerde kalan Refik Halit maddi bakımdan zor duruma düşünce bu şehrin kuzeyinde, deniz kıyısında küçük yerleşim birimi olan Cünye'ye ailesiyle birlikte taşınmıştır. Yazar, Cünye'de 1927 yılına kadar yaşamıştır.⁶

Refik Halit Karay başta olmak üzere Milli Mücadele aleyhine faaliyette bulunanların, ülke haricine kaçtıkları sıralarda Ankara Hükümeti, Lozan Barış Konferansı için hazırlıklar yapıyordu. Uzun müzakereler sonucunda imzalanan

1 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, 2. bs. İstanbul, İnkılap Yayınevi, 1992, s. 260.

2 Nihat Karaer, *Tam Bir Muhallif Refik Halit Karay*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998, s. 98.

3 Refik Halit Karay, *Sürgün*, 7. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 11, 12.

4 Karay, Ahmet Nami Bey'in başarılı ve kültürlü birisi olduğunu ancak Suriye Devlet Başkanı olduktan sonra etrafına liyakatsiz insanları topladığını belirtmiştir. Bk. Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, 2. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 252.

5 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 49, 50, 249.

6 Mehmet Nuri Yardım, *Refik Halit Karay Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 18.

Lozan Barış Antlaşması'na göre Türkiye, 150 kişi⁷ istisna tutulmak kaydıyla umumi bir af çıkarmayı kabul etmiştir.⁸ 1 Haziran 1924 tarihinde Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu toplantısında 150 kişilik liste bir kararnameye dönüştürülmüştür.⁹ Yapmış olduğu siyasi ve matbuat faaliyetlerinden dolayı Refik Halit Karay da bu listeye dâhil edilmiştir. 150'likler, 1927 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından da çıkarılmışlardır.¹⁰

Yazar, Cüneyt'de yaşamını sürdürürken yine bir yüzellilik olan Gaziantep'li Celal Kadri, Halep'te *Doğru Yol* isminde bir Türkçe gazete çıkarmak maksadıyla Refik Halit'ten yardım talebinde bulunmuştur.¹¹ Bunun üzerine Karay, söz konusu gazeteye iki tane yazı göndermiştir. Gazeteye yazdığı bu ilk yazılarında Türkiye'deki rejime muhalif tavrını sürdürmüştür. Yazar, yazılarını kaleme aldığı *Doğru Yol* gazetesi için bazen Halep'e gitmiş ve bu vesileyle burada yaşayan Türklerle tanışma fırsatı yakalamıştır.¹² Refik Halit, *Doğru Yol* gazetesine kaleme aldığı yazılarından ötürü Ankara Hükümeti tarafından Suriye'den sınır dışı ettirilmek istenmişse de bu talep Fransız Yüksek Komiserliği tarafından yerine getirilmemiştir.¹³ Belirli bir süre geçtikten sonra Ankara Hükümeti çok daha etkili bir talepte daha bulunmuştur. Bunun üzerine Refik Halit, istemediği hâlde Suriye vatandaşlığına geçmiştir. Bu sayede Suriye dışına çıkarılma tehlikesini üzerinden atmıştır. Suriye vatandaşlığına giren Refik Halit, bir de soy isim almıştır. Yazarın bundan sonra Suriye'deki resmî adı Refik Halit Âli Karakayış'tır.¹⁴

Refik Halit'in bu ikinci sürgünlük döneminde ortaya koyduğu önemli çalışmalarından birisi de Nisan 1923'ten, itibaren kendi ifadesiyle "*geçmişini yeniden canlandırmak*" amacıyla *Minelbab İlelmihrab* başlıklı hatıratını yazmaya başlamış olmasıdır. Bu hatırat, *Akşam* gazetesinde 1924 yılında yayımlanmaya başlamıştır.¹⁵ Ancak bu gazetede yazarın hatıratının yayımlanması, ilerleyen günlerde Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit'in verdiği emirle men edilmiştir.¹⁶ Bu arada Refik Halit, ciddi bir geçim sıkıntısı yaşamaya başlaması üzerine ailesini

7 Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı III*, 11. Bs. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 777.

8 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararlar Kataloğu, 30.18.1.1/9.27.1.

9 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararlar Kataloğu, 30.16.1.1/15.54.10; 30.18.1.1/11.43.16.

10 Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 1206.

11 Hikmet Münür Ebcioğlu, *Kendi Yazıları ile Refik Halit*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 58; Osman Nuri Ekiz, *Refik Halit Karay Hayatı ve Eserleri*, Gökşin Yayınları, İstanbul, 1984, s. 17.

12 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 51.

13 Nihat Karaer, *a.g.e. s. 105*.

14 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 209, 212; Mehmet Hüküm, "Refik Halit Karay'ın Ortadoğu ile İlgili Yazıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, Temmuz 2018, s. 110.

15 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 7, 8; Şükran Kurdakul, *Çağdaş Türk Edebiyatı II, Meşrutiyet Dönemi*, 4. Bs. Bilgi Yayınları, Ankara, 1994, s. 55.

16 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e. s. 59*.

İstanbul'a göndermiştir. Kendisi de Halep'te *Doğru Yol* gazetesini¹⁷ çıkaran Celal Kadri ile Hasan Sadık'ın isteğine binaen bu şehre yerleşmiştir.¹⁸ Yazar, bu tarihlerde *Doğru Yol* gazetesinde düzenli olarak makaleler yazmıştır. Yazıları İstanbul matbuatı tarafından yakinen takip edilmiştir. İstanbul'da *Vakit* gazetesi "*Ayşegül*" adlı yazısını iktibas etmiştir.¹⁹

Refik Halit, *Doğru Yol* gazetesinde 1926 yılına kadar düzenli olarak makaleler yazmıştır. Bu yıllarda geçimini söz konusu gazeteden temin ettiği ücretle sağlamıştır.²⁰ Yazar, Beyrut'ta kaldığı bu dönemde 1927 senesinde ikinci kez²¹ evlilik yapmıştır.²² İkinci evliliğini Nihal Hanım'la yapan yazar, tekrar Cünye'ye yeleşmiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiş, Halep'ten gelen bir mektupla tekrar nihayete ermiştir. Mektubu kaleme alan Nuri Genç,²³ Refik Halit'ten, Halep'te yayımlamayı planladığı milliyetçi gazeteyi yönetmesini talep etmiştir. Yazın, hayatına gazeteçlikle giren Karay, bu talebi geri çevirmemiştir. 18 Mayıs 1928 tarihinde yayımlanmaya başlanan bu gazeteye *Vahdet* ismini vermişlerdir.²⁴ Edebî müdürlüğünü Refik Halit'in²⁵ yaptığı gazetede Türk inkılabını destekleyen yazılara yer verilmişti.²⁶ Bu sayede gazete, Ankara'dan desteklenmiştir. Refik Halit, bu tarihlerden itibaren eşi Nihal Hanımın da tesiriyle Türkiye'de kurulan cumhuriyet rejimine taraftar yazılar kaleme almaya başlamıştır. 1928 yılından itibaren yazarın, Türkiye'nin yeni rejimine ve liderlerine bakışında son derece keskin bir değişim yaşanmıştır.²⁷ Karay,

17 Hüseyin Engin, *Refik Halit Karay*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 42.

18 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 28.

19 Nihat Karaer, *a.g.e. s. 99*; Mehmet Nuri Yardım, *a.g.e. s. 18*.

20 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e. s. 59*; Yazarın bu gazetede yayımladığı "*Bir İçim Su*", "*Ayşegül*", "*Türk Mezarı*", "*Caber Kalesi*", "*Amuk Ovası*", "*Kır Kahvesi*" adlı yazıları Türk Edebiyatının en nadide eserleri arasına giren ve Türkçenin zirveye ulaştığı "*Bir İçim Su*" adlı kitabında toplanmıştır. Bk. Refik Halit Karay, *Bir İçim Su*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005.

21 Osman Nuri Ekiz, *a.g.e. s. 17*; Nihat Karaer, *a.g.e. s. 99, 100*.

22 Mehmet Nuri Yardım, *a.g.e. s. 18*.

23 Şerif Aktaş, *Refik Halit Karay*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 2004, s. 52.

24 Ali İmren, *Refik Halit Karay (Hayatı ve Eserleri)*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2002, s. 9.

25 Bayram Arslantaş, *Refik Halit ve Millî Mücadele*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2003, s. 88.

26 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e. s. 67, 68*.

27 Refik Halit Karay'ın, 1928 yılından itibaren Türkiye'de tesis edilen cumhuriyet rejimine ve liderlerine karşı tavrını değiştirmesinde eşi Nihal Hanımın da etkili olduğu bilinmekle birlikte, yazarın bu tavır değişikliğine iten başka amiller de mevcuttur. Çünkü daha Millî Mücadele yıllarından itibaren TBMM'nin otoritesine karşı çıkan ve 150'likler listesine alınarak ülke haricine çıkarılan şahısların önemli bir bölümü cumhuriyet döneminde de muhalif tavrılarını sürdürmüşlerdir. Hatta kimi zaman Türkiye'nin aleyhine bazı tavrılar içerisine girmişlerdir. Cumhuriyet rejiminin ilerleyen yıllarda kabul görmeyeceğini ve yıkılacağını düşünen bazı muhalifler yıllar ilerledikçe Türkiye'nin zayıflamadığını, daha da güçlendiğini ve cumhuriyet rejiminin ülkede daha sağlam kökler salmaya başladığını gözlemlemişlerdir. Türkiye'nin dirayetli bir yönetim altında ulusal ve uluslararası arenada her geçen gün kendini daha fazla ispatlamaya başlaması aynı zamanda birçok muhalifinin tavrını gözden geçirmesinde etkili olmuştur. Bu nedenle, 1928 yılından itibaren Refik Halit Karay'ın, Türkiye'de kurulan cumhuriyet rejimi ve yapılan inkılap hareketleri lehinde tavrı ortaya koymasında Türkiye'nin her geçen güçlenmesinin ve saygı duyulan bir ülkeye

artık cumhuriyet rejimini içselleştirmeye başlamıştır. Hatta 1 Kasım 1928 tarihli Harf İnkılabını, Türkçeye ve Türk edebiyatına büyük yenilikler getireceği düşüncesiyle yürekten desteklemiştir.²⁸

Refik Halit, Halep'te otururken, buranın bir sayfiyesi konumunda bulunan Antakya'yı²⁹ sık sık ziyaret etmiştir. Görüştüğü Antakyalı gençler³⁰ memleketlerinin Türklük davasını savunmak ve fikirlerini duyurmak için önce *Yeni Mecmua* daha sonra bu gazetenin yerini alacak şekilde *Yeni Gün* adlı bir gazeteyi yayımlamaktaydılar. Refik Halit, Türkiye ile teması olan bu vatanperver gençlerle sıcak ilişkiler kurmuş³¹ ve Hatay davası hakkında onları teşvik edici bir yol izlemiştir.³² Karay, Hatay davası hakkında farkındalık yaratmaya çalışan kendi yazılarını, Fransızları kuşkulandırmayacak bir şekilde *Vahdet* gazetesinde yayımlıyordu.³³ Yazara göre "Atatürk'ün arzuladığı büyük Hatay, engel olanlar çıkmasaydı belki hakikat olabilirdi. Zira Halep'in şimali Türklerle meskûndü. Halep coğrafi ve iktisadi vaziyeti icabı Türkiye'ye bağlıydı. Halkın çoğunluğu bu şehirde gizlice Türk bayraklarını hazırlamış, hudutlardan Türk ordusunun girişini bekliyordu."³⁴ Ancak bu durum gerçekleşmedi. Bununla birlikte Karay'a göre şartlar elverişli olsaydı bugünkü Hatay'dan çok daha büyük bir kara parçası, Kuzey Suriye'nin tamamının Türkiye'ye bağlanması mümkün olabilirdi. Bu proje yazar tarafından "Büyük Hatay" olarak adlandırılmıştır. Karay'a göre Hatay hiçbir surette Türkiye'den ayrı düşünülemezdi. Hem coğrafya hem tarih hem de sosyal yapı bunu kabul etmezdi. Nitekim Refik Halit, Türkiye'den ayrı olduğu dönemde bile Hatay ahalisinin ülkede meydana gelen gelişmeleri yakından takip ettiğini bildirmektedir. *2000 Yılın Sevgilisi* adlı yapıtında "... Anavatanda sadece inkılabı ayak uydurmaktan ibaret, yarı zoraki hareket Hatay'da bir vatanseverlik mahiyetini almıştı"³⁵ şeklinde bir pasaj geçmektedir. Yazar Hataylıların, Türkiye'deki ahaliden daha ateşli bir şekilde Atatürk'ün yapmaya çalıştığı inkılap hareketlerini takip ettiğini bildirmektedir.

---

dönüşmesinin etkili olduğu da ifade edilmelidir. Yenal Ünal, *Yakın Dönem Türk Tarihinde Refik Halit Karay*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013, s. 277- 278.

28 Refik Halit Karay, *Delî-Ankara*, 4. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 38, 39.

29 Osman Nuri Ekiz, *a.g.e.* s. 17.

30 Bu gençler, gizli bir toplantıda kendilerine katkılarından dolayı üstünde "Antakya gençliğinden üstad Refik Halit'e. Tarih 1930" yazılı altın stilo kalem hediye etmişler ve onun yönlendirmelerini dikkate almışlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 33.

31 Şerif Aktaş, *a.g.e.* s. 53.

32 Nihat Karaer, *a.g.e.* s. 101, 103.

33 Yazarın bu gazetede Antakya ile ilgili olarak kaleme aldığı yazıların bir kısmı daha sonradan bazı eserlerine de eklenmiştir. Örneğin "Hatay'ı Hulasa", "Hatay'ın Dört Kapısı", "Fransız Edebiyatında Antakya", "Tarihe Gömülü Antakya", "Hatay Yaylılarında" adlı yazılar *Sakın Aldanma İnanma Kanma* isimli eseri oluşturan en önemli kalem tecrübelerindedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Refik Halit Karay, *Sakın Aldanma, İnanma, Kanma*, 2. Bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 82, 142.

34 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 298.

35 Refik Halit Karay, *2000 Yılın Sevgilisi*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 6.

Refik Halit'in, Suriye'deyken kaleme aldığı *Türk Mezarı*³⁶ adlı yazısı, millî his yönünden çok etkili olmuştur. Yazar, Hicri 626 senesinde Halep yakınlarında Fırat nehrinde boğularak ölen ve o mntıkaya gömülen Süleyman Şah'ın mezarının harap vaziyetinden bahseden bir yazı yazmıştır.³⁷ Büyük bir kederle kaleme aldığı yazının *Vahdet*'te yayımlanması üzerine Ankara Hükümeti, Halep Konsolosluğu'na ödenek göndererek, bu mezarı tamir ettirmiştir.³⁸ Mustafa Kemal Atatürk, Karay'ın *Vahdet* gazetesinde kaleme aldığı yazıları ve Hatay'ın, Türkiye'ye katılması amacıyla harcadığı çabayı yakından izlemiştir. Halep

36 Refik Halit Karay, *Bir İçim Su*, s. 46, 50; *Vahdet*, 18 Mart 1929.

37 Söz konusu yazıda Refik Halit Karay şu ifadelerle yer vermiştir: "Aşık Paşa tarihî şöyle anlatıyor: ... Geldikleri yola gitmediler, Vilayet-i Halep'e geldiler, Caber kalesinin önüne vardılar. Ve ol arada Fırat ırmağı önlerine geldi, geçmek istediler. Süleyman Şah Gaziye ettiler. -Sultanım, biz bu suyu nice geçelim?- dediler. Süleyman Şah dahi atını suya depti, önü yarmış at sürdü. Süleyman Şah suya düştü. Ecel mukaddermiş Allah'ın rahmetine kavuştu. Sudan çıkardılar, Caber kalesinin önüne defnetttiler. Şimdiki hinde ana Mezar Türk derler... Murat Bey tarihinde diyor ki: ...Nihayet Moğol galesi bir dereceye kadar kesb-i sükunet ederek ortalığa emniyet gelince Süleyman Şah dahi elli bin kişiye balığ olan kavim ve kabilesini alıp Irak'ta iskan edilecek bir mahal aramak niyetiyle cenuba doğru hareket etmiş, fakat Rakka civarında kain Caber kalesi önünden Fırat nehrini mürur ederken kazaen gark olmuştur. Süleyman Şah'ın cenazesi sudan ihraç olunarak hemen orada defnedilmiştir ki makarrı hâlâ Türk Mezarı namıyla maruftur. İşte şimdi ben sekiz, on yaşında iken okulda hikâyesini okuduğum bu olaydan yedi yüz şu kadar yıl sonra, o Türk mezarının önündeyim. Önümde Kayahan boyunun başbuğu ve o başbuğun önünde de Batı Asya nehrlerinin en seçkini yatıyor. Tarihi Osmani'nin yukarıda kuru satırlarla duygusuzca kaydettiği olay, bana geçmiş günler adımı verdiğimiz tütsülü buğular ardında daha başka türlü, daha süslü ve sihirli, adeta bir tanrısal masal gibi görünüyor: Sanki Jüpiter, Süleyman Şah dediğimiz küçük ilaha kızmış ve Neptün'ü uzun, kalın, korkunç, büklüm büklüm bir ejderha şekline sokarak karşısına çıkarmıştı. Bu cenkte Süleyman'ın kalkanı elinden düşmüş ve kargısı yere saplanmıştı. O zaman da tanrılar tanrısı, küçük tanrının kararlılığına ve cenkçilerine hayran kalarak Olimp'in tepesinden su dogmayı indirmişti... Mezar bugün de yerinde, Caber kalesinin minaresi tepesinde ve Genel Savaş'ın çalkantısına, bölünmelerine rağmen bu kahramanlar babasının mezarı, kendi milletinden beş silahlı yiğidin elindedir. Bana keşke sormasanız: Bu mezar ne haldedir? Bakımlı veya harap mıdır? Ruhani veya azametli midir? Örtüsüz sanduka, kırık cam, yıkık kapı, kuş gübresi ve badanasız duvarlar içinde bu acıklı boş vermişliğe bakarken dedim ki: İnsan dünya üzerinde mezarını belli etmekten çekinmelidir, keşke Süleyman Şah'ın cesedi, katili Fırat'ın elinde kalsa idi. O, bunu hiç olmazsa, yedi yüz sene sonra en çirkin şekilde göz önüne sermek insafsızlığında bulunmazdı. Bana sakın sormayınız: Bu mezar ne haldedir? Türbenin kapısı nasıl, sandukanın boyu ne kadardır? Zira size vereceğim cevaplar bir gezginin olağan tasvirlerine benzemeyecek. Ben bu mezarı dışından değil içinden ve içimden seyrettim. Aşiret Beyi Süleyman Şah'ın mezarına kurulan kubbe, torunu Kanuni Süleyman'ın Avrupa ve Asya'da kurduğu imparatorluğun göğüdüdür. Sandukası çok uzundu: Ayak tarafı Basra'da ve başı Viyana'da idi. Ve çok genişti. Kafkas Dağlarından, Atlas dizisine kadar! Düşünce ve hatıralarımın ağırlığı, başımı saygı ve şaşkınlıkla Süleyman Şah'ın çıplak sandukası önünde yere eğdi... Öyle hayal ettim ki Elcezire'nin yanık toprakla, kuru ot kokan ve ceylan sürülerinin ayak sesleri işitilen durgun yaz gecelerinde, bazen Süleyman Şah sandukasından usulcacık çıkar, Fırat kenarına iner ve kendisini boğan, fakat soyunu kuran nehirle dertleşir. Ona belki de der ki: -Bana yol vermedin, fakat boyum senden daha büyük sular büyük senden aştı, Tuna'ya atladı, Nil'den geçti. Onun Akdeniz'e hükmettiği, Karadeniz'i kucakladığı devirler bile oldu... Bütün o haşmetli günler artık tarihtir, biraz serap, biraz hayaldir. Bunlarla övünmüyorum, avunuyorum ve sana hiç küskün değilim aksine minnet doluyum zira, ey seogili Murat çayı sen bugün benim küçülmüş fakat kuvvetleşmiş vatanımdan fıskıran ve bana soyumun selamlarını, saygılarını getiren bir kutsal ulaksın; bırak ırkımın özlemiyle susamış yanık bağrına suların, serinlik ve avuntu versin. Ve... Süleyman Şah'ın heybetli gölgesini, ay ışığı altında Fırat'a eğilip bir avuç su alarak özlemle içerken görüyorum." Ayrıntılı bilgi için bk. Refik Halit Karay, *Bir İçim Su*, s. 46-50.

38 Nihat Karaer, a.g.e. s. 102.

Konsolosluğu'na, gazetenin bütün sayılarının Ankara'ya gönderilmesi amacıyla bir talimat vermiştir.³⁹ Karay, makalelerinin Atatürk tarafından sevilerek ve beğenilerek okunduğunu sonradan öğrenmiştir.⁴⁰ Nitekim bir arkadaşı Refik Halit'e, Atatürk'ün kendisi hakkında "*Refik Halit orada Türk kültürüne daima hizmet etti*"⁴¹ şeklinde bir ifade kullandığını beyan etmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Suriye ve Lübnan'ın Siyasi Durumu ve Türkiye ile İlişkileri

I. Sürgün hayatını Osmanlı döneminde Anadoluda yaşayan Refik Halit Karay; Millî Mücadele aleyhinde gerçekleştirdiği faaliyetleri nedeniyle de 150'likler listesine alınmış ve yurt dışına çıkarılmıştır. Ancak can güvenliği endişesinden dolayı 150'likler listesi hazırlanmadan çok daha önce 9 Kasım 1922 günü yurdu terk etmiştir.⁴² Hayatının bu evresini Suriye ve Lübnan'da geçiren Refik Halit Karay, yapıtlarında Türkiye'den ayrıldıktan sonra Arap ülkeleri ve Arap halklarının durumu hakkında değerli bilgiler vermiş bir yazardır. Hayatının bu devresinin tamamını Lübnan'ın ve Suriye'nin çeşitli şehirlerinde geçiren yazar, bu ülkelerde yaşanan siyasal, sosyal ve gündelik hayatla alakalı olarak birçok tespitte bulunmuştur. Karay, on altı yıl boyunca Araplarla birlikte yaşadığı hâlde Arapçayı tam manasıyla öğrenmek istememiştir. Çocuklarının da Arapça öğrenmelerini arzulamamıştır. Çünkü Araplara ve Arap kültürüne olumsuz bir bakışı vardır.⁴³

Karay, eserlerinde bu yörelerin siyasi vaziyeti hakkında bilgi verirken öncelikle önemli bir detayı ön plana çıkarmaktadır. Yazara göre Umumi Harp'ten sonra Suriye büyük bir karşılıklığa sürüklenmiş ve kabile savaşlarına sahne olmuştur.⁴⁴ Ülkede adeta bir iç savaş ortamı yaşanmıştır.⁴⁵ *Bir Ömür Boyunca* adlı eserinde konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermiştir: "*Zaten Suriye'de bu sırada ihtilal olmuş, memleket iç harbe sürüklenmiş, Şam topa tutulmuş, tel örgülerle çevrilmiş fakat buna rağmen geceleri birçok çete şehre hücum etmeye devam etmiştir.*"⁴⁶ Bu cümlelerden anlaşıldığına göre 9 Kasım 1922 tarihinde Beyrut'a giden yazar Fransız mandası altındaki Suriye'nin 1920'li yıllarda oldukça karışık bir dönemden geçtiği beyan etmektedir. Karay'a göre oturmamış bir devlet sisteminin, devlet otoritesini tanımayan çetelerin, bu manzara karşısında

39 Hikmet Münür Ebcioğlu, *a.g.e.* s. 77.

40 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 50; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, haz. Atilla Özkırmlı, 2. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 72.

41 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, s. 33.

42 Yenal Ünal, *a.g.e.* s. 99-100.

43 Nihat Karaer, *a.g.e.* s. 119.

44 Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonraki dönemde Suriye'nin siyasi vaziyeti hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Akif Okur, "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası", *Bilig*, Sayı 48, 2009, s. 141-152.

45 Resul Yavuz, "The Meetings Between Faisal and Britain about The Sharing of Middle East During The Paris Peace Conference", *History Studies*, Volume 11, Issue 1, 2019, s. 337-341.

46 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 50.

ne yapacağını bilmeyen büyük bir halk kitlelerinin elinde Suriye'nin karanlık bir döneme girdiğini ifade etmektedir. Bölgede Dürziler, Aleviler, Sunniler, Hristiyan Araplar ve Türkler arasında çeşitli anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Fransızlar, Suriye'yi muhtelif bölgelere ayırmak suretiyle yönetmenin daha kolay olduğunu anladıktan sonra bu grupların her birine yönelik ayrı birer yönetim sahası teşkil etmişlerdir. Kısacası Suriye'deki istikrarsızlık bir anlamda Fransa'yı memnun etmiştir.⁴⁷

Yazarın siyasi bahis manasında üzerinde durduğu diğer bir önemli konu Suriye'yi mandası altına alan Fransa'nın, Türkiye'ye bakışı ve Türklere karşı geliştirdiği politikalarıdır.⁴⁸ Fransızlar, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'yla Ankara Hükümeti'yle barış yapmasına rağmen, Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra bile Türkiye'ye kuşkuyla bakmışlardır. Türkiye'de yaşanan gelişmeler hakkında sürekli bilgi toplayan Fransızlar, sınır bölgelerinde istihbarat çalışmalarında da bulunmuşlardır. Nitekim eski dönemlerde Ceziretü'l-İbnü'l-Ömer olarak anılan bugünkü Cizre'nin hemen güney kesiminde, Türk topraklarına adeta bir burun gibi sokulan toprak parçası o dönemlerde "Ördekgağası" olarak nitelendirilmiştir. Bu tarihlerde Fransızlar, Türkiye hakkında istihbarat toplamak için bu alanı üs bölgesi olarak kullanmışlardır. Karay, *Yezidin Kızı* adlı eserinde bu hususla ilgili olarak şöyle bir pasaja yer vermiştir: "...Ördekgağası haberalma şefidir dedi ve sonra anlamadığımı görünce ekledi, yukarı Cezire'nin Türkiye-Irak arasına sıkışmış bir parçası... Şeklinden, kinaye bu adı vermişlerdi; son anlaşmada bize... Pardon, Suriye'ye terkettiniz."⁴⁹

Refik Halit'in, I. Dünya Savaşı sonrasında Suriye'deki siyasi yapı hakkında üzerinde durduğu bir başka mühim konu, Suriye'yi ve Lübnan'ı bu dönemlerde yöneten şahıslardır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'den ayrılan bu topraklarda Fransız mandası kurulmuş olmasına rağmen idare kademesindeki görevlilerin çoğunluğu, Osmanlı bürokrasinden yetişmiş ve savaştan sonra Suriye'ye giderek burada çok önemli politik görevler üstlenmiş şahıslardan oluşturmaktaydı. Nitekim muharrir, bu hususlar hakkında eserlerinde bol miktarda bilgi vermektedir. *Bir Ömür Oyunca* adlı yapıtında bu hususa ilişkin olarak oldukça önemli bir örnek vermektedir. Sultan Abdülhamid'in eski damadı Ahmet Nami Bey daha sonradan Suriye Devlet Reisi olmuştu. Suriye'nin önde gelen ailelerinden birine mensup olan Ahmed Nami Bey 1873'te Beyrut'ta doğmuş, Galatasaray Lisesi'ni bitirmiş ve 9 Ağustos 1911'de Bebek'te Sultan Abdülhamid'in kızlarından Ayşe Sultan ile evlenmiştir. Bu evlilikten Ömer ve Osman isminde iki oğlu olan Ahmed Nami Bey, 1919'da Ayşe Sultan'dan boşanmıştır. Daha sonra Türkiye'den ayrıлып, Şam'a yerleşen Ahmet Nami Bey, 28 Nisan 1926 ile 15 Şubat 1928 tarihleri arasında Suriye'de Cumhurbaşkanlığı

47 Özgür Sarı, *Suriye'de Liberalleşme Hareketleri ve Sivil Toplum Örgütleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 25, 26.

48 Resul Yavuz, *a.g.m.* s. 37-38.

49 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 18.

yapmıştır.⁵⁰ Karay'ın ifadesine göre Ahmet Nami Bey, "Osmanlı döneminde İstanbul'da Harbiye Mektebi'nde bulunmuş, matematiğe meraklı, kültürlü bir zattı. Tabiatıyla Türkçe'yi mükemmel konuşuyordu."⁵¹ Osmanlı Devleti döneminde Türkiye'de eğitim alan ve daha sonradan Abdülhamid'in kızıyla evlenen bu zat, Suriye'de 1926-1928 yılları arasında en yüksek yönetici pozisyonuna ulaşmıştır. Yine *Bir Ömür Boyunca* adlı eserinde Osmanlı bürokrasisinde en üst mertebelerden birine ulaşmış ve daha sonradan Arap ülkelerinde faaliyet gösteren bir başka ünlü devlet adamı hakkında daha malumat verilmiştir. Yazar söz konusu eserinde Semih Mümtaz Bey hakkında yazdığı bir metinde Arap İzzet Paşa adında bir zattan bahsetmektedir: "...Fakat hepsinden önemlisi, Abdülhamit'in meşhur Arap İzzet denilen en yakını, milyoner Şamlı'nın damadı olmasıydı."⁵² Hakikaten söz konusu Arap İzzet Paşa, II. Abdülhamid'in iktidar yıllarında, padişahın sırdaşı ve önde gelen devlet adamlarından birisiydi. O dönemde İzzet Holo Paşa olarak da tanınmaktaydı. Arap İzzet Paşa'nın büyük oğlu Mehmed Ali Bey, 1867'de Şam'da dünyaya gelmiştir. Babasının İstanbul'a gelip Abdülhamid'in hizmetine girmesinden sonra Galatasaray Lisesi'ni bitirmiştir. Daha sonra Paris'te Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Bir dönem Osmanlı Devleti'nin, Washington Büyükelçiliği'ni yapmıştır. Ailesinin Türkiye'den ayrılmasından sonra Suriye'ye gidip oranın vatandaşlığına geçmiştir. Suriye'de önce Maliye Bakanı olmuş, 11 Haziran 1932'de de Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Mehmed Ali Bey, Şam'da o dönemde Muhammed Ali el-Âbid ismiyle anılıyordu. 21 Aralık 1936 tarihine kadar Suriye'nin, Cumhurbaşkanlığını yaptı.⁵³ Osmanlı bürokrasisinde yetişen Ahmet Nami Bey ve Mehmet Ali Bey, ilerleyen yıllarda Suriye'ye, farklı tarihlerde Cumhurbaşkanı olmuşlardır. Zaten bu dönemde Fransız mandası altında Suriye, Osmanlı döneminden kalma siyasi elitler vasıtasıyla yönetiliyordu. Bu bir anlamda Suriye'de Türk yönetim geleneğinin devam etmesine vesile olmuştur. Çünkü bu şahıslar Türk eğitim sisteminden geçmişler ve Türk idare geleneği hamurunda yoğrulmuşlardır. Dolayısıyla Suriye'de, I. Dünya Savaşı'ndan sonra en az 15-20 yıl boyunca Türk idare geleneğinin yaşadığını ifade edebiliriz.⁵⁴ Refik Halit, *Dört Yapraklı Yonca* adlı eserinde yine bu konuyla ilgili olarak şu pasaja yer vermiştir: "Böyle söyleyen zat Irak ayan azasından ve sabık vezirlerinden Faiz Taib Bey'dir; Osmanlı Deoleti

50 Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahı Sultan Vahdeddin, sürgünde yaşadığı İtalya'nın San Remo kasabasında 16 Mayıs 1926 tarihinde vefat etmiştir. Cenazeyi Suriye Cumhurbaşkanı Ahmed Nami Bey, Suriye'ye kabul etmiştir. Cenaze, Haziran ayının son günlerinde, Şam'daki Selimiye Camii'nin avlusuna defnedilmiştir. Abdülhamid'in kardeşi Sultan Vahdeddin'in cenazesini merasimle kaldırmak, 1962'de Beyrut'ta vefat eden hanedanın eski damadı Ahmed Nami Bey'e düşmüştür. Bk. Murat Bardakçı, "Beşar'ın Koltuğunun İlk Sahipleri, Yıldız Sarayından Yetişmiş Bu İki Osmanlı İdi", *Habertürk*, 01.07.2012.

51 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 252.

52 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 324; Refik Halit Karay, *Sürgün*, s. 202.

53 Murat Bardakçı, *a.g.m.* 01.07.2012.

54 Özgür Sarı, *a.g.e.* s. 26.

ayanından, evvelce Kassam-ı Askerî Hoca Erbilli Abdüllatif Taib Efendi'nin torunu."⁵⁵ Görüldüğü üzere Irak ayan üyelerinden ve eski vezirlerinden Faiz Taib Bey, eski devirlerde Osmanlı Devleti'nde çok önemli görevler almış bir zatın torunudur. Dolayısıyla bir anlamda Irak'ta, Osmanlı yönetim geleneğinin yaşamasına vesile olmuştur. Karay, bir başka eseri olan *Dişi Örimcek*'te savaştan önce Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademelerinde görevler alıp I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni kurulan Arap ülkelerine giderek önemli görevler üstlenen şahıslardan şöyle bahsetmektedir: "*Ebu Ali henüz çıkmıştı ki odaya Zahir Bey Elabuci girdi. Memleketin eşrafından, vaktiyle Birinci Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunmuş, oğullarını mülkiye mektebinde okutarak vilayet maiyet memurluklarına tayin ettirmiş bir zatın torunu idi; düzgün Türkçe konuşur, Türklerle düşer kalkar, bilhassa şehre gelen Türk artistlerinin peşinden ayrılmaz, ikide bir konsoloshaneye uğrayıp memurlarla gevezelik etmeyi de unutmazdı. Her yıl İstanbul'a gider aylarca kalırdı.*"⁵⁶ Bu eserinde de yazar yine kadim devirlerde Osmanlı yönetim sistemi içinde bulunup, devletin yıkılmasından sonra kendi memleketlerine dönüp oralarda önemli mevkiilere gelmiş şahıslar hakkında bilgi vermiştir. *Bir Ömür Boyunca* adlı yapıtında yine İstanbul'da bir dönem talebelik yapmış olan bir zatın savaştan sonra Beyrut'un bir sayfiyesi konumunda bulunan Cünye'ye, Kaymakam olduğu bilgisi verilmiştir. Söz konusu zat, Karay'ın bu topraklara geldiği ilk sıralarda bir pavyonda başına gelen hadise neticesinde karakola düşmesi üzerine ona ciddi bir yardımda bulunarak hapisten kurtarmıştır. İstanbul'da, Mülkiye Mektebi'nde okuyan ve o yıllarda Refik Halit'i büyük bir beğeniyle takip eden bu kişi öğrencilik yıllarında bir sabah vapurda Refik Halit, Falih Rıfkı, Necmettin Sadak ve Yakup Kadri ile karşılaşmış Refik Halit'in davetiyle onların sohbetine katılmıştır. İşte bu kişi, yıllar sonra Karay'ın karşısına Cünye'de çıkmış ve onu müşkül bir durumdan kurtarmıştır. Görüldüğü üzere kozmopolitik bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti dağıldıktan sonra etnik köken temelinde birçok insan kendi memleketlerine dönmüş, buralarda yeni vazifeler almışlardır. Bununla birlikte almış oldukları bu görevleri uygularken imparatorluk kültüründen edindikleri gelenekleri aynı şekilde bu ülkelerde de uygulamaya çalışmışlardır. Bu da bir anlamda Türk idare kültürünün bu ülkelerde yaşatılmasına katkı sunmuştur.⁵⁷

Karay'ın büyük savaş sonrasında Suriye'deki siyasi yapı hakkında üzerinde durduğu mühim konulardan biri de Suriye'deki politik gruplardır. Karay, *Yezidin Kızı* adlı eserinde I. Dünya Savaşı'ndan sonra Suriye'de birbirinden farklı amaçlar doğrultusunda hareket eden birçok siyasi grubun olduğunu ve bu grupların büyük bir bölümünün de Türkiye'de kurulan yeni rejime karşı muhalif tutum sergileyerek Türkiye aleyhinde faaliyet gösterdiğini bildirmiştir. Söz konusu eserde yazar konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer vermiştir: "*Suriye'de gene bilmiyorum ki, yeni Türk rejimine muhalif ve onun devrilmesini isteyen şekil şekil gruplar vardı. Bunlardan bir kısmı yabancıydı. Kilikya'dan çekilmelerini unutamayan*

55 Refik Halit Karay, *Dört Yapraklı Gonca*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 127.

56 Refik Halit Karay, *Dişi Örimcek*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 43.

57 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 17, 21.

bir kısım subaylar ve onların elemanları... Sonra kuvvetli bir Türkiye'yi Arap birliği için tehlikeli gören nasyonalistler... Daha sonra, ancak Cumhuriyet'in yıkılmasıyla vatanlarına dönebileceklerini sanan Osmanlı hanedanı üyeleri ve yüzellilikler... Ermeni ve Kürd bağımsızlığını tasarlayan komiteleri de bunlara eklersek Suriye, her türlü düşmanlık hareketine uygun bir geniş meydana." ⁵⁸ Türkiye'de kurulan Cumhuriyet rejimi Suriye'de ciddi bir rahatsızlık oluşturmuştur. Millî Mücadele yıllarında Anadolu'nun güneyini işgal eden ve 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'yla geri çekilmek zorunda kalan Fransız subaylar, Arap birliği oluşturmak isteyen milliyetçiler, Halifeliğin kaldırılmasından sonra yurt dışına gönderilen Osmanlı hanedanı üyeleri, yüzellilikler, Ermeni ve Kürd komiteleri yeni Türk Devleti'ne karşı hasmane tavırlar takınmışlardır. Kimi zaman bu tavırlarını eyleme dökerek Türkiye aleyhinde bir takım eylemlere girişmişlerdir. ⁵⁹ Nitekim bu politik gruplardan birkaçı İngilizler tarafından Türkiye aleyhine yönlendirilmişler ve Türkiye zararına eyleme geçirilmişlerdir. Öyle ki İngilizler bazı Kürd ve Ermeni şahısların iştirakıyla Hoybun adında bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet Türkiye'ye karşı bazı silahlı faaliyetler gerçekleştirmiştir. Karay, bu çok önemli hususla ilgili olarak *Yezidin Kızı* adlı yapıtında şu fevkalade önemli bilgileri vermektedir: "Bu rolün memleketimle ilişkili olması kuşkusıyla birden kan başıma çıktı. İngiliz yüzbaşısı Mod-Fold'un yedi sene evvel Bağdat'ta Kürd ve Ermenilerden bazılarını toplayarak Hoybun isminde bir cemiyet kurduğunu, bu komitenin Şeyh Said ve Ağrı Dağı isyanlarıyla bizi yorduğunu, hâlâ da emniyet teşkilatımızı meşgul ettiğini mebusken öğrenmiştim." ⁶⁰ Bu bilgilerden yola çıkarak Refik Halit'in, Türkiye aleyhine faaliyet gösteren İngiliz destekli Hoybun adlı siyasi ve askerî hareketi oldukça yakından takip ettiğini ifade edebiliriz. ⁶¹

Karay'ın eserlerinde bu coğrafyada yaşayan Ermeniler hakkında da bilgi verdiği görülmektedir. Yazara göre Suriye'de ve özellikle Lübnan'da azımsanamayacak sayıda Ermeni göçmen yaşamaktadır. Bunların büyük bir bölümü I. Dünya Savaşı sırasındaki tehcir hareketiyle bu topraklara gelmiştir. ⁶² Buna ilave olarak Fransızların, Ankara Antlaşması'na binaen Türkiye'nin güney bölgelerini boşaltmasıyla birlikte bölgedeki Ermeniler de Suriye'ye ve Lübnan'a göç etmişlerdir. ⁶³ Çünkü Millî Mücadele yılları boyunca özellikle Çukurova yöresinde Fransızlarla işbirliği yaparak, onlara yardım ettikleri gibi çok sayıda Türk'ü de katletmişlerdir. ⁶⁴ Bu nedenle 1921 sonlarında Anadolu'dan, Suriye'ye

58 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 13, 14.

59 Karay eserlerinde Suriye'deki Fransız askerî varlığına da sıkı sık temas etmektedir. Örneğin *Yezidin Kızı* adlı eserinde "Vapurda daha birçok Fransız subayı var, izinlerini bitirip yaz sonu gene Suriye'ye dönen subaylar..." şeklinde bir bahis geçmektedir. Bk. Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 17.

60 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 12.

61 Hoybun Cemiyeti hakkında daha fazla bilgi için bk. Oğuz AYTEPE, "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 58, Ekim 1998, s. 50-55.

62 Refik Halit, Ermenilerin tehcir edilmesinin sebebi olarak şu düşünceleri ileri sürmüştür: "... Halbuki bizde tehcire tabi tutulan cemaat, cinsdaşlarımızı imha hareketine girişmişler ve düşmana öncülük etmişlerdir" Ayrıntılı bilgi için bk. Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 219.

63 Refik Halit Karay, *Sürgün*, s. 43, 44, 55, 59.

64 Refik Halit Karay, *Çete*, 3. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 17.

ve Lübnan'a kısmî bir Ermeni göçü yaşanmıştır. Suriye'de ve Lübnan'da yaşayan bu Ermenilerin bir bölümü daha sonradan Güney Amerika ülkeleriyle Amerika Birleşik Devletleri'ne yerleşmişlerdir.⁶⁵

Refik Halit, Lübnan'ın yeni bir siyasi teşekkül olarak Suriye'nin içerisinde çıkıp bağımsız bir devlet konumuna geçmesine de eserlerinde yer vermiştir. Karay'a göre Lübnan, Fransızlar tarafından Suriye'nin aleyhine olacak şekilde büyütülmüştür. *Yezidin Kızı* adlı eserinde konuyla alakalı olarak şu önemli bilgiyi vermiştir: "...Biliyorum Lübnan, Suriye'nin zararına büyütülmüştür. Aleviler ve Dürziler için ayrı birer hükümet kurulmuştur. Fakat bu hükümet cüceleri Beyrut'taki, Yüce Komiserin ve delegelerinin kayıtsız şartsız nüfuzu altında birer sömürge durumundadır."⁶⁶ Görüldüğü üzere Suriye toprakları parçalanarak Lübnan adında yeni bir yönetim alanı teşkil edilmiş, buradaki Alevi ve Dürzi kitleleri için birer hükümet oluşturulmuştur. Fakat bu hükümetler bağımsız değil; Fransız yöneticilerinin kontrolü altındadır. Yani yeni yönetim de Fransız mandasına tabidir. Fransızlar, Suriyelilerin kendi toprakları olarak kabul ettikleri Lübnan'ı, ayrı bir devlet yapmak için 23 Mayıs 1926 tarihinde bir anayasa oluşturdular. Lübnan, bu anayasaya göre Fransız yönetiminden sonra bağımsız bir devlet olacaktır. Bu karar Suriye'de karışıklık yaratmıştır. Bununla birlikte Fransa'nın, Lübnan'ı kurma hayalini gerçekleştiren kişi Arap İzzet Paşa'nın oğlu Mehmed Ali Bey olmuştur. Mehmet Ali Bey, 1934 yılında Fransızlarla bağımsızlık konusunu görüşmüştür. Bu görüşmelerde Suriye'nin bağımsızlığına karşılık Lübnan'ın Suriye'den ayrılmasını kabul etmiştir. Bu coğrafyada asırlar boyunca Lübnan adında bir ülke, Lübnanlı diye bir ulus olmamıştır. 1926 ve 1934 yıllarında çeşitli vesilelerle temeli atılan Lübnan, 1943 yılında Suriye'den ayrılarak resmen bağımsız bir ülke hâline gelmiştir.⁶⁷

Karay'ın eserlerinde Suriye ve Lübnan coğrafyalarının siyasi vaziyeti hakkında verdiği bir diğer ilginç bilgi de Cemal Paşa'nın, Suriye'den ve Lübnan'dan Dürzileri, Anadolu içlerine göç ettirmesidir. Yazarın, *Deli-Ankara* adlı eserinde "Cemal Paşa'nın Anadolu'ya, Suriye ve Lübnanlıları tehcir etmesi de aynı seneye rast gelir. Allah rahmet etsin, Paşa elimizdeki avucumuzdaki altınları Arap illerine çeker, yerine dili dilimize huyu huyumuza uymaz, burnuzlu maşlahlı sıcak iklim mahlûkatı yollardı"⁶⁸ şeklinde bir pasaja yer verilmiştir. Yine *Çete* adlı yapıtında "Cemal Paşa'nın, Suriye yer değiştiriminde Lübnan'dan Anadolu içlerine sürülen bu Dürzi tuhaf rastlantılarla Rusya'ya geçmiş..."⁶⁹ şeklinde bir cümle yer almıştır. Kuvvetle muhtemel Cemal Paşa bu bölgede karışıklık çıkarıp, düzeni bozan bazı yerel grupları Anadolu'ya göndermek suretiyle bölgede sukuneti sağlama gayreti içerisine girmiştir. Çünkü bölgede etnik ve dini temelli birbirinden farklı birçok grup bulunmaktadır. Bunların büyük bir bölümü de birbirleriyle çatışma hâlinindedir.

65 Refik Halit Karay, *Bugünün Saraylısı*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 149.

66 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 9.

67 Murat Bardakçı, *a.g.m.* 01.07.2012.

68 Refik Halit Karay, *Deli-Ankara*, s. 56.

69 Refik Halit Karay, *Çete*, s. 76.

Suriye ve Lübnan'da Sosyal Hayat

Refik Halit Karay, eserlerinde 16 yıl sürgünde kaldığı Suriye ve Lübnan bölgeleri ağırlıklı olmak üzere bütün Arap memleketlerinde yaşayan halkların sosyal durumu hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. 1922 yılında Beyrut'a geldiğinde, bu toprakların artık Türk hâkimiyetinden çıkmış olmasına rağmen Türk kültürünün hâlâ yaşadığına tanık olmuştur. Yazar, Suriye'nin, Türkiye'den siyasal manada ayrılmasına rağmen bu topraklarda her alanda Türk etkisinin devam ettiğini belirtmiştir. Örneğin *Deli-Ankara* adlı yapıtında 1937-1938'lere kadar Osmanlı paralarının bu topraklarda halen tedavülde olduğunu belirtmiştir. Yazar, Osmanlı paralarıyla bu topraklarda çok rahat bir şekilde alışveriş yapabildiklerini, günlük ihtiyaçlarını giderebildiklerini beyan etmiştir. Söz konusu eserde konuyla alakalı olarak şu bilgilere verilmiştir: "...*Son senelere kadar, biz Halep'te altın liralamızla, gümüş meci diye ve çeyreklerimizle alışveriş ederdik. Sonunda madeni Osmanlı sikkesi piyasadan çekildi; Fransız tabiiyetine girip Fransız Bankası'na yerleşti. Metropol Fransa onları da sömürüvermişti.*"⁷⁰ Dolayısıyla siyasal antlaşmalarla sınırların yeniden belirlenmesine ve eski Osmanlı topraklarında yeni devletler çıkmasına rağmen sosyal, kültürel ve ekonomik geleneklerin bir anda ortadan kaybolmadığını düşünmüştür.

Refik Halit Karay, on altı yıl sürgün hayatı yaşadığı Arap memleketlerinde halkın ve yöneticilerin Türklere bakışını ve Türkler hakkındaki kanaatlerini son derece dikkatle gözlemlemiştir. Daha sonradan bu gözlemlerini eserlerinde ustalıkla işleyerek okuyucuyla paylaşmıştır. Karay'a göre Arapların Türklere bakışı kimi zaman eskiye dönük geleneklerin de verdiği etkiyle bir hayranlık hâlini almış; ancak kimi zaman da yaşanan çeşitli siyasal ve askerî gelişmeler nedeniyle kıskançlık ve hatta düşmanlık raddesine ulaşmıştır. Karay, özellikle Hatay meselesi nedeniyle Suriyelilerin Türkiye'ye karşı büyük bir düşmanlık beslediğini belirtmiştir. Ona göre İngiliz siyaseti neticesinde Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir ihanet içinde yer alan Arap liderleri, savaştan sonra da Türkiye'nin ve Türklerin ileride kurulması planlanan Arap Birliği'ne düşman olacağını ön görmüşlerdir. Yazar Arapların Türklere karşı olan hayranlığı hakkında *Gurbet Hikâyeleri* adlı eserinde şu pasaja yer vermiştir: "*Paşa dediği benim... Daha o zaman teğmendim. Fakat bedevinin gözünde bir Türk subayı her zaman paşadır!*"⁷¹ Bununla birlikte yine Türklere karşı olan hasmane tutumlarına ilişkin olarak şu bilgiyi vermiştir: "*Suriye'de gene bilmiyorum ki, yeni Türk rejimine muhalif ve onun devrilmesini isteyen şekil şekil gruplar vardı. Bunlardan bir kısmı yabancıydı.*"⁷² Bu bilgilerden yola çıkarak şunu ifade edebiliriz ki Araplar yüzyıllardır idaresi altında buldukları Türklere karşı büyük bir hayranlık içerisindedir. Fakat bu duyguya muhalif olarak Türklere karşı bir de kin ve nefret duygusunu

70 Refik Halit Karay, *Deli-Ankara*, s. 56; Refik Halit Karay, *Sürgün*, s. 134.

71 Refik Halit Karay, "Yara", *Gurbet Hikâyeleri*, 15. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 9.

72 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 13.

beslemişlerdir. Öyle ki bu kin ve nefret duygusu başta İngilizler olmak üzere bazı Batılı güçlerin kışkırtmasıyla eyleme dönüşmüş, Türk idaresine karşı isyana kalkışılmış ve I. Dünya Savaşı'nda bu coğrafyada açılan cephelerde çoğunlukla İngilizler desteklenmiştir. Arap liderleri, İngiliz vaatleriyle Türkleri bu topraklardan çıkarmak istemişlerdir.

Refik Halit, iyi gözlemleyen, gördüğünü analiz eden ve bu analizleri mükemmele varan bir üslupla okuyucuya aktarmasını bilen bir yazardır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra gittiği Arap ülkelerinde gezdiği şehirler dışında gezintiler yapmıştır. Bu gezintilerde özellikle kırsal kesim hayatıyla ilgili birçok gözlemlerde bulunmuştur. *Gurbet Hikâyeleri* adlı yapıtında "*Beni Hamra aşiretinden Ebu Ali, o gün emrinde ilk defa olarak 47 yaşında bir kasaba yüzü görmüştü; Rakka'ya gelmişti. Çarşı ortasında şaşırıp kalmıştı*"⁷³ şeklinde bir pasaja yer vermiştir. Karay'a göre kırsal Arap yaşantısı şehir hayatından oldukça farklıdır. Daha zor yaşam koşullarına sahip olan kırsal kesim halkı çok daha sert ve saldırgan bir mizaca sahiptir. Dolayısıyla Arap memleketlerinde özellikle kırsal kesimde yaşayıp ve şehirle hiçbir bağlantısı olmayan insanlar bulunabilmektedir.

Refik Halit'in Suriye ve Lübnan başta olmak üzere Kuzey Irak ve Ürdün bölgelerinde yaşayan etnik ve dini grupları da yakinen gözlemlediği eserlerinden anlaşılmaktadır. Çünkü başta Yezidiler, Dürziler, Nesturiler, Maruniler, Asurlular, Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere birçok etnik ve dini yapıyla bunların dini inançları, gelenekleri ve sosyal yaşantıları üzerinde hassasiyetle durmuştur. Örneğin bu coğrafyada varlığını sürdürmüş olan, uğradıkları baskılardan ve zulümlerden dolayı Güney Amerika'ya göç etmek zorunda kalan Yezidilerin tarihi hakkında *Yezidin Kızı* adlı eserinde şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "...Biz Hazar denizinin kıyılarında yaşamış bir ırktanız; belki bu ırkı şimdilik İranlı, Türk veya Kürt diye belirtemeyiz muhakkak olan taraf petrol kaynaklarının çocuklarıydık, onun için de ateşe tapardık. İstila sarsıntılarıyla yerimizden koparak güneye kaydık, fakat öyle bir yere geldik ki, geçtiğimiz toprakların altından gene ateşin kılavuzluk ettiğine hükmedilebilir. Yerleştiğimiz yer gene bir petrol sahası oldu."⁷⁴ Yine Yezidilerin inanç sistemleri hakkında aynı eserde şu bilgileri vermiştir: "*Yezidi de bir tanrıya inanır; fakat altında bir ikinci tanrı daha vardır; bu bir üçlemidir... Bu üçlemeyi Tavus, Şeyh Âadî ve Yezid teşkil ederler. Yezid, Tavus'un oğludur, bildiğimiz şekilde bir insandı, İsa gibi insanlar içinde yaşadı, Rabbin kanunlarını tanıttı, nihayet Allah'ın yanına erişti ve üçlemenin iki organı arasında yerini aldı.*"⁷⁵ Yezidilerin birçok küçük Ortadoğu milleti gibi 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Güney Amerika'ya yaptıkları göçler hakkında da şu bilgiyi vermiştir: "... Lübnan ve Suriye'den binlerce göçmen Güney Amerika'ya, özellikle Arjantin'e yerleşmişler, zengin olmuşlardı; Arapça gazeteler

73 Refik Halit Karay, "Fener", *Gurbet Hikâyeleri*, s. 25.

74 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 51.

75 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 51, 52

ve kitaplar çıkarıyorlardı."⁷⁶ Nitekim Osmanlı Devleti'nin, özellikle Kuzey Irak, Suriye ve Lübnan bölgelerinden Arjantin ve Brezilya'ya 1850'lerden itibaren yoğun bir göç yaşanmıştır. Brezilya ve Arjantin'in iş gücü açığını kapatmak için çıkardıkları yasalardan yararlanmak isteyen Osmanlı tebaası bu ülkelere yoğun bir göç hareketi başlatmıştır. Osmanlı topraklarından göçün en fazla yaşandığı bölgeler Cebel-i Lübnan ve Suriye bölgeleridir. Bu bölgede yaşayan gayr-ı müslim halk göç etmeye özellikle meyilliydi. Bunda siyasi, dini, ekonomik ve sosyal etkenler ön plandaydı. İşte bu dönemlerde Arjantin'e, Suriye, Lübnan ve Irak bölgesinden göç eden halklardan biri de Yezidilerdir.⁷⁷

Karay, Dürziler hakkında da önemli değerlendirmelerde bulunmuş ve bunları okuyucusuyla paylaşmıştır. *Yer Altında Dünya Var* isimli eserinde Müslümanlık ve Hristiyanlık dışında bir inanca sahip olan Dürzi halkına ilişkin olarak şu bilgileri vermiştir: "*Dürziler hakkında bilgimiz, o kadar zaman idaremiz altında yaşadıkları ve bize çoğa mal oldukları hâlde, ne kadar yetersizdir. Onlara Müslümanlar, hatır için Müslüman imişler gibi davranırlar ama aslında Müslüman sayılmazlar. Hristiyanlar da çok az benimsemişlerdir. Kendileri ise her iki tarafa da görüntüde uysal davranarak gizli dinlerinden kimseye sır vermezler.*"⁷⁸ Karay'a göre ağırlıklı olarak Lübnan ve Suriye'nin batı kesimlerinde yaşayan, diğer unsurlara göre daha küçük bir etnik ve dini grup olan Dürziler, sosyal hayatta ayakta kalabilmek için Müslümanlar ve Hristiyanlarla iyi geçinmeye, onlarla sürtüşmemeye çalışmışlardır.

Karay'ın, Suriye topraklarında en çok gezdiği ve sosyal hayatı hakkında en fazla malumat verdiği şehirlerin başında hiç şüphe yok ki Halep şehri gelmektedir. Cünye'deki yaşantısından sonra ikinci sürgün döneminde ağırlıklı olarak kaldığı bu kentin sosyal hayatı Karay'ın ilgisini çekmiştir. Aslında Refik Halit, eserlerinde kısmen sürgün psikolojisinin de etkisiyle Suriye ve Lübnan coğrafyası hakkında olumlu düşünen bir yazar değildir.⁷⁹ Ancak bunun istisnai durumları da vardır. Örneğin Halep şehri ve bu şehrin sosyal hayatıyla alakalı olumlu düşüncelere sahiptir. *Sürgün* adlı yapıtında yazar Halep'i şu şekilde tasvir etmiştir: "*Hanlar, kervanlar, kervansaraylar ülkesi olan çarşı ve pazarlarından alış veriş, geliş gidiş, kalabalık ve yaygara bir büyük şehir sanılan ticaret ve eğlence memleketi koca Halep, meşhur Halep, saz şairi Türk'e 'İşte geldim, gidiyorum/Şen olası Halep şehri dedirtmiştir'... Burada sabahlara kadar gezen, eğlenen bol paralı, safâ düşkün bir Halep, daha doğrusu Halep geceleri var. Başka doğu memleketlerindeki genel savaş ve ateşkes devirlerinin kan akıtan veya kan kurutan acılarından kurtulup Halep'e canını atabilenler, birdenbire şehrin şen burgacında şaşkınlığa uğruyorlar. Havada sürekli zil ve saz sesi çalkalanıyor, her ışık kümesi altında bir eğlenti meclisi kurulmuş,*

76 Refik Halit Karay, *Yezidin Kızı*, s. 8.

77 Hamdi Genç, İ. Murat Bozkurt, "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)", *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 28, Sayı 1, İstanbul, 2010, s. 71, 76.

78 Refik Halit Karay, *Yer Altında Dünya Var*, 15. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.], s. 163.

79 Refik Halit Karay, "Eskici", *Gurbet Hikâyeleri*, s. 13.

ziller titriyor, teller inliyor.”⁸⁰ Halep şehri eskiden beri eğlencenin, sazın, sözün kendine mekân bulduğu bir şehir olmuştur. Karay da bu yerleşim biriminin sosyal yapısının insanlara pozitif yansımalarının olduğunu düşünmüştür. Ona göre Halep’te sosyal hayat son derece gelişmiştir.⁸¹

Sonuç

Yüzyılların mirası büyük Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi’ni imzalamak suretiyle İtilaf Devletleri’ne kayıtsız ve şartsız teslim olmuştur. Savaş yıllarında Rusya, İngiltere, Fransa ve İtalya, Osmanlı Devleti’nin topraklarını imzaladıkları gizli antlaşmalarla pay etmişlerdir. İtilaf Devletleri, yapmış oldukları bu plan çerçevesinde 1918’den sonraki süreçte Arap toprakları olarak adlandırılan Anadolu’nun güney kesimindeki coğrafyayı denetimleri altına almışlardır. 1517 tarihinden bu yana Osmanlı toprakları içerisinde yer alan bu bölgeler artık Batılı güçlerin denetimine girmiştir.

Mütareke döneminde yapmış olduğu siyasi ve kültürel faaliyetleri sonucu 9 Kasım 1922 tarihinde Türkiye’yi terk etmek zorunda kalan Refik Halit Karay, ikinci sürgünlük devrini işte bu Arap topraklarında yaşamıştır. Bununla birlikte basın-yayın ve kültür faaliyetlerine Suriye ve Lübnan’da da devam eden Refik Halit, Türkiye’den ayrıldıktan sonra bu topraklarda cereyan eden siyasi, askerî, sosyal ve kültürel gelişmeleri titizlikle gözlemlemiştir. Söz konusu gözlemlerini kitaplarında ve makalelerinde oldukça etkili bir üslupla okuyucusuyla paylaşmıştır. *Doğru Yol* ve *Vahdet* adlı iki gazetenin neşrinde önemli görevler alan Karay aynı zamanda bu gazetelerde günümüz tarih ve edebiyat araştırmacıları için son derece önemli olan makalelerini kaleme almıştır. Örneğin *Vahdet* gazetesinde yayımladığı yazılarında Hatay’ın, Anavatan’a katılabilmesi için olağanüstü bir çaba harcamıştır. Refik Halit, ikinci sürgünlüğü döneminde bir taraftan Arap milletinin sosyolojisini anlamaya gayret sarf ederken diğer taraftan bölgede meydana siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bunlara ilave olarak o dönemde memleket dışında bulunan Türklerin hayat tarzları, ruhsal yapıları yine onun edebî eserlerine ve hatıralarına malzeme olarak girmiştir. Karay’ın, burada edindiği gözlem ve tecrübelerden istifade ederek kaleme aldığı metinler bu dönem adına, Arap ülkelerindeki sosyolojik yapı üzerine neşredilmiş en mükemmel eserler arasında yer almaktadır. Bir sürgün olarak 1922 yılı sonlarında Beyrut’a giden Refik Halit, ilk dönemlerde, mütareke devrinde karşısına aldığı Anadolu Hareketi’ne karşı olan muhalif tutumunu sürdürmüştür. Mustafa Kemal önderliğindeki Türk milletinin kurduğu Cumhuriyet rejimini ilk dönemlerde kabullenmeyen entelektüellerden biri olan Karay, daha sonradan kendi ifadesiyle “*hatadan dönerek*” bu rejimin önemini kavramıştır. Hatta Şapka inkılabı başta olmak üzere Latin alfabesinin

80 Refik Halit Karay, *Sürgün*, s. 115, 134.

81 Refik Halit Karay, *Bir Ömür Boyunca*, s. 100.

kabulünü yürekten desteklemiş, bunları eski Türkiye'yi medeni dünyaya taşıyacak birer unsur olarak telakki etmiştir. Başta Refik Halit olmak üzere Milli Mücadele döneminin birçok muhalif aydını Türkiye'nin kuruluşundan sonra her geçen gün güçlenmesi, saygınlığını arttırması, köklü inkılap hareketlerine imza atarak çehresini hızlı bir biçimde modernleşirmesi karşısında fikir değiştirmek zorunda kalmıştır. 1928 yılından sonra Refik Halit de, Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerini ve inkılaplarını sıkı bir biçimde desteklemeye başlamıştır.

Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra Suriye ve Lübnan'ın siyasi ve sosyal vaziyeti hakkında tarihî kaynaklarda bulanamayan birçok önemli bilgiyi eserlerinde okuyucusuyla buluşturan Refik Halit'in vermiş olduğu bilgilerden ve yaptığımız araştırmalardan yola çıkarak hazırladığımız *"I. Dünya Savaşı Sonrasında Suriye'nin Siyasi ve Sosyal Vaziyetinin Refik Halit Karay'ın Kaleminden Değerlendirilmesi"* başlıklı bu inceleme neticesinde bazı yorumlara ulaşabilmek mümkündür.

Başta Refik Halit Karay, Rıza Tevfik Bölükbaşı, Celal Kadri olmak üzere birçok Cumhuriyet rejimi muhalifinin ve 150'liklerin Türkiye'den ayrıldıktan sonra gittikleri ülkelerden birisi de Suriye olmuştur. Suriye ve Lübnan, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Cumhuriyet rejimi ve Mustafa Kemal karşıtı birçok muhalife ev sahipliği yapmıştır. Refik Halit'e göre büyük savaştan sonra Anadolu'nun güney topraklarını işgal eden ve 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'yla geri çekilmek zorunda kalan Fransız subaylar, Arap Birliği'ni kurmak isteyen Arap milliyetçileri, Osmanlı hanedanı üyeleri, Ermeni ve Kürt komiteleri bir anlamda Suriye'yi üs olarak kullanmışlardır. Öyle ki bu gruplardan Ermeni ve Kürt komiteler, İngilizler tarafından Türkiye aleyhine kullanılmıştır. İngilizler kimi Kürt ve Ermeni etnik kökenli kişileri bir araya getirerek Hoybun adında bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet Türkiye'ye karşı silahlı eylemlere girişmiştir. Suriye'deki bu muhaliflerin bazıları siyasetle uğraşmak suretiyle Türkiye'ye karşı tavır takınırken bazıları da kültürel faaliyetlere girişerek Türkiye'deki yeni rejimi tenkit etmeye çalışmışlardır. *Doğru Yol* gazetesi buna en güzel örneklerden biridir. Bu gazeteyi çıkaran Celal Kadri, Millî Mücadele'ye muhalif tutum takınıp daha sonradan Suriye'ye kaçanlardan biridir. Söz konusu gazetede Refik Halit de makaleler yazarak 1928'lere kadar yeni rejimi eleştirmiştir.

Refik Halit, 1920'li yıllarda her geçen gün çağdaşlaşan Türkiye'nin mühim gelişmeler kaydederek dünyada saygınlığını arttırmasını müteakip Cumhuriyet rejimini kabullenmiş, başta şapka ve harf inkılabı olmak üzere bir bütün hâlinde Türk inkılabını destekleyen yazılar kaleme almıştır. Yine 1930'lu yıllarda büyük bir siyasi sorun hâline gelen Hatay sorununun Türkiye lehine çözülebilmesi için gerek gazete makaleleriyle gerek Hataylı gençleri teşvik etmek suretiyle çaba sarf etmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransız mandası altında Suriye, büyük bir karışıklığa sürüklenmiş, ülkede adeta kabile savaşları yaşanmıştır. Bu dönemde büyük bir istikrarsızlık bu topraklara hâkim olmuştur. Suriye'yi mandası altında bulunduran Fransa, Ankara ve Lozan Antlaşması'na rağmen 1920'li yıllarda Türkiye'de tesis edilmeye çalışılan yeni yönetime kuşkuyla bakmış ve Türkiye hakkında istihbarat toplamaya çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Arap topraklarının Türk denetiminden çıkmasına rağmen Türk yönetim kültürü bu topraklarda yaşatılmaya devam etmiştir. Çünkü Fransa denetimindeki ülkede 1926-1928 yılları arasında Ahmet Nami Bey, 1932-1936 tarihleri arasında Mehmet Ali Bey, Cumhurbaşkanlığı vazifesini yürütmüşlerdir. Her iki zat da kadim dönemlerde Osmanlı eğitim sisteminden geçmişler ve Türk gelenekleriyle yetişmişlerdir. Dolayısıyla Cumhurbaşkanlıkları devrinde Suriye'de, Türk idare geleneğini yaşatmışlardır. Yine eski devirlerde İstanbul'da önemli vazifeler almış bazı şahısların Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra diğer Arap topraklarına giderek yöneticilik yaptığı ve bir anlamda eski gelenekleri yaşattıkları bilinmektedir. Aynı şekilde Osmanlı altın paraları 1938'lere kadar bu topraklarda ticari faaliyetlerde itibar edilen paralardan biri olmuştur. Özellikle Halep şehri ve civarında Türk örf, adet ve eğlence gelenekleri ciddi bir şekilde yaşatılmıştır.

Başlangıçta yapay bir devlet olarak Lübnan'ın temeli Fransızlar tarafından Suriye aleyhine atılmıştır. Öyle ki Lübnan Devleti'ni kurma fikri daha sonradan gelişim kaydetmiştir. Fransızlar, Suriye'nin bağımsızlığına karşılık, kurulması planlanan Lübnan Devleti'ni bir şantaj malzemesi olarak kullanmıştır. Suriye'den bağımsızlığına karşılık Lübnan'ı tanımaması istenmiştir. Nitekim 1926 ve 1934 yılında temeli atılan Lübnan, 1943 yılında resmen kurulmuştur.

Tarihî kökleri daha kadim dönemlere gitmekle birlikte I. Dünya Savaşı yılları ve sonraki zamanlarda Arapların, Türklere bakışı çoğunlukla olumsuzdur. Arap halklarının özellikle yöneticilerinde Türklere karşı eski geleneklerin de tesiriyle hasmane bir tutum vardır. Bunda Hatay meselesi başta olmak üzere İngiliz ve Fransızların Arap memleketlerinde Türkiye ve Türkler aleyhinde yaptıkları propagandanın tesirini aramak gerekmektedir. Suriye ve Lübnan toprakları etnik ve dini temelli kimlik taşıyan birçok kavimden oluşan kozmopolitik bir cennettir. Çünkü başta Yezidiler, Dürziler, Nesturiler, Asurlular, Maruniler, Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar olmak üzere bölgede birçok etnik grup bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu birbiriyle problem yaşamaktadır. Nitekim bu gruplardan bazıları ortaya çıkan siyasi, askerî ve ekonomik sıkıntılarının da etkisiyle Osmanlı devrinden itibaren göçmen kabul eden Güney Amerika ülkelerine gidip yerleşmişlerdir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararlar Kataloğu (BKKK).

BKKK/30.18.1.1/9.27.1.

BKKK/30.16.1.1/15.54.10.

BKKK/30.18.1.1/11.43.16.

II. Süreli Yayınlar

Vahdet, 18 Mart 1929.

III. Ansiklopediler

Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Cilt 2. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

IV. Kitaplar

AKTAŞ, Şerif, *Refik Halit Karay*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

EBCIOĞLU, Hikmet Münür, *Kendi Yazılarıyla Refik Halit*, Semih Lütüf Kitabevi, İstanbul, 1943.

EKİZ, Osman Nuri, *Refik Halit Karay (Hayatı ve Eserleri)*, Gökşin Yayınları, İstanbul, 1984.

ENGİN, H. Hüseyin, *Refik Halit Karay*, Engin Yayıncılık, İstanbul, 1997.

GENÇ, Hamdi; İ. Murat Bozkurt, "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)", *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 28, Sayı 1, İstanbul, 2010.

İMREN, Ali, *Refik Halit Karay (Hayatı ve Eserleri)*, Yeryüzü Yayınevi, Ankara, 2002.

KABAKLI, Ahmet, *Türk Edebiyatı III*, 11. Bs. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002.

- KARAER, Nihat, *Tam Bir Muhalif Refik Halit Karay*, Temel Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARAOŞMANOĞLU, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, haz. Atilla Özkırmı, 2. Bs. İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- Karay, Refik Halit, *2000 Yılın Sevgilisi*, İstanbul, İnkılap ve Aka Yayınevi, 1972.
- _____, *Bir İçim Su*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, *Bir Ömür Boyunca*, 2. Bs. İletişim Yayınevi, İstanbul, 1996.
- _____, *Bugünün Saraylısı*, İstanbul, İnkılap Yayınevi, 2002.
- _____, *Çete*, 3. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.].
- _____, *Deli*, 4. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.].
- _____, *Dişi Örümecek*, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1974.
- _____, *Dört Yapraklı Gonca*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- _____, *Gurbet Hikâyeleri*, 15. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.].
- _____, *Minelbab İlelmihrab (Mütareke Devri Anıları)*, 2. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1992.
- _____, *Sakin Aldanma, İnanma, Kanma*, 2. Bs. Semih Lütfi Yayınevi, İstanbul, [t.y.].
- _____, *Sürgün*, 7. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.
- _____, *Yer Altında Dünya Var*, 15. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, [t.y.].
- _____, *Yezidin Kızı*, 2. Bs. İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1992.
- KURDAKUL, Şükran, *Çağdaş Türk Edebiyatı II*, 4. Bs. Bilgi Yayınları, Ankara, 1994.
- SARI, Özgür, *Suriye'de Liberalleşme Hareketleri ve Sivil Toplum Örgütleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.
- ÜNAL, Yenal, *Yakın Dönem Türk Tarihinde Refik Halit Karay*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2013.
- YARDIM, Mehmet Nuri, *Refik Halit Karay (Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Eserlerinden Seçmeler)*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2002.

V. Makaleler

- AYTEPE, Oğuz, "Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı 58, Ekim 1998, ss. 50-55.
- BARDAKÇI, Murat, "Beşşar'ın Koltuğunun İlk Sahipleri, Yıldız Sarayından Yetişmiş Bu İki Osmanlı İdi", *Habertürk*, 01.07.2012.

HÜKÜM, Mehmet, "Refik Halid Karay'ın Ortadoğu ile İlgili Yazıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 28, Sayı 2, Temmuz 2018, ss. 109-124.

OKUR, Mehmet Akif, "Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye'de Fransız Mandası ", *Bilig*, Sayı 48, 2009, ss. 137-156.

YAVUZ, Resul, "The Meetings Between Faisal and Britain about The Sharing of Middle East During The Paris Peace Conference", *History Studies*, Volume 11, Issue 1, 2019, ss. 329-344.

VI. Tezler

ARSLANTAŞ, Bayram, *Refik Halit ve Millî Mücadele*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2003.

Geliş Tarihi : 18.01.2020
Kabul Tarihi: 24.08.2020

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XX/40 (2020-Bahar/Spring), ss. 107-148.

TÜRKÇE BİLMEZ MEHMED AĞA VAKASI VE YEMEN'DE MISIR ETKİSİ*

Durmuş AKALIN**

Öz

Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurmuş olduğu iktidar sadece Nil çevresi ile sınırlı kalmadı. Bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin yaşadığı zorluklardan da istifade ederek Suriye, Hicaz ve Sudan üzerine bir genişleme gösterdi. Yunan İsyanı sonrasında Osmanlı Devleti ile arasına soğukluk giren Mehmed Ali Paşa, nüfuzunu daha da arttırmak düşüncesiyle birçok defa Osmanlı Devleti ile karşı karşıya geldi. Bu dönemde dikkat çeken mücadelelerden biri de Hicaz ve çevresinde yaşandı. Bölgede Türkçe Bilmez olarak da isimlendirilen Mehmed Ağa, Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak Hicaz ve Yemen'de bir otorite tesis ettikten sonra Mehmed Ali Paşa ile karşı karşıya geldi. Birçok defa Mısır askerleri ile Türkçe Bilmez'e bağlı kuvvetler arasında şiddetli çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalar Cidde'ye de önemli oranda tesir etti ve Türkçe Bilmez Mehmed Ağa bu süre içinde çok sayıda Mısır gemisine el koydu. Hadiseler bu şekilde devam ederken Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekti. Bu nedenle Babıalı Mehmed Ağa lehine birtakım adımlar attı. Bu araştırma ile Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Hicaz ve Yemen'deki faaliyetleri takip edilecektir. Bunun yanı sıra Mısır'ın bölge üzerindeki nüfuzu ve Osmanlı Devleti'nin hadiseler karşısında takındığı tavır ortaya konmaya çalışılacaktır. Osmanlı Devleti'nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yaşadığı bu sıkıntılar Osmanlı Arşiv vesikalarından ve konuyla ilgili yapılmış araştırma ve inceleme eserlerden istifade edilerek irdelenmek istenmektedir. Aynı zamanda Türkçe Bilmez Vakası ve Mısır'ın bölgedeki faaliyetleri konusunda da kapsamlı bir çalışma ortaya konmak istenmiştir.

***Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Devleti, Mısır, Yemen, Hicaz, Türkçe Bilmez Mehmed Ağa.*

TURKCE BILMEZ MEHMED AGA CASE AND THE INFLUENCE OF EGYPT IN YEMEN

* Bu çalışma, 16-18 Kasım 2017 tarihinde II. Uluslararası Osmanlı Döneminde Yemen Sempozyumu'nda sunulan metnin tekrar gözden geçirilmesi ile üretilmiştir.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli, (dakalin@pau.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-7086-4651).

Abstract

The rule that Kavalalı Mehmed Ali Paşa had established in Egypt was not limited only to the Nile periphery. After a while, he also benefited from the difficulties that Ottoman Empire had been experiencing and made an expansion on Syria, Hejaz and Sudan. After the Greek Revolt, Mehmed Ali Paşa, who had disagreements with the Ottoman State, confronted with the Ottoman State several times with the consideration of increasing his influence further. . One of the striking struggles in this period took place in Hejaz and its environs. After establishing an authority in Hijaz and Yemen independent of the Ottoman State, Mehmed Aga, also known as Turkce Bilmez faced Mehmed Ali Pasha. There were violent clashes between Egyptian soldiers and forces of "Türkçe Bilmez" several times. These conflicts had a significant impact on Jeddah, and Turkce Bilmez Mehmed Aga confiscated many Egyptian ships during this period. As the incidents had been going on in this way, the activities of the Turkish Bilmez Mehmed Aga had attracted the attention of the Ottoman State. Therefore, Babiali took some steps in favor of him. This study aims to track the activities of Turkce Bilmez Mehmed Aga in Hejaz and Yemen as well as assert the influence of Egypt on the region and the attitude of Ottoman state against the incidents. These troubles, which the Ottoman State experienced with Kavalalı Mehmed Ali Paşa, will be explored through using the Ottoman Archives documents and secondary sources related to the subject. In addition, this study also aims to present a comprehensive study on Turkce Bilmez Case and the activities of Egypt in the region.

Keywords: Ottoman State, Egypt, Yemen, Hejaz, Turkce Bilmez Mehmed Aga.

Giriş

1517'de Memlûklüleri ortadan kaldırmak suretiyle Mısır'a sahip olan Osmanlı Devleti böylece Memlûklülere ait olan Kızıldeniz sahillerindeki topraklara da hâkim oldu. Bu kapsamda Hicaz, Osmanlı Devleti topraklarına dâhil edilmiş oldu.¹ Uzun bir dönem Mısır'ı ve etrafındaki geniş bir sahayı yöneten Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl başında Avrupa devletlerinin bölgeye duydukları yoğun ilgi ile karşı karşıya kaldı. Napolyon Bonapart'ın Mısır macerası ve ardından İngilizlerin İskenderiye teşebbüslerinin ardından bölgeye etki edecek yeni bir isim adından söz ettirmeye başladı. Bu isim Kavalalı Mehmed Ali Paşa oldu. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yükselişi ve Mısır'ın etrafındaki sahaya nüfuzunu yaymak istemesi dönemin siyasi ve askeri olaylarına damgasını vurdu. Mehmed Ali Paşa 1805'te Mısır'da vali olmasının ardından kuvvetini arttırmış ve dikkat çekmeye başlamıştı. Fakat paşanın valiliği elde etmesinin itici gücünü, Fransa'nın Mısır'ı işgali ve sonrasında Mısır'da yaşanan gelişmeler oluşturmuştu.² Söz konusu şartların kendisine sunduğu fırsatları iyi değerlendiren Mehmed Ali Paşa bölgenin en etkin ismi haline geldi.

1 Cengiz Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996, s. 1.

2 Özge Özkoç, *Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 50.

Valiliğinin ilk dönemlerinde II. Mahmud ile arasını açmak istemeyen Mehmed Ali Paşa, oğlu Tosun Paşa'yı Hicaz'a gönderdi. 1811'de başlatılan Hicaz seferinde herhangi bir başarı elde edemeyen Mısır ordusu 1812'den itibaren Mekke, Medine ve Cidde'de kontrolü ele almaya başladı. 1813'te de Mehmed Ali Paşa bu seferi yönetmek için bizzat bölgeye gitti ve 2 yıl kadar orada kaldı. 1815'de Vehhabiler ile Mehmed Ali Paşa kuvvetleri arasında yeniden çarpışmalar başladı ve 1 yıl sonra İbrahim Paşa Hicaz'a giderek Mekke, Medine ve Cidde'deki Vehhabi etkisini uzunca bir süreliğine ortadan kaldırdı. Osmanlı Devleti de 1816'da İbrahim Paşa'yı Cidde Valisi olarak atadı.³ Bu şekilde Mehmed Ali Paşa, Hicaz'a hâkim olduğu gibi Yemen'i de nüfuzu altına alacak önemli bir dayanak noktası elde etmiş oldu. Mehmed Ali Paşa, Mısır'da yaptığı yenilikler sayesinde kısa zamanda Mısır ordusunu 100.000 kişilik güçlü bir silahlı kuvvet haline getirdi.⁴

Vehhabiler bu dönemde önce Taif'i ve ardından Suud bin Abdülaziz himayesinde 1803'te Mekke'yi ele geçirmişlerdi. Mekke'yi almaları Vehhabilerin o zamana kadarki en büyük başarıları olmuştu. Ortaya çıkan durum ise Osmanlı Devleti'nin bütün Müslümanlar üzerindeki dini nüfuzuna indirilmiş ağır bir darbeydi. Suud bin Abdülaziz iki haftadan az kaldığı Mekke'de bir dizi düzenlemeler yapmıştır. İnançlarına aykırı olduğu gerekçesiyle Kâbe'de Hz. İbrahim'in makamından başka bütün kubbeli mezarları ve diğer ziyaret yerlerini yıktırıp tahrip ettirmiştir.⁵ Suud bin Abdülaziz'in Mekke'de az bir kuvvet bırakarak Medine'ye yönelmesini fırsat bilen Şerif Galip ve Cidde Valisi, kuvvetleriyle gelerek zayıf bir mukavemetten sonra Mekke'yi geri almışlardır. Vehhabiler bundan sonra Cidde'ye yönelmişler ve 1805'te Mekke'nin can damarı olan Cidde'yi muhasara ederek, hayli zarar verdikten sonra Mekke'yi tekrar kuşatmışlardır.⁶ Bu gelişmeler söz konusu dönemde Hicaz ve çevresinin epeyce zarar görmesine sebep olmuştur.

Mehmed Ali Paşa'nın başlangıçta Osmanlı Devleti ile arasında sorun yoktu. Hatta Arap Yarımadası'ndaki Vehhabi hadisesinde benzer kaygıyı taşıyordu. Bu nedenle Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne yardım ederek hem Mısır'daki konumunu güvence altına alıyor hem de Hicaz ve Yemen'e doğru yayılmak için ortaya çıkan fırsatları değerlendiriyordu. Bu yayılma faaliyeti

3 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 196-197; Özge Özkoç, *a.g.e.*, s. 91-92.

4 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 9; Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 26-27.

5 Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1998, 40-41.

6 Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, 45-46; Şinasi Altundağ, *a.g.e.*, s. 24-25; Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 196; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 76; Fatih Gencer, "İsyana Giden Yol, Anadolu'ya Açılan Kapı: Mehmet Ali Paşa'nın Akka'yı Ele Geçirmesi", *History Studies*, Vol. 7 Issue 1, 2015, s. 65; Sebahattin Samur, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) Sosyal Politikaları: Mısır ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi", *Bilimname*, XIII, 2007/2, s. 131.

de Osmanlı Devleti'nden alınan müsaadelerle meşru bir zemin kazanmıştı. Bu kapsamda 3 Ocak 1813'te Mehmed Ali Paşa, Süveyş iskelesine gemi nakledilmesini ve burada kayık imalının lazım olduğunu İstanbul'a bildirmiştir. Cidde iskelesinden Hint ve Yemen mallarıyla Süveyş'e gelen kayıklar kiralansa yeterlidir demektedir. Yine Süveyş'e gemi gelmediği ve Mekke Emiri'nin Hicaz üzerinden gidecek askerleri kabul etmediği gibi yüklü gemileri de Süveyş'e salıvermemektedir şeklinde şikâyetinde bulunmuştur. Gemi tedarikine ihtiyaç olduğundan hem Süveyş'te gemi imalatına ruhsat verilmesini hem de Süveyş'e gemilerin gönderilmesini İstanbul'dan talep etmiştir.⁷ Mehmed Ali Paşa'nın Süveyş'te gemi imal etmekle ilgili talebi Hicaz ve çevresindeki asayiş ve Vehabbi meselesiyle ilgili olduğu kadar Kızıldeniz'de ileride kurulacak hâkimiyet için de hayati bir rol oynayacaktır.

Osmanlı Devleti ve Mehmed Ali Paşa, Hicaz ile Yemen'deki aşiretlerin kontrolü ve sık sık çıkan isyanlar nedeniyle işbirliği halindeydi. Bu isyanlar Osmanlı Devleti'nin bölgedeki otoritesini sarstığı gibi Hicaz'ı da tehlikeye sokmaktaydı. Zaten Yemen'in dağlık kesimleri yarı göçebe Arap aşiretlerinin yurduydur.⁸ Bu nedenle Mısır kuvvetleri Yemen'e kadar uzanan bir sahada faaliyet gösteriyordu. Mehmed Ali Paşa bu dönemde Arap Yarımadası'nda elde ettiği başarıları sıklıkla İstanbul'a bildiriyordu. Örneğin 27 Mayıs 1815'te Yemen ile Hicaz hududundaki asi aşiretlerin tedip edildiklerini, reislerinin yakalandığını ve asi reislerden birisinin de başının kesildiğine dair İstanbul'u bilgilendirmiştir.⁹ Mehmed Ali Paşa'nın bu dönemde Kuzey Yemen'de en çok uğraştığı isim ise Şerif Ahmed bin Hamud olmuştur. Mehmed Ali Paşa, Şerif Ahmed bin Hamud'un kontrolündeki epeyce bir sahayı zapt etmiştir. 1 Nisan 1817'de zapt edilen Yemen'in doğu kısmının Matbah-ı Amire'ye¹⁰ yıllık vereceği kahve mukabilinde Yemen İmamı tasarrufuna geçirilmesi için Mehmed Ali Paşa, İstanbul'dan istekte bulunmuştur.¹¹ Bu istekle Mehmed Ali Paşa, San'a İmamı ile bir ittifak kurma gayretindeydi. Çünkü Yemen, Mısır'dan oldukça uzak olduğundan ve sık sık isyanlar görüldüğünden San'a İmamı ile iyi ilişkiler tesisi Mehmed Ali Paşa'ya oldukça büyük fırsatlar sunma imkânına sahipti.

Mehmed Ali Paşa'nın Yemen'e kadar nüfuz etmesinde en büyük avantaj, oğlu İbrahim Paşa'nın Cidde Valisi olmasıydı. İbrahim Paşa Vehhabiler ile uğraşarak bölgedeki Mısır nüfuzunun daha da yayılmasını sağlıyordu. Aynı zamanda geniş bir sahanın da güvenliğini üstleniyordu. Bu dönemde Vehhabiler ile yıpratıcı bir mücadele devam ediyordu. İbrahim Paşa, Vehhabiler

7 HAT. 343/19605 (29 Z. 1227).

8 Jane Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 32.

9 HAT. 342/19552 (17 C. 1230).

10 Saray mutfağı yerine kullanılan bir tabirdir. Bunun yerine Matbah-ı Hümayun da denilirdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB, İstanbul, 1993, s. 416.

11 HAT. 343/19618 (14 Ca. 1232).

ile yaptığı muharebeleri ve eksiklerini tamamlayınca mücadelesine devam edeceğini 27 Aralık 1817'deki yazısında belirttiği gibi, sık sık babası Mehmed Ali Paşa'ya söylüyordu.¹² Aynı şekilde Mehmed Ali Paşa da San'a İmamı'na tabi iken Suud'a dönen Yemen şeyhlerinden Hamud'un isyanı ve kendisiyle yapılan muharebe hakkında İstanbul'a mevcut bilgileri aktarıyordu (30 Nisan 1818).¹³ Bu bilgilendirmeler son derece önemliydi çünkü Osmanlı Devleti bu bölgedeki sorunların çözümünü Mısır'a havale ettiğinden işin layıkıyla yerine getirilmesi, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki iktidarını İstanbul'dan gelecek risklere karşı korunaklı hale getirmekteydi.

Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz ve Yemen taraflarındaki nüfuzunun yayılmasında Mekke Muhafızı Hasan Paşa ve daha sonra onun yerini alan Ahmed Paşa önemli bir rol üstlendiler. Zira üstlendikleri pozisyon, oğul İbrahim Paşa ve Mehmed Ali Paşa arasındaki koordinasyonu ve askeri birliklerin sevki gibi önemli konuları kapsıyordu. Bu kapsamda 4 Ekim 1818'de Mekke Muhafızı Hasan Paşa, Asir taraflarındaki gaileyi def etmek üzere hazırlık yaptığını ve İbrahim Paşa'nın ordusuna Mekke'den develerle erzak gönderdiğini Mehmed Ali Paşa'ya bildirmiştir.¹⁴ Bu desteklerin Yemen'in kuzeyinin kontrol altında tutulması için değeri büyüktü. Devam eden bölgeyi kontrol etme çabası içinde Yemen İmamı da Mısır ile iyi ilişkiler kurulmasından yanaydı. Bu işbirliği İmam'ın kontrol alanının genişlemesine katkı sağlayabilirdi. Bu nedenle 18 Ocak 1819'da Şerif Hamud'un zapt ettiği mahallerin elinden geri alınarak Yemen İmamı'na iade olunması için Yemen İmamı tarafından Arapça bir mektup Mehmed Ali Paşa'ya ulaştırılmıştır. Mehmed Ali Paşa da bu mektubu tercüme ederek İstanbul'a göndermiştir.¹⁵ Mehmed Ali Paşa'nın San'a İmamı ile yaptığı anlaşmada Hudeyde, Luhayye, Kunfuda ve Kamaran'ın geri alınması vardı ve bu yerlerin iadesi belli miktarda kahvenin Mehmed Ali Paşa aracılığıyla İstanbul'a gönderilmesi şartına bağlıydı. Bu vergi kabul edildi ve Yemen'in kısmi olarak Babialî'nin himayesine girdiği farz edildi. Bu anlaşmadan sonra da Mehmed Ali Paşa, İmamın işlerine pek karışmamayı tercih etti.¹⁶

Osmanlı Devleti açısından bu dönemde Hicaz ve Yemen taraflarında Mehmed Ali Paşa'nın söz sahibi olması bir sorun teşkil etmiyordu. Zira Vehhabiler gibi bir gücün bölgeyi kontrol altına alması, bölgede Osmanlı hâkimiyetini sarsabilecek bir boyuta varma ihtimali taşıdığından Mehmed Ali Paşa ile yapılan işbirliği Osmanlı Devleti'ne kazanımlar sunuyordu. Bunun

12 HAT. 343/19592 (17 S. 1233).

13 HAT. 342/19563 (23 C. 1233); J. B. Kelly, "Mehemet Ali's Expedition to the Persian Gulf 1837-1840, Part I, *Middle Eastern Studies*, Vol. 1, No. 4, Taylor&Francis, 1965, s. 352; M. Abir, "Modernisation, Reaction and Muhammad Ali's Empire", *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 3, Taylor&Francis, 1977, s. 297.

14 HAT. 343/19592E (3 Z. 1233).

15 HAT. 760/35941 (21 Ra. 1234).

16 Abdel Hamid el Batrik, "Mısır-Yemen Münasebetleri (1819-1840) ve İngilizlerin Kızıldeniz Politikasına Tesiri", Çev. M. Hanefi Kutluoğlu, *Political and Social Change in Egypt*, Neşr. P. M. Holt, Londra, 1968, s. 142.

için Mehmed Ali Paşa'nın gönderdiği yazılar memnuniyetle karşılanıyordu. Hatta faaliyetleri destekleniyordu.¹⁷ Osmanlı Devleti'nin verdiği bu destek ise Mehmed Ali Paşa'yı bölgedeki istekleri noktasında daha da teşvik edecekti.

Mehmed Ali Paşa'yı bölgede en çok kaygılandıran gelişme sık sık patlak veren isyanlar değildi. Onu asıl kaygılandıran İngilizlerin Yemen'e yerleşmesi ve kendi planlarını alt üst etme ihtimaliydi.¹⁸ Ortaya çıkan bazı hadiseler de Mehmed Ali Paşa'nın bu endişesini haklı çıkaracak istikamette ilerliyordu. 21 Kasım 1820'de Mehmed Ali Paşa, Yemen'le ilgili endişelerini İstanbul'a bildirmiş ve gönderdiği haberler Meşveret Meclisi'nde görüşülmüştür. Mehmed Ali Paşa gönderdiği yazısında, Moha'nın Yemen'in kilidi mesabesinde olduğunu belirtmiştir. Moha, bu derece önemli olduğundan İngiltere'nin o taraflarda bazı art niyetleri olduğunu beyan etmiştir. Bu konuda müsaade gösterilirse durumun mutlaka Osmanlı Devleti aleyhine olacağını ve büyük mahzurlar doğurmasının apaçık bir durum olduğunu söylemektedir. Ayrıca İngilizlere mukabele edilmesini ve buna dikkat edilmesinin farz olduğunu hatırlatmaktadır. Ancak düşmanca harekette bulunulmamasını fakat İngilizlerin Moha'yı zapt etmek niyetine karşı da dikkatli davranılmasını tavsiye etmektedir.¹⁹ Mehmed Ali Paşa aynı tarihte gönderdiği bir başka takirde de, Yemen İmamı'nın Moha'da bulunan İngiliz konsolosunu takdir ettiğini ve konsolosun kederinden öldüğünü haber vermiştir. Bunun üzerine İngilizler Hindistan'dan İngilizlerin şanına layık tavır elde etmek kastıyla ve yeniden konsolos ikamesi için Moha'ya bir kaptan göndermişlerdir. Yemen İmamı bu konsolosu da kabul etmeyip kaptanı kovmuştur. Kaptan ise Moha aleyhine olmak üzere bir takım gemilerle epeyce asker göndermiştir. Durum Mekke Muhafızı Ahmed Paşa'nın da malumudur. Ahmed Paşa ihtiyaten Ebu Ariş'e Hicaz'dan 25.000 Arap göndermiş ve birkaç sergerde tayin etmiştir. Bu noktada İngilizlerin bir olumsuz hareketi olursa ne şekilde hareket edileceği Sadaret'e sorulmuştur. Bu haberler Tatar Selim Ağa ile gönderilmiş cevabına göre hareket edileceği ifade edilmiştir.²⁰

Cidde Gümrük Müdürü Rüstem Ağa, meselenin Moha'daki yetkililerin İngilizlere karşı davranışları nedeniyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu sorunun İmam tarafından telafi edilmesini talep eden İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, bu nedenle 10 harp gemisini Moha'yı abluka etmek üzere göndermiştir. Bir Arap oradaki İngiliz iş hanında alıkonmuştur daha sonra da serbest bırakılmıştır. Han yağmalanırken hanın bekçisi, bir ticari geminin kaptanı ve bir miktar İngiliz yakalanmış ve kötü muameleye maruz kalmışlardır. İngilizler etkin bir sonuç alabilmek için bir İngiliz birliğinin gönderilmesine karar vermişler, İmam işleri

17 HAT. 345/19694 (15 B. 1234).

18 Durmuş Akalın, "Aden'in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz'de Aldığı Tedbirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 365.

19 HAT. 760/35925 (14 S. 1236); HAT. 345/19675 (07 R. 1236); Durmuş AKALIN, *a.g.m.*, XXIX/2, 2014, s. 361.

20 HAT. 760/35935 (14 S. 1236).

geciktirince de Moha bombalanmış ve istihkâmlar tahrip edilmiştir.²¹ Konuyla ilgili yine 16 Mart 1821’de Mehmed Ali Paşa, daha önce İngilizlerin Moha hakkındaki tasavvurları konusunda İstanbul’u bilgilendirdiğini söyleyerek bu defa bölgede bulunan Mekke Muhafızı Ahmed Paşa tarafından kendisine gönderilen bölgeyle ilgili havadisleri Arapçadan tercüme ederek İstanbul’a ulaştırdığını ifade etmektedir. Gönderdiği yazı İngilizlerin Moha’ya gemilerle asker gönderdikleri ve Moha’da ne şekilde muharebe ettikleri ile Moha halkıyla nasıl sulh olduğunu anlatmaktadır.²² Mehmed Ali Paşa Moha’ya İngilizlerin yerleşmesini asla kabul edilebilir bir durum olarak görmemekte ve Osmanlı Devleti’nden müsaade gelmeden Mekke Muhafızı Ahmed Paşa aracılığı ile gerekli tedbirleri almaktadır. Aynı şekilde İngiltere de Mehmed Ali Paşa’nın Basra Körfezi, Kızıldeniz’deki Hindistan yolunun güzergâhları, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen’de büyük hayaller peşinde olduğunu düşünmektedir.²³

Yemen’e İngilizlerin yerleşmesi Moha halkı ve Mehmed Ali Paşa’nın aldığı tedbirlerle önlenmişken bu defa bölgede yine bir isyan çıkmıştır. 17 Mart 1824 tarihli olarak Mehmed Ali Paşa’nın verdiği bilgilerde, Yemen tarafında Yam kabilesinden ortaya çıkan birinin Asir tarafına da sirayet ederek etrafına haylice adam topladığını, Mekke ve Medine taraflarındaki Araplara dahi tesir ettiğini haber vermiştir. Mehmed Ali Paşa, Asir tarafını kontrol etmek üzere 5.000 adam gönderildiğini söylemiştir. Bu iş için Mekke Muhafızı Ahmed Paşa dahi tüm maiyeti ve askerleriyle bu isyanı önlemek için uğraşmıştır. Ahmed Paşa bölgeye geldiğinde üzerlerine 50.000 kadar adamla gece hücum edildiğini ancak Ahmed Paşa’nın üzerlerine gelen eşkiyadan 1.000 kadarını yaraladıklarını ve 1.000 kadarını da öldürdüklerini haber vermiştir.²⁴ Mehmed Ali Paşa bölgedeki hareket tarzıyla Hicaz ve Yemen taraflarını hem Vehhabilere hem de İngilizlere ve bir yandan da içerden çıkan isyanlara karşı muhafaza etmektedir. Bunun yanında Osmanlı Devleti ile işbirliğini sürdürerek kendine meşru bir alan açmaktadır. Bu gayretleri de onu söz konusu dönem içinde bölgede başat güç haline getirmiştir.

1. Mehmed Ali Paşa’nın Osmanlı Devleti ile Arasının Açılması ve Türkçe Bilmez Mehmed Ağa

Osmanlı Devleti’nin Mehmed Ali Paşa ile arasının açılmasına Suriye’deki gelişmeler sebep oldu. Her ne kadar başka sorunlar mevcutsa da görünürdeki sebep, Mısır’dan kaçarak Sayda Valisi Abdullah Paşa’nın himayesine sığınan Mısırlı kaçakların iadesi talebine Mehmed Ali Paşa’nın olumlu bir yanıt alamamasıydı. Bunun üzerine 2 Kasım 1831’de İbrahim Paşa’nın komuta ettiği Mısır ordusu, Mehmed Ali Paşa’nın emriyle karadan ve denizden olmak üzere

21 Abdel Hamid el Batrik, *a.g.m.*, s. 143.

22 HAT. 1171/46316 (11 C. 1236).

23 J. B. Kelly, *a.g.m.*, s. 352.

24 HAT. 888/39270 (16 B. 1239); 888/39270A (16 B. 1239); 888/39270B (16 B. 1239).

Suriye'ye doğru harekete geçti.²⁵ Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa ile ilişkiler bozulunca Hicaz ve Yemen taraflarındaki Mısır varlığını yeniden gündemine almıştır. Daha önce bölgede mevcut olan risklerin azalması da Osmanlı Devleti'nin etkin tedbirler alma konusunda elini kuvvetlendirmiştir. 2 Temmuz 1831'de Osmanlı Devleti, Mısırlıların def edilmesi ve onları tenkil etmek üzere bölgedeki ilgili kişilere yazılar göndermiştir. Bu yazıların alındığına dair de bölgedeki bazı isimler İstanbul'a geri dönüşler yapmıştır.²⁶ Bu hareket tarzıyla Osmanlı Devleti bölgenin kontrolünü kendisi üstlenmiştir. İşbirliği için belli isimler ön plana çıkmıştır. Bölgenin kontrol altına alınması noktasındaki hareket merkezi ise Bağdat olmuştur. Bağdat Valisi Ali Paşa bu yönüyle epey bir faaliyete girişecektir. 26 Nisan 1832 tarihli bir yazıda, Mehmed Ali Paşa'ya karşı alınan tertibata dair fikirlerini açıklayan Bağdat Valisi'nin tedbirlerinin yerinde olduğu ve Şerif Abdülmuttalip ve Türk bin Suud'un Hicaz'a gönderilmesi gerektiği fikrinin ele alındığı belirtilmiştir. Bağdat Valisi, Mehmed Ali Paşa'nın gördüğü bunca lütfu rağmen girdiği hareket tarzını eleştirmekte ve Osmanlı Devleti tarafından alınacak tedbirlerle hak ettiği cezayı göreceğini ifade etmektedir. Şimdilik Bağdat tarafının tedbirinin Şerif Abdülmuttalip ile Türk bin Suud'un Hicaz'a gönderilmesinden ibaret olduğu belirtilmiştir.²⁷ Ancak bu tedbirlerle ilgili İstanbul'da görüşmeler yapılması gerekecektir.

1824'te Abdullah bin Suud'un oğullarından İmam Türki diye şöhret bulan, Türki bin Abdullah Ariz'den Deriyye'nin yakınındaki Riyad'a gelerek başına topladığı taraftarlarıyla İbrahim Paşa'nın bıraktığı temsilcileri buradan çıkartıp kendisini emir ilan etmiştir. Akabinde tamamıyla tahrip edilmiş olan Deriyye'yi yeniden inşa etmek yerine bugünkü Suud devletinin başkenti olan Riyad'ı merkez edinmiştir. 1830'a kadar biraz da Mısır'dan gönderilen memurların kabilelere karşı takındığı olumsuz tavırlardan istifade eden İmam Türki, Vehhabiler'in bir kısım eski müttefiklerini tekrar kendisine bağlamış ve onlardan eskiden olduğu gibi zekât almaya başlamıştır.²⁸ Osmanlı Devleti bu gelişmelerin önünü almak üzere bir dizi tedbiri devreye sokmuştur. Yapılan istişareler ve mütalaalar sonunda 26 Nisan 1832'de Bursa'da ikamet eden Şerif Abdülmuttalip'in Bağdat üzerinden Hicaz'a gönderilmesinin uygun olduğu ve Türk bin Suud'a Arapça bir mektup yazılması ele alınmıştır. Şerif Abdülmuttalip'in Hicaz'a gönderilmesi ve bunun yanında 30.000-40.000 askerle Şam havalisine asker sevk edilmesi de düşünülmüştür. Şerif Abdülmuttalip'in gönderilmesi ve Türk bin Suud'la mektuplaşılması yanında Hicaz ve Cidde tarafındaki Arapların da isyana teşvik edilmesi ile Mısır Valisi'ne bir gaile çıkarılacağı hesaplanmıştır. Ancak Bağdat Valisi, Türk bin Suud'un Hicaz tarafına gönderilmesinin uygun olup olmayacağını tekrar İstanbul'a sormuştur.

25 Özge Özkoç, *a.g.e.*, s. 97.

26 HAT. 352/198400 (21 N. 1247).

27 HAT. 555/27461 (Za. 1247).

28 Zekeriya Kurşun, *a.g.e.*, 57.

Uygun olursa kendisiyle bu hususta yazışma yapacağını ifade etmiştir.²⁹ Zaman içinde Türk bin Suud’un Hicaz’a gönderilecek olmasının bir takım mahzurları olacağı kanaati ağır basmış ve kendisiyle yazışmalar yapılarak ihtiyati bir tedbir olarak bekletilmesi fikri ağır basmıştır.

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın dikkat çekmesi ise Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa’nın arasının bozulduğu ilk evreye denk gelmiştir. 1 Eylül 1832’de İzmir’e gelen hacılardan Mehmed Ali Paşa’nın ahvali sorulmuştur. İlk etapta elde edilen bilgiler Rodos’tan sekiz günde İzmir Limanı’na gelmiş olan Dimitri adlı kaptan aracılığıyla. Bu geminin içinde Manisa ve İzmir’den bir miktar hacı vardır. Bunlar hemen çağırılmış ve olan biten hadiseler kendilerine sorulmuştur. İçlerinde İzmir mektep hocası olan Mustafa Efendi’den bazı malumatlar alınmıştır. Kendisi Hicaz tarafından Mısır’a ve oradan da İskenderiye üzerinden gemiye binmiştir. Mustafa Efendi, İskenderiye’de Mehmed Ali Paşa hakkında konuşulmadığını ancak yaptırmakta olduğu gemileri arada sırada gelip ziyaret ettiğini ve İskenderiye’de kaldığını söylemiştir. Yine Mekke’de 3.000 adam ile Türkçe Bilmez’in hacıları Arafat’a çıkardığını söylemiştir. Ardından Mekke’de Hurşit Bey ile aralarında sorun çıktığı ve muharebe edildiğini söylemiştir. Her iki taraftan 1.300’den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Mustafa Efendi, Mekke’den hareketlerinden 3 gün sonra duydukları habere göre Mekke’ye Mısır’dan başka birinin geldiğini ifade etmiştir. Bunun yanında Dimitri adlı kaptan Rodos’ta iken Osmanlı Devleti’ne ait 6 adet zahire yüklü geminin kendisinin hareketinden 10 gün önce Rodos’a geldiğini söylemiştir. Osmanlı donanmasının Kıbrıs sularında olup muharebe olmadığını yine Osmanlı donanmasının bir kısmının Şam kıyılarında gezmekte olduğunu Rodos’a gelen diğer kaptanlardan duymuştur. Bu bilgileri İzmir İhtisap Nazırı Tahir Bey, hemen İstanbul’a göndermiştir.³⁰

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın Mısır kuvvetlerine karşı durması ve mücadelesi Osmanlı Devleti’nin dikkatini çekmiştir. Bu nedenle kendisinin devlet hizmetinde olması kanaati ağır basmıştır. 10 Ekim 1832 tarihli bir yazışmada, şimdilik Mekke Muhafızlığı ile Cidde Mütesellimliği uhdesine ihale buyurulan Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’ya ve o havalilerde bulunan Mısır askeri zabitlerinin elde edilme çalışmaları için üç kıta emir gönderilmiştir. Bu konuda gerekli tembihler ve tedbirleri içeren ve Hicaz tarafındaki şeriflerle diğer Arapların şeyhlerine İstanbul’dan münasip mektuplar yazılması düşünülmüştür. Yine gönderilecek adamın Bağdat üzerinden gitmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde hareket edilmesini Bağdat Valisi Ali Paşa önermiştir. Yine Osmanlı Devleti’ne sadakatle hizmet edenler hakkında ne şekilde ihsanda bulunulacağı üzerinde mütalaa edilmiştir. Bu işleri görmek üzere Şeyh Salim Efendi gönderilecektir. Şeyh Salim Efendi de 28 Eylül 1832’de Bağdat’tan yola çıkmıştır. Yolda dikkatli olması ve gayretli hareket etmesi kendisine tembih olunmuştur. Şeyh Salim

29 HAT. 555/27461A (Za. 1247).

30 HAT. 362/20129 (R. 1248).

Efendi'nin emniyet içinde gidebilmesi için Türk Bin Suud'a yazı gönderilmiş, bunun üzerine Türk bin Suud da Şeyh Salim Efendi yanına adamlar vermiştir. Şeyh Salim Efendi bu şekilde şerifler ve Arap şeyhleriyle Türkçe Bilmez'e götürmesi gereken mektupları iletacaktır. Bağdat Valisi Ali Paşa bu sırada daha önce Mısır tarafından gelen adamını gizlice Şam üzerinden Hicaz'a göndermiştir. Yakın bir tarihte ise Mekke tarafından ve tabiiilerden Elmas Ağa, Şam yoluyla gelerek Mekke hadiselerinin vukuu sırasında o mahalde bulunmuştur. Söz konusu hadiseyi kendisi müşahede etmiştir. Elmas Ağa bölgede iken Türkçe Bilmez Mehmed Ağa, Mekke ile Cidde arasında yer alan Hadde adlı mahalle ordusunu kurmuştur. O havalide bulunan şerifler ve Arap şeyhlerin birçoğu ağa ile ortak hareket ederek gerektiği üzere icrası lazım gelen muavenette kudretlice durmuşlardır. Ali Paşa'nın adamı buradan hareketle Yenbu iskelesine vardığında harekete geçen Türkçe Bilmez, Mekke'yi zapt etmiştir. Diğer Mısır askerlerinin çoğunu da imha etmiştir. Geri kalanlar ise kaleye firar etmiştir. Kale haricinde Mısır askerinden kimse kalmamış ve kale tarafına dahi herhangi bir kimsenin varması yasaklanmıştır. Bu suretle Mısır askerlerinden kalenin dahi alınacağı düşüncesi ortaya çıkmıştır.³¹

8 Aralık 1832'de ise Cidde'de olan Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Cidde ve Mekke'deki Mısır memurlarını bölgeden uzaklaştırdığı haberleri birbirini müteakip bölgeden gelen hacıların ifadelerinden anlaşılmıştır. Çöl üzerinden Bağdat'a gitmiş olan Hacı Osman Ağa'nın ifadesine göre Sabık Mısır Valisi,³² Osmanlı Devleti'ne muhalefet edince Türkçe Bilmez, Cidde'de bulunan Mısır memurlarının tamamını Cidde'den uzaklaştırmıştır. Cidde'yi kendi tasarrufu altına almak istemiş ve Mısır tarafından Cidde'de olan 22 gemiyi dahi tüm alet edevatı ve mühimmatıyla zapt edip Mekke'ye gelmiştir. Mekke Muhafızı bulunan Hurşit Bey'i Yenbu tarafına sürerek 200 kadar nizamiye askeriyile Mekke'de bulunan nizamiye askerlerinin başı İsmail Bey ile dahi vuruşmaya niyetlenmiştir. Ancak Mekke'de vuruşma olmaması ahali tarafından istirham edilince diğer askerlerini toplayarak Cidde'ye geri dönmüştür. Mısır tarafından epeyce asker ile Mirimirandan³³ Ahmed Paşa'nın gelmekte olduğu şayiası rivayet olunca zapt eylediği gemilere binerek Yemen tarafına çekilmiştir. Söz konusu Ahmed Paşa 200 kadar adam ile Mekke'ye savuşmuş olup Türkçe Bilmez ne zaman isterse Cidde ve Mekke'yi ele geçirmeye muktedirdir. Medine'de dahi Muhafız Süleyman Ağa ve sergerdelerden İsa Ağa ve Kerim Ağa 300 kadar askerle sekban başı Tekfur Dağlı Küçük Mehmed Ağa da 300 kadar adamıyla durmaktadır. Yine Prizreli Zebir Ağa 100 kadar neferiyle ve iç kalede Kolcu Başlı Laz Hacı İbrahim Ağa 100 kadar topçu neferiyle ve Hazine vekili Babadağlı Mustafa Efendi kendine tabi adamlarıyla ikamet etmektedirler. Medine halkının

31 HAT. 391/20768 (Ca. 1248).

32 Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan bahsedilmektedir. Kendisi Osmanlı Devleti tarafından tanınmadığından bu şekilde ifade edilmiş olmalıdır.

33 Mülki rütbelerden birinin adıdır. Beylerbeyi demektir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB, İstanbul, 1993, s. 545.

dahi Osmanlı Devleti’nden bir memur ve iane gelmesi durumunda içlerinde olan Mısırlıları uzaklaştırıp kovacakları açıktır. Bu defa Basra’da olan ve Bağdat’ta meskûn İngiltere konsolosu tarafından gelen kâğıtta yazıldığı üzere söz konusu rivayetler tasdik edilmiştir. Arapça ibareli bir kâğıt da bölgeden Sadaret’e ulaştırılmıştır. Bu esnada Cidde Mütesellimliği ve Mekke Muhafızlığı ile Medine’nin nezareti Türkçe Bilmez uhdesine ihale buyurulmuştur. Bu noktada Mekke şerifi Abdülmuttalip’in adamı, Şeyh Salih ve Tırnovalı Hacı Ömer Ağa ile İstanbul’a gelmiştir. Türkçe Bilmez’in gemiler ile deniz tarafında olduğu doğru bir haber olduğundan derhal adı geçen Hacı Ömer Ağa Basra tarafından denizden ve Şeyh Salim Cebel-i Şems üzerinden karadan görev mahallerine gönderilmiştir. Gerekli olan araçlar ve bilgilendirmeler Türkçe Bilmez tarafına yazılmıştır. Türkçe Bilmez’in Osmanlı Devleti tarafından memuriyeti ve kendileriyle çarpışmayıp Türkçe Bilmez’e tabi olmaları Medine’deki sergerde ve memurlara Osmanlı Devleti tarafından haber verilmiştir. Gerektiğinde açıklanmak üzere Medine’den gelmiş olan Hacı Osman Ağa’ya bu yazılar muhataplarına iletmek üzere verilmiştir. Hacı Osman Ağa, Arap kıyafetiyle çöl üzerinden Şeyhül Harem³⁴ Muhafızı İsa Ağa tarafına gönderilmiştir. Durum tekrar Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’ya dahi yazıyla bildirilecektir. Mekke ve Medine’de olan memurların mümkün olur ise kazanılması ve çatışma olmaması ihtar edilmiştir. Bu gelişmeler Yemen taraflarının da yakında bir şekilde kontrol altına alınacağına dair Osmanlı Devleti’nde olumlu bir kanaat oluşturmuştur.³⁵ Tüm bu gelişmeler olurken Osmanlı Devleti bir yandan da İbrahim Paşa’nın hareketlerini takip altına almıştır.³⁶

Zaman zaman Bağdat tarafında çıkan karışıklıklar dikkatleri dağıtmıştır. Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa’yı Şerif Abdülmuttalip ve Bağdat Valisi ile sıkı bir takibe almak için gayret göstermiştir. Nisan-Mayıs 1833 tarihli yazışmalardan malum olduğu üzere Mekke Şerifi Abdülmuttalip tarafından daha önce gönderilen ve padişaha iletilen yazılar müzakere olunmuştur. Babiali’de yapılan mecliste şerifin söz konusu tahriratı okunmuştur. Şerifin daha önce gönderdiği tahriratında kendisi tarafından Vehhabi Şeyhi Türk bin Suud’a ve bazı Arap şeyhlerine mektuplar yazılması ve Osmanlı Devleti tarafından dahi Hicaz’da bulunan şeriflere bazı ahvalden ötürü gerekli hususlarda bilgilendirme yapılmıştır. Yine Mekke ve Medine ile Cidde taraflarında bulunan Mısır askerlerinin zabitlerinin elde edilmesi ve bundan başka Cidde tarafında Osmanlı Devleti’ne sadakatle hizmet etmekte olduğu rivayet edilen nefer binbaşlarından Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın elde edilmesi konusunda başka emirler sadır olursa Şeyhülislam ile Bağdat tarafına gönderilmesi düşünülmüştür. Yine Türkçe Bilmez’in gümrüğü elde etmesi için

34 Harem-i şerifte (Mekke’de) halife tarafından memur bulunan zat hakkında kullanılır bir tabirdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt III, MEB, İstanbul, 1993, s. 347.

35 HAT. 349/19799.

36 HAT. 352/1984B.

şimdilik Cidde Mütesellimliği ile Mekke Muhafızlığı'nın uhdesine verilmesi üzerinde durulmuştur. Bu hususlara karar verildiğinde aleyhte davranılmazsa olumlu sonuçlar alınabilecektir. Ayrıca Mısırlılara muhalif askerler ve zabıtlere fermanlar gönderilmesi Osmanlı Devleti tarafından bir yol olarak görülmüştür. Hatta bu noktada Serasker tarafından bile destek olunacağı ve mektup yazılarak güvenilir bir müstem³⁷ gemisiyle gönderilmiştir. Söz konusu mektubun Türkçe Bilmez'e ulaşması takdirinde maslahat hâsıl olacaktır. Arap şeyhlerine dahi şerif tarafından bu şekilde mektuplar gönderilmesi ve işbu fermanların mahalline ulaşmasına Türk bin Suud'un vasıta kılınmasında bir mahzur olmayacağı aşikâr olarak görülmüştür. Fakat bu önemli maddede Vehhabilerin Haremeyn'e girmesi ve istihdamı birçok mahzura sebep olabileceğinden bunun üzerine devam eden mütalaalardan da bahsedilmiştir. Çünkü Vehhabilerin Haremeyn hakkında daha önce meydana gelen hareketlerinden dolayı tekrar Haremeyn'e girmeleri uygun düşmemektedir. Belki ileride bunların da yeniden bir gaile olması mümkün olduğundan Mekke ve Hicaz taraflarında ise başka başka başarılı Arap kabileleri olduğundan işbu Vehhabi askerinin istihdamı yerinde bulunmamıştır. Bunların işe karıştırılmamasında Osmanlı Devleti adına fayda görülmüştür. Bu nedenle gerekli olan Arap şeyhlerine mektuplar yazılması, buna karşılık Vehhabi Şeyhi Türk bin Suud'un elde başka bir iş üzerine tutulması daha akıllıca kabul edilmiştir. Kendisine bu suretle münasip bir mektup yazılması için Şerif Abdülmuttalip'e haber verilmiştir. Haremeyn'de bulunan şeriflere ve Mısır askerleri sergerdelerine dahi nasihatler yapılması ve gerekli emirler verilmesi istenmiştir. Türkçe Bilmez dahi gerek Şerif Abdülmuttalip'in yazılarında ve gerek diğer bazı taraftan rivayet olunduğuna göre Mısır tarafıyla bozuşup Osmanlı Devleti tarafında olduğundan alınan kararların mevcut halinin yerinde olduğu görüşü ağır basmıştır. Etraftaki Arap kabilelerin Türkçe Bilmez tarafına meyliyle onun bir iş görebilmesi mümkün gibi durmaktadır. Daha önce yazıldığı üzere kendisine mektup gönderildiğinden şimdi dahi o suretle kendisine ferman gönderilmesinde bir mahzur yoktur. Belki maslahata ulaşmak için Şerif Abdülmuttalip'in Şeyhülislam Efendi'nin emirlerini almak üzere İstanbul'a bir adam göndermesi üzerinde durulmuştur. Harcırahının İstanbul tarafından verilmesi mümkün olup bu tekliften ise elde edilecek maksat ve hızlı hareket için ordu hazinesinden harcırahın karşılanması münasip görünmüştür. Durumun Osmanlı ordu kaymakamı Rauf Paşa'ya yazılması ve zikrolunan emirlerin ve tahriratın şeyhe verilmesiyle bunun Bağdat üzerinden yapılması ve bu iş için Bağdat Valisi'ne haber gönderilmesi gerekmiştir. Şerif Abdülmuttalip'e gönderilecek haberler için hızlı davranılması ve aradan çok zaman geçecek olmasından dolayı Türkçe Bilmez ve Mısır kuvvetlerinin uyuşma ihtimali de göz önünde tutularak hareket edilmesi tavsiye edilmiştir.³⁸

37 Osmanlı Devleti'nde oturmasına ve iş yapmasına müsaade edilen yabancı uyruklu kimselerdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB, İstanbul, 1993, s. 631.

38 HAT. 356/19981.

Osmanlı Devleti Hicaz tarafında Mısır kuvvetlerine karşı bir denge oluşturmaya çalışırken İbrahim Paşa dikkat çeken bir güç olarak durmaktadır. Osmanlı Devleti'ni zor duruma sokan İbrahim Paşa ile ilgili olarak da Osmanlı birliklerinden haberler devamlı olarak gelmektedir. 1833'te Osmanlı Ordu kaymakamı Rauf Paşa'dan gelen tahriratta Konya istihkâmlarının durumu arz edilmiştir. Mısır ordusunun taarruzlarında müdafaa noksanları olduğu, bu yüzden 3 günden fazla mukabele edemeyecekleri ve gönderilecek mühimmatla ilgili bilgiler verilmiştir. Yine Şerif Abdülmuttalip'ten gelen bilgilere göre Hicaz havalisinin Mısır ordusundan kurtulmasının kolay olduğu beyan edilmiştir.³⁹ Osmanlı Devleti'nin Hicaz tarafındaki durumu Mehmed Ali Paşa'nın aleyhine görmesinde Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın pozisyonu önemli bir rol oynamıştır. Onun daha önce Mısır kuvvetleri karşısında başarılı olması Mısır'ı daha fazla zorlayarak belli bir noktaya gelinebileceği şeklinde Osmanlı Devleti'nde bir kanaate yol açmıştır.

Gelişmeler karşısında Türkçe Bilmez kritik bir konuma yükselmiştir. Nisan-Mayıs 1833 tarihli yazışmalarda Cidde'de Binbaşı Türkçe Bilmez ve başkalarının Mehmed Ali Paşa idaresini tanımayıp padişaha sadakat ettikleri ve Cidde ahvalinin Mısır'ın aleyhine olduğu şeklinde haberler gelmiştir. Bu haberler Mekke şeriflerinden Salih bin Said ile Muhammed bin Mübarek'in ifadelerinden anlaşılmıştır. Mekke şeriflerinden Şerif Salih bin Şerif Said ve Şerif Muhammed bin Şerif Mübarek, Zevi Berakat kabilesinden olup geçen 25 Nisan 1833 günü Mekke'den çıkarak bu tarafa geldikleri esnada bazı hadiselerle tanık olmuşlardır. Bu isimler Muhafız Hurşit Bey ve Cidde askerleri başbuğu Binbaşı Arnavut Elhac Zeynettin Ağa, Türkçe Bilmez Mehmed Ağa, Binbaşı Ali Ağa ve Pekmezci oğlu ile diğer delilbaşı⁴⁰ Kürt Ali Ağa adlı kimseleri görmüşlerdir. Adı geçen ağalar Mehmed Ali Paşa'dan ayrılmak istediklerini ve 24 aylık maaşlarının ödenmesini talep etmişlerdir. Bunların esnafa külliyetli borçları olduğundan adı geçen Zeynettin Ağa askerleri ile gelip Mısır memurlarına şikâyetle bulununca Mısır memurları tarafından kendilerine "*sizler Mehmed Ali Paşa hazinesinden 24 aylık matlup ediyorsunuz aylık ancak nizam askeri içindir. Başıbozuk için değildir eğer sizler dahi nizamâ dâhil olur iseniz şimdiden sonra sizlere de ulufe verilir yoksa talep ettiğiniz 24 aylık lağvolmuştur verilmez. Cidde'den taşraya çıkın*" diye ret cevabı verilmiştir. Onlar dahi "*çıkmayız*" diye fesada niyetlenmişlerdir. Arada epey kargaşa olup Mekke'den Cidde'ye gelmişler ve Cidde Muhafızı ile gümrükçüyü Cidde'den çıkarıp uzaklaştırarak Cidde Kalesi'ni zapt etmişlerdir. Mehmed Ali Paşa'nın mevcut bulunan mühimmat, zahire ve hazinesini ele geçirmişlerdir. Şaban ayının 14. günü Mekke Muhafızı tüm tabileriyle adı geçen Türkçe Bilmez ve diğerlerinin üzerlerine varınca mukabele ve vuruşma olmuştur. Mekke Muhafızı mağlup olmuş ve Sabık Mekke

39 HAT. 367/20257 (Z. 1248).

40 Tanzimat'tan evvel vezir dairelerinin muhafız ve muharip olarak kullanılan iki kısmından bir kısmını teşkil eden süvari efradının başlarına verilen addır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I, MEB, İstanbul, 1993, s. 422.

Emiri Şerif Muhammed bin Avn tek başına olarak Cidde'ye girip aralarında sulh etmek üzere iken o vakit Mehmed Ali Paşa tarafından Prizrenli Hasan Ağa adlı kimse bir miktar hazine ve mektup ile adı geçen Mekke Muhafızı'na gelmiştir. Asi ağalar, Hasan Ağa'yı ve yanında olan hazineyi dahi zapt etmişlerdir. Hasan Ağa'yı Cidde'den çıkararak ve tenkil ederek Şerif Avn'e *"şimdiden sonra Cidde Kalesi'ni zapt ederiz padişahımızın kalesini kimseye vermeyiz ve cümlemiz şevketli padişahımızın uğurunda Cidde'nin içinde nüfus-ı telef ederiz bizim işimize karışmayasız varıp Mekke'ye gidesiz zira Mehmed Ali fermanlıdır bizim dahi böylece malumumuz olmuştur"* demişlerdir. Ardından Yemen tüccarı ve cümlesinin ayanı Eşşeyh Farac Salah ve Şeyh Abdullah Bagalef ve Şeyh Muhammed Ubud ve Şeyh Ali Sultan Namun adlı kimseler bir araya toplanmışlardır. Başbuğları ve başkaları ile müşavere ve müzakere etmişlerdir. Ardından *"bizim evlad ve eyyallerimiz ve emval ve emlaklarımız ve ırzımız bu memlekette ve sizler yarın firar edersiz veyahut Cidde Kalesi'ni padişahımızın adamlarına teslim edersiz böyle olmadan ise bizler dahi hemen eyyal ve evladçıklarımızla burayı terk edip Yemen tarafına azimet edelim"* diye konuşmuşlardır. Onlar da *"cümlemiz bir uğurdan telef-i nüfus oluruz ve sizlere her ne iktiza eder ise iane ve yardım ederiz"* deyip anlaşmışlardır. Cidde ahalisinin önde gelenleri de kalpten bunu desteklemişlerdir. Cidde Kalesi'nde erzak vesaire epeyce olduğu ve Cidde'nin içinden adı geçen reislerin ihracı için Muhafız Hurşit Bey 10.000 askerle üzerlerine hücum etmiştir. Bunun üzerine kaleden top ve humbara atılarak epeyce asker telef olmuştur. Ardından yine Mekke'ye firar etmiştir. Türkçe Bilmez ve diğer ağalar gerek şerifler ve gerek Araplardan epeyce asker istediklerinde *"sizin maiyetinize biz karışmayız ve biz nefer vermeyiz"* diye cevap vermişlerdir. Bunun üzerine asi ağalar Arap şeyhlerine ve diğer büyük şeriflerin kabilelerine *"Hurşit sizden asker ister ise bir nefer vermeyesiz"* diye tembih etmişlerdir. Bu isteklerini de mektupla bildirmişlerdir. Onlar da *"vermeyiz ve verecek dahi değiliz"* deyip muhabere etmişlerdir. Yine adı geçen Hurşit Bey bu sıralarda Mekke'nin hanelerini ve dükkânlarını yazıp deftere almıştır. Her bir mahalleye birer muhtar atamıştır. Mekke ahali, ulema ve şeriflerin cümlesini toplamıştır *"bundan böyle beher sene salyane vereceksiniz eğer ki salyane vermez iseniz nizam askeri vereceksiniz"* diye Mehmed Ali Paşa'dan gelen emri anlatmıştır. Onlar da *"bizler öteden beri devlet-i aliyeye fukarasından olup ancak devlet-i aliyeye sadakasıyla yaşıyoruz"* diye cevap vermişlerdir. Bu şekilde Mısır'ın taleplerini gerçekleştirmek istememişlerdir.⁴¹

Bu sırada Aşağı Mısır'da ve İskenderiye çevresinde işe yarar kimse bırakılmayıp ihtiyarlar dışında herkes askerlik görevine tabi tutulmuştur. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti tarafından fermanlı olduğundan ve asi kabul edildiğinden Mısır'da Kaymakam Habib adlı kişi yanına topladığı 50-60 kadar adamla önüne geleni asker olmaya zorlamaktadır. Hem Mısır hem de İskenderiye ahali dükkânlarını kapatıp hanelerine çekilmişlerdir. Bunlar evlerinde padişah adına dua etmektedirler. Ayrıca gizlice silah tedarikinde

41 HAT. 416/21520 (Z. 1248).

bulunmaktadırlar. Bu sırada Kaymakam Habib Efendi, Mısır ulemasını yanına toplayıp Mehmed Ali Paşa’nın Haremeyn için ihsanlarda bulunduğundan “bundan böyle Cuma ve sair vakitlerde padişaha dua etmeyesiniz” demiştir. Bunun üzerine de cümle ulema “her birimiz telef-i nüfus ederiz padişahımıza dua etmemeyi kabul etmeyiz” diye cevap vermişlerdir. Bu şekilde ifadelerden sonra bunu kabul etmeyen ulemanın aylıkları kesilmiş kabul edenlerin aylıkları verilmeye devam etmiştir. Bu gelişmeler devam ederken İskenderiye’de oturan yabancı devletlerin balyozları Mehmed Ali Paşa’nın yanına varmışlardır. Kendileri “kalelere ve tabyalara tekrar metanet verildiğinden bahisle sen devlet-i aliyye ile burada muharebe mi edeceksin? Burada muharebe olmaz zira bizim eyyal ve evlatlarımız ve mal ve emlaklarımız var eğer muharebe murat edersen İskenderiye’den hariç mahalde muharebe edesiz” demeleri üzerine Mehmed Ali Paşa donanmasını 3 saat mesafe ötede bir mahalle göndermiştir. Yine 5 kapak ve sair ufak tefek toplam 25 tekne İskenderiye yakınlarına gelip gitmektedir.⁴² Söz konusu gelişmeler ve Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın varlığı, Mehmed Ali Paşa’nın Yemen’e uzanmasının da gerekçelerinden biri olmuştur.⁴³

Hicaz’dan gelen haberler göstermektedir ki Mekke ile Cidde taraflarında Mısır ve Osmanlı Devleti’ne yakın ağalar arasında ciddi bir sürtüşme vardır. Bu sürtüşmenin kaynağı ağaların baştan beri Osmanlı Devleti yanında durmalarından ziyade Mehmed Ali Paşa’nın sert ve merkezîyetçi emirlerinden ileri gelmektedir. Bölge ahalesinin asker veya vergi vermeye zorlanması ve bölgedeki başıbozuk askerlerin nizam askeri olarak istihdam edilmek istenmeleri meselelerin büyümesinde kilit nokta olmuştur. Haliyle bu şekildeki hareketler de hem Hicaz ve çevresindeki ağaların bir bölümünü hem de ahaliyi Osmanlı Devleti’nden yana bir tercihte bulunmaya itmiştir. Bu sırada Şerif Abdülmuttalip’e Mısır’dan bilgiler gelmeye devam etmiştir. O da elde ettiği bilgileri ve Hicaz’da olup biten hadiseleri İstanbul’a aktarmaya devam etmiştir.⁴⁴ Zaten bu dönemde bölgede dikkat çeken iki isimden biri Şerif Muhammed bin Avn diğeri de Şerif Abdülmuttalip’tir.⁴⁵

Osmanlı Devleti’nin başka haber kaynakları da vardır. Örneğin Mısır’da oturan Yemen baş tüccarı bulunan Şeyh Muhammed bunlardan biridir. Kendisi tarafından 26 Kasım 1832’de İstanbul’a Arapça bir mektup gönderilmiştir. Mektubunda, Mısır Valisi, bundan önce İskenderiye’den hareket ederek Mısır’ın içine gitmiştir. Bu sırada Haremeyn tarafından gelen yazıları getiren bir tatar kendisine ulaşmıştır. Gelen yazının içeriğinde daha önce Yemen’e firar etmiş olan Türkçe Bilmez ve Arif Ali Ağa bu defa etrafına epeyce asker toplayarak Haremeyn etrafına gelmiştir. Mehmed Ali Paşa yarısı süvari yarısı piyade olmak üzere 16.000 nizam askeri tertip ederek Yeğeni Ahmed Paşa’yı memur

42 HAT. 416/21520 (Z. 1248).

43 İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılışında Yemen İşyanları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 51-52.

44 HAT. 682/33207 (Z. 1248).

45 M. Abir, *a.g.m.*, s. 299.

etmiştir. Süveyş tarafında mevcut olan tüccar gemilerini de kiralayarak zahire, mühimmat ve asker bindirerek göndereceğini ilan etmiştir.⁴⁶ Bu şekilde İstanbul'a ulaşan bilgilerle Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti tarafından yakından takip edilmektedir. Hicaz da ise mevzu genel olarak Türkçe Bilmez üzerinedir.

Türkçe Bilmez üzerine daha sonraları yazılar yazan isimlerden biri olan Abdel Hamid el Batrık Türkçe Bilmez hadisesini şöyle tarif etmektedir: Türkçe Bilmez'in varlığı Yemen üzerine yapılacak seferin zeminini oluşturmuştur. Suriye harbinin Mehmed Ali'yi mali açıdan sıkıntıya düşürdüğü ve başıbozuk askerlerin maaşlarının ödenemediği bu süreçte, Mehmed Ağa 1832'de Cidde'de bir isyan başlatmıştır. Bu sırada Bağdat Valisi tarafından teşvik edilmiştir. Hicaz tarafındaki Mehmed Ağa ve diğer sergerdeler yine bu arada Suriye'deki Mısır askerlerinin mağlup olduklarına dair bir mektup almışlardır. Türkçe Bilmez, Mehmed Ali Paşa'nın artık gerileyeceğini ve padişaha sadakat ederse Cidde Valisi olabileceğini hesap etmiştir. Cidde'de Mısır gemilerini ve mallarını zapt etmiş ve Mekke'ye saldırmak için hazırlanmıştır. Ancak üstün Mısır kuvvetlerince Cidde'ye çekilmeye zorlanmıştır. Mekke'den gelen Mısır kuvvetlerine karşı Cidde'yi elinde tutamayacağını anlayınca Yemen'e çekilmiştir.⁴⁷

Güneye doğru ilerlerken Hudeyde'yi kuşatmış ve kasaba teslim olmuştur. Burada 400 askerlik bir garnizon oluşturup kalan askerleriyle Zebid'e ilerlemiş ve burayı da ele geçirmiştir. Daha sonra Moha'ya yönelmiştir. Moha'yı karargâh haline getirip Kızıldeniz ticaretini aksatmaya başlamıştır. Bu durum ise Mehmed Ali Paşa'nın harekete geçmesine sebep olmuştur. 3 Haziran 1833'te Mehmed Ali Paşa, İngiliz konsolos Campbell'a durumu aktarmış ve Yemen'e bir sefer düzenleme niyetinde olduğunu bildirmiştir. İngilizler itirazda bulunmamıştır. Daha önce İmamla da yaptığı anlaşmanın aleyhine hareket etmeyeceği sözünü veren Mehmed Ali Paşa harekete geçmeye hazırdır. Bu sırada zaten Moha'daki kahve ticareti İngilizlerin zararına olarak Amerikan gemilerine kaymaya başlamıştı. Eş zamanlı iki sefer tertiplendi. Birinde Yeğen Ahmed Paşa diğerinde ise Yeğen İbrahim Paşa görevlendirildi. İlki Asir'e doğru diğeri de Yemen'in iç kesimlerine yönelecekti. Bu sırada Türkçe Bilmez ve Asir Emiri Ali arasında bir sorun patlak verdi. Türkçe Bilmez denizden kaçmaya yöneldi. Bu sırada Hint donanmasında komutan olan Robert Moresby durumu şöyle anlatmaktadır: "*Yelkensis ve küreksiz Benares ve Tigris gemilerine ulaşmaya çalıştılar. Rüzgâr ve deniz aleyhlerineydi. Denizde açığa doğru sürükleniyorlardı. Yardımlarına filika göndermeseydik kaçınılmaz bir şekilde telef olup gideceklerdi.*" Böylece Türkçe Bilmez Tigris savaş gemisi ile kaçtı Bombay'a nakledildi.⁴⁸ Benzer bilgileri Hassan Ahmed İbrahim de *The Egyptian Empire* adlı eserinde kullanmıştır.⁴⁹ Yalnız burada meselenin ortaya çıkmasında Mehmed Ali Paşa'nın mali zorluklardan dolayı başıbozuk askerlerin maaşlarını ödeyememesinden

46 HAT. 682/33207A (R. 1248).

47 Abdel Hamid el Batrık, *a.g.m.*, s. 144-145.

48 Abdel Hamid el Batrık, *a.g.m.*, s. 145.

49 Hassan Ahmed İbrahim, *The Egyptian Empire 1805-1885*. s. 202-203.

çok bu askerlerin Cihadiye yani Mısır düzenli askeri olarak istihdam edilmeleri düşüncesi öne çıkmış ve Türkçe Bilmez’in bunu kabul etmemesi daha etkili olmuş gibi görünmektedir.

Yine bu dönem Mısır ve Yemen üzerine çalışmalar yapan John Baldry ise hadiseyi şöyle izah etmektedir: 1832’de Türkçe Bilmez, Osmanlı Devleti tarafından Mehmed Ali Paşa’ya karşı hareketinden dolayı vali olarak ödüllendirilmiştir. Türkçe Bilmez daha sonra Yemen’e yayılmış ve Hudeyde, Zebid ve Moha’yı ele geçirmiştir. Mehmed Ali Paşa’nın kuvvetleri ile Türkçe Bilmez’in kuvvetleri Kamaran Adası ve Hudeyde’de 1834’te karşı karşıya gelmiştir. Ancak Türkçe Bilmez başarılı olamamış ve 1837’den itibaren Mısır, Babül’l Mendeb’ten Süveyş’e kadar bütün Kızıldeniz’i kontrolüne alır duruma gelmiştir.⁵⁰ Burada da Türkçe Bilmez’in vali olduğu ifadesi yer almıştır. Ancak böyle bir atama olmamıştır. Söz konusu olan ve yazışmalarda geçen görevlendirme sadece bir dönem Cidde Mütesellimliği⁵¹ ve Mekke Muhafızlığı’nın verilmesidir.

2. Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa’nın Anlaşması ve Türkçe Bilmez’in Durumu

Mehmed Ali Paşa ile yaşanan gerilimde İbrahim Paşa, Osmanlı Devleti için oldukça önemli bir durumdadır. İstanbul’a doğru ilerlemiş ve oldukça yaklaşmıştır. İbrahim Paşa’nın da bir takım zorlukları mevcuttur. 2 Aralık 1833 tarihli bir belgede, Halep’te teşkil olunan alaya zabıt tayini yüzünden İbrahim Paşa’nın canını sıkı ve biraz daha tazyik görünce Küçük Ali oğlu Mustafa Bey’in Maraş’a kaçacağı ifade edilmiştir. Yine Tarsus aşiretlerinden Karakayalı Beyi Mehmed Bey’den alınan malumata göre, Türkçe Bilmez meselesinden Adana ve Arabistan havalisinden külliyetli asker gönderildiği ve Halep’ten ahalinin Rakka taraflarına kaçtığı ve Tarsus’a Mısır’dan asker çıkarıldığı hakkında Karaman Valisi Hacı Ali Paşa İstanbul’a haber vermiştir. Ali Paşa’nın gönderdiği haberler daha önce Payas tarafına gönderilmiş ve bu defa geri dönen bir görgü şahidinin ifadeleridir. Ali Paşa ifadelerinde “*Dergâh-ı Ali Kapıcı Başlılarından Küçük Ali oğlu Mustafa Bey yanına adamım varmıştır. Olan bitenler sorulduğunda daha önce yazım üzerine Halep’te yapılan alayın zabıtlığı için yeğenin talebine olumlu cevap verilmemiştir. İbrahim Paşa’nın buna canı sıkılarak gereğini icra edecek yollu cevap*

50 John Baldry, “Al Yaman and the Turkish Occupation 1849-1914”, *Arabica*, T. 23 Fasc. 2, Brill, 1976, s. 160-161.

51 Tanzimat’tan evvel vali ve mutasarrıfların uhdelerinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilenler hakkında kullanılan bir tabirdir. Lügat manası teslim olunan şeyi alıp kabul eden demektir. Bunlara voyvod denilirdi. II. Mahmud zamanında merkeziyet usulü tesis edilinceye kadar vezirlerle mirmiran gibi mansıp sahiplerinin ekserisi sefere gittikleri zaman mansıplarını mütesellim ile idare ederlerdi. Bunların avaidi mütesellimler tarafından toplanır ve kendilerine gönderilirdi. Bazı yerlerin mütesellimleri yâri muti yarı asi olan yerli derebeyleri idiyse de onlar tarafından da mansıp sahiplerine maktu surette bir miktar şey verilirdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, MEB, İstanbul, 1993, s. 639.

göndermiştir. Mısırlı tarafına gereği gibi nefret ederek Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu iddiasıyla bundan böyle kendisinin sıkıştırılacağını anlamıştır. Bundan dolayı hemen Maraş Valisi tarafına savuşup kurtulmak istemiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nden iane talebinde bulunmuştur. İbrahim Paşa için Trablus Şam ve Beyrut'ta olduğu rivayet edilmekteyse denizden Mısır'a gittiği ve Halep ahalisinden 7.000-8.000 miktarında kimsenin firar ettiği dahi şifahen söylenilmiştir. Adamın Payas'tan dönerek Tarsus aşiretlerinden Karakayalı Beyi Mehmed Zeynel adlı kimse ile görüşmüştür. Haber verdiği havadislerden Türkçe Bilmez maddesi için Adana ve Arabistan havalisinden külliyetli asker gönderildiği bilinmektedir. İbrahim Paşa'nın daha önce biraz askeri denizden sevk ettiği ve Halep ahalisinden epeyce miktar kimsenin Rakka tarafına firar ettiği ifade edilmektedir. Yine Tarsus Mütesellimi marifetiyle Rumeli'ye casus gönderileceği dahi söylenmiştir. Adamın Tarsus'tan çıkacağından bir gün evvel Mısır tarafından 400 miktarında Arap, Tarsus iskelesine gönderilmiştir. Kendisi bunların çıkarıldığını görmüştür. Tarsus'ta olan birkaç yüz süvari üzerine gideceklerini ve bunlar için daha önce 200 miktarında beygir alındığı ifade edilmektedir." Hacı Ali Paşa bu bilgiler dışında adamlarından Arabistan tarafından yeni bilgiler geldiğinde onları da hemen İstanbul'a bildireceğini beyan etmiştir.⁵²

Bölgeyle ilgili ve Arabistan'ın ahvaline dair 23 Temmuz 1834'te Hazine Kâtibi Hüseyin Bey tarafından getirilen malumatta, Arabistan'ın durumuna dair daha önce birkaç defa Süleyman Paşa tarafından bilgi verildiği hatırlatılmıştır. Hüseyin Bey de Arabistan'daki ihtilal hakkında özel bir tatar ile haber gönderdiğini ifade etmiştir. Daha önce Akka Kalesi'nde mahpus olup firar edip kaçan Tahir Ağa adlı birisi Hüseyin Bey'e Arapça ibareli bir yazı göndermiştir. Bu kişinin babasını İbrahim Ağa katletmiştir. Bunun üzerine oğlu da kaçarak Hüseyin Bey'in yanında bulunan Haşim Ağa tarafına gelmiştir. Onun yanında pek de emniyette olamadığından Maraş'a gitmiştir. Tüm bu durumlar Serasker Paşa tarafına yazılarak bildirilmiştir. Daha önce ifade edilen yazışmalar da Serasker Paşa'ya intikal ettirilmiştir. Bölgede meydana gelen muharebelerde Mısır askerinden 30.000 kadarı kırılmamış ise de her halde 15.000 askeri telef olmuştur. Bunlar müşahede şeklinde İstanbul'a yansımıştır. Arabistan'daki bu ihtilal Mısırlıların baskısından ve zulmünden ileri gelmiştir. Arabistan ahali kendilerinden uzaklaşmıştır. Bağdat tarafında ise nizam ve başıbozuk olmak üzere 50.000-60.000 kadar asker mevcudu olduğu ifade edilmiştir. Yine Şam'da olan nizamiye binbaşısı elindeki kuvvetleri Maraş'a gönderdiğinden kendisi de orada değildir. Kendisi Bağdat tarafına gitmek üzeredir. Bağdat'taki sorumlulardan biri de haremini Maraş'a nakletmek üzere paşadan 3 katır talep etmiştir. Mısırlıların hareketlerinden endişe edildiğinden Bağdat üzerinden harekete geçilmesi, düşünülen tedbirler arasındadır. Mısır'ın Arabistan'da yaşadığı kargaşa ve ihtilal hali hakkında İstanbul'da doğru karar alınması için bölgeden gelen bilgiler itinayla toplanmıştır.⁵³

52 HAT. 360/20070B (B. 1249); 360/20070 (19 B. 1249); HAT. 360/20070A (19 B. 1249).

53 HAT. 360/20060D.

2 Aralık 1834’te Mısır’da ve Hicaz’da veba hastalığı zuhur etmiştir. Mısır askerleri arasında epeyce kayıp meydana gelmiştir. Babasının daveti üzerine toplanacak mecliste bulunmak üzere İbrahim Paşa’nın Mısır’a gideceği haberini ve Suriye’deki Mısır ordusunun pek uzun müddet mukavemet eder halde olmadığını içeren İskenderiye’den General Marmon’un Fransız elçisine yazdığı yazının tercümesi Osmanlı Devleti’ne ulaştırılmıştır. Söz konusu yazıda, Mehmed Ali Paşa, veba hastalığı bulaşmayan gemilerin ayrılıp karantina altına alınmalarını tembih etmiştir. Marmon’a göre Mısırlılar pek dikkatli olmadığından hastalığın yayılması hızlıdır ve kısa zamanda önlenmesi pek mümkün görünmemektedir. Hastalığın bulaştığı gemilerde büyük kayıplar olması da kaçınılmaz görünmektedir. Hicaz ve Yemen taraflarında da kolera hastalığı zuhur etmiştir. Bundan dolayı belki 16.000 kadar askeri kalmıştır. Geri kalanları söz konusu hastalıktan dolayı telef olmuşlardır. İbrahim Paşa’nın yapılacak meclise babası tarafından çağırıldığı ve bunun için Nil’de olan geminin İbrahim Paşa’yı almak üzere Şam tarafına gideceği ifade edilmiştir. Ancak toplantının mahiyeti bilinmemektedir. Yine Şam’da bulunan Mısır askerlerini gören Marmon, Mısır askerlerinin perişanlığından ve aralarındaki fitnenin çokluğundan bahsetmektedir. Bunların kuvveti azalmış olup nizamsızlık üzere olduklarını haber vermiştir.⁵⁴

Gelişmeler bu şekilde olurken 1835’te İskenderiye tarafından Arapça ibareli olarak gönderilen yazının tercümesinde, Türkçe Bilmez’in Osmanlı Devleti tarafından Yemen hâkimi olarak atanması ve Türkçe Bilmez’in bu atamadan sonra Mısır’la olan husumetinin artmasına dairdir. Yemen hükümdarı vefat ettiğinden memleketin ahali Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’yı onun yerine intihap etmiştir. Türkçe Bilmez, Arabistan’ın bir kıtasını Mehmed Ali Paşa aleyhine isyana tahrik etmiştir. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa, Yeğen Ahmed Paşa’nın maiyetine 4 alay tayin etmiş ve bir an önce hareket ederek Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın üzerine yürümesini tembih etmiştir. Mehmed Ali Paşa bu hareketiyle Yemen’i zapt ederek kendi memleketine ilhak etmek emelinde olduğunu ilan etmiştir. Bu dört alaydan biri İskenderiye muhafazasında bulunan alay olup Süveyş tarafına doğru hareket etmiştir. Bir alay tertip edilmiş ve diğer iki alay dahi Şam tarafından toplanmıştır. Bunların Cidde’de birleşip mart ayında zorluklarla Yemen tarafına vasil olabilecekleri belirtilmiştir. Şimdi İskenderiye ve Mısır arasında tamamlanmamış ve yalnız 1 Gardiya Alayı ve 1 Lağımçı Alayı ile birkaç yüz nefer süvari kalmıştır. Türkçe Bilmez, Yemen’de vefat eden hükümdarın hazinesinde külliyetli miktarda nakit ve eşya bulmuştur. Sefer için gerekli mühimmatları Hindistan’da olan Bombay şehri tarafından İngiltere tüccarı marifetiyle elde etmektedir. Şimdi Mehmed Ali Paşa aleyhinde niyetlendiği muharebeyi tertip ve tanzim etmek üzere Osmanlı Devleti tarafından gerek İslam ahali ve gerek Avrupalılardan malumatlı, tedbirli ve kabiliyetli büyük zabitler gönderilmek oldukça önemli

54 HAT. 360/20082 (Z. 1251).

görülmektedir. İşbu zabıtların Basra yoluyla gizlice memuriyet mahallerine vasıl olmaları imkân dâhilindedir. İşbu muharebe gerçekleşerek Türkçe Bilmez bazı başarılar elde ederse tüm Arabistan ve müteakiben askeri kuvvetlerden eksik kalan Mısır'ın bütün ahaliyi ayaklanabilecektir. Böyle suhuletle ve masrafsız bir yolu ihmal etmek hiçbir şekilde caiz değildir. Bu ara yani bir taraftan Şam ahalesinin hoşnutsuzluğu ve bir taraftan Girit ve Yemen isyanı ve başka taraftan dahi Girit ahali hakkında yaptığı zulüm ve baskılardan dolayı Avrupalıların Mehmed Ali Paşa'ya güvensizliği artmıştır. Hal böyle iken Osmanlı Devleti eğer bu durumlardan istifade ederek etraflıca mütalaa edip lazım gelen gerekli tedbirleri almaz ise yani Yemen kavgası uzayıp giderse Osmanlı Devleti katiben rahat edemeyecektir. Osmanlı Devleti gerekli tedbirleri alırsa Mehmed Ali Paşa'nın hakkından gelinebilmesi mümkündür. Mısır dahi ihtilal üzere olduğundan Mehmed Ali Paşa, İskenderiye'den Mısır'a gitmiştir. Memuriyetinde bulunanların çoğunu azlederek bazılarını 400-500 denk ile tedip edip ve bazılarını da sürerek ve birkaç neferini de idam ederek duruma hâkim olmaya çalışmıştır. Maktullerden biri muteber tüccardan olan Hanna adlı kimsedir. Bu halde iken Mehmed Ali Paşa yine inşasına giriştiği 4 gemiden başka 4 geminin daha yapılmasını istemiştir. Söz konusu gemilerin teçhizi için gerekli olan eşyayı Avrupa'dan sipariş etmiştir. Söz konusu bilgiler yanında Türkçe Bilmez'in yanında topçu olmadığından kendisiyle bir kontrat yapılarak müstemmen tüccarlar aracılığı ile deniz yoluyla gönderilmesi ve bunlarla birlikte işe yarar bir adamın da gönderilmesi düşünülmüştür. Osmanlı Devleti'nin bu şekilde bazı masraflar yapacağı ancak yapılacak masrafa bakılmayarak elde edilecek neticelerin devletçe faydalı olduğu hatırlatılmıştır. Tüm bunlar yanında ayrıca Türkçe Bilmez'i teşvik etmek üzere Osmanlı Devleti tarafından bazı gizli tahriratlar gönderilmesi de tavsiye edilmiştir. Yine bu işler esnasında Sabık Şerif Abdülmuttalip Efendi'nin yararının olabileceği İstanbul'da yapılan müzakerelerde üzerinde durulan hususlardan olmuştur. Alınacak tedbirler arasında işbu evrakın da tercüme edilerek Sabık Şerif Abdülmuttalip'e gizlice gönderilmesi düşünülmüştür. Bu şekilde şerifin görüşlerinin alınması istenmiştir. Onun malumatı fazla olacağından görüşleri önemli kabul edilmiştir.⁵⁵

Daha önce İskenderiye'den gelmiş olan yazı üzerine Serasker Paşa ile bazı görüşmeler olmuştur. Yapılan görüşmeler neticesinde Şerif Abdülmuttalip Efendi ile muhabere olunması şeklinde karar çıkmıştır. Alınan kararlar da padişaha iletilmiş o da güzel bir şekilde çalışılması ve ona göre mütalaa olunması şeklinde görüş bildirmiştir. Bu sırada henüz bir görüşme olmamışken şerif tarafından bir tezkere İstanbul'a gönderilmiştir. Bu yazışmalarda Türkçe Bilmez'in, Mehmed Ali Paşa'ya epeyce telaş verdiği anlaşılmıştır. Şerif Abdülmuttalip Efendi tarafından daha önce gönderilen Şeyh Salim dahi gelmek üzere olduğundan ve Şeyh Salim, Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'yı görüp tahriratla yanından avdet etmiş olduğundan İstanbul'a gerçek ve esaslı bilgiler getirecektir. Kendisinin

55 HAT. 1140/45375 (Z. 1250).

hemen gelmek üzere olduğu ve şimdilik alınan kararların da Şeyh Salim gelene kadar bekletilmesi düşünülmüştür. Şeyh Salim’in ifadelerine göre ve getireceği tahrirat mealine göre alınan kararların icra edilmesi daha uygun görülmüştür. Bu kapsamda Serasker Paşa ile yazışma yapılarak bildirilmiş o da bu tedbiri yerinde görmüştür. Şeyh Salim, İstanbul’a gelmeden önce Türkçe Bilmez’e Cidde Mütesellimliği ve Mekke Muhafızlığı fermanını teslim etmiştir. Bu şekilde bir tedbir Osmanlı Devleti’nin canına minnet ise de meselenin nazik noktaları da gündeme gelmiştir. Yani Avrupa devletleri tarafından yapılan resmi ve gayri resmi ifadeler Mısır Valisi’nin elde edilmesi şeklinde ilerlemektedir. Hal böyle iken ve her ne kadar Mısır Valisi’nin isyanında bu tür tedbirler alınmışken şimdi Cidde Mütesellimliği’ne Türkçe Bilmez’in atanmasını Mehmed Ali Paşa Avrupa devletlerine başka türlü anlatacaktır. Bu hususun düşünülmesi istenmiştir. Bunun ifade edilmemesi meselenin sonraya bırakılmasından mı yoksa düşünülmemesinden mi ileri geldiği anlaşılamamıştır. Padişah tarafından bu noktaya dikkat çekildiğinden bu mevzunun tekrar üzerinde düşünülmesi ve ona göre mütalaa edilerek hareket edilmesi istenmiştir.⁵⁶

Önceleri Hicaz’da olan Türkçe Bilmez Mehmed Ağa, Osmanlı Devleti’ne sadakatle durduğundan dolayı kendisine bazı ihسانlarda bulunulmuştur. Mekke muhafazası şartıyla Cidde Mütesellimliği uhdesine ihale kılınmıştır. Bu konuda bazı yazışmalar dahi olmuştur. Türkçe Bilmez tarafına ulaştırılmak üzere Anadolu Ordusu tarafından kendisine bazı malzemeler gönderilmiştir. Bu yolla giden emirler Osmanlı tebaasından Şeyh Salim Efendi vasıtasıyla Bağdat tarafından sevk edilmiştir. Şeyh Salim, Yemen taraflarında zikrolunan Türkçe Bilmez’e vararak memuriyetini içeren fermanı kendisine ulaştırmıştır. Bu durum kendisinin malumu olduğunda gereken cevaplarını yine Şeyh Salim Efendi vasıtasıyla İstanbul’a göndermiştir. Hatta Şeyh Salim’e 1.500 riyal ikram etmiştir. Şeyh Salim, Türkçe Bilmez tarafına varmasından sonra kontrolü altında olan gemilerden birkaç tanesini tanzim ve teçhiz ederek Cidde tarafına sevk etmiştir. Mısır donanmasına tesadüfle Kamaran adlı ada yakınında karşılık verilmiştir. O mahalde bir çarpışmaları olmuştur. Savaş esnasında Türkçe Bilmez’in bir gemisi telef olmuştur. Ardından iki taraf geriye çekilmişlerdir. Bu durum Mısır Valisi tarafına bildirilmiştir. Mehmed Ali Paşa bunun üzerine ordu tertibiyle Mekke Muhafızı Sabık Ahmed Paşa’yı başbuğ tayin etmiştir. Maiyetine 2 miralay, 400 süvari askeri, 7 top ve başka araç gereç tertibiyle Mısır haricinde bir mahalde toplanmışlardır. Hicaz tarafında olan Arap şeyhlerine daha önce İstanbul’dan başka başka mektuplar yazılmıştır. Şeyh Salim ile gönderilmişlerdir. Arap şeyhlerinden Asir şeyhi Şeyh Ali, Türkçe Bilmez Mehmed Ağa ile müttefik olduğu halde Taif taraflarına gitmiştir. Bir miktar araziye tasarrufuna almış ve bu husus Mısır Valisi’nin malumu olmuştur. Mısır Valisi’nin bunun üzerine tertip eylediği ordusunu adı geçen Şeyh Ali tarafına sevk edeceği gelen Arapça ibareli şukka İstanbul’a ulaşmıştır.⁵⁷

56 HAT. 1144/45482 (Z. 1250).

57 HAT. 1144/45482B (Z. 1250).

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa hakkında Ahmet Raşid de bazı bilgiler vermektedir. Ona göre 1833 senesinde Ebu Ariş'de Zui'l Hayrat şeriflerinden Ahmed bin Hamud zuhur edip Yemen'in Tihame taraflarını ve dağlık kısımlarını zapt etmiştir. İmamlar ile bazen anlaşmış bazen de ihtilafa düşmüştür. Bu sırada Hicaz'da bulunan Mısır askeri birliklerinden Muhammed Ağa isminde Türkçe Bilmez namıyla meşhur bir Çerkez köle isyan etmiştir. Süvari ve piyade sergerdelerinden Zeynel, Raşid ve Kâşif Hüseyin Ağalar ile ittifak edip haylice askeri de yanlarına çekip Mekke'de ihtilal çıkararak Cidde'ye varmışlar ve orada bulunan Mısır hazinelerinden ve zahiresinden istedikleri kadarını gasp ederek Cidde Limanı'nda bulunan beylik gemileri zapt etmişlerdir. O sırada Asir Emiri olan Emir Müceşşir ile dahi anlaşmışlardır. Böylece 1.000 kadar süvari ile karadan ve 1.000 kadar askerle denizden Yemen tarafına varmışlardır. Aynı sene Cidde'den çıkarak Hudeyde iskelesine varmışlardır. O esnada Hudeyde San'a İmamı'na tabi olduğundan ve imam tarafından çok az asker bulundurulduğundan sınırlı bir muharebeden sonra Tihame'yi kontrollerine alıp bir seneden fazla burada hâkim olmuşlardır. Daha sonra Asir Emiri Ali ile aralarında sorun çıkmıştır. Bu sorunlar iki sebebe bağlıdır. Birincisi Emir Ali bazı kişileri tuttuğu halde Türkçe Bilmez bunlara tevccüh göstermemiş ve Moha'da bulunan Seyyid Abdullah Derib'i idam ettirmiştir. İkinci olarak Yemen'in gelirlerini aralarında paylaşamamalarıdır. Emir Ali, Asir kabilelerini bu sebeplerle Türkçe Bilmez aleyhine isyan ettirmiştir. Bu sırada Türkçe Bilmez Moha'dadır. Emir Ali yanında yalnız 370 neferi olan Türkçe Bilmez'i Moha Kalesi'nde muhasara etmiştir. Ancak emir 17 gün Moha Kalesi'ni kuşatsa da sonuç alamamıştır. Asirlilerden 1.700 kişi telef olmuş emir de hastalanmıştır. Emir Ali yerine Ahmed Zeydani'yi bırakıp Moha kuşatmasından çekilmiştir. Ahmed Zeydani, Türkçe Bilmez'in adamlarından Abdurrahman adlı kimseyi 2.000 riyal vereceğini söyleyerek kazanmış ve kalenin kapısını açıp Asirlileri içeri almıştır. Türkçe Bilmez durumu öğrendiğinde iş işten geçmiş olduğundan iskelede olan sandala binerek orada tesadüf ettiği İngiliz gemisine binerek Aden yoluyla Basra'ya ve oradan dahi Bağdat tarafına savuşmuştur. Asirliler Moha'yı yağmalamışlar ve Moha bundan dolayı ağır bir zarara uğramıştır.⁵⁸

Emir Ali bu suretle Moha'yı zapt etmiştir. Moha'ya ve gerekli yerlere kaymakamlar atayarak Asir tarafına geri dönmüştür. Durum Mısır Valisi'ne haber verilince o da ihanet eden bölükbaşının tutularak Mısır'a getirilmesini istemiş ve o da Mısır'da idam edilmiştir. Mehmed Ali Paşa Mirliva Emin Bey'i karadan ve Hafız Kaptan'ı dahi gemilerle göndermiş onlar da Hudeyde taraflarını ele geçirmişlerdir. Ardından Yeğen İbrahim Paşa bölgeye gönderilerek bu bölge Mısır kontrolüne geçmiştir. Birkaç sene sonra da Taiz alınmıştır. 1840'ta Mısır, Suriye ve Lübnan taraflarında karışıklıklar çıkıp Mısır buralardan çekilince Tihame de sözü geçen ve iktidar sahibi Ebu Ariş Şeyhi Şerif Hüseyin'e bırakılmıştır. Bu işi yürütmek üzere de Eşref Bey gönderilmiştir.⁵⁹

58 Ahmet Raşit Paşa, *Tarih-i Yemen ve San'a*, Cilt I-II, Yay. Haz. Sadettin Baştürk, Taşhan Kitap Yayınları, Ankara, 2013, s. 154-155.

59 Ahmet Raşit Paşa, *a.g.e.*, s. 155.

İbrahim Paşa'nın Suriye'deki durumu ehemmiyetini muhafaza ettiğinden Şam'dan gelen haberlere dikkat edilmiştir. Fransa elçisi tarafından baş tercüman Lapir'e gelen 1835 tarihli bilgilerde, Mısır'da vergilerin toplanmak üzere olduğu ifade edilmiştir. Bu vergilerin Mısır askerlerinin harcamaları için önemli olduğu ortadadır. Yine Konya tarafındaki Mısır kuvvetleri hakkında ifadeler yer almıştır. Konya'daki askerlerden 3.000 kadarı Lübnan tarafındaki Dürziler üzerine gönderilmiş, bu arada İbrahim Paşa hasta olarak daima Halep'te yatmak durumunda kalmıştır. Bu sırada İbrahim Paşa, Emir Beşir'den 2.000 asker istemiş o vermeye razıysa da silahlı olmadığını ifade etmiştir. Bu sırada Şam ahali Mısır karşısında durmaya başlamıştır. Hadiseler esnasında Fransız elçi kendi devletinin ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin hakları konusunda dikkat ettiklerini ifade etmektedir. Bu ifadelerini de Mehmed Ali Paşa'ya bildirmişlerdir. Gelişmeler sırasında Türkçe Bilmez topladığı külliyetli asker ile Bağdat'tan Basra'ya ve oradan Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetleri üzerine hareket etmiştir. Kendisi Mısır askerleri ile muharebe etmek üzere Hicaz ve Yemen taraflarına gitmek niyetinde olduğunu söylemiştir. Bu haber gerçek olduğu halde kendisini Osmanlı Devleti'nin hücum ettirmiş olması gibi durumun oluşmamasına dikkat edilmesi söylenmiştir. Ayrıca Mısırlılara Şam taraflarından hücum edilmeyeceği şeklinde ifadeler yer almıştır. ⁶⁰ Bu gelişmeler sırasında Hicaz'da sıkıntıya düşenler de Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdir. İstanbul'da bulunan Şerif Ahmed Efendi vatanına dönmek arzusunda ise de Hicaz'da zuhur eden kargaşadan dolayı kabilesiyle beraber perişan olup mallarının yağma edildiğini Osmanlı makamlarına iletmiştir.⁶¹ Fransa bu dönemde Mısır ve Mehmed Ali Paşa ile ilgili gelişmeleri yakından takip eden devletlerden biriydi ve kendisinin de Kızıldeniz çevresinde bazı çıkarları söz konusuydu. Zira 18. yüzyılın sonlarından itibaren Babü'l Mendeb Boğazı ve Yemen'in belli muntıklarında nüfuz alanları oluşturmak için uğraşıyordu. Şeyh Said adlı arazi dahi bir ara Fransızlar tarafından Mehmed Ali Paşa'dan talep edilmişti.⁶²

Bütün gayretlerine rağmen Türkçe Bilmez Mehmed Ağa, Mehmed Ali Paşa karşısında istediği neticeyi elde edememiştir. Birkaç kez Mısır kuvvetleri ile karşılaşsa da Hicaz ve Yemen'de tutunamamıştır. Bu nedenle Mart-Nisan 1836'dan itibaren Türkçe Bilmez Mehmed Ağa bu defa Bağdat'tan hareketle Sivas Valisi Reşid Paşa tarafına gelmiştir. Ancak Reşid Paşa Mehmed Ağa'ya karşı ne şekilde davranılacağını bilemediğinden görüş istemek üzere İstanbul'a haber göndermiştir. İstanbul'dan gelen haberde ise Türkçe Bilmez hakkında güzel muamele ve riayet olunması şeklinde haber gönderilmiştir.⁶³ Sivas Valisi Reşid Paşa da Türkçe Bilmez Hacı Mehmed Ağa'nın yanında 100 kadar süvari ile Sivas'a geldiğini, kendisine ve askerlerine konak ile tayın tahsis edilerek ikramda kusur edilmediğini Sadaret'e bildirmiştir.⁶⁴

60 HAT. 378/20495A (Z. 1250).

61 HAT. 556/27484 (Z. 1250).

62 Durmuş Akalın, "Yemen'de Şeyh Said Adlı Arazi Çerçevesinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 4-5.

63 HAT. 696/33568 (Z. 1251).

64 HAT. 696/33568A (R. 1251).

Mehmed Ali Paşa, Hicaz ve Mısır'da kontrolü iyice eline aldıktan ve Türkçe Bilmez Mehmed Ağa da Hicaz ile Yemen tarafından ayrıldıktan sonra durumunu sağlama alma gayretlerine yönelmiştir. Hicaz tarafına memur olarak gönderilen Hacı İzzet Efendi 1836'da getirdiği haberlerde, Mehmed Ali Paşa'nın 20 kadar gemisi olup birkaç tanesinin de yapıldığı ve Yemen tarafına gönderdiği askerin mağlup olarak geri döndüğü bilgisini vermiştir. Mısır Valisi'nin şu anda İskenderiye Limanı'nda büyük ve küçük 20 civarında gemisi vardır. Bunlardan başka gemiler ve bir firkateyn henüz inşa aşamasındadır. Birkaç gemisi dahi Mekke ve Girit taraflarında mevcuttur. Mehmed Ali Paşa bir vakitten beri Yemen taraflarıyla uğraşmakta olduğundan geçende Fransız askeri o tarafta telef olmuş ve ardından Mehmed Ali Paşa talep ettiği emellerin akçe ile olması için Şerif ve Mekke Muhafızı Ahmed Ağa'yı biraz hazine ve iki alay asker ile o tarafa göndermiştir. Ancak işbu asker ve hazine dahi telef ve yağma olmuştur. Şerif ve Ahmed Ağa birkaç adamıyla firar ettikleri halde Mekke'ye geri dönmüşlerdir. Durumu sormak için divan kâtiplerini Mısır'a göndermeye niyetlenmiştir. Şerif Mısır'a çağırılmıştır ve şimdi Mısır'dadır. İbrahim Paşa, Reşid Paşa'dan çekindiğinden gereken mahallere metanet vermektedir. Adamları kendi tarafına çekmek için bazı aşiret beylerine hediyeler ve Şam ile Halep taraflarına gelip giden Acem tüccarı ve zevatına ziyade ikramda bulunmaktadır.⁶⁵

Hacı İzzet Efendi yine ifadelerinde, İstanbul'dan bir ay süren yolculukla Mısır'a vardığını beyan etmektedir. Bu sırada ziraat mevsimi olduğundan Mehmed Ali Paşa adet olduğu üzere köylere gitmiştir. Bu nedenle kendisiyle karşılaşmamıştır. Bir şekilde İskenderiye ve Mısır'da 30-40 gün kadar kalmıştır. Mehmed Ali Paşa'nın yokluğu esnasında vekil bıraktığı Zeki Efendi ve Kaymakam Habib Efendi ile görüşmeler yapmıştır. Gerekli olan çadır ve sair başka Hicaz malzemesi Mısır'dan Süveyş'e kadar epeyce hayvanla ve Süveyş'ten Yenbu'ya kadar da 2 gemi Mehmed Ali Paşa'nın emriyle tertip ettirilmiştir. Bu şekilde Yenbu'ya varılmıştır. Cedide Boğazı'nın kapanmasından dolayı 50 gün kadar Yenbu'da ikamet edilmiştir. Memurların çalışmalarıyla boğaz açılmış ve geçilmiştir. Orada gerekli olan develer dahi Mehmed Ali Paşa tarafından verilmiştir. Buradan Medine'ye varılmıştır. Burada Şeyhül Harem tarafından kendi konaklarının yanında evvelce hazırlanan başka konaklarda kalmışlardır. Harem-i Şerif dâhilinde Deke tabir olunan mahalde Şeyhül Harem ve Medine Kadısı tarafından ve Harem-i Şerif ahalisi ve ileri gelenleri tarafından karşılanmışlardır. Burada İstanbul'dan getirilen ferman okunmuştur. Yanlarında getirdikleri nişanlar sahiplerine verilmiştir. Gayet iyi münasebetler tesis edilerek Osmanlı Devleti ile yakınlığı teşvik edecek adımlar atılmıştır. Hacı İzzet Efendi Şeyhül Harem'in gayretle çalışmakta olduğunu da İstanbul'a yazmıştır. Medine Muhafızı Timur Kâşif Ağa muhafızlığa ait hususlardan başka duruma katiyen müdahale etmeyerek gayet yerinde hareket etmektedir. Hacı İzzet Efendi, her halde gayet iyi hareket etmesi için vali tarafından kendisine tembihte

65 HAT. 828/37491B (Z. 1251); HAT. 828/37491C (Z. 1251).

bulunulduğunu düşünmektedir. Hacı İzzet Efendi bu sırada İstanbul’dan getirdiği yeni kılıçları da layık olanlara vermiştir. Burada birkaç kusurlu iş olsa da sorumluları sahiplerini araştırmışlar ancak açığa çıkarılamamışlardır. Hacı İzzet Efendi, Medine’de 70 gün kadar kalmıştır. Bu şekilde vazifesini tamamlayıp İstanbul’a dönmüştür.⁶⁶ Osmanlı Devleti bu bilgiler yanında 1837’de Hicaz’dan dönen Surre Emîni Hacı Mustafa Ağa’dan Mısır ahvali ve Hicaz’a dair haberleri de almıştır. Hacı Mustafa Ağa’nın Mekke Kadısı ile olan görüşmelerinden de haberdar olmuştur.⁶⁷ Yine bu gelişmeler yanında 6 Nisan 1837’de Trablus’taki İngiliz ve Fransız konsolosların Mehmed Ali Paşa lehine olan hareketleri Tahir Paşa tarafından İstanbul’a şikâyet edilmiştir. Osmanlı Devleti de durumu ilgili elçiliklere bildirmiştir.⁶⁸

Mehmed Ali Paşa, Yemen üzerinde fazlasıyla durmuştur. Kendisinin bir hayli vakitten beri Yemen tarafıyla uğraşmakta olduğu ve Asir’i Yemen’in kilidi noktasında gördüğünden birçok defa buraya asker gönderdiği tekrar edilmiştir. Yakın bir vakitte de Mekke Şerifi Muhammed bin Avn’i Muhafız Ahmed Paşa ile Asir üzerine gönderdiyse de epey asker ve hazinesi telef olmuştur. 6 Nisan 1837 tarihli bir belgeye göre de Mısır Valisi bu iş için ısrar ederek şimdi Mekke tarafına peyderpey asker, zahire ve mühimmat göndermektedir. Mehmed Ali Paşa’nın Cihadiye diye tertip ve tanzim ettiği piyade ve süvari nizam askerinin henüz 80.000’e vardığı kitabet kaleminden haber alınmıştır. Adana Valisi İbrahim Paşa Halep, Şam, Sayda, Trablus ve Adana eyaletleri ile Cebel-i Dürzi’den nizam askeri toplamaktadır. Acemi askerleri talimlerinin icrası için Mısır tarafına gönderilmekte ve eyalet muhafazası için dahi Mısır’dan asker toplamaktadır. Haberleri veren şahıs Medine’den gelir iken tesadüf ettiği bazı Mısır zabitlerini ve reislerini görmüştür. Bunlar kendilerini güya Osmanlı Devleti’nin asker ve hizmetkârları gibi tutarak bazı küstahça hareketlerde bulunmaktadırlar⁶⁹ şeklinde İstanbul’a bilgi verilmiştir.

Mehmed Ali Paşa ne kadar ısrar etse de Asir üzerinde istediği hâkimiyeti ve otoriteyi tesis edememiştir. 20 Şubat 1838 tarihli bir belgede durum açıkça ifade edilmiştir. Hicaz’dan haberi gönderen Şerif Abdülmuttalip, sergerdelerden Mısır ile işbirliği halinde olan Mansur Müceşşir adlı şahsın emri altındaki askerlerle Hicaz tarafına geldiğini söylemiştir. Mansur ve adamları Asir kabilesi üzerine geldiklerinde Asir kabilesi ile anlaşma ve ittifak halinde olan diğer kabile ahalisi Mansur’dan geldiği yere geri dönmelerini istemişleridir. Asir kabilesi de kendilerinin dostça gitmelerini yoksa cebren gönderileceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine derhal İbrahim Paşa tarafından biraz asker gönderilmek üzere imdat istenmiş ise de söz konusu askerler henüz gelmemişken adı geçen Asir kabilesi bir gece sabaha karşı Mansur’un üzerine hücum etmiştir. İçlerinden

66 HAT. 1303/50766A (Z. 1252).

67 HAT. 378/20511 (Z. 1252).

68 HAT. 828/37491 (29 Z. 1252).

69 HAT. 1337/52182 (29 Z. 1250).

haylice adam öldürmüşlerdir. Adı geçen Mansur dahi iki tarafından vurulup yaralanmıştır. Bundan sonra Asir kabilesi epey bir yeri ele geçirerek Hicaz'ı tehdit edecek bir güce erişmiştir. Ancak bundan sarfı nazar etmişlerdir. Yine Asir kabilesi buradaki diğer kabilelerden 200 kadar deve almıştır. Ne var ki bunlar İbn Türk tarafına gidecekken doğudan başka bir kabileyeye tesadüf etmişler ve aralarında kuvvetli bir muharebe olmuştur. Epey insan ölmüştür. Asir kabilesi yine epey bir silah ve malzeme almıştır. Bu sırada Şam tarafları hayli karışık bir vaziyettedir. Memurlar bir yandan Şam'a asker sevk etmek için çalışmaktadır. İbrahim Paşa da basur ve nasırdan hastadır. Kendisi arabadan düşüp elini veya ayağını kırmıştır. Şerif Abdülmuttalip'e göre genel olarak Mısır tarafında sıkıntı Hicaz tarafında bolluk ve rahat vardır.⁷⁰

Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa hayli vakitten beri Osmanlı Devleti'ne karşı bir mücadele içinde olsalar da Şam üzerinde Mısır otoritesini devam ettirmekte zorlanmışlardır. Bu yüzden Mehmed Ali Paşa 1839'dan itibaren Şam'ı tahliye etmeyi düşünmeye başlamıştır. Sadece Mısır'ı değil Hicaz'ı da içine alacak şekilde bir alanı savunmanın daha yerinde olacağına kanaat getirmiştir. Bu durum hem kendisi hem de ailesi için en uygun yol olarak görünmeye başlamıştır. Böyle bir karar almasında Hicaz ve Yemen taraflarını çok istemesine rağmen bir türlü denetim altına alamamış olması da muhtemelen Şam ve çevresinden çekilmeyi etkilemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti ile devam eden gerilim nedeniyle istediği gibi Hicaz ve Yemen üzerine asker göndermeye fırsat bulamamıştır.⁷¹ Her ne kadar Hicaz ve Yemen üzerinde belli niyetleri olsa da İngiltere bu dönemde Mehmed Ali Paşa'nın Kızıldeniz etrafında ve Yemen'e sarkacak şekilde bir hâkimiyet tesis etmesini kesinlikle kabul edilebilir görmemektedir.

3. Mısır Meselesi'nin Çözümünden Sonra Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Durumu

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa, Hicaz ve Yemen'de tutunamayacağını anladıktan sonra Bağdat'a çekilmiştir. Burada yaşamaya başlamıştır. Hazine-i Şahane Defterdarı'nın padişaha gönderdiği bir yazısında Türkçe Bilmez'in durumu konu edilmiştir. Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Osmanlı Devleti uğrunda Hicaz ve Yemen havalisinde cesurca ve güzel hizmetleri olduğu belirtilmiştir. Kendisi devlete sadık olup Bağdat'ta ikamet etmektedir ve padişaha duacıdır. Ancak kendisinin Bağdat tarafında olan generale 30.000 kuruş borcu olduğu ifade edilmiştir. Zarureti ortada olduğundan Bağdat caddesinde olup Bağdat hazinesinden olan Tuz Hurmatu ve Kara Tepe arasındaki köprü ve etrafındaki mukataasının verilmesi veya Şat yakınlarında bir mevkinin muhafazasının bir miktar ilave askerle Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa maiyetinde

70 HAT. 379/20517A (Za. 1253).

71 HAT. 380/20536 (M. 1255).

istihdam olunmak üzere maaş olarak kendisine verilmesi istenmiştir. Söz konusu borcun dahi Bağdat hazinesinden verilmesini Türkçe Bilmez Mehmed Ağa bir kıta arzuhal takdimiyle istirham etmiştir. Durum defterdara havale edilmiştir. Ancak Tuz Hurmatu ve etrafının mukataası başka bir mutasarrıfa hazineden 10 seneliğine verilmiştir. Diğer istediği mukataa dahi mutasarrıflarının uhdesindedir. Türkçe Bilmez Mehmed Ağa sadık ve gayretli biri olarak Hicaz ve Yemen taraflarına giderek Mısır ile epey uğraşmıştır. Söz konusu borç dahi kendisini o taraftan Bağdat’a İngiliz generalin selamete çıkarmasından dolayı vuku bulmuştur. Bu suretle Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın talebi zor durumda bulunmasından kaynaklanmıştır. Mevcut geliri sadece Bağdat hazinesinden tahsis edilen bir miktar maaştır. Bu nedenle adı geçen Tuz Hurmatu mukataasının bir miktar hissesi kendisine ihsan olunmuştur. Diğer hisseleri dahi mutasarrıfları hayatta oldukları sürece ellerinde tutacak, mahlûlleri halinde ise Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’ya bırakacaklardır. Durum bu şekilde kararlaştırılmış ve söz konusu 30.000 kuruş borcun dahi Bağdat hazinesinden tamamen ödenmesi ve hazineden münasip miktarda maaş verilmesi Bağdat Valisi’ne bildirilmiştir. Yine tüm bunlara ilave olarak kendisine Dergâh-ı Ali Kapıcı Başılığı rütbesinin verilmesi kararlaştırılmış ancak son karar padişaha bırakılmıştır.⁷²

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın maddi sıkıntıları İstanbul’da çözülüp icra etmek üzere Bağdat Valisi’ne bildirilmiştir. Ancak Türkçe Bilmez Mehmed Ağa kendisi bir arzuhal hazırlayıp İstanbul’a göndermiştir. Arzuhalinde bundan bir buçuk ay önce durumunu Meclis-i Vala’ya bildirdiğini ancak şimdiye kadar kendisine bir cevap verilmediğini beyan etmiştir. Sefalet içinde ve perişan olduğunu kendisine merhamet, himaye ve destek isteğini ifade etmiştir.⁷³ Bu isteği üzerine İstanbul’da alınan karar 10 Haziran 1840’ta Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa’ya tekrar gönderilmiştir.⁷⁴ İsteddiği neticeyi bir türlü alamayan Türkçe Bilmez Mehmed Ağa taleplerini iletmek için bu defa kendisi İstanbul’a gitmiştir. 14 Mayıs 1842 tarihli bir belgeye göre daha önce Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’ya verilmesi kararlaştırılan 7.500 kuruş maaşı 18 aydır kendisine verilmemiştir. Ayrıca uhdesine verilen mukataanın hasılatı da kendisine ulaşmamıştır. Yemen tarafında önemli hizmetleri olduğu üzerinde durularak daha önceden kendisine verilmesi kararlaştırılan ihsanların verilmemesini İstanbul uygun görmemekte ve yeni Bağdat Valisi Necip Paşa’nın bu hususta dikkatini çekmektedir.⁷⁵ İstanbul’a gelip belli görüşmeler yaptıktan sonra taleplerinin karşılanması için Bağdat’a haber gönderilmiştir.⁷⁶

Zaman içerisinde ara ara ödemeler olsa da Türkçe Bilmez Mehmed Ağa düzenli bir şekilde maaşını alamamıştır. Bunun için 4 Şubat 1845’te tekrar Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’ya ait olan maaşların ödenmesi hakkında Bağdat’a

72 HAT. 276/16221; İ. DH. 12/576.

73 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

74 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

75 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

76 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

İstanbul'dan yazı gönderilmiştir.⁷⁷ Yine benzer emirler 18 Ağustos 1846'da da yinelenmiştir.⁷⁸ Daha sonra 13 Ocak 1847'de Bağdat sakinlerinden Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Bağdat hazinesinden verilmesi gereken ve kesilmiş olan maaşının eskisi gibi verilmesi noktasında İstanbul'dan emir verilmiştir.⁷⁹ Bir türlü talepleri karşılanmayınca Mehmed Ağa, 18 Kasım 1847'de İstanbul'a tekrar bir arzuhal göndermiştir. Bu arzuhalinde kendisine yardım edilmesini bir defa daha istemiştir.⁸⁰

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın talepleri bir türlü karşılanmayınca durum Meclis-i Vala'ya intikal etmiştir. 29 Aralık 1847 tarihli yazışmada belirtildiği üzere Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşlarından Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın bazı hizmetlerine mükâfaten 30.000 kuruş borcunun kapatılması ve Bağdat tarafında istihdam olunmak üzere aylık 7.500 kuruş dahi verilmesi daha önce kararlaştırılmıştır. Durum Sabık Bağdat Valisi merhum Ali Rıza Paşa'ya yazılmıştır. Daha sonra Necip Paşa'ya da iletilmiştir. Ancak söz konusu 30.000 kuruş borcu kapatılmamıştır. Ayrıca 7.500 kuruş maaşı dahi Hicri 1262 senesi sonunda kesilmiştir. Kendisi borçlu olduğundan bu durum onu zora sokmuştur. Bu defa yine İstanbul'a geldiği ve maaşının kesilmesi tarihinden itibaren ödenmeyen maaşlarının ödenmesini talep etmiştir. Ayrıca kendisi mülki veya askeri bir hizmette olmak istediğini Meclis-i Vala'ya iletmıştır. Meclis-i Vala yaptığı görüşme sonunda Mehmed Ağa'nın ödenmeyen maaşlarının ödenmesi ve taleplerinin karşılanması hususunda karar almıştır.⁸¹ Yapılan görüşmelerde Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın talepleri konusunda kendisinden evrak istenmiş ve bunun yanında Kütahya Kaymakamı Osman Bey'den de bilgi alınabileceği üzerinde durulmuştur. Kendisinin Bağdat tarafında herhangi bir işte istihdam olunmadığı ve başka varidatlarının olduğu görüşmelerde beyan edilmiştir. Kendisine ödenen maaş hazineye yük getirdiğinden yapılan tahkikatta maaşının kesilmesi için tahrirat yazıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Tuz Hurmatu'daki mukataasından epeyce gelir elde ettiği beyan olunmuştur. Bu gelirlerin istediği talebi karşılayacak miktarda olduğu ifade edilmiştir. Kendisinin maaşının kesilmesi ancak uygun bir hizmet bulunarak görevlendirilmesi yönünde görüşler beyan edilmiştir. Ancak daha önce 30.000 kuruş için irade çıktığından bu paranın Bağdat hazinesinden ödenmesi istenmiştir. Bunun için Bağdat Valisi'ne yazı gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca Bağdat'tan İstanbul'a kadar geldiğinden meyus olmaması için kendisine ayrıca 10.000 kuruş daha verilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis-i Vala bu yönde kararlar alarak durumu Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'ya bildirmiştir.⁸² Alınan karar 27 Şubat 1848'de padişaha iletilmiş o da Meclis-i Vala'nın aldığı kararı tasdik etmiştir.

77 C.ML. 595/24545 (26 M. 1261).

78 MVL. 7/48 (25 Ş. 1262).

79 MVL. 10/22 (25 M. 1263).

80 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

81 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

82 İ.MVL. 2809 (20 Ra. 1264).

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa sık sık taleplerde bulununca durumun tahkik edilmesi gerekmiştir. 12 Nisan 1850 tarihli bir tahkikatta, Dergâh-ı ali kapıcıbaşlarından Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Bağdat'ta bulunan Tuz Hurmatu mukataasının 9 hissesinden 2 hissesi beratla uhdesindedir. Bu hissenin yetmemesinden dolayı her sene aldığı 7.500 kuruş maaşı dahi kesilmiştir. Bunların yeniden verilmesiyle Bağdat Valisi Sabık Ali Paşa'nın borç defterine dâhil olunan matlubuyla söz konusu mukataadan gelip gidenlere tayin ve saire olarak verilen meblağ ile postanenin hayvanlarının bahasıyla yem ve yiyecek masraflarının dahi başkaca tarafa verilmesi durumu vardır. Türkçe Bilmez tarafından istenen talepler üzerine iki defa 30.000 kuruş verilmesi noktasında emir gelmiştir. Bağdat Valisi cevap olarak Sabık Necip Paşa tarafından gelen tahrirat mealinde Türkçe Bilmez'in şimdiye kadar Osmanlı Devleti'ne bu kadar bir ücret ödenmesini gerektirecek bir hizmeti olmadığı ifade edilmiştir. Şu anda da bir işe yaramadığı halde söz konusu mukataanın 9 hissesinden uhdesine tevcih edilen yıllık 40.000 kuruş bedelli 2 hisseye dair elde ettiği beratı yanında, diğer hisse sahiplerinin ölmesi durumunda onların hisseleri de yine uhdesine tevcih olunacaktır. Bu ifadeleri kendi beratına ekletmiştir. Şimdi ölen birisinin 20.000 kuruşluk bir hissesini dahi açıktan zapt etmekte ise de söz konusu hisse hazineye aittir. Söz konusu hisselerden başka hayli mukataası vardır. Yıllık 55.000 kuruşluk hasılatı bulunan bir nehrin dahi Türkçe Bilmez uhdesinde bulunduğu anlaşılmıştır. Tuz Hurmatu mukataasından iki hisse tamamen uhdesindedir. Açıktan tasarruf ettiği hisseler dışındaki diğer hissenin bu nedenle Bağdat Valisi ve Defterdar Efendi tarafından yeniden ve değiştirilerek bir beratın Türkçe Bilmez'e verilmesi İstanbul'dan istenmiştir.⁸³

19 Haziran 1850'de Bağdat Valisi'ne yazılan bir yazıda, Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın daha önce İstanbul'a gelip bazı taleplerde bulunduğu tekrar edilmiş ve masraflarının ödenmesi noktasında Bağdat hazinesinden 30.000 kuruşun verilmesiyle masraf defterine kaydolması istenmiştir. Bu durum Meclis-i Vala'nın kararı ve padişahın iradesidir. Ancak bu karar henüz ifa olunmamıştır. Şimdi bunun ödenmesi istenmiştir.⁸⁴ Yine 22 Ekim 1850'de Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Bağdat'ta bulunan Tuz Hurmatu mukataasındaki hissesinin hasılatıyla ve bazı hususlar ile ilgili talepleri noktasında kesin kararlar Bağdat'a bildirilmiştir. Yapılan incelemede Mehmed Ağa'nın Tuz Hurmatu'daki kendisine verilen iki hisseden başka diğer hissenin zaptına hakkı olmayacağı Bağdat tarafından bildirildiği görülmüş ve valiliğin kararı noktasında hüküm çıkmıştır. Yine şimdiye kadar taleplerinden ne kadarının verildiği ne kadarının kaldığı bilinmediğinden mahallinden incelenerek alacağı varsa verilmesi kesin olarak Bağdat'a haber verilmiştir.⁸⁵ Padişah tarafından da son karar bu şekilde verilmiştir.⁸⁶

83 C.ML. 319/13129 (29 C. 1266).

84 A.MKT.UM. 19/31 (08 Ş. 1266).

85 İ.MVL. 185/5574 (15 Z. 1266); A.AMD. 21/32 (06 Z. 1266).

86 İ.MVL. 185/5574 (15 Z. 1266).

Mehmed Ali Paşa'nın Avrupa güçleri tarafından Hicaz ve Yemen'deki emellerinden zorla vazgeçirilmesinin ardından bölgede Osmanlı Devleti'nin otoritesi tekrar kuvvetlendi. Mehmed Ali Paşa'nın bölgeyi tahliyesinden 7 yıl sonra Osmanlı Devleti, Hudeyde ve Kamaran Adaları çevresine tekrar yerleşti.⁸⁷ 19 Nisan 1849'da Kıbrıslı Tevfik Paşa İstanbul'dan gelen 3.000 askeri ile Hudeyde'ye ulaştı. Mısır'da ve Hicaz'da hazırlanan bu birlikler kısa sürede Hudeyde ve çevresini kontrol altına aldılar. Böylece Yemen'de ikinci kez Osmanlı hâkimiyeti başlamış oldu.⁸⁸ Kamaran Adası'ndaki Fransız varlığı da bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bölgeye yerleşmesiyle tesirini kaybetti.⁸⁹ Mehmed Ali Paşa ile 1840'ta toplanan Londra Konferansı'nın sonucuna göre Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk statüsü saptandı. Padişah Abdülmecid'in 1841 tarihli fermanı ile Mısır'daki valilik makamı Mehmed Ali Paşa'nın soyuna has kılındı. Böylece Mısır'da Osmanlı Devleti'ne bağlı bir valilik hanedanı kuruldu.⁹⁰ Mehmed Ali Paşa bu başarısıyla kâğıt üzerinde Osmanlı egemenliğini kabul etse de Mısır'da yarı bağımsız bir devlete hükmeden yeni bir hanedan kurmuştur.⁹¹

Sonuç

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa son derece dikkat çeken bir isim olarak 1830'lu yıllarda Hicaz ve Yemen çevresinde adından söz ettirmiştir. Kendisi benzerleri ve rakipleri arasından sıyrılarak Mehmed Ali Paşa'nın Hicaz ve Yemen üzerine olan emelleri için en büyük tehditlerden biri olmayı başarmıştır. İlk zamanlarda Cidde'de Mehmed Ali Paşa'ya karşı sınırlı başarılar elde etse de daha sonraki karşılaşmalarında dikkat çeken bir muvaffakiyet elde edememiştir. Bunun üzerine Cidde ve Mekke'de söz sahibi olma imkânını kaybederek mücadelesine Yemen üzerinden devam etmiştir. Bu sırada İngilizler ile de muhtemelen işbirliği yapmış olsa gerektir. Bir belgede geçen mühimmat ve levazimat için İngiliz tüccarları aracılığı ile Hindistan ile irtibat kurduğunun ifade edilmesi bunu destekler mahiyettedir. Zaten İngiltere'nin de açık veya kapalı kendisini desteklemesi çok da şaşılacak bir durum değildir. İngiltere Yemen ve Kızıldeniz sahillerinde günden güne güçlenen bir ticari nüfuz alanına sahiptir. Mehmed Ali Paşa gibi bir ismin bölgede söz sahibi olması kesinlikle İngiliz çıkarlarına aykırı bir durumdur. Bu nedenle Türkçe Bilmez ve İngilizler arasında bir ilişki olması kuvvetle muhtemeldir. Aynı zamanda Yemen'den Bağdat'a gelişinde de bir İngiliz generalden yardım alması yine aynı

87 Durmuş Akalın, "İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 33, Sayı 56, 2014, s. 248.

88 Durmuş Akalın, "Yemen'in Kuzeyinde Osmanlı İdaresi'nin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tevfik Paşa (1848-1851)", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2015, s. 33-34; John Baldry, a.g.m., s. 162

89 John Baldry, "The Yamani Island of Kamaran during the Napoleonic Wars", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3, Taylor&Francis, 1980, s. 261-262.

90 Süleyman Kızıltoprak, a.g.e., s. 11.

91 Bernard Lewis, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2011, s. 416-417.

mantık çerçevesinde düşünülebilir. Üstelik 1820’li yıllarda Moha’da yaşanan karışıklıklar esnasında Mehmed Ali Paşa’nın İngilizlerle karşı karşıya gelmesi Türkçe Bilmez’in İngilizler tarafından daha makbul bir isim olmasına zemin hazırlaması da imkân dâhilindedir.

Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın başarısız olmasında birçok neden sıralanabilir. İlk etapta Mehmed Ağa’nın zengin insan ve ekonomik kaynaklardan mahrum olduğu söylenebilir. Bunun yanında Osmanlı Devleti tarafından desteklene de bu destek çok fazla geliştirilememiştir. Osmanlı Devleti kendisini mütesellim olarak istihdam ettiğinde önemli bir mevki kazansa da bu kazanımın devamını kendisi ilerletememiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti bu süreçte daha çok Bağdat üzerinden bölgeyle temas kurduğundan bu iletişim ağı uzun ve zahmetlidir. Bunlar da Türkçe Bilmez Mehmed Ağa’nın durumunu zorlaştırmıştır. Bölgedeki kanaat önderlerini ve etkileyici isimleri kendi safına katamaması da bu başarısızlık durumunu kuvvetlendirmiştir. Bölgede hatırı sayılır bir ağırlığı olan Şerif Muhammed bin Avn daha çok Mısır tarafına yakın dururken Şerif Abdülmuttalip ise Osmanlı Devleti ile işbirliği içerisinde olmuştur. Tüm bunlara rağmen adından söz ettirebilmesi ise Mehmed Ali Paşa’nın ilgisini Suriye üzerine yöneltmiş ve burayı daha hayati bulmuş olması ile ilişkilidir. Osmanlı Devleti ile devam eden mücadele süresince Mısır kuvvetleri Hicaz ve Yemen tarafında çok sınırlı sayıda tutulabilmıştır. Bunun yanında Mehmed Ali Paşa her ne kadar San’a İmamı ile yakın temaslar kurmaya niyetlense de Asir taraflarında sık sık çıkan isyanlarla meşgul olmak durumunda kalmıştır. Bu nedenle Türkçe Bilmez Mehmed Ağa bir dönem Mehmed Ali Paşa karşısında direnç gösterebilecek zamanı ve zemini yakalamıştır.

Genel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti ile Mehmed Ali Paşa’nın yaşadığı sorunlar ve savaş döneminde Hicaz ve Yemen üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti dikkat çekici bir noktada olmuştur. Mehmed Ali Paşa başlangıçta Osmanlı Devleti adına bölgeyi Vehhabiler ve İngilizlere karşı savunurken sonrasında bölge üzerinde kendi nüfuzunu kurmak gayretine girmiştir. Bu durum ise Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiştir. Her ne kadar Suriye ve Anadolu topraklarına kadar yayılan bir çatışma alanı ortaya çıkmışsa da söz konusu çatışma ortamı Hicaz ve Yemen’de bir nüfuz mücadelesi olarak yürümüştür. Sınırlı ve küçük çaptaki çatışma ve gerilimler de bunu değiştirmemiştir. Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti ile mücadelesini kaybettikten sonra her ne kadar Hicaz ve Kuzey Yemen taraflarını da kendi kontrolüne almak istemişse de hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere buna razı olmamıştır. Osmanlı Devleti’nin razı olması zaten mümkün değildir. İngiltere ise bölge üzerindeki ticari nüfuzunu kaybetme riskinden dolayı Mehmed Ali Paşa’nın varlığına şiddetle karşı çıkmıştır. 1820’li yıllarda Moha üzerine İngilizlerin odaklanmasını ve 1839’da Aden’e yerleşmesini de bu kapsamda ele almak gerekir.

KAYNAKÇA

I. Osmanlı Arşivleri

A.AMD. 21/32 (06 Z. 1266).

A.MKT.UM. 19/31 (08 Ş. 1266).

C.ML. 319/13129 (29 C. 1266); 595/24545 (26 M. 1261).

HAT. 276/16221 (S. 1222); 342/19552 (17 C. 1230); 342/19563 (23 C. 1233); 343/19592 (17 S. 1233); 343/19592E (3 Z. 1233); 343/19605 (29 Z. 1227); 343/19618 (14 Ca. 1232); 345/19675 (07 R. 1236); 345/19694 (15 B. 1234); 349/19799 (B. 1248); 349/19799A (Z. 1248); 352/19840O (21 N. 1247); 352/19854B (Z. 1247); 356/19981 (Z. 1248); 360/20060D (Ra. 1250); 360/20070 (19 B. 1249); 360/20070A (19 B. 1249); 360/20070B (B. 1249); 360/20082 (Z. 1251); 362/20129 (R. 1248); 367/20257 (Z. 1248); 378/20495 (29 Z. 1250); 378/20495A (29 Z. 1250); 378/20511 (Z. 1252); 379/20517A (Za. 1253); 380/20536 (M. 1255); 391/20768 (Ca. 1248); 416/21520 (Z. 1248); 555/27461 (Za. 1247); 555/27461A (Za. 1247); 556/27484 (Z. 1250); 682/33207 (Z. 1248); 682/33207A (R. 1248); 686/33348B (S. 1249); 696/33568 (Z. 1251); 696/33568A (R. 1251); 760/35925 (14 S. 1236); 760/35935 (14 S. 1236); 760/35941 (21 Ra. 1234); 828/37491 (29 Z. 1252); 828/37491B (Z. 1251); 828/37491C (Z. 1251); 888/39270 (16 B. 1239); 888/39270A (16 B. 1239); 888/39270B (16 B. 1239); 1140/45375 (Z. 1250); 1140/45375B (29 Z. 1250); 1144/45482 (Z. 1250); 1144/45482B (Z. 1250); 1171/46316 (11 C. 1236); 1303/50766A (Z. 1252); 1337/52182 (29 Z. 1250).

İ. DH. 12/576.

İ.MVL. 185/5574 (15 Z. 1266); 2809 (20 Ra. 1264).

MVL. 7/48 (25 Ş. 1262); 10/22 (25 M. 1263).

II. Kitaplar

AHMET RAŞİT PAŞA, *Tarih-i Yemen ve San'a*, Cilt I-II, Yay. Haz. Sadettin Baştürk, Taşhan Kitap Yayınları, Ankara, 2013.

- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, TTK Basımevi, Ankara, 1998.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.
- HATHAWAY, Jane, *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, *Mısır’da İngiliz İşgali Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- KURŞUN, Zekeriya, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1998.
- LEWIS, Bernard, *Ortadoğu*, Çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2011.
- ORHONLU, Cengiz, *Habeş Eyaleti*, TTK Basımevi, Ankara, 1996.
- ÖZKOÇ, Özge, *Mısır’ın Uzun 19. Yüzyılı*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt I-II-III, MEB, İstanbul, 1993.
- SIRMA, İhsan Süreyya, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılışında Yemen İsyanları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008.

III. Makaleler

- ABIR, M., “Modernisation, Reaction and Muhammad Ali’s Empire”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 13, No. 3, Taylor&Francis, 1977, ss. 295-313.
- AKALIN, Durmuş, “Aden’in İşgali ve İşgalden Sonra Osmanlı Devleti’nin Kızıldeniz’de Aldığı Tedbirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX/2, 2014, s. 357-404.
- AKALIN, Durmuş, “İngiltere ve Osmanlı Devleti Arasında Perim Adası (1798-1914)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 33, Sayı 56, 2014, ss. 233-263.
- AKALIN, Durmuş, “Yemen’in Kuzeyinde Osmanlı İdaresi’nin Yeniden Tesis Edilmesi ve Mekke Şerif Muavini Kıbrıslı Tevfik Paşa (1848-1851)”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1, 2015, ss. 17-42.
- AKALIN, Durmuş, “Yemen’de Şeyh Said Adlı Arazi Çerçevesinde Osmanlı-Fransız Rekabeti (1868-1912)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 1-44.

- BALDRY, John, "Al Yaman and the Turkish Occupation 1849-1914", *Arabica*, T. 23 Fasc. 2, Brill, 1976, ss. 156-196.
- BALDRY, John, "The Yamani Island of Kamaran during the Napoleonic Wars", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3, Taylor&Francis, 1980, ss. 246-266.
- EL BATRIK, Abdel Hamid, "Mısır-Yemen Münasebetleri (1819-1840) ve İngilizlerin Kızıldeniz Politikasına Tesiri", Çev. M. Hanefi Kutluoğlu, *Political and Social Change in Egypt*, Neşr. P. M. Holt, Londra, 1968, ss. 281-290.
- GENCER, Fatih, "İsyana Giden Yol, Anadolu'ya Açılan Kapı: Mehmet Ali Paşa'nın Akka'yı Ele Geçirmesi", *History Studies*, Vol. 7 Issue 1, 2015, ss. 65-80.
- IBRAHİM, Hassan Ahmed, *The Egyptian Empire 1805-1885*. ss. 198-217.
- KELLY, J. B., "Mehemet Ali's Expedition to the Persian Gulf 1837-1840", Part I, *Middle Eastern Studies*, Vol. 1, No. 4, Taylor&Francis, 1965, ss. 350-381.
- SAMUR, Sebahattin, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1770-1849) Sosyal Politikaları: Mısır ve Diğer Osmanlı Eyaletlerindeki Etkisi", *Bilimname*, XIII, 2007/2, ss. 131-138.

EKLER

Ek 1: Cidde'de ve Mekke Çevresinde Türkçe Bilmez'in Durumunu Bildiren Bir Yazıdır (HAT. 349/19799).

منند خایبر عاقلان فانتم قلمم حقایق حقایق

سزای که کرده زین جمله اولاد تو کله بل بر خلافت جمع کمک کرده اولاد هر تانم در پیش صورتی استورینیم و شما خایبی خیرینینم که نشونک و با نشان کنن احبابه خودم اورینیم
 دن ابرج اولری بربنی مشایق و دروینده جملیک اخلاصان در تقصیر اولری کینه بودند معنیله ستمگی و کله کله می تقصیر سینه نوز غلطی با زمانیک معلایه تو کله بلن صحت نه احبابه
 خایبی نظریه انلاشانه اولیشی ستمگی ناظرا بی نشانک اکندازنده اولوب کیمک سنه بیوردوره او باره صادر اولاد اولریله کله کله ستمگی تیری قیله یزلیم معنیله بلن ادرینیم
 و بنو مدینه مقینه ده چورده بود و خود جملک اولورنده بنزاره عزمده ابرج اولاد هریمی همتا آغا اولونوی ماسیم عراف اولیون چاکری کمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 افاده شکاره هر دی ای حافظ و قدیم مخالفی بنیمه ایسگی انج معلایه تو کله بلن جمع اولون و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 مر تانم در پیش ابرج معلوی بقضه نظر قنده ابرج و هر طرفه جمع ده اولور کیمک و صدا اولیون چاکری که فی معلایه تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 قنده غنی دی کافه اولاد و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 کج بیج اولونوی قنده کله کله اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 دی مقانیم ایدر تیر کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 مان طرفه کله کله کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 کلکده اولونوی تایید کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 و بر معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 مان ادراسه جمع معلایه مقینه تخیره مقصد مدینه مقینه دی کافه اولاد و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 در عیال کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 اوجین قدر اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 بیله کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 سینه کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 کله کله کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی
 مان اولور کیمک اولور و ده خاندان فرق ایلیله کله کله کیمک اولور کیمک و در حال معلایه ماسیم عراف جمع قنده کیمک و تو کله بلن اولیون سحابه یله چورده اولونوی تویمه اولونوی

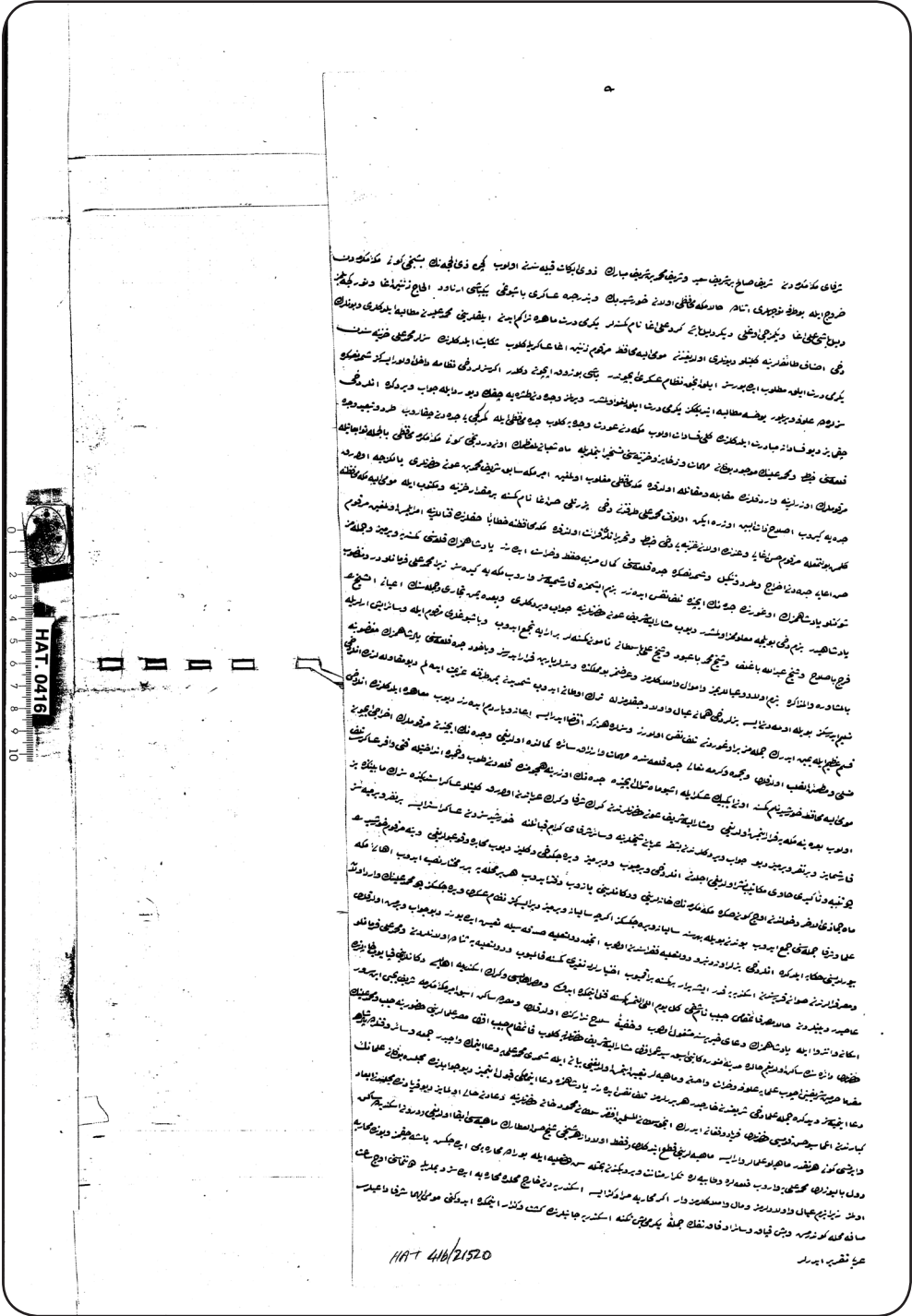
HAT. 349/19799

HAT. 0349

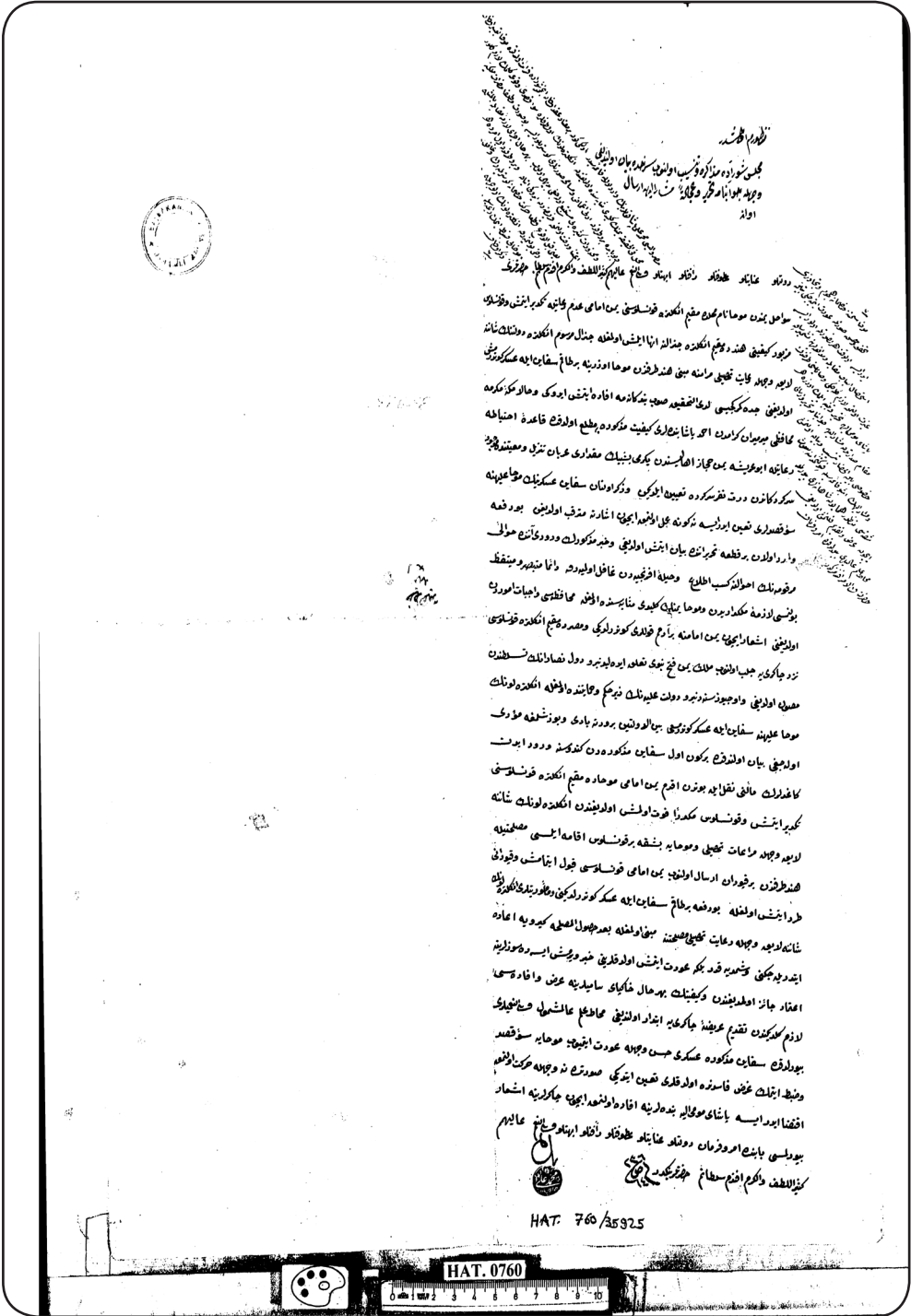

Ek 4: Mehmed Ali Paşa ve Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nın Arasının Açılmasına Dair (HAT. 416/21520).

Ek 5 Mehmed Ali Paşa'nın İngilizlerin Moha'yı Zapt Etmek İstediklerine ve Dikkatli Olunmasına Dair Yazısıdır (HAT. 760/35925).

Ek 6 Türkçe Bilmez'in Osmanlı Devleti'nden Yardım İsteddiği Arzuhali
(İ.MVL. 116/2809).

مبارک وسعود خاکبای مرام استیاضی و التعلیمی مدروسه قولدیبرکه

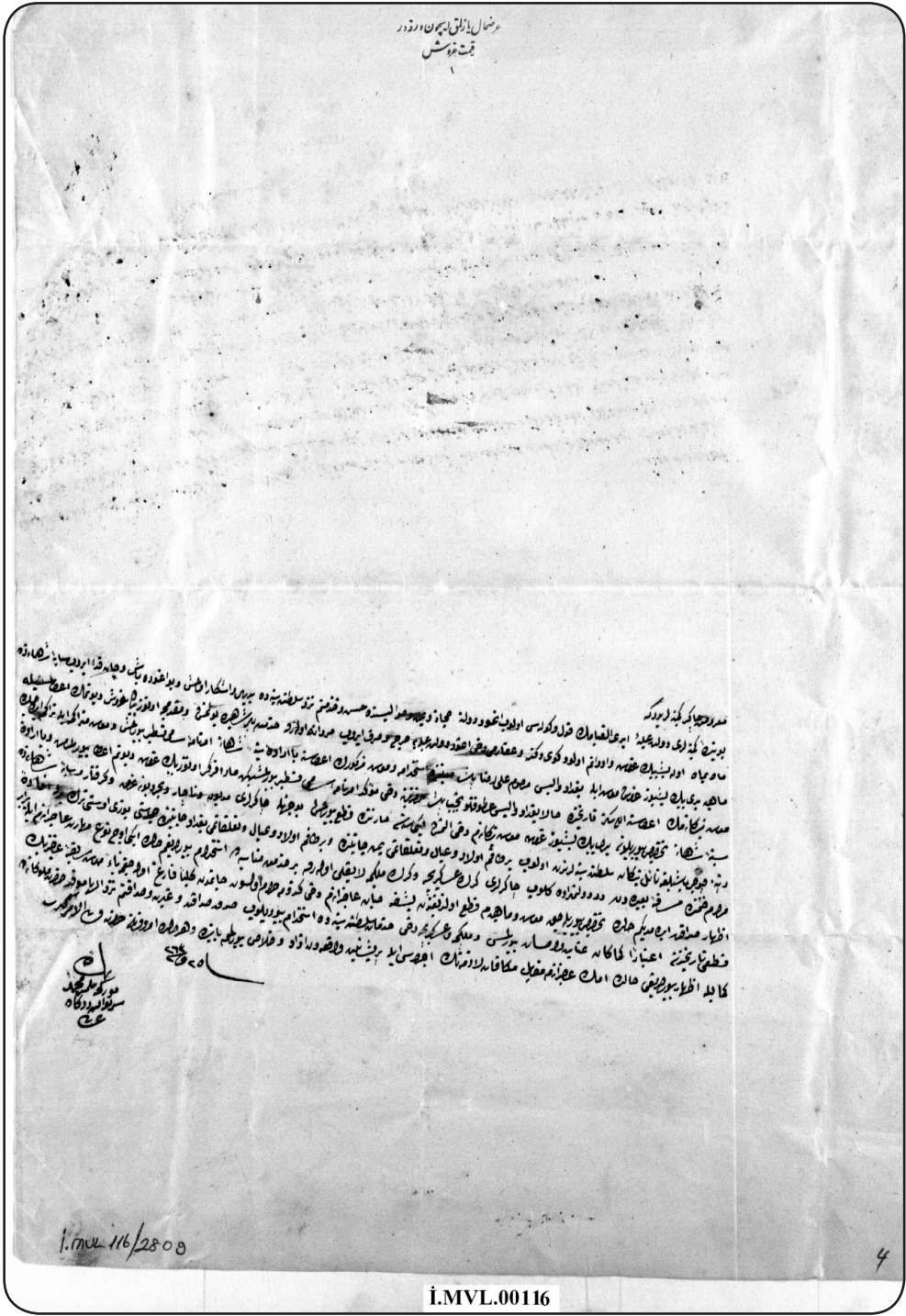
بولولدی بولوننه بریکجه ماه مقدم کیفیه حال بنکای ننه قهرریجیوه مجلس والای احکام عدلیه جانینه عرضحال عیدکترانیم تحبیر و تقدیمه بحاسره
 قاترح ایرج اطاله هذه بر جراب سالی و قهنامه عیسی تعافه و شرفظاره بولویوسا و خاکبای مرامیعیای سیدانیه افاده عاجزیده مشفق
 معلوم و التعلیمی بولرانی کیمی سفالنه و بریشانیسه حال ابله ناچار بولونمیزدنه باب رسمتقاره و فقول اولدرنه مدد اولدو امانه و حمایت
 بوردو چک اولدو قزلی سفال و قهر قزلی و بوردو جناب و التعلیمی رابع بر کیفیه حال بولونمیزی و قهرمهانه عاجزان ملک تقضیای و تمایز
 افادسی غیردمکتده قیلیننه بولونمیزدنه بلطف تعالی محاطهم جلوانه ای اصغار لری بولر قز بولر قز امانه اقم الله و ربع بر لرعقینه
 و سونکتاب قز قز قز بیعتن باده عالیه افیز قهر قز مبارک سرها بولوندی ایچونه و سماعی افسانیدری ایچونه حال ایچونانیم
 ترههاریکی تقدیم خاکبای والای اولونه عریفیم خاکبای نیاز و افاده عاجزانیم و بر اولدره بولونمیزی موندو و مجدداً بلوغ و ایضا بولری
 تیلدی باربع و قهرمهانه و قهرمهانه و قهرمهانه و قهرمهانه

ای
 افواج کورد لری
 دکر و قهرمهانه
 درگاه عتی
 قولدی
 ک

i.MVL 116/2809

İ.MVL.00116

Ek 7 Türkçe Bilmez Mehmed Ağa'nun Başka Bir Arzuhalidir (İ.MVL. 2809).

İ.MVL.00116

OSMANLI DEVLETİ'NDE ELEKTRİĞİN YAYILMASI*

Fatih DAMLIBAĞ**

Öz

XIX. yüzyılın son çeyreğinde elektriğin Avrupa'da kullanımı hızla artmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti, elektriğin çeşitli kullanım şekilleriyle karşı karşıya kalmıştır. Elektrik ülkede ilk olarak, Osmanlı donanmasının dikkatini çekmiştir. Uygun bir aydınlatma donanmanın gücünü çok arttıracaktır. Osmanlı Devleti'nde sinema elektrik kavramı için ikinci aşama olmuştur. Telgraf ve Posta Nazırı sinemayı incelemiştir. Kendisi bu icadın önemli bir ekonomik potansiyeli olduğunu görmüştür. Sağlık ve tıbbi teçhizat elektrik için bir başka alandır. Fakat II. Abdülhamit bu konuda bazı çekinceler ortaya koymuştur. Güvenlik gerekçesiyle, bu alanda bazı kuralların belirlenmesini emretmiştir. XX. yüzyıl başlarından itibaren, elektrik daha ulaşılabilir hale gelmiştir. Pek çok insan aydınlatma amaçlı olarak, kendileri için elektrik makineleri kullanmak istemiştir. Elektriğin son kullanımı alanı ise, kamu hizmeti olarak halka sunulmasıdır. Girişimciler şehirlerin aydınlatılması ve kamu ulaştırması için yatırımlarda bulunmak istemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Elektrik, Aydınlatma, Sinema, Elektrikli Tıbbi Aletler, Kamu Hizmeti Olarak Elektrik.

SPREAD OF ELECTRICITY IN THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Usage of electricity was rapidly increased in Europa, during the last quarter of 19th century. In this period, the Ottoman Empire met some different usage types of electricity. Electricity took firstly attention of Ottoman Navy in the country. Proper lighting would increase very much the power of navy. Cinema became the second level for the concept of electricity in the Ottoman Empire. Minister of Telegraph and Mail evaluated cinema. He claimed that this invention had an important economic potential. Health and medical

* 1-5 Ekim 2018 Tarihleri Arasında Ankara'da Düzenlenmiş Olan 18. Türk Tarih Kongresinde Sunulmuş Olan, "Elektrik Enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki Yayılma Aşamaları" Başlıklı Tebliğden Geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisat Bölümü,
(fdamlibag@gumushane.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-2356-4557).

devices was another field for electricity. But Abdülhamit II declared some reservations in this issue. He ordered the determination of some rules in this field, for security reason. With the beginning of 20th century, electricity got more accessible. For the purpose of lighting, many people demanded the usage of electric machines for themselves. The last use area of electricity was serving it to people as public service. Entrepreneurs wanted to make ventures in city's lighting and public transportation.

Keywords: *Electricity, Lighting, Cinema, Electrical Medical Devices, Electricity As Public Service.*

Giriş

XIX. yüzyılda elektriğin gelişimiyle ilgili pek çok icat gerçekleştirilmiştir. Alessandro Volta elektrik pilini bularak kimyasal enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürmüştür. Pilin kutupları birbirine bağlı oldukça, daimî bir elektrik cereyanı oluşmaktadır. Böylelikle devamlı hareketli bir akım elde edilmesini sağlamıştır. ¹ Michael Faraday 1831'de manyetik alan içinde hareket eden bir iletken, bir elektromotor kuvvet indüklediğini bulmuştur. Bu buluş sayesinde dinamo, elektrik motoru ve transformatörün geliştirilebilmesi mümkün olmuştur. Andrea Marie Ampere elektrodinamiği kuran yasaları belirlemiş ve elektrik akımının nasıl ölçülebileceğini gösteren aletler yapmıştır. George Simon Ohm ise elektrik akımının gerilim ve direnç ilkelerini belirleyen formülleri yazmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, elektriğin günlük hayatta ve sanayide kullanımı başlamıştır. Gramme 1873'te elektrik enerjisinin havadan kurulan hatlar aracılığıyla, verimli bir biçimde iletilebileceğini göstermiştir. ² Bu alandaki zirve icadın sahibi ve elektrik enerjisinin evlerde yaygın olarak kullanılmasını başlatan isim ise, Thomas Edison olmuştur. Kendisi 1878 yılında akkor lambayı icat etmiş ve ilk elektrik üretim merkezi ile dağıtım şebekesini 1882'de New York'ta kurmuştur. Manhattan bölgesinde yaklaşık 2,5 kilometrekarelik bir alana elektrik vermiştir. ³ Elektrik enerjisinin uzak mesafelere taşınabilmesi ise biraz daha zaman almış olup, ilk kez ABD'de 1886 yılında ve Avrupa'da ise 1892'de Almanya'da gerçekleşmiştir. ⁴

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, elektrik üzerindeki bilgi birikimi artık önemli ölçüde artmıştır. Bu enerji kaynağının farklı kullanım alanları yaygınlık kazandıkça, Osmanlı Devleti'nde de etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu çalışmada pratikteki örnekler üzerinden, elektrik enerjisinin Osmanlı Devleti'ndeki yayılması beş aşamada incelenmiştir. Elektriğin aydınlatma

1 Hayri, *Elektrik Risalesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1303 (1885-86), s. 28.

2 Naziye Özdemir, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, 2016, ss. 18-19.

3 Mustafa Esenduran, *İstanbul'da Elektrik Üretimine Başlangıcı ve Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, ss.131-132.

4 Zeynep Güney, *Bandırma Elektrik Santrali Restorasyon Projesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012, s. 6.

gücü ilk etapta askeriye için dikkatini çekmiştir. Donanma elektrik enerjisinin kullanımı ve öğretilmesi için çalışmalar yapmıştır. Hareketli resim ve film kavramlarıyla sinema, elektrik kavramının Osmanlı toplumuna girdiği ikinci aşamadır. Üçüncü olarak sağlık alanında elektrik kullanılmıştır. Pek çok doktor tababet alanında kullanılacağı gerekçesiyle, ülkeye elektrikli cihazlar sokmuştur. Elektrik enerjisinin dördüncü aşaması ise, bireylerin hususi veya ticari amaçları için şahsi olarak elektrik tertibatı kurmalarıdır. II. Abdülhamit bu aşama için bazı çekinceler ortaya koysa da, Osmanlı Devleti ortaya koyduğu kurullarla girişimcilerin önünü açan bir tutum sergilemiştir. Beşinci ve son aşama ise elektriğin ulaşılabilirliğinin iyice arttığı bir dönem olup, şehirlerde kamu hizmeti olarak elektrik verilmeye başlanmıştır.

1. Donanmada Elektrikten Faydalanma

Elektrik enerjisi hakkında artan bilgi sonrası, Avrupa'da boğazların ve limanların aydınlatılması için, 1860'ta elektrik kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihte İngiltere'nin güney kıyısında bulunan South Foreland Lighthouse, elektrikle aydınlatılmıştı. Burada kullanılan iki elektro manyetik makinede, ikişer beygirlik buhar motoru kullanılmaktaydı. Elektrikle donatılan bu deniz fenerinin ışığı, Manş Denizini ileri geri aydınlatmaktaydı. ⁵ Elektriğin deniz ulaşımını kolaylaştırmak için bu kullanımından yedi sene sonra, Fransa'da sahillerde elektrik işaretleri ile haberleşme geliştirilmiştir. Bu yeni haberleşme usulünün ticaret gemileri tarafından kullanımı için, gerekli işaretleri içinde barındıran bir kitap hazırlanmıştır. Konuyla ilgili bir bilgilendirme broşürü Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş olsa da, 9-10 sene kadar elektriğin bu pratik kullanımıyla alakalı ülkede herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. "*Fransa seyahilinde elektrik ile işaret usulünün ittihazına ve işbu usul-i cedide-i muhaberenin icrası için sefain-i ticariyeye mahsus olan işaretleri havi kitabın istimaline dair... bir kıta ilanname irsal eynlenmiş olduğundan...*" ⁶

Osmanlı Devleti'nde elektriğin sağladığı aydınlatma kaynağından, öncelikle donanma için faydalanılması yoluna gidilmiştir. Eczacı Yorgaki Anastasiyadı Efendi, orduya iki adet elektrik makinesi bağışlamıştır. Kendisi bu makinelerin kullanımını da tarif edecek olup, bunlar sayesinde ordunun düşmandan geceleri de istihbarat toplayabileceğini belirtmiştir. Seraskerlik makamı ile yapılan görüşmeler ve gerçekleştirilen tecrübeler sonrası, ilgili makinelerin 700-800 metrelik bir mesafeyi aydınlatılabildiği anlaşılmıştır. Fakat aletlerin gerek çok fazla parçaya sahip olması ve gerekse ağırlıkları sebebiyle, seyyar ordu birliklerinde kullanımı çok mümkün olmayacaktır. Bu durum üzerine, makinelerin Çanakkale Boğazında ⁷ konuşlandırılmasına karar

5 ..., "Electric Lights For Lighthouses", *Scientific American*, C. II, S. 21, 1860, s.330.

6 BOA HR.TO 202/17. 5 Ocak 1867.

7 Çanakkale Boğazının stratejik önemi, bu tarz önlemler için hep göz önünde bulundurulmasına sebep olmaktadır. 16 Mart 1897 tarihinde Boğazın muhafız vekili olan Ferik Abdurrahman

verilmiştir. Boğazın iki kenarındaki kalelere yerleştirilecek bu makinelerin ışığı, savaş gemileri başta olmak üzere geçiş yapacak her türlü aracın denetlenebilmesini sağlayacaktır.

“Düşman ordusunun leylen keşif ve muayenesi zımnında Avrupaca ihtira ve istimal olunan elektrik ziyası makinesinden iki danesini ordu-yu hümayunlarda kullanılmak üzere terk ve teberru ve sureti istimalini dahi tarif eyleyeceğine dair eczacı Yorgaki Anastasiyadı Efendi tarafından vuku bulan istida ve makam-ı vala-yı seraskeri ile cereyan iden muhabere üzerine... zikrolunan makinelerin ziyası indül-tecrübe yedi sekiz yüz metro kadar mahalli tenvir itmiş ise de edevat ve müteferriatinun kesret ve sıklıkla beraber istimalinin külfeti cihetiyle seyyar bulunan fırka-i hümayunlarda istimali müteasir olacağından ve mamafih bunların şimdilik Bahri Sefid Boğazı... yek diğerine mukabil iki kalaya vaz olunarak ledel-icab iki taraftan istimaliyle mürur ve ubur idecek sefîne-i harbiye ve sair tamamıyla müşahede olunmak Kala-i Sultaniyeye gönderilmiş olduğundan...”⁸

Elektriğin donanmada kullanımı özellikle dikkat çekmiştir. Yurtdışında elektriğin kullanımı ile ilgili denemeler artmakta olup, karada olsun denizde olsun kullanımındaki faydalar anlaşılmaktadır. Osmanlı Bahriyesi elektrik gücünün İngiltere ve Fransa başta olmak üzere, yabancı ülke donanmalarında hızla yayıldığından bahsetmektedir. Osmanlı donanmasında kullanılacak elektrik fenerlerinin üç temel faydası olacaktır. Öncelikle gece seyahatlerinde olası bir torpido saldırısına karşı korunma imkânı sağlayacaktır. İkinci olarak savaş gemilerinin top atışlarının isabet oranı yükselecektir. Son olarak, donanma gemilerinin her yönü rahat bir şekilde görülüp kontrol edilebilecektir. Kısacası elektriğin aydınlatma gücü, donanma için hayati derecede önemli bir gelişmedir.

“Elektrik fenni bir müddetden berü düvel-i ecnebiyece... birçok tecrübeler icrasıyla bunun cihet-i berriyeye ve bahriyece muhsenatı anlaşılaraq elyem Fransa ve İngiltere ile sair düvel-i bahriye donanmalarında işal ve istimal olunmakta... donanma-i hümayunun... torpido tehlikesinden salim ve vareste olabilmek ve endaht idilecek top mermiyatı nişan alınan noktalara tesadüf itdirilmek ve sefinenin her cihetini layıkıyla müşahede idilmek için elektrik fenerlerinin donanma-i hümayunda dahi işal ve istimali derece-i vücubda bulunduğu gibi...”⁹

Elektrik aydınlatmasına verilen bu önem sonrası, Bahriye Nazırı Hasan Paşa tarafından Siemens firmasına sipariş verilmiştir. Firma 18 Temmuz 1885'te, Londra sefiri Musurus Paşa aracılığıyla siparişin tamamlandığını bildirmiştir. Tam bir set halinde birinci sınıf elektrikli araştırma lambası hazırlanmıştır. Bu setin içerisinde buhar motoru, dinamo makinesi, özel lensli yansıtma lambası,

Paşa; Çanakkale Boğazına yerleştirilecek olan iki adet elektrik feneri için, Bahriye Binbaşı Ramiz Efendi'yi görevlendirdiğini bildirmiştir. BOA Y.PRK.ASK 110/63. 4 Mart 1313, 16 Mart 1897.

8 BOA İ. ŞD 32/1579. 13 Zilhicce 1293, 30 Aralık 1876.

9 BOA Y.A.RES 28/49. 21 Cemaziyelahir 1302, 26 Mart 1301, 7 Nisan 1885.

ölçüm cihazı, tel ve karbonlar bulunmaktadır. Londra'nın Woolwich semtindeki tesislerinde hazır durumdaki bu siparişin, Osmanlı Devleti tarafından kontrolünün yapılması gerekmektedir. Bir deniz ataşesi bu işle görevlendirilirse, kendileri de hazırladıkları siparişi gönderebileceklerdir.¹⁰ Londra Sefareti 27 Temmuz 1885'te yazdığı cevapta, deniz ataşesi Teğmen İbrahim Edhem Efendi'nin bu işle görevlendirildiğini bildirmiştir.¹¹

Londra'daki Siemens firmasından satın alınan elektrik fenerleri, Bahriye Nezareti tarafında Aziziye zırhlısına monte ettirilmiştir. Siemens firması ise nezarete gönderdiği yazıyla, bu konulardaki uzmanlık ve tecrübesi geniş bir mühendis olan Roger'ı İstanbul'a gönderdiğini bildirmiştir. Firma mühendisinin masraflarını da kendisi karşılayacaktır. Tekrardan yapılacak tecrübeyle, ilgili fenerin kurulumunda herhangi bir eksiklik olup olmadığı kontrol edilebilecektir. Ayrıca eğer istenirse; mühendis elektrik fenerlerinin idare ve kullanımıyla alakalı, her türlü açıklama ve bilgiyi de verecektir. Bu bilgiler sonrası Bahriye Nazırı Hasan Paşa, Mühendis Roger'ın gözetiminde yeni bir denemenin yapılmasına karar vermiştir.

"...Londrada Siemens fabrikasından mubayaa ve celb idilerek zırhlı Aziziye Firkateyn-i hümayununa vaz olunmuş olan elektrik fenerlerinin tecrübesi bil-icra matluba muvafık olduğu arz olunmuşdı mezkûr fenerin suret-i vazında bir gûne noksanı olub olmadığını bit-tecrübe görmek ve arzu olundığı halde elektrik feneri idaresinin suret-i idare ve istimalini tefhim ve irae itmek üzere bu babda pek çok ameliyat görmüş olan Mühendis Rogerın her bir masrafı kendü tarafına aid olarak Dersaadete gönderildiğine... mezkûr fenerin mühendis-i mumaileyh hazır olduğu halde tekrar tecrübe idileceğinin arz ve beyanına..."¹²

Elektriğin donanma için öneminin farkında olan Bahriye Nezareti, konunun subaylara öğretilmesi için hazırlık yapmıştır. Muhbiri Sürur adındaki firkateyn, torpido okulu olarak kullanılmaktadır. İlgili firkateynde hâlihazırda elektriği öğretmek için gereken teçhizatın önemli bir kısmı da mevcut durumdadır. Bunun için gemide, haftada iki gün Bahriye subaylarına elektriğin incelikleri öğretilmektedir. Bu eğitim için aylık 1500 kuruş maaşla mühendis Emile Lacoine¹³ öğretmen tayin edilmiştir. Konuyla ilgili uzmanlığı bilinen Raif Efendi ise 500 kuruş maaşla ona yardımcı olarak tayin edilmiştir. 26 Mayıs 1885'te Bahriye Nezareti konuyu padişahın onayına sunmuştur. *"...torpido mektebi ittihaz olunan Muhbiri Sürur firkateyni hümayununda iktiza iden alât ve edevatdan ekseri mevcud olduğu... haftada iki gün mezkûr firkateynde zabitan-ı bahriyeye fenni mezkûri talim ve tederis itmek üzere şehri bin beş yüz guruş maaş ile mühendis Mösyo*

10 BOA HR.SFR.3 308/38. 18 Temmuz 1885.

11 BOA HR.SFR.3 308/38. 27 Temmuz 1885.

12 BOA Y.MTV 20/44. 19 Cemaziyelahir 1303, 25 Mart 1886.

13 Kendisi Fransız bir mühendis olup, Posta ve Telgraf Nezaretinde uzun ve üretken bir kariyer geçirmiştir. Darina Martykánová ve Meltem Kocaman, "A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire", *Philosophy of Globalization*, ed. Concha Roldán, Daniel Brauer ve Johannes Rohbeck, De Gruyter, 2018, s. 240.

Emile Lacoinenin muallim ve fenni mezkûrda vukuf ve malumatı haber virilen Raif Efendinin dahi beş yüz gurusun... muavin nasb ve tayinleri hususuna dair Bahriye Nezareti celilesinin tezkiresi..."¹⁴

Emile Lacoine'in elektrik konusundaki bilgisi sebebiyle, kendisinden Tophane ve Tersanede yararlanılmaktadır. Ayrıca yine buralarda elektrik bilimiyle uğraşanlara da ders vermektedir. Bu gerekçelerle kendisine bazı başka devletlerde de olan, elektrik müşaviri unvanı verilmesine karar verilmiştir. Bu unvan sebebiyle maaşına ilave bir zam da yapılmayacak olup, durum 15 Şubat 1891 tarihinde Telgraf ve Posta Nezaretine bildirilmiştir. "*Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri Emile Efendinin elektrığe müteallik malumatından Tophane ve Tersanece dahi istifade idilmek ve Tophane ve Tersanece fen-ni elektrik işleriyle iştigal idenlere ders virmek ve maaş-ı haliyesiyle iktifa eylemek üzere bazı devletlerde olduğu misillü kendisine elektrik müşaviri unvanı verilmesi hususuna irade-i seniyye...*"¹⁵

2. Elektrığın Sinema İçin Kullanımı

28 Aralık 1895 Cumartesi günü Lumiere Kardeşlerin, Paris'te yaptıkları gösteriyle sinema başlamıştır. Babaları Lyon'da fotoğraf malzemeleri üreten Lumiere Kardeşler, sinematograf¹⁶ adıyla yeni bir makine icat etmişlerdir. Kardeşlerin Boulevard des Capucines 14 numaradaki Grand Hôtel'in altındaki Grand Cafe'de yaptıkları, halka açık bu ilk gösteri; daha sonra sinema tarihçileri tarafından sinemanın başlangıç tarihi olarak benimsenecektir.¹⁷

Sinematograf makinesinin ilk gösterisinin üzerinden altı ay kadar geçtikten sonra, ilgili makine Osmanlı Devleti'ne getirilmek istenmiştir. Fransa vatandaşı Mösyö Jamie film göstermek üzere, Osmanlı Devleti'ne bu makineyi getirmek istemektedir. Elektrik ışığının aydınlattığı bir yansıtma lambasının kullanıldığı bu cihaz henüz yeni icat edilmiş olup, Mösyö Jamie bu makine için ruhsat talep etmiştir. Fakat önce belediyeye ve sonra da Tophane-i Amireye yapılan başvurular olumsuz neticelenmiştir. Hiçbir resmi daireden gerekli izin çıkmaması üzerine, Fransa Sefareti Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Sefaret bilimsel ilerlemeye katkı vereceğini iddia ettiği bu aletin lambasına, izin verilmesini talep etmektedir.

"Fransa devleti tebaasından Mösyö Jamienin hareket-i insaniye ve hayvaniyeyi gösteren "sinematograf" tabir olunur nev icad bir alete lazım gelen ziya-i kehribari ile tenvir ider tek bir irtisam lambası için ruhsat taleb itdiğinde şehremanetine ve

14 BOA Y.A.RES 29/36. 11 Şaban 1302, 14 Mayıs 1301, 26 Mayıs 1885.

15 BOA DH.MKT 1809/79. 6 Recep 1308, 3 Şubat 1306, 15 Şubat 1891.

16 Lumiere Kardeşlerin bu icadı basit yapısı ve çalışmasındaki kesinliğiyle beğeni toplarken, çok fazla yer de kaplamıyordu. 1897 tarihli tanıtım yazısında, ebeveynlerin bu alet sayesinde çocuklarının küçüklüğündeki özel anlarını, evcil hayvanlarının görüntülerini ve pek çok ilgi çekici olayı saklayabileceğinden bahsedilmektedir. ..., "The Lumiere Cinematograph Camera", *Scientific American*, C. LXXVI, S. 26, 1897, s.405.

17 Rekin Teksoy, *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 13.

andan sonra Tophane-i Amireye ledel-müracaa devair-i resmîyeden hiçbirisi müsaadeyi lazımevi ita itmek iktidarında bulunmadığı anlaşıldığından tevsi-i fînuna pek çok hizmet ider mezkûr aletin lambası için iktiza iden müsaade hakkında..."¹⁸

Sadaret konuyu 25 Haziran 1896 tarihinde Telgraf ve Posta Nezaretine yönlendirmiştir.¹⁹ Nezaret 2 Temmuz 1896 tarihinde görüşünü beyan etmiştir. Telgraf ve Posta Nazırı öncelikle sinematograf denilen bu aleti tarif etmeye çalışmıştır. Özel fotoğrafların hareketi göstermesinin önemli bir sanayi kolu olarak potansiyeli, nazırın özellikle dikkatini çekmiştir. Sonrasında muhtemel bir tehlikenin olup olmadığı üzerinde durmuştur. Elektrik lambası aracılığıyla çalışan bu aletin, küçük bir güç kaynağına ihtiyacı vardır. Makinenin hem kullanımı kolay olup, hem de kendisi herhangi bir tehlike taşımamaktadır. Avrupa'nın büyük şehirlerine de yayılmış bu aletin; tiyatro veya benzeri bir mekâna yerleştirilmesinde herhangi bir mahzur olmadığı, nezaretin fen müşavirliğince beyan edilmiştir. Fakat kendilerinin görüşü olumlu olsa da, nazır konunun bir kere de Tophane-i Amire tarafından kontrol edilmesini tavsiye etmiştir.

"...sinematograf nam alet hususi fotoğraf vasıtasıyla hareket-i insaniye ve saireyi irae idüb bunun tecrübeten icrası kutlu bir menbaa-ı sanayinin vücudına vabeste idüğü ve bu da mahaza elektrik lambasıyla husule geleceği ve lambanın işiali için ufak bir vasıta-i muharrike ile tahrik idilmesi mümkün olan elektrik makinesi sehlül-istimal olmağla beraber bir gûna tehlikesi olmayub hatta Avuranın büyük şehirlerinde dahi şayan-ı takdir olduğu ve mezkûr aletin tiyatro veya diğer bu gibi bir mahalle vazında bir mahzur mütalaa olunmadığı nezaret fen müşavirliğinden ifade kılınmış ise de bir kere de Tophane-i Amirece bazı emsali vechiyle nazar-ı tedkikden geçürilmesi zımında..."²⁰

Sadaret bu kontrol isteği sonrası, aynı gün Tophane-i Amire'nin görüşüne başvurmuştur.²¹ Tophane-i Amire bahsedilen lambanın henüz Osmanlı Devleti'ne gelmediğini belirtmiştir. Fakat kendilerinin tecrübe ve muayene dairesi, bu lambanın kontrol ve denetiminin Telgrafhane fen komisyonuna ait olduğunu düşünmektedir. "...mezkûr lamba henüz gelmemiş ise de bunun Tophaneyeye aid olmayub muayene ve tedkiki telgrafhane fen komisyonuna raci bulunduğu tecrübe ve muayene dairesinden ifade..."²²

Bu cevap sonrası Sadaret, nihai görüş için konuyu tekrardan Posta ve Telgraf Nezaretine yönlendirmiştir.²³ İlgili nezaret ise fen müşavirliğinden aldığı görüşe dayanarak, bahsedilen elektrik lambasının herhangi bir sakıncası olmadığını bir kere daha teyit etmiştir.²⁴ Bu onayla birlikte Fransa Sefaretine haber

18 BOA İ.RSM 6/22. 5 Muharrem 1314, 17 Haziran 1896.

19 BOA BEO 799/59906. 13 Muharrem 1314, 13 Haziran 1312, 25 Haziran 1896.

20 BOA İ.RSM 6/22. 20 Muharrem 1314, 20 Haziran 1312, 2 Temmuz 1896.

21 BOA BEO 818/61293. 20 Muharrem 1314, 2 Temmuz 1896.

22 BOA İ.RSM 6/22. 5 Rebiülevvel 1314, 3 Ağustos 1312, 15 Ağustos 1896.

23 BOA BEO 829/62116. 11 Rebiülevvel 1314, 8 Ağustos 1312, 20 Ağustos 1896.

24 BOA İ.RSM 6/22. 17 Rebiülevvel 1314, 15 Ağustos 1312, 27 Ağustos 1896.

vermek üzere, sinematograf makinesinin elektrik lambasının ülkeye sokulmasına izin verildiği Hariciye Nezaretine Sadaret tarafından tebliğ edilmiştir.²⁵

Sinemada elektrik kullanımıyla alakalı bir başka örneğe, iki İngiliz'in bu konudaki çabasıdır. Henry ve William adındaki bu iki İngiliz, sinematografa kullanmak üzere Osmanlı ülkesine iki motor ile iki adet elektrik dinamosu sokmak istemiştir. İngiltere Sefareti bu makinelerin geçişinde herhangi bir sıkıntı olmadığıyla alakalı, fen heyetinden onay aldıklarını beyan etmişlerdir. Bu makineler şahıslar Osmanlı Devleti'ni terk ederken geri götürülecektir. Bu sebepten makineler için gümrük vergisi talep edilmemeli; geri götürülmesini garanti altına almak için, belirli bir teminata bağlanarak makinelerin geçişine izin verilmesi talep edilmiştir. *"İngiltere tebaasından mister Henry ve William nam zevatların sinematografda istimal olunmak için Dersaadete getürecekleri iki motor ile iki elektrik dinamosunun inrarında beis olmadığı heyet-i fenniyyeden bildirildiği beyanıyla mezkûr makinelerin İngiltere Sefaretinin iltiması vechiyle avdetlerinde götürülmek üzere gümrükce teminata rabten inrarı..."*²⁶

Bu iki İngiliz başvuruları sonrası, yapacakları gösterileri için bir mekân arayışına girmişlerdir. Zaptiye Nezareti Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosunun, bu gösteriler için uygun olduğunu onaylamıştır. Fakat ilgili tiyatronun bitişiğindeki kulüpten elektrik almalarını onaylamamıştır. Çünkü elektrikle ilgili konularda yetkili belediye olduğu için, bu hususta ilgili makama başvurulmalıdır. *"Odeon Tiyatrosunda sinematograf iraesinde mahzur olmadığı işar buyurulmasına nazaran buna zabıtaca mümanaat olunmamak tabi bulunduğu gibi mezkûr tiyatroya ittisalindeki kulübden bir tel alınarak elektrik istimaline müsaade idilüb idilmemek meselesi belediyeye aid hususatdan bulunduğu cihetle bunun için şehremanet-i celilesine müracaat olunmak..."*²⁷

Kulüpten istedikleri elektriği alamadıkları için, İngiliz ortaklar tekrardan kendi enerji kaynaklarına yönelmişlerdir. Dâhiliye Nezareti biri dört ve diğeri ise sekiz beygir kuvvetinde iki motor ile iki elektrik dinamosunun, sinematograf gösterimleri için istenilen şartlarda ülkeye sokulmasını uygun bulmuştur. Nezaret konuyla ilgili olarak, 3 Ekim 1907 tarihinde Zaptiye Nezareti ve Belediyeyi bilgilendirmiştir.²⁸ Zaptiye Nezareti ise üç gün sonra Beyoğlu Mutasarrıflığına durumu tebliğ ederken, bu aletler vasıtasıyla zararlı resimlerin gösterilmemesini ve bu konuda dikkatli olunmasını istemiştir. *"... sinematografların içinde eşkâl-i muzıra olmamasına dikkat ve itina idilmesi..."*²⁹

Elektriğin sinemada kullanımıyla alakalı üçüncü örnek ise, İtalyan bir şirketin talebidir. Napoli'den İzmir'e gelecek olan bir İtalyan sinema şirketi, bu seyahatlerinde kullanmak üzere beraberlerinde bir adet kullanılmış dinamo

25 BOA BEO 843/63218. 18 Rebiülahir 1314, 14 Eylül 1312, 26 Eylül 1896.

26 BOA Y.PRK.BŞK 77/60. 17 Receb 1325, 26 Ağustos 1907.

27 BOA ZB 390/38. 18 Ağustos 1323, 31 Ağustos 1907.

28 BOA DH.MKT 1203/80. 25 Şaban 1325, 20 Eylül 1323, 3 Ekim 1907.

29 BOA ZB 390/125. 23 Eylül 1323, 6 Ekim 1907.

makinesini ülkeye sokmak istemişlerdir. Geri dönerken ilgili makineyi de İtalya'ya geri götüreceklerdir. Bu gerekçelerle ithalat için gerekli ruhsat talebinde bulunmuşlardır. *"Napoliden İzmir'e gelen İtalya sinematograf kumpanyasının beraberinde bulunan bir aded müstamel... dinamo makinesinin İzmirde kalacakları müddetce istimaliyle avdetlerinde beraberlerinde olarak İtalyaya götüreceklerinden bahisle idhaline ruhsat itası istida kılındığı..."*³⁰

23 Mayıs 1907 tarihinde Sadaret makamı, bahsedilen makinenin ülkeye sokulmasına izin vermiştir. İlgili makineyi inceleyen teknik heyet, bunun ülkeye girişinde herhangi bir sakınca görmemiştir. *"...bunun imrarında beis olmadığı heyet-i fenniyyeden ifade olunması üzerine..."*³¹ Rüşumat Emaneti ise İtalyan şirkete izin verirken, ilgili makinenin geri götürülmesini garanti edecek bir teminata bağlanmasını şart koşmuştur.³²

Sinemacılarla ilgili verilen son örnek, bir öncekinde olduğu gibi yine bir İtalyan şirkete aittir. Roma'da faaliyette bulunan bu şirket, sinema gösterimi için kullanacağı elektrik makinelerinin Osmanlı Devleti'ne getirilmesine izin talep etmiştir. Hariciye Nezareti aracılığıyla yapılan bu talepte, hem İstanbul'a hem de İzmir'e sinema getirmek için talepte bulunulmuştur. *"Sinematografda kullanılmak üzere Romada bulunan... İtalyan kumpanyası tarafından Dersaadet ve İzmir'e gönderilmekde olan elektrik makinelerinin imrarına müsaade itası hakkında İtalya Sefaretinden Hariciye Nezaret-i Celilesine virilen takririn..."*³³

Şura-yı Devlet Roma'da faaliyette bulunan bu şirketin talebini incelediği 26 Aralık 1908 tarihli toplantısında, sinematografla ilgili talepleri genel bir kurala bağlayacak olan kararını almıştır. Öncelikle sinema gösterimleri için kullanılacak yerin incelenmesi istenilmiştir. Burada herhangi bir sakınca olmamalı ve yangın tehlikesine karşı gerekli önlemler alınmış olmalıdır. İlgili şirket bu konuda gereken tedbirleri almıştır. Devamında konuyu inceleyen Şura-yı Devlet'in Nafia ve Maarif Dairesi; İtalyan şirketin İstanbul ve İzmir'e getireceği elektrik makinelerinin, teknik heyet tarafından sinema için olduğunun onaylanmasını istemiştir. Bu onay verildiği takdirde, ilgili makinelerin gümrükten geçirilmesine izin verilmelidir. Gelecekteki benzeri taleplere örnek olmak üzereyse, Rüşumat Emaneti yurtdışından gelen benzeri makineleri yine aynı şekilde incelemelidir. Sinema için olduğu onaylanan her makinenin, gümrüklerde bekletilmeden ülkeye sokulması bir usul olarak kabul edilmelidir.

"...sinematograf iraes-i istida olunan mahal hakkında da tahkikat-ı mukteziye icrasıyla mahzur olub olmadığı tayin ve harik tehlikesinden muhafazası için tedabir-i lazime ittihaz kılınmakda olduğu beyan edilmesine nazaran zikrolunan... İtalyan kumpanyası tarafından Dersaadet ve İzmir'e gönderilmekde olan elektrik makinelerinin sinematografa müteallik olduğu heyet-i fenniyye bit-tedkik tebeyyün eylediği takdirde

30 BOA İ.RSM 28/2. 28 Rebiülevvel 1325, 28 Nisan 1323, 11 Mayıs 1907.

31 BOA Y.A.HUS 511/135. 10 Rebiülahir 1325, 10 Mayıs 1323, 23 Mayıs 1907.

32 BOA BEO 3064/229751. 13 Rebiülahir 1325, 13 Mayıs 1323, 26 Mayıs 1907.

33 BOA BEO 3229/242126. 9 Zilhicce 1325, 31 Kânunuevvel 1323, 13 Ocak 1908.

gümrükden imrarı ve atiyen memalik-i ecnebiyeden vürud idecek bu kabil makine ve alât ve edevatın dahi Rüsumat Emanetince dermeyan kılındığı vechle muayene-i fenniyesi bil-icra sinematografda kullanılmak üzere celb eylediği sabit olduğu halde gümrüklerce toğrıdan toğrıya geçirilmesinin usul ittihazı...”³⁴

1908 yılındaki bu talep sonrası, ertesi sene İzmir’de ilk sinema faaliyete geçmiştir. Kordon’da Eksaristeron adındaki bir tiyatrodan, Pathé Freres Sinematografhanesi adıyla gösteriler İzmirliyle buluşmuştur. İlgili sinemanın 1909 yılı ortalarında ya da sonlarında İzmirlielerin hizmetine girdiği düşünülmektedir.³⁵

3. Hekimlik İçin Kullanılan Elektrikli Aletler

XX. yüzyıl başlarında elektriğin tıp için kullanımı, yaygın bir uygulama halini almıştı. Günümüzün tıp bilgisi ile geçerlilikleri büyük ölçüde tartışılmalı olsa da, dönemin pek çok hekimi elektrikli makineleriyle hastalarını tedavi ettiklerini savunmaktaydılar. Ahmed Rasim adlı bir öğretmen yayınladığı kitapta, konuyla ilgili dönemin uygulamasından bazı detaylar vermiştir. Burada elektrik pillerinin baş ağrısı, romatizma ve felç gibi bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığı belirtilmiştir. Bu tedavi için elektrik cereyanının, hastalanmış uzvun içerisinden veya yakın çevresinden geçirmek gerekmektedir.³⁶ Hastaya elektrik verilerek yapılan bu tarz bir tedaviyi tanıtmak için, dönemin İngiliz tıp dergisinde bir makale yayınlanmıştır. Chelsea Kadın Hastanesinde çalışan bir doktor olan James H. Aveling, rahimlerdeki tümör benzeri kitleler üzerinde çalışmaktadır. Doktor elektrikle tedaviye 29 Ekim 1887 tarihinde başlamıştır. Tedavisi sırasında hastalarına 60 ile 150 mili amper arasında değişen bir elektriği, on dakika boyunca vermektedir. Doktor bu tedavi sırasında, kadınların kitlelerinde küçülmeler olduğunu gözlemlemiştir.³⁷

Burada arşiv belgelerinden konuyla ilgili beş farklı örnek incelenmiştir. Verilecek örneklerden ilki Rusyalı Dimitriyadi’dir. Kendisi romatizma tedavisi için elektrikli bir alet getirmiş olup, bunu Osmanlı Devleti’ne sokmak istemektedir. Dimitriyadi’nin getirttiği makine Edirne Vilayeti tarafından kontrol ettirilmiş ve makinenin romatizma tedavisi için olduğu teyit edilmiştir. “...Rusyalı Dimitriyadi namına vürud idüb Edirne Vilayet-i celilesince bil-muayene romatizma tedavisine mahsus alât-ı tıbbiyeden olduğu anlaşılan...”³⁸ Sadaret makamı ilgili aletin sağlık için olduğunu onaylayan bu rapor sonrası, Rüsumat Emanetine yazdığı yazıyla ilgili aletin ülkeye sokulmasına izin vermiştir.³⁹

34 BOA BEO 3467/259962. 2 Zilhicce 1326, 13 Kânunuevvel 1324, 26 Aralık 1908.

35 Oğuz Makal, “Tarih İçinde İzmir’de Sinema Yaşantısı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3, 1993, İzmir, s. 204.

36 Ahmed Rasim, *Elektrik*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1304 (1886-1887), ss. 51-52.

37 James H. Aveling, “The Electrical Treatment of Uterine Tumors”, *The British Medical Journal*, C. I, S. 1482, 1889, s.1162.

38 BOA İRSM 12/38. 29 Recep 1318, 9 Teşrinisani 1316, 22 Kasım 1900.

39 BOA BEO 1597/119714. 23 Şaban 1318, 3 Kânunuevvel 1316, 16 Aralık 1900.

İkinci bir örnek Doktor Cerrahoğlu adına gelen bir elektrik makinesi hakkındadır. Fransa postası aracılığıyla gelen bu alet, Galata Emtia-i Ecnebiye Nezareti tarafından gümrükte tutulmuştur. Doktor Cerrahoğlu tedavi için olduğu gerekçesiyle, ilgili aletin kendisine teslimini talep etmiştir. Fakat Rüsumat Emaneti ise; elektrikli araç ve gerecin ithali yasak olduğu gerekçesiyle, konuyu Sadaret makamına yönlendirmiştir. *“Fransa postasıyla Galata emtia-i ecnebiye nezaretine vürud idüb tevfik kılınan tedaviye mahsus bir aded elektrik makinesinin tarafına teslimi Doktor Cerrahoğlu imzasıyla virilen arzualde istida olunmuş ve elektrik alât ve edevatının idhali memnu bulunmuş olmasına nazaran...”*⁴⁰

Sadaret ise iki gün sonra konunun Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine yönlendirildiğini bildirmiştir. Bu makam ilgili aletin, gerçekten tedavi için olup olmadığını kontrol edip belirleyecektir. *“...elektrik makinesinin ber-vechi ifade tedaviye mahsus olub olmadığını Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesiyle bil-muharebe tayın ve işarı...”*⁴¹

Sadaret Doktor Cerrahoğlu'na ait olan elektrik makinesini, Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine kontrol ettirmiştir. Nezaret elektrik cereyanıyla tedavi için olduğunu ve hekimlikte kullanılacağını onayladığı için, ilgili makinenin geçişine izin verilmiştir. *“Doktor Cerrahoğlu namına vürud iden elektrik makinesinin cereyan-ı elektrikle tedavi için tertib idilmiş olan ve tebahette müstamel bulunan alâtdan olduğu bil-muhabere Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezaret-i celilesinden bildirilmiş olduğundan mezkûr makinenin imrarı...”*⁴²

Üçüncü bir örnek ise Doktor Papadopolis İlyâ Efendi'ye aittir. Gümrük girişinde eşyalarının kontrolü sırasında, ortaya küçük bir elektrik makinesi çıkmıştır. Hekimlik için kullanıldığı beyan edilen bu aletin geçişine izin verilmiştir.⁴³ Dördüncü örnek ise 9 Şubat 1903 tarihinde; Selanik'te yine tababette kullanılacağı beyanıyla, bir elektrik makinesinin gümrükten geçirilmek istenmesidir. *“...tababetde istimal olunmak üzere Selanike celb idilen elektrik makinesinin gümrükden imrarı hakkında”*⁴⁴

Sıralanan benzeri bu taleplerle ilgili verilen son örneğe; Kupacıyan ve Doktor Nikoladi ve Seferyan adına gelen, yine hekimlik için kullanılacak olan dört adet elektrik makinesidir. II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'ne sağlık amacıyla gelen bu aletlerin denetlenmesini, bir kural çerçevesine bağlamak istemiştir. Bu denetim sayesinde muhtemel zararlarda önlenmiş olacaktır. Sağlık gibi önemi aşikâr bir alanda kullanılacak bu makinelerin, bombalı eylemlerde⁴⁵ de kullanılabilmesi mümkündür. Bu durum padişaha resmi binaların saldırı

40 BOA BEO 1556/116681. 30 Cemaziyelevvel 1318, 12 Eylül 1316, 25 Eylül 1900.

41 BOA BEO 1556/116681. 2 Cemaziyelahir 1318, 14 Eylül 1316, 27 Eylül 1900.

42 BOA Y.A.RES 111/75. 28 Zilhicce 1318, 5 Nisan 1317, 18 Nisan 1901.

43 BOA BEO 1703/127673. 26 Rebiülahir 1319, 29 Temmuz 1317, 11 Ağustos 1901.

44 BOA BEO 1995/149618. 11 Zilkade 1320, 27 Kânunusani 1318, 9 Şubat 1903.

45 Güvenlik endişeleri eskiden beri sürmekteydi. 1893 senesinde Yafa'ya gelen dış hekimî Reşid Efendi'nin kişisel eşyalarının arasında, İskenderiye'ye geçirmek istediği 276 metre tel bulunmuştur. Reşid Efendi bu telleri dış makinesinde kullanacağını beyan etmiştir. Fakat

tehdidine açık olduğu fikrini çağrıştırmıştır. “Kupacıyan ve Doktor Nikoladi ve Seferyan namlarına vürud idüb tababetde müstamel olduğu anlaşılın dört aded elektrik makinesinin gümrükden imrarı hakkında... bu gibi elektrik alâtının suiistimalini tecviz buyurmadıklarından ve çünkü bunlar hüsnü istimale salih oldukları gibi mesela cereyan elektriği telinin bir bombaya rabtıyla bombanın işal idilmesi... günün birinde emâkin-i emiriyenin duçarı taarruz olması mütebadir-i hatır olduğu cihetle...”⁴⁶

Padişah olası güvenlik risklerine karşılık, Rüşumat Emanetine kontrol için uyarıda bulunmuştur. Gelen her türlü elektrikli aletin bir uzman ve bilirkişi heyeti tarafından kontrolünü istemiştir. Bu noktada konuyla ilgili uzmanlığıyla tanınan Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri Raif Efendi öncülüğünde, bir bilimsel komisyon kurulması emredilmiştir. Padişah kurulacak bu komisyonun incelemelerinin, konuyla ilgili genel bir kural haline getirilmesini emretmiştir. “...bunların erbabı vukuf ve ihtisasın muayene-i dakikasıyla mahiyetleri tebeyyün itmeden imrarlarına ruhsat itası caiz olamayacağından bade-ezin bu kabil alât ve edevatin Telgraf ve Posta Nezareti fen müşaviri atufetlü Raif Beğefendi hazretleri ile diğer münasib erbabı vukuf ve ihtisastan mürekkeb bir heyet-i fenniye marifetiyle muayene idilerek virilecek rapor üzerine arz ve istizan-ı keyfiyet olunması hususunun usul ittihazı...”⁴⁷

4. Bireysel Elektrik Kullanımı Talepleri Karşısında Osmanlı Devleti’nin İsteksiz Tavrı

Elektriğin bir kamu hizmeti olarak düzenli bir şekilde halka sunulmasından önce, bazı girişimciler çeşitli amaçlar için bu enerji kaynağını kendi bireysel imkânlarıyla kullanmak istemişlerdir. Konuyla ilgili bu örneklerle geçmeden önce, Osmanlı Devleti’nin bu noktadaki bakış açısı verilmeye çalışılacaktır. Elektriğin yaygınlık kazanması yolunda devlet, ilk önceleri biraz çekimser davranmıştır. Hekimlik için kullanım örneğinde, II. Abdülhamit’in güvenlik endişesinden bahsedilmişti. Bu isteksiz bakış açısını destekleyen bir diğer unsur ise, kapitülasyonların varlığı olmuştur. II. Abdülhamit denetim konusunda sıkıntılar yaşanacağı endişesini taşımaktadır.

Osmanlı Devleti’ne yapılacak elektrikli araç ve gereç ithali, prensip olarak yasaklanmıştır. Fakat bu yasağa rağmen İstanbul’da otel benzeri bazı

---

bu tellerin telgraf makinesi, elektrik aydınlatması ve telefonun yanı sıra; dinamit yapımında da kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu gerekçeyle tellerin geçişine izin verilmemiştir. BOA DH.MKT 170/37. 11 Cemaziyevvel 1311, 8 Teşrinisani 1309, 20 Kasım 1893. Bu örnek biraz fazla hassaslık olarak sayılabilir de; yukarıdaki itirazdan bir seneyi biraz geçen bir sürede, II. Abdülhamit’in endişesi boşa çıkmamıştır. 1905 Ağustosunda bir Cuma selamı sırasında, patlatılan bombayla kendisine suikast düzenlenmiştir. Saatli bombanın infilakında padişah zarar görmediyse de, 23 kişi ölmüş ve 58 kişi yaralanmıştır. Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, ss.153,156.

46 BOA İ.HUS 116/59. 16 Safer 1322, 19 Nisan 1320, 2 Mayıs 1904.

47 BOA BEO 2325/174327. 17 Safer 1322, 20 Nisan 1320, 3 Mayıs 1904.

umumi binalarda, elektrik kullanılmaya başlanmıştır. Diğer yandan Avrupa'da halkın, elektrik enerjisinden her şekilde faydalanmasına izin verilmektedir. II. Abdülhamit bu rahat izin veriş, Avrupa hükümetlerinin denetim noktasında çok rahat hareket edebilmelerine bağlamaktadır. Elektriğin yanlış kullanımından doğabilecek her çeşit zarardan, gerektiğinde sebebiyet verenleri Avrupa hükümetleri rahatlıkla sorumlu tutulabilmektedir. Oralarda yaşayan yabancılar buldukları ülkelerdeki halkla, kanun önünde eşit sayılmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nde ise yabancılar sahip oldukları kapitülasyonların imtiyazlı hükümleri gereğince rahat hareket etmekte olup, hükümetin denetim için yapacaklarına engel olmaktadır.

“Memalik-i Şahaneye elektrik alât ve edevatının idhali usulden memnu olduğu halde Dersaadetde otel gibi bazı mebani-i umumiyece işbu memnuiyet hilafında bir takım elektrik makineleri celb idilerek istimal kılınmakda bulunmuş olub gerçi Avrupada efrad-ı ahalinin dahi elektrik kuvvetinden her suretle istifade eylemelerine müsaade olunmakda ise de elektriğin suiistimalinden tevliid idebilecek mazarratdan tolayı indül-icab müsebbiblerini mesul tutmak hususunda Avrupa hükümetlerinin salahiyet-i kamilesi olduğu ve oralarda ecnebiler buldukları memleketin ahaliysiyle nazar-ı kanunda müsavi bulunduğu halde Memalik-i Şahanede ecanibin kapitülasyon ahkâmınca haiz oldukları imtiyazât hükümet-i seniyyenin serbest-i hareket ve muamelatına mani olmakda...”⁴⁸

5. Hususi veya Ticari Amaçlarla Bireysel Elektrik Kullanımı

Elektriğin aydınlatmadaki avantajları, özel girişimcilerin dikkatini çekmekteydi. 1893 tarihli bir tanıtım yazısında, elektriğin evlerimizi, ticarethanelerimizi ve istediğimiz her yeri güzel ve berrak bir ışıkla doldurduğundan bahsedilmektedir. Üstelik diğer aydınlatma için kullanılan malzemelerin aksine, koku ve duman da yapmamaktadır.⁴⁹ Tarabya'da bulunan Summer Palas Oteli, bu tarz avantajlardan faydalanmak için Osmanlı Devleti'nde yapılan ilk girişimlerdenidir. 1899 yılında otele elektrik için gereken eşyalar parça parça getirilmektedir. Otelin arka tarafında kazı yapılarak, elektrik nakli için gereken teller yerleştirilmiştir. Ayrıca kapısının üstüne elektrikle çalışacak bir fener asılmıştır. Elektriğin sevkiyatı için gerekli direklerin dahi, dikildiği haber alınmıştır. Elektrikle aydınlatma ve bu iş için gerekli olan teçhizatın gümrüklerden geçirilmesi resmi izne tabidir. Dâhiliye Nezareti bu oteldeki faaliyete göz yumulması durumunda, benzeri girişimlerin diğer otel ve yabancı mekânlara da yayılacağından endişe etmektedir. Sonrasında benzeri girişimleri engellemek çok daha büyük sorunlar çıkaracağından, konuyla ilgili Babıalî'nin bir an önce tedbir ve karar alması istenilmiştir.

48 BOA İ.HUS 80/20. 13 Ramazan 1317, 2 Kânunusani 1315, 14 Ocak 1900.

49 ..., “Elektriğin Tercüme-i Hali”, *Maarif*, C. IV, S. 98, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1893, s.306.

“...Tarabyadaki Summer Palas Oteli için ecza ve levazımat-ı mukteziyesi ceste ceste celb ile otelin arka ciheti hafır olunarak elektrik nakil telleri vaz ve kapısı balasına birde fener talik idildiği ve elektrik taliki için üzere direkler dahi vaz olunduğu dahi haber alındığından ve elektrik ile tenvirat icrası ve ol-babda lazım olan alât ve edevatın gümrüklerce imrarı ruhsat-ı müsaade-i mahsusaya mütevakkıf olduğundan ve mezkûr otelde icra olunan ameliyat ve tenvirata nazar-ı müsaade ile bakılacak olursa diğer otel ve emakin-i ecnebiyede sirayet ideceğinden ve bilahare meni müşkilat-ı azimeye sebep olacağından bahisle meseleye dair Babialice şimdiden bir tedbir ve karar ittihazı...”⁵⁰

Elektrik ile aydınlatma için 1899 yılı itibariyle henüz resmi bir izin veya ruhsat verilmemiştir. Konuyla ilgili talep ve dilekçeler ise reddedilmektedir. Fakat İstanbul Tarabya’daki Summer Palas oteli için, parça parça malzeme ve teçhizat getirilmektedir. Sadaret makamı belediyeden ve Dâhiliye Nezaretinden alınan bu yasak delici haberler üzerine, bir şeyler yapılması gerektiğine karar vermiştir. “Elektrik ile icra-yı tenvirat için henüz devletce müsaade ve ruhsat-ı resmîye itası takdir itmemiş ve bu babda vuku bulan taleb ve müstedyat red idilmekte bulunmuş olduğu halde Tarabyadaki Summer Palas oteline... elektrik ile tenvirine teşebbüs olunduğu şehremaneti celilesinden arz ve işar kılınub bu suret hilaf-ı memnuiyet olarak caiz olamayacağı derkar...”⁵¹

Saygın ve prestijli yerlerin elektrikle aydınlatılması, talep edilen bir durumdur. Fakat bu durumun sağlam bir kurala bağlanması gerekmektedir. Bu noktada Sadaret öncelikle getirilen teçhizatın, sadece getirildiği yer için kullanılmasını şart koşmuştur. Ücretli veya ücretsiz dışarıya elektrik verilmesi yasaklanmıştır. Ayrıca olası zararlara karşı birisinin mesuliyeti üstüne alması gerekmektedir. Böylelikle olası suiistimaller önlenebilecektir. Elektrik kullanacak olanlardan gerekli kadar teminat ve kefalet istenecektir. Konunun denetiminin icrasıyla belediye görevlendirilmiştir. Sadaret makamı bu tarz eşyaların gümrükten geçirilmesiyle alakalı olarak, Şura-yı Devletin düzenli bir kural ortaya koymasını talep etmiştir.

“...muteber mahaller için elektrik edevati celbi ve anınla tenvirat icrası arzu olunduğu halde işin bir kaide-i salimeye rabtı lazımeden bulunduğundan öyle muteber mahallerin tenviri için celb olunacak elektrik edevatının hangi daire için getirdilecek ise oraya mahsus olmak ve harice virilmemek ve mehazirinin mesuliyeti deruhde idilmek ve suiistimal olunmamak üzere teminat ve kefalet-i kavîye ve müteselsileye rabt olunduktan ve şehremaneti celilesince bu vechle muamele ifa olunduğu arz ile... gümrüklerden imrarı zımında Şura-yı Devletce bir madde-yi nizamiye kaleme alınması...”⁵²

Ticari veya hususi amaçlara dayanan bireysel kullanıcılarla alakalı, beş adet örnek sunulmuştur. Tarabya’daki otel sonrası ikinci örnek Alman bir şahsın, Kudüs şehrinde işlettiği buharlı değirmenin aydınlatılmasıyla alakalıdır.

50 BOA DH.MKT 2205/75. 10 Muharrem 1317, 9 Mayıs 1315, 21 Mayıs 1899.

51 BOA BEO 1314/98508. 16 Muharrem 1317, 15 Mayıs 1315, 27 Mayıs 1899.

52 BOA ŞD 2694/31. 16 Muharrem 1317, 15 Mayıs 1315, 27 Mayıs 1899.

İlgili talebin gerçekleştiği tarihte elektrikli araç gereçlerin ithal edilmesi yasak olduğu için, değirmende eskiden beri bir elektrik tesisatı olduğuna vurgu yapılmıştır. Yalnız bu tesisattaki lambalar, artık kullanılmayacak kadar eskimiştir. Bu noktada Rüşumat Emaneti Sadaretten, gümrükten değirmen için geçirilmek istenen 29 adet yeni elektrik lambasıyla 10 metre tel için talimat istemiştir. *“Almanyalı bir zatın Kudüs-ü Şerifde vaki buharlı değirmeninde eskiden berü mevcut bulunan ve istimale gayri salih bir hale gelmiş olan elektrik lambalarının tebdili için bu kere celb olunan yirmi tokuz aded mücedded elektrik lambasıyla on metro telin imrarına müsaade olunması...elektrik alât ve edevatının idhali memnu bulunmuş olmasına nazaran iktizasının emir ve işarı...”*⁵³

Lambalarla telin gümrükten geçirilmesi için, Alman Sefareti de talepte bulunmaktadır. Bu durum sonrası padişah onayından geçen izni, Sadaret makamı 22 Mayıs 1901 tarihinde Rüşumat Emanetine bildirmiştir.⁵⁴

Elektrik enerjisinin aydınlatma amaçlı kullanımına üçüncü örnek ise, Mösyö Huber'in talebidir. Krupp fabrikalarının İstanbul temsilcisi olan Mösyö Huber, Tarabya'da Almanya Sefaretinin yakınındaki yazlık köşkünü elektrikle aydınlatmak istemektedir. Bu aydınlatma için gerekli olan bilumum teçhizatı, Berlin'deki elektrik şirketi vasıtasıyla İstanbul'a getirtmiştir. Fakat Rüşumat Emaneti hükümetin özel izni olmaksızın, bu tarz teçhizatın geçişine izin vermemektedir. Almanya Sefareti kendisine durumun bu şekilde bildirilmesi üzerine, Hariciye Nezaretine başvurmuştur. Sefaret bu duruma iki açıdan karşı çıkmıştır. İlkinde hâlihazırdaki mevcut uygulamaları gerekçe göstermiştir. Şehirde bazı hususi evler bile elektrikle aydınlatılmaktadır. Sefaretin ikinci dayanak noktası ise, yürürlükteki ticaret anlaşmaları olmuştur. Anlaşmada bazı istisnalar olsa da, elektrik için gereken aletlerle ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Bu gerekçelerle Alman Sefareti zaten İstanbul'a gelmiş olan elektrik makine ve teçhizatının biran önce Mösyö Huber'e teslimini talep etmektedir.

*“Krupp fabrikasının Dersaadet vekili Mösyö Huber Tarabyada Almanya Sefarethanesi karibinde vaki sayfiyesinin elektrikle tenviri maksadıyla Berlindeki elektrik şirketi umumiyesine sipariş ittidiği elektrik alât ve edevatının Babialinin müsaade-i mahsusası olmaksızın imrarına rüşumat emanet-i celilesince mümanaat idilmekte olduğum ahiren sefarete bildirmiştir sefaret bazı emakin-i hususiyenin bile elektrikle tenviri hususunda mevcut olan emsalden sarfı nazarla elyevm meriül-icra olan muahedât-ı ticariyenin Memalik-i Şahaneye idhal olunacak bazı mevad müstesna olmak üzere elektrik makineleriyle alât ve edevati hakkında bir gûne tahdidatı muhtevi bulunmadığı...”*⁵⁵

53 BOA İ.RSM 13/23. 10 Muharrem 1319, 16 Nisan 1317, 29 Nisan 1901.

54 BOA BEO 1663/124670. 3 Safer 1319, 9 Mayıs 1317, 22 Mayıs 1901.

55 BOA HR.İD 2082/43. 30 Temmuz 1903.

Sadaret ilgili makinelerin Mösyö Huber'e teslimini onaylamıştır. Çünkü Alman Sefaretinin hususi evlerin elektrikle aydınlatılması noktasında verdiği örneklerle; mevcut ticaret anlaşmalarının elektrik makinelerinin ülkeye sokulması noktasında, herhangi bir sınırlama getirmediği eleştirilerini doğru bulmuştur.⁵⁶

Ertesi sene Mösyö Huber, yazlık köşküne elektrik tesisatı ile ilgili yeni parçalar getirtmiştir. Avizeler, akümülatör takımları ve bir adet de sigorta levhasından oluşan bu sevkiyatın geçirilmesine, Rüsumat Emaneti yine izin vermemiştir. Alman sefaretini öncesinde olduğu gibi, Mösyö Huber'in bu sevkiyatının da geçirilmesi için devlete başvurmuştur. Sadaret makamı ise talebin karşılanması gerektiğini belirten yazısını, 26 Ağustos 1904 tarihinde Rüsumat Emanetine göndermiştir. "...bu defa işbu makinelerin teferruatından olmak üzere vürud iden avizeler ile akümülatör takımları ve bir aded tevzi levhası ve sair eşya-yı tenviriyenin imrarına emanet-i celilelerince mümanaat olunmakda..."⁵⁷

Aydınlatma amaçlı bir başka talepte, İzmir'de ikamet etmekte olan Mösyö Ferdinand Rayzire'e aittir. Kendisi Almanya vatandaşı olup, mülkiye mühendisi olarak görev yapmaktadır. Şahsı adına iki takım indüksiyon, bir kıta ölçüm ve bir adet de dinamo makinesi gelmiştir. Rüsumat Emaneti diğer iki makine için geçiş izni verirken, dinamo makinesinin gümrükten geçirilmesine izin vermemiştir. Almanya Sefareti ise bu duruma itiraz etmiş olup, yasaklanan dinamonun elektrik makinesinin en önemli parçalarından biri olduğunu belirtmiştir. Bu alet olmadan makinenin çalışması mümkün olmayacaktır. "İzmirde mukim Almanya tebaasından ve mülkiye mühendislerinden Mösyö Ferdinand Rayzire namına vürud iden elektrik alât ve edevatından iki kıta indüksiyon ve bir kıta mikyas aletinin imrarı ve dinamo aleti olan diğerinin iadesi... taraf-ı acizaneme tebliğ buyurulduğu ve Almanya Sefaretinden bu kere virilen takrirden salif-üz-zikr dinamo elektrik makinesinin en mühim bir cüzi olub bu aletsiz makinenin işledilmesi mümkün olamayacağından bahisle..."⁵⁸

Sadaret makamı on iki sandık içerisinde İzmir gümrüğüne gelen, bu elektrik teçhizatını incelemiştir. İncelemenin neticesinde bu teçhizatın aydınlatma için olduğu belirlenmiş olup, dinamo makineleriyle birlikte geçişine izin verilmiştir. Çünkü dinamo olmadan bu teçhizatın çalıştırılması mümkün değildir. "...İzmir gümrüğüne vürud iden on iki sanduk elektrik alât ve edevatının tenviratda istimal olunmak üzere ve dinamo makineleriyle beraber vürud itmesine ve dinamosuz istimali gayr-i kabil olmasına binaen..."⁵⁹

Elektrikle aydınlatma mağaza ve işyerleri için de dikkat çekmekteydi. Konuyla ilgili son örnekte Abud Efendi adındaki bir tüccar, Beyoğlu İstiklal Caddesinde han ve mağazalar inşa ettirmiştir. Kendisi buraların elektrikle

56 BOA İ.RSM 18/12. 23 Cemaziyevvel 1321, 4 Ağustos 1319, 17 Ağustos 1903.

57 BOA BEO 2397/179739. 14 Cemaziyelahir 1322, 13 Ağustos 1320, 26 Ağustos 1904.

58 BOA BEO 3021/226547. 6 Safer 1325, 8 Mart 1323, 21 Mart 1907.

59 BOA BEO 3021/226547. 12 Safer 1325, 13 Mart 1323, 26 Mart 1907.

aydınlatılması için, İngiltere'den Mister William Daveç adındaki bir mühendisle anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma çerçevesinde ilgili mühendis, bütün aksamıyla birlikte iki adet jeneratörü Londra'dan sipariş etmiştir. Bu makineler yakında İstanbul'a gelecek olsa da, Tophane-i Amire'ye Beyoğlu bölgesinin elektrikle aydınlatılması noktasında bir imtiyaz tanınmıştır. İngiliz Sefareti bu olayın bilgisine sahip olduğu için; ilgili imtiyazın faaliyete geçtiğinde, bahsedilen makinelerin kaldırılacağını beyan etmiştir. Sonrasında Abud Efendi'nin han ve mağazaları, elektrik enerjisini Tophane-i Amire'den satın alacaklardır. Sefaret bu şartlar çerçevesinde, ilgili makinelerin gümrükten geçirilmesine izin verilmesini talep etmiştir. Sadaret makamı ise bu iki makinenin aydınlatma ve asansör için olduğunun altını çizerek, ülkeye sokulmasında herhangi bir sakınca görmemiştir. Tophane-i Amire imtiyazı başladığı an kaldırılmak şartıyla, ilgili makineler gümrükten geçirilebilir.

*"...Abud Efendi hazretlerinin Beyoğlu Caddesi Kebirinde inşa itirdiği han ve mağazaların elektrik ziyasıyla tenviri ba-mukavelename taahhüd edilmiş olan İngiltere devleti tebaasından Mister William Daveç nam mühendisin Londraya sipariş idüüb yakında Dersaadete vürud idecek olan mea teferruat iki aded jeneratörün Beyoğlunun elektrik ile tenviri hakkında Tophane-i Amireye ihsan buyurulmuş olan imtiyaz hükmünün mevki-i icraya vazında kaldırılmak ve kuvve-i elektrikaya o vakit Tophaneden ahz olunmak şartıyla gümrükden imrarı İngiltere Sefaretinden iltimas olunduğuna dair... iki makinenin tenvirat ve asansöre mahsus ve mahzurdan salim eşya-yı elektrikadan olmasına mebni imrarı caiz idüği dermeyan olunmuş olmağla iltimas-ı vakia vechiyle Tophane-i Amireye ihsan buyurulan imtiyaz hükmünün tatbikatına mübaşeret olundukda mezkûr makineleri kaldırmak üzere imrarı..."*⁶⁰

5.a. Çevre Endişesiyle Bireysel Bir Kullanıcının Reddi

Bireysel amaçlarla elektrik kullanmak isteyenleri, piyasa düzenleyicisi olarak Osmanlı Devleti dikkatli bir şekilde kontrol etmekteydi. Dersaadet istinaf savcı yardımcılarında Hakkı Bey ile Gürcü Kumpanyası, balık avı için Midilli Adasında geçerli ortaklaşa bir imtiyaz almışlardır. Bu av için lastik borularıyla birlikte bir elektrik aleti getirtmişlerdir. Fakat Rüsumat Emaneti, bu aletin ülkeye sokulup sokulmaması konusunda tereddüde düşmüştür. Telgraf ve Posta Nezaretine konu sevk edilmiş olup, nezaretin fen müşavirliği ilgili aleti incelemiştir. Bahsedilen alet aydınlatmalı bir şamandıradır. Bu alet balık avında olduğu kadar, başka işlerde de kullanılabilir. Fakat müşavirlik bu aletin ülkeye girişinin sakıncalı olup olmadığı konusunda, net bir kanaat getirememiştir.

"Dersaadet istinaf müdde-i umumi muavinlerinden saadetlü Hakkı Beğ ile Gürcü Kumpanyasının müştereken imtiyazını almış oldukları Midillü Ceziyesindeki sayd-ı mahi için istimal olunmak üzere celb eyledikleri maa-lastik boru elektrik alâtının irsaliyle bil-muayene iktizasının arz ve beyanını âmir Rüsumat Emanet-i celilesinin ol-

60 BOA İ.RSM 28/1. 2 Rebiülahir 1325, 2 Mayıs 1323, 15 Mayıs 1907.

*babdaki tezkiresinin... nezaret fen müşavirliğine ledel-tevdi zikrolunan alâtin münevver bir şamandırardan ibaret olduğu ve sayd-ı mahi ve daha sair işlerde kullanılabilir ise de imrarında mahzur olub olmadığı giderilemediği..."*⁶¹

Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde yapılan görüşmede ise, ilgili aletin denize ve balıklara ciddi zararlar vereceği düşünülmüştür. Elektrik ışığının tesiriyle balıklar baygın bir hale gelmektedir. Hatta bu etki ışık kapandıktan sonra bile, bir yarım saat kadar sürmektedir. Tabi ki burada bahsedilen etki, ışıktan değil elektriğin balıkları çarpmasındandır. Devamında eğer bu makine denizde kurulu dalyanlarda kullanılacak olursa, baygınlıklarından yararlanılarak balıkların yenmeyecek kadar küçük olanları bile toplanacaktır denilmektedir. Bu durumsa balık neslinin tükenmesine sebep olacaktır. Balık neslinin korunması dikkate alındığından, ilgili aletin kullanılmasına izin verilmemiştir. Buradaki bir diğer dikkat çekici noktaysa, Telgraf ve Posta Nezaretinin tereddütlü tavrıyla Tanzimat Dairesindeki yasaklayıcı karar arasındaki bir buçuk seneye yaklaşan süredir. Muhtemelen bu sürede yaşanan balık sayısındaki azalma, dikkat çekici seviyelere ulaşmıştır. "...elektrik ziyasının tesiriyle balıkların baygın bir hale geldiği ve hatta ziyanın izalesinden sonra bile yarım bu saat bu hal devam ettiği cihetle bu makinenin dâhil-i bahirde inşa idilen dalyanlarda istimali halinde balıkların baygınlıklarından bilistifade ekle gayr-i salih olan küçüklerine varıncaya kadar toplanarak bilahare inkıta-ı tenasüle sebebiyet vireceğinden mezkûr alâtin istimali caiz olamayacağı..."⁶²

5.b. Elektrikli Aletlerin Denetlenmesinin Belediyeye Devredilmesi

Osmanlı Devleti'ne ithal edilen elektrikli makineler, gümrükten geçirilirken bir fen heyeti tarafından kontrol edilmekteydi. Ancak bu kontrolden sonra ülkeye girişine izin verilmekteydi. 1904 yılında Viemburg ve Siemens ve Pandiani adına, aydınlatma için kullanılacak bazı elektrik tertibatı gelmişti. Bu teçhizatın geçişine üç kişilik bir fen heyetinin kontrolü sonrası izin verilmiştir. Bu heyette sarayın elektrik müdürü ve mühendisi unvanlarının yanı sıra, Posta ve Telgraf Nezareti fen müşaviri sıfatıyla Raif Efendi ile birlikte; Top Fabrika-i Hümayunundan bir ustabaşı ve Mekatib-i Tıbbiye-i Şahanede öğretmenlik görevini de üstlenmiş bir tabip binbaşı bulunmaktaydı.⁶³

4 Ağustos 1908 tarihi itibarıyla, bu fen heyeti kontrolü uygulamasından vazgeçilmiştir. Gümrüklere gelen bütün elektrikli araç ve gereç serbest olarak geçecektir. Rüsumat Emaneti tarafından İstanbul gümrükleriyle taşra rüsumat nezaretlerine, konuyu bildiren genel bir tebligat yapılmıştır. Fakat gümrüklerde serbest geçiş uygulamasına başlansa da, konunun denetimi de tamamen ihmal edilmemiştir. Gerek aydınlatma ve gerekte sanayide güç kaynağı olarak dinamo

61 BOA DH.MKT 292/73. 29 Rebiülahir 1312, 17 Teşrinievvel 1310, 29 Ekim 1894.

62 BOA BEO 765/57335. 28 Şaban 1313, 31 Kânunusani 1311, 12 Şubat 1896.

63 BOA Y.A.RES 127/66. 11 Ağustos 1320, 24 Ağustos 1904.

kullanmak isteyenleri, belediye daireleri denetleyecektir. “Badema gümrüklere vürud idecek bilcümle elektrik alât ve edevatının artık heyet-i fenniyece muayenesine hacet kalmadığı ve serbest olarak imrarı icab eylediği cihetle taşra rüsumat nezaretleriyle Dersaadet gümrükleri nezaret ve müdiriyetlerine tebligat-ı umumiye icra kılınmıştır gerek tenvirat icra itmek gerek sanayide kullanılmak üzere dinamo elektrik makinesi celb ve istimal idecekler hakkında nizamname-i mevcude ahkâmının tatbiki devair-i belediyeye aid olduğundan...”⁶⁴

6. Kamu Hizmeti Olarak Elektrik

Elektriğin Osmanlı Devleti'ndeki ulaşılabilirliğinin iyice artması sonrası, daha büyük ölçekli yatırımlar amacıyla kamu hizmeti olarak elektrik dikkat çekmeye başlamıştır. Girişimciler şehirlerin elektrikle aydınlatılması ve şehir taşımacılığında kullanılan tramvayların elektrikle çalıştırılması⁶⁵ konularında Osmanlı Devleti'ne başvurularda bulunmuşlardır. Bu tarz yatırımlarla alakalı bu bölümde beş örnekten bahsedilecektir. 8 Nisan 1903 tarihli ilk örnekte Şam şehrinin elektrikle aydınlatılması için, Beyrut'un önde gelen isimlerinden Mehmet Arslan Bey'e imtiyaz verilmiştir. Elektrik üretip satması için 99 yıllığına verilen bu imtiyazda, Mehmet Arslan Bey Osmanlı Devleti'nin şimdiki ve gelecekteki kanunlarına uymakla mükelleftir. Kendisinin bu imtiyazı yabancılara devretmesi yasak olup, ayrıca süreci Osmanlı bir şirketle yürütmesi de gerekmektedir. “Şam-ı Şerif şehrinin elektrikle tenviri için kavânin-i haliya ve atıye-i devlete tabi olmak ve hiçbir ecnebiyeye devr ve ferağ idilmeyerek sırf Osmanlı bir şirket vasıtasıyla idare kılınmak şartı ve toksan tokuz sene müddet ile şehri mezkûrda elektrik istihsal ve fûruhtı imtiyazı Beyrut eşrafından Mehmet Arslan Beğ uhdesine ihale buyurıldığından...”⁶⁶

Şehirlerin elektrikle aydınlatılmasıyla alakalı diğer bir örnekteyse, İzmir ve Selanik şehirleri için birlikte imtiyaz verilmiştir. Ayrıca verilen imtiyaza, Şam şehrinde tramvay işletilmesi de dâhil edilmiştir. Konuyla alakalı olarak “Selanik ve İzmir Elektrik ve Şam Tramvay Anonim Osmanlı Şirketi” kurulmuştur. Şirketin işleyişi ile ilgili görüşmeler ise, 11 Temmuz 1903 tarihinde Meclisi Nafiada yürütülmüştür. Bu görüşmede yapılmış olan tramvayın başlangıç ve bitiş noktasının net olmadığı eleştirisi giderilince, Sadaret makamı ertesi gün imtiyazı onay için padişaha sunmuştur.⁶⁷

Beş sene kadar sonra Selanik şehri için olan tesisin inşaatı sona ermiştir. Dönemde şehirlerin elektrikle aydınlatılmasının yanı sıra, şehir

64 BOA DH.MKT 1282/13. 6 Recep 1326, 22 Temmuz 1324, 4 Ağustos 1908.

65 Avrupa'da ilk elektrikli tramvaylar Berlin'de 1884 ve Prag'da 1890 yıllarında ortaya çıktı. Londra tramvay ağı 1900 yılında 921 km iken, 1906'da 3533 km'ye çıkmıştı. 1912 senesinde Paris tramvay ağı 2004 km uzunluğuna erişmişti. Ivan T. Berend, 20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

66 BOA İ.İMT 4/11. 10 Muharrem 1321, 26 Mart 1319, 8 Nisan 1903.

67 BOA İ.TNF 12/38. 16 Rebiülahir 1321, 29 Haziran 1319, 12 Temmuz 1903.

taşımacılığında kullanılan tramvaylarda da enerji kaynağı olarak elektrik kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. İlgili şirket iki amaç için de gerekli olan tesisin tamamlandığını belirtmiştir. Bu sebepten geçici kabul için işlemlerin başlatılmasını talep etmiştir. Talep edilen işlemin yapılması için kurulan komisyonca, yapılan inşaatın mukavele ve şartname hükümleriyle onaylanmış haritalara göre yapıldığını kontrol edecektir.⁶⁸

Şirketin beyan ettiği gibi, Selanik'te yapılmış olan elektrik santrali ile elektrikli tramvaylar tamamlanmıştır. Durumu inceleyen teknik heyet, tesislerin geçici kabulüne de onay vermiştir. Bu onay sonrası tesislerin resmi açılışı, bölgedeki memurların ve önde gelenlerinin katıldığı bir törenle yapılmıştır. *"Selanikde inşasına mübaşeret olunan elektrik fabrikasıyla elektrik tramvayları imalatı bu kere hitam bularak gönderilen heyet-i fenniye tarafından tedkikat-ı lazıme bil-icra kabul-i muvakkate şayan olduğu tasdik edilmiş olduğundan memurin ve muteberân-ı memleket hazır olduğu halde resm-i küşadı icra..."*⁶⁹

Şehirlerin elektrikle aydınlatılmasıyla alakalı üçüncü örnekte ise, Tarsus şehri elektrikle aydınlatılmıştır. Şehrin elektrik altyapısı için inşaata 1907 yılında başlanmıştır. Şehrin elektrik tesisatının resmi açılışı ise 8 Şubat 1910 gecesinde yapılmıştır. Hidroelektrik güç sağlayan su türbini İtalya'dan getirilmiştir. Bu türbinden 120 beygir güç elde edilebilmekteydi.⁷⁰

Elektrik aydınlatmasıyla ilgili dördüncü örnek ise başkent İstanbul için olup, diğer şehirlere nispeten daha geç bir tarihte imtiyaz verilmiştir. Babıali 23 Ekim 1910 tarihli toplantısında, Macar Gants şirketine İstanbul Rumeli tarafında elektrik enerjisi dağıtımını imtiyazını vermiştir. Fakat şirketin telgraf, telefon ve dönemin genel taşımacılık aracı olan tramvaylarda muharrik güç alanlarında⁷¹ çalışma yetkisi yoktur. Toplantıda imtiyaz kabul edilmeden, denetim noktasında Dâhiliye Nezareti bir eleştiride bulunmuştur. Şehir sınırları içerisinde verilen bu imtiyazlarda Şehremanetinin bir denetim yetkisi bulunmaktadır. Bunun üzerine durumu belirten bir ibare şirketin şartnamesinin kırk sekizinci maddesine ilave edilmiştir.

"...Dersaadet Rumeli cihetiyle müllhakatında telgraf ve telefon ile nakliyat-ı umumiye umurına muktezi kuvveyi muharrikeden maada hususata şümuli olan elektrik kuvveti tevziatı umumiyesi imtiyazının... Macaristanda kâin (Gants) şirketine ihalesi

68 BOA BEO 3339/250377. 22 Cemaziyelevvel 1326, 8 Haziran 1324, 21 Haziran 1908.

69 BOA DH.MKT 1265/31. 29 Cemaziyelevvel 1326, 16 Haziran 1324, 29 Haziran 1908.

70 Ozan Arslan, "Tarsus Elektrik Altyapısı Tarihine Bir Bakış (1906-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 1, İzmir, 2017, ss. 5-6, 9.

71 Macar şirketle İstanbul için imtiyaz görüşmeleri sürdürülürken, bu ayrım yapılmıştır. Fakat taşrada muhtemel girişimciler az olacağı için; genel bir kural olarak hem aydınlanma ve hem de tramvaylarda güç kaynağı olarak, elektrik imtiyazlarının birlikte verilebileceği genel kabul görmüştür. "...taşraca icabat-ı mevkiye göre vesait-i nakliyyeye müteallik kuvve-i muharrikenin dahi tenvirat ve sair hususât ile birleşdirilerek ihalesi için talib zuhuru halinde bu cihetinde nazar-ı dikkate alınması tabi bulunduğundan..." BOA MV 140/11. 3 Cemaziyelevvel 1328, 29 Nisan 1326, 12 Mayıs 1910.

münasib... Dâhiliye Nezaretinden alınan tezkirede şehir dâhilinde virilecek kâffe-i imtiyazatın Şehremanetine aidiyeti tabi olduğundan... şartnamenin kırk sekizinci maddesine Şehremanetinin teftişata teşrik olacağına dair bir madde ilavesi..."⁷²

Şirket elektrik santrali inşası için, Haliç civarında arazi araştırmasına girmiştir. Silahtarağa civarındaki derelerin üzerinde, Terkos ve Silahtarağa adlarıyla iki köprü bulunmaktadır. Bu iki köprünün arasındaki emlak-ı hakaniyeye ait yüz dönüm kadar arazi, elektrik santrali yapmak için uygun bulunmuştur. "Silahdar ağa civarında kâin Terkos köprüsi ile Silahdar ağa köprüsi beyinde bulunan emlak-ı hakaniyeden yüz dönüm kadar arazinin elektrik fabrikası tesisi maksadıyla Dersaadet Elektrik Şirketi tarafından iştira idilmek istenildiği..."⁷³

Devamında Gants şirketi Alibeyköy ile Kâğıthane dereleri arasındaki bu düzlüğe, Silahtarağa Elektrik Santralini inşa etmiştir. 1913 yılında açılan bu tesis, Osmanlı Devleti'ndeki ilk termik santral olmuştur.⁷⁴ Bu tesis sonrası İstanbul halkına elektrik gücü sağlanmaya başlanmıştır. İstanbul'da abone sayısı 1914 yılında 2055 kişiye ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşının sonunda bu rakam 12894 kişiye ulaşmış olup, tüketilen elektrik ise 16,5 milyon kilovata çıkmıştır.⁷⁵

Kamu hizmetinde kullanılan elektrikle ilgili son örneğe taşımacılıkla ilgili olup, İstanbul'daki tramvay şirketinden gelmiştir. Şirket tramvay taşımacılığında hayvan gücünden yararlanmaktadır. Fakat elektrik gücüne geçmek istemektedir. Bunun için gerekli tesislerin inşaatına ve tramvaylarda elektrik kullanımına verilecek izin karşılığı, kendi ahırlarındaki 750 baş beygiri askeriyeğe bağışlamak istemektedir. Şirket bu hayvanların askeriyeğin top taşımacılığında, önemli bir hizmet göreceğini düşünmektedir. "Tramvay şirketi ahurlarında mevcut... top cerri için kabiliyet ve kuvveyi tahmileyi matlubeye haiz olan yedi yüz elli re's bargiri cihet-i askeriyeğe terk ve teberrua hazır bulunduğuna buna mukabil yalnız tramvay arabalarının cerri için muktezi elektrik kuvvetinin istihsaline mahsus bir fabrikanın inşası hak ve müsaadesinin şirkete bahş ve itası hakkında..."⁷⁶

Şirketin talebi üç sene kadar sonra kabul edilmiştir. Dersaadet Tramvay Şirketi hatlarında elektrik kullanımını düzenleyen bir şartname hazırlamıştır. Bu şartnamenin on bir ve on ikinci maddelerinde gereken düzenlemeler yapıldığı için, Meclisi Vükela 28 Ocak 1912 tarihinde gerekli izni vermiştir. "...Dersaadet Tramvay Şirketi hututında elektrik istimaline dair olan şartnamenin on birinci ve bu babdaki mütalaanamenin on ikinci maddelerinde icra kılınan tadilat ve tashihat münasib görünmüş olduğundan..."⁷⁷

72 BOA İ.DUİT 34/24. 19 Şevval 1328, 10 Teşrinievvel 1326, 23 Ekim 1910.

73 BOA BEO 3887/291505. 26 Rebiülahir 1329, 13 Nisan 1327, 26 Nisan 1911.

74 Ali Cengizkan, "Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, C. XX, S. 1-2, Ankara, 2000, s. 32.

75 Emine Erol, Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 65.

76 BOA BEO 3472/260356. 23 Zilhicce 1326, 3 Kânunusani 1324, 16 Ocak 1909.

77 BOA MV 226/67. 8 Safer 1330, 28 Ocak 1912.

Sonuç

Dünyadaki gelişme süreci dikkate alındığında, elektrik enerjisi Osmanlı Devleti'ne kısa sayılabilecek bir sürede girmiştir. Öncelikle askeriye'nin dikkatini çeken elektrik ışığı, kendine donanmada bir kullanım alanı bulmuştur. Elektriğin takip eden kullanım alanı ise, gösteri sanatları alanındaki sinemada olmuştur. Yeni bir icat olan sinema, Osmanlı idarecileri tarafından içtenlikle incelenmiştir. Bu incelemede sinemanın önemli bir iktisadi potansiyeli olduğu kanaatine varılmıştır. Kısmi kullanım olarak sağlık ve tıbbi cihazlar elektriğin üçüncü yayılma aşamasını oluşturmuştur. Fakat dönemin padişahı II. Abdülhamit, hayati öneme sahip tıp alanındaki bu makinelerin belirli bir denetime girmesini şart koşmuştur.

Bireylerin günlük hayatlarında sürekli elektrik kullanmak için, ülkeye elektrik teçhizatları getirmeye başlamaları dördüncü aşama olmuştur. Osmanlı Devleti bireylerin kendi başına bu enerjiyi kontrol etmelerine ilk etapta temkinli yaklaşmıştır. Fakat belirli kurallara uymayı kabul eden şahısların, bu enerjiyi kullanmalarına izin verilmiştir. XX. yüzyılın başlarında yoğunluk kazanan kamu hizmeti olarak elektrik ise, bu noktadaki son aşama olmuştur. Şehirlerin elektrikle aydınlatılması ve şehir ulaşımında kullanılan tramvayların elektrik gücüne kavuşturulması dönemin girişimcilerinin dikkatini çekmiştir. Osmanlı Devleti ise piyasa düzenleyicisi olarak bazı kurallar belirleyerek, sorumluluk sahibi girişimcilerin önünü açan bir tutum sergilemiştir.

KAYNAKÇA

I. Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

Babıali Evrak Odası (BEO) 765/57335, 799/59906, 818/61293, 829/62116, 843/63218, 1314/98508, 1556/116681, 1597/119714, 1663/124670, 1703/127673, 1995/149618, 2325/174327, 2397/179739, 3021/226547, 3064/229751, 3229/242126, 3339/250377, 3467/259962, 3472/260356, 3887/291505.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 170/37, 292/73, 1203/80, 1265/31, 1282/13, 1809/79, 2205/75.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD) 2082/43.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti Belgeleri (HR.SFR.3) 308/38.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO) 202/17.

Dosya Usulü İrade Tasnifi (İ.DUİT) 34/24.

İrade Hususi (İ.HUS) 80/20, 116/59.

İrade İmtiyazat ve Mukavelat (İ.İMT) 4/11.

İrade Rüsumat (İ.RSM) 6/22, 12/38, 13/23, 18/12, 28/1, 28/2.

İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD) 32/1579.

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF) 12/38.

Meclis-i Vükela (MV) 140/11, 226/67.

Şura-yı Devlet (ŞD) 2694/31.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS) 511/135.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES) 28/49, 29/36, 111/75, 127/66.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV) 20/44.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzatı (Y.PRK.ASK) 110/63.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK) 77/60.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB) 390/38, 390/125.

II. Kitaplar

- Ahmed Rasim, *Elektrik*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1304 (1886-1887).
- BEREND, Ivan T., *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- ESENDURAN, Mustafa, *İstanbul'da Elektrik Üretimine Başlangıcı ve Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- EROL, Emine, *Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi: 1902-2000*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- GÜNEY, Zeynep, *Bandırma Elektrik Santrali Restorasyon Projesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Hayri, *Elektrik Risalesi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1303 (1885-86).
- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
- TEKSOY, Rekin, *Rekin Teksoy'un Sinema Tarihi Cilt 1*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2009.

III. Makaleler

- ARSLAN, Ozan, "Tarsus Elektrik Altyapısı Tarihine Bir Bakış (1906-1938)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXXII, S. 1, İzmir, 2017, ss. 1-16.
- AVELING, James H., "The Electrical Treatment of Uterine Tumors", *The British Medical Journal*, C. I, S. 1482, 1889, ss.1162-1164.
- CENGİZKAN, Ali, "Türkiye'de Fabrika ve İşçi Konutları: İstanbul Silahtarağa Elektrik Santrali", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. XX, S. 1-2, Ankara, 2000, ss. 29-55.
- _____, "Electric Lights For Lighthouses", *Scientific American*, C. II, S. 21, 1860, s.330.
- _____, "Elektriğin Tercüme-i Hali", *Maarif*, C. IV, S. 98, Kasbar Matbaası, İstanbul, 1893, ss.306-308.
- MAKAL, Oğuz, "Tarih İçinde İzmir'de Sinema Yaşantısı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 3, İzmir, 1993, ss. 201-208.

MARTYKANOVA, Darina ve Meltem Kocaman, "A Land of Opportunities: Foreign Engineers in the Ottoman Empire", *Philosophy of Globalization*, ed. Concha Roldán, Daniel Brauer ve Johannes Rohbeck, De Gruyter, 2018, ss. 237-251.

ÖZDEMİR, Naziye, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. II, S. 3, 2016, ss. 17-32.

_____, "The Lumiere Cinematograph Camera", *Scientific American*, C. LXXVI, S. 26, 1897, s.405.

Geliş Tarihi : 09.10.2019
Kabul Tarihi: 24.08.2020

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XX/40 (2020-Bahar/Spring), ss. 175-199.

CUMHURİYET HALK PARTİSİ İKTİDARINDA İŞÇİLER (1923-1938)

Meltem TEKEREK*

Öz

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra toplanan İzmir İktisat Kongresine diğer sosyal sınıflar gibi temsilci gönderebilen işçi sınıfı burada iktisadi esaslarını belirlemiştir. Ancak 1923 yılından 1931 yılına kadar olan dönemde hükümetin çalışma hayatı düzeni ve işçi sınıfı ile ilgili düzenlemelere ihtiyaç duyduğu söylenemez. Buna rağmen görece bir serbestlik ortamında işçiler örgütlenme ve üst birlik oluşturma çabalarına devam etmişler, birtakım grev eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bunun dışında bazı işçi örgütlerinin devletle ilişkilerini geliştirmek suretiyle çalışma hayatını düzenleyecek mevzuata katkıda bulunmak çabası olmuştur.

1931 yılı Cumhuriyet Türkiye'sinde her açıdan yeni bir dönemin başlangıcıdır. Devletçi ekonomi politikaları uygulanması yoluyla kalkınmayı gerçekleştirmeyi hedefleyen parti, sanayinin gelişmesine mukabil olarak işçi sınıfının da çoğalacağını öngörmüştür. Programında sınıf ayrılığını ve sınıf çatışmalarını kesin bir dille reddeden parti çalışma hayatında herhangi bir engelle karşılaşmamak istememiştir. Bunun için bir taraftan işçi eylemlerini çeşitli yasal düzenlemelerle engellerken, bir taraftan işçi örgütlenmelerinin kontrolünü eline almak istemiştir. Bu dönemin kazancı 1924 yılından itibaren oluşturulması için beklenen 1936 yılındaki İş Kanununun çıkarılması olmuştur. Yeni İş Kanunu ile çalışma hayatına bir düzen getirilirken, grev ve lokavt yasaklanmıştır. İş Kanunundan önce ve sonra diğer yasal önlemlerle takviye edilen bu dönemde grev sayısı bir önceki döneme göre daha az olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Partisi, Halkçılık, İşçi, Grev.

WORKERS UNDER THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı,
(meltemtekerek@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-5212-5313).

Abstract

The working class which could send the representative like other social classes to İzmir Economic Congress which convened after gained the victory of the Independence War determined their economic principals here. But it cannot be said that the government needed regulations on working life and the working class from 1923 to 1931. Although the workers were subjected to some obstacles such as the Takrir-i Sükûn Law, they continued their efforts to organize and form a higher unit in a relative environment of freedom and carried out some strike actions. Apart from this, some workers' organizations have tried to contribute to the legislation that will regulate working life by improving their relations with the state.

1931 is the beginning of a new era in every aspect of the Republic of Turkey. The party, which aims to achieve development through the application of statist economic policies, has predicted that the working class will increase in response to the development of industry. The party rejected class separation and class conflicts in its program did not want to face any obstacles in working life. For this, while it preventing the workers' actions with various legal regulations, it wanted to take control of the workers' organizations. The gain of this period was the enactment of the Labor Code of 1936, which is expected to be established since 1924. The working life ordered with the new Labor Code, strikes and lockouts were prohibited. In this period, which was reinforced by other legal measures before and after the Labor Code, the number of strikes was less than the previous period.

Keywords: Republican People's Party, Populism, Worker, Strike.

Giriş

Osmanlı'da girişimci sınıfın oluşmasına bağlı olarak işçi sınıfının doğuşuna ait ilk oluşumlar 19. yüzyılın birinci yarısında başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısının daha ilk yıllarında ise özellikle modern harp vasıtaları, mensucat, gıda, kâğıt ve matbaa sanayii, az da olsa kurulmuş bulunmakta ve yalnız Osmanlı sanayi işçisinin on binleri aştığı tahmin edilmektedir. Teknisyen ve usta kısmını ecnebler ile Rum, Yahudi ve Ermeniler'in oluşturduğu sanayi işçileri arasında kadınların sayısı da bir hayli fazladır.¹

Osmanlı'da işçiler yeni üretim ilişkilerine ilk olarak makine kırıcılığı eylemleri ile reaksiyon vermişlerdir. Makinelerin kendilerini işsiz bırakacağını düşünen işçiler makine kırıcılığı eylemlerine ilk olarak 1830'lu yıllarda başlamışlar, bu eylemler 1840'tan sonra artarak devam etmiştir. Osmanlı işçi hareketleri arasında grevlerin de yer alması ve kamuoyunda karşılık bulması 1870'lerden sonraki yıllarda olmuştur. Ekonomik ve siyasal koşullar ile grevler arasında yakın bir ilişki olduğu malumdur. Nitekim II. Meşrutiyetin ilan edildiği 23 Temmuz 1908'i izleyen aylarda işçi hareketleri artmış, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yürürlükte olduğu 1909 ve sonraki yıllarda ise grev eylemleri bütünüyle ortadan kalkmasa da büyük ölçüde azalmıştır. İşçi hareketi İttihat

1 Lütfi Erişçi, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)*, Kutulmuş Basımevi, İstanbul, 1951, s. 3.

ve Terakki'nin 1913'te iktidarı ele geçirmesinden sonra yoğunlaşan milliyetçilik akımlarının ve savaş koşullarının da etkisiyle bir süre durgunluk yaşamıştır.²

Mondros Mütarekesi sonrası 1908'den itibaren kurulmuş olan ve savaş yıllarına rağmen varlıklarını sürdürebilmiş olan işçi örgütleri eylem ve faaliyetlerini artırırken yeni işçi örgütleri de kurulmuştur. Birinci canlılık dönemini 1908-1913 döneminde yaşayan işçiler ikinci canlılık dönemini 1919-1922 yıllarında yaşamışlar, bu yıllarda işçiler sosyalist hareketle daha sıkı ilişkiler kurmuşlardır. Bu dönemler içinde sosyalist partilerin kurduğu sendikalar işçi hareketinde belli roller oynarken sosyalist fikirler de işçiler arasında yayılmıştır. Sosyalist partiler ve diğer partiler programlarında işçi haklarına yer vermiştir. Özellikle sosyalist programlar işçileri grevlerde ve taleplerini belirleme konusunda etkilemiştir. Sosyalist partiler ve sosyalist hareketle ilgili işçi örgütleri daha önce olduğu gibi baskıyla karşılaşmıştır.³

1919-1923 yılları arasında sendikal örgütlenme yanında üst birlikler kurma çabaları da hız kazanmıştır. 1919 yılında kurulan sosyalist siyasal partilerin, özellikle Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın liderliğinde yürütülen bu örgütlenme çabaları kısa bir süre sonra Ankara Hükümeti'nin tahakkümüyle karşılaşacaktır.⁴

1919-1922 yılları arasındaki grevlerin ekonomik ve sosyal nitelikleri yanında siyasi niteliğinin de olduğunu belirtmeliyiz. Yarıdan fazlası yabancı sermayeli şirketlerde örgütlenen bu grev eylemlerinde işçilerin emperyalist ülkelere karşı tepkisi söz konusudur. Grevlerde Türkiye Sosyalist Fırkası yanında işçi sendikaları veya dernekleri de örgütleyici ve yönetici rol oynamış, dört yıllık bir dönemde 19 grev tespit edilmiştir. Özellikle 1920 yılı yedi grevle bu dönemin en fazla grev gerçekleşen yılı olmuştur.⁵

1. Kuruluş Yıllarında CHP ve İşçiler (1923-1930)

Ulusal Kurtuluş Savaşı günlerinde Sovyet Elçisi Aralov ile konuşmalarından birinde Türkiye'nin iç durumuna değinen Mustafa Kemal, Rusya'da mücadeleci, emektar bir işçi sınıfının olduğunu, ona dayanılması gerektiğini, Türkiye'de ise işçi sınıfının olmadığını, köylüye göre ağırlığının çok az olduğunu söylüyordu. Bu durumu da Rusya'da endüstrinin geliştiği, Türkiye'de ise gelişmediği, fabrikaların sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğu ile ilişkilendiriyordu.⁶

2 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, İstanbul, 1998, s. 103.

3 Şehmus Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* C.3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss. 825, 827.

4 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.2, s. 104.

5 Güzel, "Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler", ss. 824-825.

6 Semyen İvanoniç Aralov, (Çev. Hasan Ali Ediz), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 85.

Savaşlar kazanılıp yeni Türkiye'yi inşa sürecine doğru giderken 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de toplanan İktisat Kongresini açış konuşmasında "*halkın yararlarının birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, varlıkları ve çalışma sonucu birbirine lazım olan sınıflardan ibaret*" olduğunu söyleyerek sınıf fikrini dolayısıyla işçi sınıfının varlığını toplumun diğer kesimlerden ayrı bir sınıf olarak görmeyi reddediyordu. Mustafa Kemalsözlerine şöyle devam ediyordu: "*Bugün var olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını umduğumuz fabrikalarımızda kendi işçimiz çalışmalıdır.*" Bu ifadelerden Mustafa Kemal'in mevcut toplumda sanayinin az gelişmiş olmasına bağlı olarak işçi sınıfının sayıca az olduğu, bu nedenle bir sınıf olarak işçi sınıfını yadsıdığı söylenebilse de sanayinin gelişmesine bağlı olarak artacağını umduğu işçi sınıfının Türklerden oluşmasını dilediği sonucuna varılabilir.

Ayrı bir sınıf olarak kabul edilmeyen Türk işçi sınıfı 1923 İktisat Kongresine katılarak kendilerini ifade etmiş, işçi temsilcileri bazı kararların alınmasına katkıda bulunmuşlardır. Kadın ve erkek amelelere bundan sonra işçi denilmesi, dernekler/sendikalar kurma hakkının tanınması, çalışma süresinin sekiz saat olarak kabul edilmesi, 1 Mayıs gününün İşçi Bayramı olarak kabulü, kadınların ve çocukların çalıştırılmalarıyla ilgili düzenlemeler bunlardan bazılarıdır. Bir yıl boyunca iş başında bulunan işçilere yılda bir ay izin verilmesi ve gündeliklerinin tam ödenmesi de kongreye katılan üç grubun reddi, işçilerin ısrarı ile kabul edilmiştir. Cemiyet teşkili hakkının her sınıf halka kanun gereği olarak verilmesi ile ilgili madde de müttefikan kabul edilmiştir. Kongrede işçi grubu oybirliği ile "*Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab-ı say ve ameline tahsisi*" ifadesini içeren 26. maddeyi müttefikan kabul etmiştir.⁸

Cumhuriyet'in ilanından hemen önce bu kongre gibi Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin kuruluşu da genç Cumhuriyetin işçilerini yakından ilgilendirecektir. Mustafa Kemal henüz Lozan Konferansı sonuçlanmamışken 6 Aralık 1922 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye, Öğüt, Yenigün gazetelerine verdiği demeçte parti kurma fikrini ilk kez açıklamıştı. Mustafa Kemal, o güne kadar oluşturmaya çalıştığı halkçılık ilkesinin parti kuruluşunda esas alınacağını da bu demecinde ilan etmişti. Mustafa Kemal'in "*barıştan sonra halkçılık esası üzerine dayanan ve Halk Fırkası adıyla siyasi bir fırka kurmak niyetinde olduğunu*" belirten bu demecinden sonra bir kısım halk büyük bir kampanya başlatarak onun Halk Fırkası kurmakla sınıf mücadelelerini başlatacağını, Bolşevizmi kuracağını iddia etmişler ve halkı bu girişim aleyhine kışkırtmaya çalışmışlardır. Mustafa Kemal, bir halk fırkası kuracağını bildiren demecinden sonra bir yurt gezisine çıkmıştır. Bu gezi sırasında kuracağı partinin niteliklerine biraz daha açıklık

7 Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s. 478.

8 Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923- İzmir (Haberler- Belgeler- Yorumlar)*, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No: 59, Ankara, 1997, s. 358-361; Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, ss. 51-54.

getirmiş, her şeyden önce onun milletin bütün sınıfları tarafından oluşturulacağını açıklamıştır.⁹ Halk Fırkasının kurulacağı günlerde Mustafa Kemal Paşa'ya yakın çevreler halkın özellikle çiftçi ve işçilerden oluştuğunu, yeni fırkanın da bu sınıflar yararına çalışacağını ileri sürmüşlerdir. Ama Mustafa Kemal halk kavramını bütün sınıfları kapsayacak anlamda kullanmaya kararlıdır.¹⁰

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeniden seçimlere karar vermesi üzerine bir siyasi parti olmamakla beraber siyasi faaliyet göstermiş olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti seçim programı halinde sözü geçen "Dokuz Umde"lik programını yayınlamıştır.8 Nisan 1923 günü yayınlanan bu beyanname ile seçimlere giren Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu muhaliflerini dışarda bırakarak seçimleri kazanacaktır. Müdafaa-i Hukuk'un kazandığı seçimi müteakip Büyük Millet Meclisi'nin ikinci devresine katılan mebuslar 7 Ağustos'tan 11 Eylül'e kadar yaptıkları toplantılarda Halk Fırkası nizamnamesini müzakere ederek kabul etmişlerdir. Seçimlerden önce hazırlanan 9 umde esas olmak üzere hazırlanan tüzük, (Halk Fırkası Nizamnamesi) 9 Eylül 1923 günü kabul edilmiştir. Bu tarih CHP'nin kuruluş günüdür. Partinin kuruluş dilekçesi 23 Ekim 1923'te sunulmuştur. Böylece daha sonradan Cumhuriyet Halk Partisi olacak olan Halk Fırkası Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından altı gün önce resmen oluşturulmuştur. Kuruluş safhasında Fırka'nın Dokuz Umde'lik bir programı ve bir nizamnamesi vardır. Kısaca Dokuz Umdelik Beyannamenin ilanı ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti sonlandırılmış, Halk Fırkası'nın doğuşu sağlanmıştır.¹¹

9 Eylül 1923 tarihinde kabul edilen ve 9 Umdelik Beyannamenin devamı niteliğinde olan Halk Fırkası Nizamnamesi CHP'nin ilk tüzüğü ve programı olmuştur. Partinin ayrı bir programı olmadığından izlenecek program, tüzükte yer alan hükümlerle belirlenmiştir. Partinin kuruluş felsefesini de yansıtan nizamnamenin umumi esaslar bölümünde yer alan 2. maddesinde "Halk Fırkası nazarında halk mefhumu herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve genellikle kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunlardan yararlanmadaki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir" ifadesi Mustafa Kemal'in o zamana kadar çeşitli şekillerde dile getirdiği ve bundan sonra da partinin programına yansiyacak halkçılık ilkesinin özüdür.¹²Dokuz Umde'de işçileri ilgilendiren ifade ise "sâyü amelî erbabını himaye edici kanunlar yapılacağı" konusundadır.¹³

9 Hikmet Bila, *CHP Tarihi*, Doruk Matbaacılık Sanayii, Ankara, 1979, ss. 51-52, 53-55.

10 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, ss. 48-49.

11 Halk Fırkası'nın adı 10 Kasım 1924'te Cumhuriyet Halk Fırkası olmuş, bu ad 1935 yılında yapılan Dördüncü Büyük Kurultay tarafından kabul edilen nizamnamenin birinci maddesi ile değiştirilmiştir. Bila, *a.g.e.* ss. 58-65; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952, ss. 559-560.

12 Bila, *a.g.e.*, s. 63

13 Tunaya, *a.g.e.*, s. 581; Bila, *a.g.e.*, s. 746.

Devletin bir Cumhuriyet olduğunun ilan edilmesinden sonra hazırlanan 20 Nisan 1924 tarihli Anayasası'nın 69. Maddesi ise bu öze uygun şekilde Türkler' in kanun karşısında eşit olduğunu ve istisnasız kanuna uymak ödevinde olduğunu hükme bağlamıştır. Her türlü grup, sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır. Anayasanın 70. Maddesi sözleşme, çalışma, mülk edinme, malını ve hakkını kullanma, toplanma, dernek kurma, ortaklık kurma gibi hakları ve hürriyetleri Türkler 'in doğal haklarından saymıştır. Ayrıca 79. Maddeye göre sözleşmelerin, çalışmaların, mülk edinmelerin, hak ve mal kullanmaların, toplanmaların, derneklerin ve ortaklıkların serbestlik sınırı kanunlarla çizilecektir.¹⁴

Kuruluş yıllarında devlet, parti örgütünü şekillendirme ve ekonomik-sosyal politikalarını belirleme aşamasındayken, çalışma hayatının iki temel unsuru olan sermaye ve işçiler de bu oluşumda kendi yerlerini belirleme çabasında olmuşlardır. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından hemen sonra örgütlenen İstanbul tüccarı Milli Türk Ticaret Birliği'nin kurulmasını sağlamıştı. Sadece tüccarları değil, esnafları ve işçileri de örgütleyen Birlik; İstanbul Esnaf Birliği ve Türkiye Umum Amele Birliği'ni kurdu muşt u.¹⁵

İstanbul Umum Amele Birliği, 26 Kasım 1923 tarihli Kongrede Zonguldak Amele Birliği'ni ve Balya-Karaaydın Amele Birliği'ni içine alarak Türkiye Amele Birliği ismini almıştır. "Halk Partisi'nin aylıklı adamları tarafından kurulduğu" öne sürülen bu birlik, 1924 Mayıs ında hükümetin çıkardığı zorluklar karşısında çalışmanın mümkün olmadığı gerekçesiyle kendini fesh ettiğinde birliğ e üye 32 amele derneği ve 7000'den fazla işçi vardır.¹⁶

14 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 143-145.

15 Tüccar eliyle işçi örgütü kurmanın gerekçesi Ahmet Hamdi Başar tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Mütareke yıllarında işçiler arasında partiler, dernekler kurulmuştu. Bu örgütler zaferden sonra Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki iyi ilişkilerden de yararlanarak işçi sınıfını kontrol etmek istemişlerdi. Yerli ve yabancı sermaye sahiplerine karşı fakir düşmüş olan halk veya işçiler arasında düşmanlık duyguları yaratmaya çalışıyorlardı. Amaç işçilerin teşkilatlanarak burjuva sınıfı ile savaşması yani sınıf kavgası yaratmaktı. Oysa sınıf kavgası yaratmaya çalışmak millî davaya ihanet etmek demektir. Türk toplumu henüz sosyal sınıfları oluşmamış bir toplum olduğundan bu sınıfların oluşturulması ama birbirlerine düşman olmaması, birlikte hareket ederek iktisadi savaşın kazanılması için çalışmak gerekiyordu. Bu sebeple Türkiye Umum Amele Birliği, Milli Türk Ticaret Birliği'nin bulunduğu binada kurulmuştur... Amele Birliği Başkanı Şakir Kasım Türkiye Amele Birliği'nin Türk Ticaret Birliği ile aynı amaç için birlikte çalıştığını ifade etmiştir. Milli Türk Ticaret Birliği de Amele Birliği'ne yardımcı olmuştur. Türkiye Amele Birliği paravan bir örgüttür ve bu durum sol tandanslı kişiler tarafından eleştirilmiştir..." Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni-Dün Bugün Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978, ss. 344-345.

16 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, Bilgi Yayınevi, 1978, s. 323; Erişçi, a.g.e., s. 18; Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık, Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1966, s. 150; Sedat Ağralı, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1967, s. 36; Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s. 313; Ahmet Makal, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 451.

20 Ocak 1924 tarihinde Türkiye Umum Amele Birliği'nin (İstanbul) olağanüstü bir toplantı gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu toplantının sonunda Birlik, Türkiye'nin istiklalini kurtaran Gazi'den bu Cumhuriyetin esas unsurlarından olan amelenin hayatını kurtaracak teşkilat yapma ve birlikler oluşturmaya izin veren bir mesai kanununun süratle düzenlenmesini, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyetine mirası olan Cemiyetler Kanununun 20. asır ve Cumhuriyet esasına göre tadil olunmasını yüzbinlerce Türk amele adını istemişlerdir. Reisi Cumhur Gazi Mustafa Kemal'in aldığı bu mektuba müstacelen bir cevap vermeyi uygun bulması üzerine Ankara'ya gönderilen bu mektuba Başvekil İsmet Paşa'nın verdiği cevapta; Mesai Kanunu Layihasının Heyet-i Vekile tarafından onaylandığı ve Meclis-i Âli'ye sunulduğu söylenmektedir. Sendikalar ve grevle ilgili husus da ikinci bir kanun layihası ile tespit edilecektir.¹⁷ Böylece işçiler bizzat Mustafa Kemal'den ekonomik ve sosyal haklarının belirlenmesi için girişimde bulunmuş ve bir kanun layihasının Meclis'e gönderildiği söylenmişse de bunun için yıllarca beklemek gerekecektir.

Güdümlü olan bu örgütlenme dışında Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'ün ilk aylarında Aydınlık isimli yayın organının etrafında toplanmış olan, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na üye kişiler, başta İstanbul olmak üzere ülkedeki işçi örgütlerini tek bir örgüt etrafında toplayarak Türkiye Dernek Birlikleri İttihadi adı altında bütün sendikacıları temsil eden bir örgüt meydana getirilmesine çalışmıştır. Bu girişimin başarısızlığa uğramasındaki neden önemli ölçüde yeni hükümetin uygulamaya başladığı politika olarak görülmektedir.¹⁸

1923 yılı 1 Mayıs'da dağıttıkları bildiri nedeniyle vatan hainliği suçlaması ile tutuklanan Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası yöneticileri bir süre sonra serbest bırakılmışlardır. Fakat sınıf bilinci üzerine kurulu işçi örgütleri üzerindeki baskı artarak devam etmiştir. Bu arada aynı yıl kurulan İstanbul Umum Amele Birliği'nin rekabeti sendikacılık alanında sınıf bilincine dayalı bir güç oluşturulması yönünde büyük oranda Aydınlık çevresi tarafından tetiklenen girişimlerin engellenmesinde etkili olmuştur. Aydınlık tarafından olumsuz karşılanan ve "hiçbir maksad-ı siyasi ile teşekkül etmiş olmayan" İstanbul Umum Amele Birliği Mustafa Kemal tarafından "büyük bir hiss-i takdir" ile selamlanmıştır.¹⁹

1924 yılında Türkiye'de çoğu yeniden teşkilatlandırılmış dayanışma ve yardımlaşma bir kısmı da "mesai erbabında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilkelerine istinaden muhadenet sağlamak" amacı güden işçi cemiyetler şöyle sıralanmıştır:

İstanbul: Haliç Şirketi Amelesi Cemiyeti, Şark Şimendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik Fabrikası İşçileri Cemiyeti,

17 BCA 030 10 00 00 166 158 2, Amele Mesai Kanunu'nun Meclis'e Gönderildiği Hakkındaki Yazı, 29/01/1924.

18 Işık, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 313; Sülker, *a.g.e.*, 150.

19 Işık, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 313.

İstanbul Umum Deniz ve Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye İşçileri Cemiyeti, Dersaadet ve Biladiselase İnşaat Tarik Irgat ve Rençper Amele Cemiyeti, Tütün Fabrikası Amele İttihat Cemiyeti, İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti, Mürettepler Cemiyeti, Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti.

İzmir: Aydın Demiryolları İşçiler ve Memurlar Birliği, Mülteci ve Muhacirin Amele Cemiyeti, Tütün Amele Cemiyeti, Şimendifer Fabrikası Amele Birliği, Tramvay İşçileri Cemiyeti, Liman Vapur ve Kömür Amele Cemiyeti, Mavuna Amele Cemiyeti, Liman Rihtım İthalat ve İhracat Amele Cemiyeti, Müstakil Liman Vapur Amele Teavün Cemiyeti, İnşaat ve Madeni Mevad Amele Teavün Cemiyeti.

Edirne: Türkiye İşçiler Birliği, Şark Şimendiferler Müstahdemin Teavün Cemiyeti

Adana: Amele Teali Cemiyeti

Konya: İşçiler Derneği

Bursa: Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti

Eskişehir: Anadolu Bağdat Şimendiferciler Cemiyeti²⁰

1924 Anayasasının cemiyet kurma hak ve özgürlüğü getirmesinden sonra özellikle İstanbul'da işçi sınıfı içinde çok hızlı bir örgütlenme görülmüştür. Bu sıralarda işçiler Ağustos 1924'te Amele Teali Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Aydınlık çevresi, kurulan işçi örgütleri arasında en çok Amele Teali Cemiyeti'ne yakın görülmektedir. Ağustos ayında kuruluşu resmen onaylandıktan sonra Amele Teali Cemiyeti çeşitli iş kollarını kapsayan birçok şube açmıştır. Hatta Amele Teali Cemiyeti'nin bir mesai fırkası kurmaya kalkıştığı söylentisi de çıkmıştır.²¹ Kısmen inkılapçı bir karakter taşıdığı belirtilen Amele Teali Cemiyeti de 1928'de Heyet-i Vekile kararı ile kapatılacaktır.²²

Harris, Amele Teali Cemiyeti'nin dikkatini işçileri kışkırtmaya ve grevlere değil de Ankara Meclisi'nden elverişli bir İş Kanunu sağlamak gayretine verdiğini belirtmektedir. Çünkü Meclis gerçekten o sırada İzmir İktisat Kongresi'nde sözü verilen geniş kapsamlı bir İş Kanununu incelemektedir. Bu sebeple Amele Teali Cemiyeti Atatürk'e ardu ardına dilekçeler verip işçiler arasında propaganda bildirimleri dağıtmış ve nihayet hükümetin teklif ettiği İş Kanunu'na karşı mukabil bir tasarı hazırlamak üzere 1925 Şubatında bazı toplantılar yapmıştır. Düzenlenen tasarı 30.000 kadar teşkilatlanmış işçiyi temsil ettiklerini iddia eden delege topluluğundan seçilmiş bir delege heyetinin eliyle Ankara'ya sunulmuştur.²³

20 1927 yılında yalnız 4 kişiden fazla işçi çalıştıran sanayi tesislerinde 147.712 işçi sayılmıştır. Bu sayının 37. 640'ı kadın, 22. 941'i 14 yaşından küçük çocuklardır. Erişçi, *a.g.e.*, ss. 18-20.

21 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s. 364; *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.2, ss. 104; Erişçi, *a.g.e.*, ss. 18; Ağralı, *a.g.e.*, ss. 35.

22 İşikli, *Sendikacılık ve Siyaset*, ss. 313-314.

23 George Harris (Çev. Enis Yedek), *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975, ss. 195-196.

İstanbul'daki işçi cemiyetlerinin Amele Teali Cemiyeti'ndeki bazı gayret ve teşebbüsler hariç tutulursa İş Kanunu projesini pek az değişiklikle kabul eden bir toplantıdan başka (13 Şubat 1925) bir iş yapmadıkları söylenmektedir. Nihayet işçi cemiyetlerinde mesleki temsilcilik mümessillerinin propagandaya giriştiği sıralarda 4 Mart 1925 tarihli kanun ile sosyalist eğilimli yayımlar da durdurulmuş, Meclise sevk edilen İş Kanununun görüşülmesinden vazgeçilmiştir.²⁴

Bu dönemde Selanik-İstanbul gibi kentlerden yönetilen, İkinci ve Üçüncü Enternasyonal ile bağlantısı olan sosyalist hareketin oldukça zayıfladığı söylenmektedir. Böyle bir ortamda 1923 yılının Temmuz-Kasım ayları arasında İstanbul, Edirne, Aydın, İzmir ve Zonguldak gibi kentlerde işçi grevleri yaşanmıştır. Başkaca bir etki olmaksızın ortaya çıkan bu grevlerin çoğunluğu yabancı sermayeli şirketlerde başlamıştır.²⁵

Bunlardan biri İzmir-Aydın demiryolu hattını işleten İngiliz şirketi ile işçiler arasında yaşanan ücret anlaşmazlığı nedeniyle Ağustos 1923'te yaklaşık 1500 işçinin yaptığı grevdir. Bir diğer grevde; Fransız sermayeli Ereğli Şirketi'nin Zonguldak Kömür Havza'sında işlettiği demiryolu hattında çalışan işçiler asgari ücret uygulaması, günde 8 saatlik mesai, yabancı işçilerin çalıştırılmaması gibi taleplerinin kabul edilmemesi üzerine Ağustos 1923'te direnişe geçerek üretimi durdurmuşlardır.²⁶ Bir başka örnek Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra 1923 yılında Kasım ayının 18'inde Şark Şimendifer işçileri tarafından gerçekleştirilen grevdir. Bu grev Türkleri olumsuz koşullarda çalıştıran Fransız işverene karşı şimendifer işçileri tarafından yapılmıştır. Şirket, istediği anda ücretlerde indirim yapabilecek bir karar almış ve bu kararı uygulayarak ücretlerde bir misli indirim yapması üzerine gelişen olaylar sonrası 1923 yılı Kasım ayının 18'inde grev başlamıştır. On gün devam eden grev sonrası Nafia Vekâlet'inin aracılığıyla şirketin işçilerin isteklerini kabul etmesiyle greve son verilmiştir.²⁷

Cumhuriyetin ilanından hemen sonraki yıllarda da işçilerin grevleri devam etmiştir. Yabancı sermaye tarafından işletilen Tramvay Kumpanyası'nın Beşiktaş deposunda çalışan işçiler bir arkadaşlarının haksız yere işten çıkarılması üzerine işverenin tutumunu protesto etmek amacıyla 1 Temmuz 1924'te iş bırakmışlardır. İş bırakma eylemi duyulunca hükümet yetkilileri işyerine jandarma birliği göndererek işçileri işbaşı yapmaya zorlamış, müdahale sırasında çıkan çatışmada çok sayıda işçi yaralanmış, 27 işçi tutuklanmıştır.²⁸

Türkiye bugünlerde 1924 sonlarında bir muhalefet partisi deneyimi yaşamıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adını taşıyan partinin programında

24 Erişçi, *a.g.e.*, s. 19.

25 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 2, s. 104.

26 Anđan Mahiroğulları, *Dünyada ve Türkiye'de Sendikacılık*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2016, s. 170.

27 Ağralı, *a.g.e.*, ss. 32-34.

28 Mahiroğulları, *a.g.e.*, s. 171.

çalışma hayatının iki temel unsuru olan işçi ve işverene ait ifadelere rastlanmıştır. Partinin programında belirtildiği üzere “sermaye ile sâyiü amel münasebatı tanzim ve sermayedar ile imal ve mesai eshabının hukuk ve menafi aynı suretle müdafaa edilecektir.” Ayrıca “parti amelenin temettüie iştirak ettirilmesine taraftardır. Fakat bunu kanun kuvveti ile değil, ikna suretiyle temin etmeye çalışacaktır.”²⁹ Böylece Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası özünde yeni oluşmakta olan burjuvazinin çıkarlarını temsil etmekle birlikte programında işçi sorunlarına genel bir anlatımla yer vermiş ve sendikalı işçi kitlesinin desteğinden sınırlı ölçüde de olsa yararlanmayı öngörmüştür. Işıklı, bu durumu Batı’da geçen yüzyılda aristokrasiye karşı mücadelesinde işçi sınıfının desteğinden de yararlanmak için ortak bazı hedefler belirlemiş olan burjuvazinin gelenekselleşmiş tavrının bir uzantısı olarak belirlemektedir. Aradaki fark; ele alınan dönemde Türkiye’de iktidarın aristokrasinin değil, kapitalizme özgü sınıflaşmanın henüz yeterince vurgu kazanmadığı bir ortamda asker-sivil aydın kesimlerin oluşturduğu ve sosyal sınıflar arası ilişkilerde görece bir bağımsızlık sergileyen tek parti yönetimi tarafından temsil edilmesidir.³⁰

Mart 1925’te Takrir-i Sükûn Kanunu’nun kabul edilmesiyle yeni rejimin işçilere bakışı daha net hale gelmiştir. Bu kanunla ülkenin toplumsal düzenini, huzur ve sükûnunu bozacak her türlü “teşkilat, teşebbüsât ve neşriyatı” idari bir kararla yasaklama yetkisi hükümete tanınmış, işçi örgütlerine ve eylemlerine karşı da yasaklayıcı bir yapı oluşturulmuştur.³¹ Takrir-i Sükûn Kanununun yürürlüğe girmesiyle Türkiye’de dernek kurmak, siyasi veya mesleki anlamda teşkilatlanmak imkânı ortadan kalkmıştır. CHP bütün işçi kuruluşlarının parti isteklerine göre yönetilmesi amacını gütmektedir.³² Işıklı, Takrir-i Sükûn Kanunu ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılırken sendikacılığın da fiilen yasaklandığı bir döneme girilmiş olmasının rastlantı olmadığı ifade etmektedir. Bu iddiaya göre iktidarı elinde bulunduranlar, demagojik bile olsa işçilere yerine getireceğine dair sözler veren bu partinin örgütlenmiş işçi toplumunu kısmen de olsa etkilediğini görmüştür.³³

29 Tunaya, *a.g.e.*, s. 619.

30 Alpaslan Işıklı, *Gerçek Örgütlenme Sendikacılık*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 86.

31 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C. 2, s. 104.

32 Stülker, *a.g.e.*, s. 151; Ağralı, *a.g.e.*, 36.

33 Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 309; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası özünde yeni oluşmakta olan burjuvazinin çıkarlarını temsil etmekle birlikte programında işçi sorunlarına genel bir anlatımla yer vermekten ve sendikalı işçi kitlesinin desteğinden sınırlı ölçüde de olsa yararlanmaktan geri kalmamıştır. Işıklı bu durumu Batı’da geçen yüzyılda aristokrasiye karşı mücadelesinde işçi sınıfının desteğinden de yararlanmak için ortak bazı hedefler belirlemiş olan burjuvazinin gelenekselleşmiş tavrının bir uzantısı olarak belirlemektedir. Aradaki fark ele alınan dönemde Türkiye’de iktidarın aristokrasinin değil, kapitalizme özgü sınıflaşmanın henüz yeterince vurgu kazanmadığı bir ortamda asker- sivil aydın kesimlerin oluşturduğu ve sosyal sınıflar arası ilişkilerde görece bir bağımsızlık sergileyen tek parti yönetimi tarafından temsil edilmesidir. Işıklı, *Gerçek Örgütlenme Sendikacılık*, s. 86.

1925'in ilk yarısı Amele Teali Cemiyeti'nin de aktif olduğu bir dönemdir. Cemiyet, 1 Mayıs Amele Bayramını örgütlemiş ve işçilere dağıttıkları "Mayıs 1 Nedir?" başlıklı bir broşür nedeniyle tutuklanmışlardır.³⁴ 12 Mart 1925'te çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu ve bu kanun çerçevesinde başlatılan yargılamalar sonunda Ankara İstiklal Mahkemesi Ağustos 1925'teki kararıyla çoğunluğu Amele Teali Cemiyeti ve Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası üyesi olan 38 kişiden Şefik Hüsnü Deymer ve Nazım Hikmet gıyaplarında 15 yıl, Şevket Süreyya Aydemir ve Hikmet Kıvılcımlı 10 yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır. Sanıkların bir kısmının cezası 7'şer yıl hapis olup, kürek cezasına çarptırılanlar da vardır. Mahkûm olanlar 18 ay sonra 1926 yılı Cumhuriyet Bayramında hükümet kararıyla serbest bırakılacaktır.³⁵

Yine Ağustos 1925'te Şirket-i Hayriye'de çalışan işçiler çalışma koşulları ve ücretlerinin iyileştirilmesi konusunda şirket yetkilileriyle anlaşamayınca greve gitmiştir.³⁶ 1926 yılında Soma-Bandırma demiryolunda, İstanbul Limanı'nda bir grev yapılmıştır.³⁷

Her şeye rağmen örgütlenmenin ve eylemlerin devam ettiği bir sırada, CHP'nin İkinci Kurultayı 15 Ekim 1927 günü Millet Meclisi salonlarında savaş sonrası yıllarının değerlendirildiği ve izlenen sosyo-ekonomik politikaların sistemleştirilmeye çalışıldığı bir kurultay olmuştur. İkinci kurultayda kabul edilen tüzük 9 Eylül 1923 tarihli nizamnamenin bir benzeridir. Bu kurultayda ayrıca bir program yapılmamış, tüzük ve program aynı belgede düzenlenmiştir. Yeni tüzüğün birinci maddesinde CHF'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı bir siyasi kuruluş olduğu belirtilmiştir. İkinci Kurultayda kabul edilen tüzüğün Program olarak nitelenen umumi esaslar bölümünde şu ifade yer almıştır: "CHF, kanun nazarında mutlak bir eşitliği kabul eder ve hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın ve hiçbir cemaatin hiçbir ferdin imtiyazlarını tanımayan fertleri halktan ve halkçı kabul eder."³⁸

Fırkanın resmen kurulması yanında söz konusu olan 1923 ve 1927 tüzüklerinde işçi-işveren ilişkilerine bakışa yansıyan halkçılık ilkesinin anlamı şöyle özetlenmiştir: Türkiye'de birbirinden farklı çıkarları olan ve bu nedenle birbirleriyle çatışan sınıflar yoktur. Halk Fırkası ulusun tümünü içine alan, tüm sınıfların haklarını ve mutluluğunu sağlamaya çalışan bir firkadır. Halk kavramı herhangi bir sınıfa ait değildir. Halkçılar hiçbir aile, sınıf, topluluk ve bireyin ayrıcalıklarını kabul etmeyen kişilerdir. Sınıf ayrılıklarını yadsıyan bu halkçılık anlayışının ise toplumdaki çeşitli sınıflar arası uzlaşmaların gerçekleştirilmesiyle kazanılan Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın bir sonucu olduğu yorumu yapılmıştır.³⁹

34 Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C. 2, s. 104.

35 Işıklı, Gerçek Örgütlenme Sendikacılık, ss. 85-86; Harris, a.g.e., ss. 200-201.

36 Mahiroğulları, a.g.e., ss. 170-171.

37 Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C.2, s. 104; Işıklı, Sendikacılık ve Siyaset, s. 314.

38 Bila, a.g.e., ss. 80-82.

39 Mesut Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), TODAİE Yayınları, No: 236, DİE Matbaası, Ankara, 1991, s. 184; Emre Kongar, 21. Yüzyılda Türkiye- 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 119.

CHF, kuruluştaki halkçılık anlayışına devam ederken işçilerin de hak arama eylemleri devam etmektedir. 1927 yılında İstanbul Limanı'nda, tütün rejisinde, Adana-Nusaybin Demiryolu'nda grev eylemleri gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

İstanbul Liman Şirketi İdaresi'nin işyerindeki eski çalışma düzenini değiştirmesiyle yaklaşık 3000 işçi ve mavnacı Ocak 1927'de greve gitmiştir. Güvenlik güçlerinin greve müdahale etmesiyle işçilerle güvenlik güçleri arasında çatışma çıkmış, 5 polis ve 11 grevci ölmüştür. Olaylar sonunda 320 grevci tutuklanarak yargılanmak üzere İstiklal Mahkemeleri'ne sevk edilmiştir.⁴¹

1927 yılında gerçekleşen önemli grevlerden biri de Adana'da olmuştur. Fransızlar tarafından işletilen Adana-Nusaybin demiryolu işletmesinde çalışan işçiler, çalışma koşullarının iyileştirilmesini isteyerek ilk olarak Haziran 1927'de iş bırakmışlardır. İşçilerin 30 maddelik talep listesini bir aylık sürede değerlendirerek çoğunun kabul edilemez bulunması üzerine işçiler 10 Ağustos 1927'de yeniden iş bırakmıştır. 15 gün süren grev 24 Ağustos 1927'de son bulmuştur.⁴²

1927 yılının Ağustos ayında Adana hattında esasen ihtiyaçtan doğduğu beyan edilen grevin komünist propagandasına ihtiras vesilesi olmaması için dikkatle takip edilmesi ve grev gerçekleştiği takdirde yaşanabilecek gelişmeler ve alınacak önlemler bakanlıklar arası uzun yazışmalara sebep olmuştur. 10 Ağustos 1927'de Yenice-Nusaybin Demiryolları Kumpanyasıyla amele arasında meydana gelen ihtilaf nedeniyle bir hayli müzakere yapılmışsa da maaş ve yevmiyelere yapılması istenen zamlar konusunda anlaşma sağlanamayarak müstahdemin greve başlamıştır. Yenice-Nusaybin demiryolu müstahdemininden greve katılanlar tarafından su depoları ile makasların tahrip edildiği, telgraf tellerinin kesildiği, ailelerini demiryolları üzerine yatırmak gibi yollara başvurmak suretiyle seferlerin gerçekleşmesi için engeller oluşturdukları, hatta görevlerine devam etmek isteyen memurun ve müstahdemini ölümle tehdit ederek cebren görevlerini yapmasını engelledikleri bildirilmektedir. Kanuni sınırları aştığının anlaşıldığı belirtilen bu grev ile ilgili Nafia, Dâhiliye, Müdafaa-i Milliye ve Ticaret vekilleri bir araya gelerek birtakım tedbirler almışlardır. İmalat-ı Sanaiye tahtı muhafazaya alınacak, icap ederse Müdafaa-i Milliye Vekâleti askeri kuvvet ile yardım edebilecektir. Bu hadisenin şimdiye kadar meydana gelen benzerlerine oranla dikkat çekici bir yönü olduğu konusunda bakanlar mutabık kalmışlardır. Grev ilan edenler şimendifer işçileri olduğu halde bunların kunduracı, şekerci, debbağ, demirci, esnaf oldukları, bilhassa Adana'daki Ruslar tarafından idare edilen pamuk yağı fabrikasının nakden yardım ettikleri bildirilmektedir.⁴³ Daha sonra bu grev komitesinde yer alanlar komünist olmakla suçlanmış, İstanbul'a getirilerek komünistlerle birlikte yargılanmışlardır.⁴⁴

40 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C..2, s. 104; Işık, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 314.

41 Mahiroğulları, *a.g.e.*, s. 171.

42 *A.g.e.*, ss. 171-172.

43 *BCA 030 10 00 00 12 72 28*, Adana Demiryolu Hattında Başlayan Grevden Dolayı İsmet İnönü'nün Talimatı, 17/08/1927.

44 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)", *Praksis*, S. 5, 2002, s. 168.

Grevler açısından hareketli geçen 1927 yılının sonlarında hükümetin şahsi manevisini aşıladığı iddia olunan Balya Maden Şirketinde çalışan amele Sındırgılı Remzi hakkında (ceza kanununun 160. Maddesi gereğince) takibat yapılması için gönderilen izin talebi de Büyük Millet Meclisi Başkanlığı tarafından uygun görülmüştür.⁴⁵

Ücretlerin düştüğü ve baskının arttığı sıralarda 1928 Temmuzunda Şark Şimendifer Şirketi ve İstanbul Tramvay Şirketi işçileri de birer kere daha grev ilan etmiştir. Bu grevlerden sonra Amele Teali Cemiyeti kapatılmıştır. Aynı yıl İstanbul'da bir tütün imalathanesinde, bir demir çelik atölyesinde, bir dokuma fabrikasında grev yapılmıştır.⁴⁶

1930 yılında İzmir Liman depoları işçileri, İzmir kuru incir imalathanesi işçileri greve gitmiştir.⁴⁷ İzmir Limanı'nda çalışan tahmil ve tahliye işçileri 6 Eylül 1930'da ücretlerinin artırılması talebiyle grevi başlatmıştır. Liman işçilerinin iş bırakıp işyeri önünde toplanması üzerine askeri birlikler grevci işçileri dağıtmıştır. Bunun üzerine işçiler o sırada İzmir'de olan Serbest Cumhuriyet Fırkası Genel Başkanı Fethi Okyar'ın kaldığı otelin önüne giderek sorunlarına sahip çıkmasını istemişlerdir. İşçiler otelin önünden Serbest Cumhuriyet Fırkasının o gün Alsancak'ta düzenlediği mitinge de katılmışlardır.⁴⁸ Bu grev sırasında jandarmanın mukabil ateşinden üç kişi yaralanmış, bunlardan biri ölmüştür. Tutuklanan dokuz kişi arasında komünist telakki edilen isimler vardır.⁴⁹

Böylece 1923-1930 dönemi boyunca 1923 yılında 18, 1924 yılında 11, 1925 yılında 10, 1926 yılında 3, 1927 yılında 7, 1928 yılında 7, 1929 yılında 7, 1930 yılında 4 olmak üzere toplam 67 grev gerçekleştirilmiştir.⁵⁰

Devam eden eylemlerden kaynaklanmış olsa gerek; Eylül 1930'da kurulan V. İnönü Hükümeti'nin programında iş kanunu ve işçilerin vaziyetlerinin ıslahı ile özellikle meşgul olunacağı belirtilmiştir.⁵¹

Ticaret burjuvazisinin ve büyük toprak sahiplerinin partisi olduğu iddia edilen ve 1930'un ikinci yarısında kurulan Serbest Fırka; yoksul köylülerle beraber işçi sınıfının desteğinden yararlanabildiği için Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) çevresi tarafından zaman zaman "solcu" olarak eleştirilmiştir.⁵² Nitekim V. İnönü Hükümeti'nin programı okunurken Fethi Bey (Gümüşhane) tarafından henüz bir buçuk aylık hayatı olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın

45 BCA 030 10 00 00 34 197 5, Hükümete Hakaret Eden Balya Maden Şirketi'nde Amele Sındırgılı Remzi Hakkında Takibat Yapılması, 06/11/1927.

46 Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C..2, s. 104; Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 314; Erişçi, *a.g.e.*, s. 20.

47 Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C..2, s. 104; Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 314.

48 Mahiroğulları, *a.g.e.*, s. 172.

49 *Hâkimiyet-i Milliye*, 6-7 Eylül, 1930.

50 Akkaya, *a.g.e.*, s. 173.

51 Neziroğlu-Yılmaz, *a.g.e.*, s. 146.

52 Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, s. 309.

teşekkülü aleyhine bazı kötü propagandalar yapıldığı ileri sürüldükten sonra yaptığı eleştiri anılmaya değerdir. "...Amele Halk Fırkası'na mensup olduğukça iş yolundadır! Vakıa ki bu amele Halk Fırkası'na intisap etmek hakkını Serbest Fırka lehine istimale başlar; o zaman iş değişir. Derhal iktisadi meslekler ihtilafı meydan alır. Devletçilik ve liberalizm nazariyeleri ile bu meselenin halli çareleri aranılır. Efendiler, nazariyeler ihtilafı ile bu meseleyi hal için zahmet çekeğimize amelenin neden gayri memnun olduklarını tahkik etsek daha doğru olur zannederim... Bilumum ameleyi komünist telakki etmek doğru mudur?"⁵³ Bir süre sonra Serbest Cumhuriyet Fırkası kendini fesh etmiştir. Bu arada Ahali Cumhuriyet Fırkası kuruluşundan iki ay sonra feshedilmiş, Amele ve Çiftçi Partisi'nin kurulmasına izin verilmemiştir.⁵⁴ Böylece kuruluş yıllarında CHF açısından muhalefet olabilecek engeller ortadan kaldırılmış olmaktadır.

2. Korumacılık Yıllarında CHP ve İşçiler (1931-1938)

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Üçüncü Büyük Kongresi yapılıncaya kadar Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren geçen yedi buçuk yıl boyunca çeşitli pürüzler ortaya çıkmış, tepkiler bastırılmış, düzenlemeler yapılmış, çok partili siyasal yaşayış iki kere denenmişse de başarılı olunamamıştır. Üçüncü Büyük Kongre bir dönemin sonu olduğu kadar yeni bir dönemin başlangıcı olarak da görülmekte, bu yeni dönem Türkiye'nin kamusal yaşamında tek parti yönetimi altında geçecek bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵

10 Mayıs 1931'de toplanan Fırka'nın Üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilen CHF Nizamnamesi ve Programda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın halkçı olma niteliği tekrarlanmıştır. Halkçılık ifadesinden neyin kastedildiği açıklanırken ise "...Kanunlar önünde mutlak bir müsavet kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertlerin halktan ve halkçı olarak kabul edildiği" söylenmiştir.⁵⁶ Bunun yanında sınıf olmadığı ve iş bölümünün var olduğunun belirtildiği kısımda; "Türkiye Cumhuriyeti halkının ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir" denmiştir. "Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleri ise "a-Küçük çiftçiler b- küçük sanayiciler ve esnaflar c- ameleler ve işçiler d- sanayiciler, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccarlar" olarak belirlenmiştir. Bu çalışma zümrelerinin her birinin çalışması diğer zümrelerin ve genel olarak toplumun yaşaması ve mutluluğu için zorunludur. Fırka bu ilkeyle sınıf mücadelesi yerine sosyal düzen ve dayanışma sağlamayı, birbirine zarar vermeyecek şekilde çıkarlarda uyum sağlamayı hedeflemiştir.⁵⁷

53 Neziroğlu- Yılmaz, a.g.e., s. 150.

54 Tunaya, a.g.e., ss. 561-562.

55 Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s. 308.

56 *CHP Nizamnamesi ve Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara, 1931, ss. 30-31.

57 *CHP Nizamnamesi ve Programı 1931*, s. 32.

Nizamname ve programın üçüncü kısmında ise çalışma hayatında işçilere yönelik olarak ise “milliyetçi Türk ameleli ve işçilerinin hayat ve haklarının ve menfaatlerinin göz önünde tutulacağı” söylenmiştir. “Say ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kâfi hükümlerin vaz’ı Firkanın mühim işleri arasında görülür.” Altıncı kısımda özel bir durum olarak “amele muntkalarında kadın işçilerin çalıştıkları esnada çocuklarına bakacak müesseseler yaptırılmasına ve bunların artırılmasına devam edileceğinin” söylenmesi ise ileri bir sosyal düzenleme olarak düşünülebilir.⁵⁸

Buradaki ifadelerden halkın ayrı sınıflardan oluşmadığı söylenmesine rağmen ve bireysel ve toplumsal hayat için iş bölümü itibariyle birtakım sınıflamalar yapıldığı görülmektedir. Bu sınıfların her birinin çalışmasının diğerinin ve genel olarak toplumun varlığı ve mutluluğu için zorunlu olduğu gerekçe gösterilerek aralarında bir uzlaşma oluşturmak suretiyle muhtemel çatışmaların önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bunun yanında sınıf ayrılıklarından yana olmayan partinin emek ile sermaye arasında bir uyumu öngörmesi ve bunu sağlamak için çalışma hayatında bir düzenleme yapılması gerektiği konusunda farkındalık oluşmuştur diyebiliriz.

Böylece Gülmez’in ifadesiyle sınıf ve sınıf savaşımını yadsıyan halkçılık anlayışı doğrultusunda emek ve sermaye arasında kurulacağı belirtilen uyumun nasıl somutlaştırılacağı sorusunun henüz cevapsız kalmasına rağmen; işçi-işveren ilişkilerine egemen olacak ideoloji belirlemeye başlamıştır. Bu da Kongre’den altı ay kadar önce hazırlanmasına başlanılan 1932 İş Yasası tasarısı ile CHF’nin işçi sorununa yaklaşımı arasında önemli bir çelişki yaratacak; sonunda liberal içerikli ve sınıf savaşımı araçlarına yer veren bu tasarının geri alınmasına yol açacaktır.⁵⁹

Atatürk’ün sağlığındaki son kurultay olan Mayıs 1935’teki kurultay görüşmeleri başlamadan kısa bir süre önce Mart 1935’te kurulan VII. İnönü Hükümeti programının görüşmeleri sırasında Halil Mentеше’nin sözleri kurultaya hâkim olacak havayı aynen yansıtabilecek niteliktedir. Mentеше, hükümetin ekonomide kamu çıkarlarını korumak konusundaki hakem rolünün elinde kalması gerektiği kanaatinindedir. Ülkede bacalar yükselmektedir ve daha da yükselecektir. Bu suretle 50.000 tahmin edilen amele miktarı daha da artacaktır. Bu nedenle sınıflar arasında dengeyi sağlamak, çatışmaya engel olmak için devletin hakem rolünü üstüne alarak sosyal alanlarda kanunlar hazırlaması gereklidir. Mentеше, eğer devlet sosyal kanunları bir an evvel hazırlamazsa dışardan gelecek zorlamalarla bu kanunların yapılacağını, o zaman ülkede disiplinli demokrasi olarak güdülen fikri bozacak hatalı birtakım cereyanların ortaya çıkabileceğini söyleyerek Başbakanı bu konuda dikkate davet etmiştir.⁶⁰

58 CHP Nizamnamesi ve Programı 1931, ss. 33, 37.

59 Gülmez, a.g.e., s. 186.

60 Neziroğlu-Yılmaz, a.g.e., ss. 237-238.

Kurultayın 13 Mayıs 1935 günkü oturumunda programda ekonomik alanda yurttaşların menfaatlerinde birlik, düzen, birbirleri aleyhine genişlemelere meydan vermemek gibi tedbirlerin alındığı, partinin programının hiçbir yurttaş arasında zümre ve sınıf farkları kabul etmediği gibi cinsiyet farkının da bütün uluslara örnek olabilecek bir şekilde ortadan kaldırıldığı söylenmiştir.⁶¹

Genel Sekreter Peker de parti programında sosyal ve ekonomik bakımdan sağ ve sol eğilimlere meydan vermeyecek bir açıklık sağlamak için yeni taslağın hazırlanmasında özellikle dikkat gösterildiğinden söz etmiştir. Peker'in ifadesiyle "yeni programın göze çarpan başlıca özelliği yeni Türkiye'de zaten baştan beri devletle beraber çalışan CHP varlığının devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir şekilde yaklaşmasıdır. Partinin temel nitelikleri olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve laiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de nitelikleri halini alacaktır." Peker, "eski programda halkçılığın önem verilen bir nitelik olduğunu, yeni programda da yer alan bu niteliğin devletin nitelikleri arasında yer alacağını" söylemiştir. Peker, "*mıntıka menfaati, derebeylik, ağalık, aile, cemaat imtiyazı fikirleri olmadığını*" da belirtmiştir. Böylece işçilerin sayıca çok olmaları ve partilerinin gücüne dayanarak ulusal çalışmanın ahengini bozacak eylemlerine meydan verilmezken, sermaye sahiplerinin de maddi güçlerine dayanarak işçilerin haklarını çiğnemesine meydan verilmemiştir.⁶²

Mayıs 1935'te yapılan Dördüncü Büyük Kurultay tarafından onaylanan programın parti doktrininde ve bünyesinde en önemli safhayı teşkil ettiği söylenmektedir.⁶³ Mayıs 1935'te Partinin Dördüncü Büyük Kurultayında onaylanan programında 1931'deki gibi partinin halkçı niteliğinden söz edilmiş ve benzer şekilde halkçılık ile ilgili açıklama yapılırken şöyle denmiştir: "... Kanun karşısında salt bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, aileye, sınıfa, cemaate ayrıcalık tanımayan yurttaşları halkçı olarak kabul ederiz. Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan oluşmuş değil, bireysel ve sosyal hayat için işbölümü açısından çeşitli alanlara ayrılmış bir toplum saymak esas ilkelerimizdendir. Sanayiciler, tüccarlar, çiftçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaflar, işçiler ve memurlar, serbest meslek sahipleri, Türk ulusal kuramının başlıca çalışma unsurlarıdır. Bunların her birinin çalışması, kamusal hayat için bir zorunluluktur. Partimizin bu ilkeyle amacı sınıf çatışmaları yerine sosyal düzeni ve dayanışmayı sağlamak, çıkarlar arasında uyum kurmaktır..."⁶⁴

Kurultay görüşmeleri sırasında Peker de Menteşe gibi, "ulusal endüstrinin gelişmesiyle beraber sayısının artacağını düşündüğü işçilerin zehirlenmemesi için patronlarla ilişkisi konusunu bütün parti programında hâkim olan ahenk,

61 CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, ss. 43-44.

62 CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), ss. 44-45-46.

63 Tunaya, a.g.e., s. 572; Gülmez, a.g.e., s. 186.

64 CHP Programı, Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, ss. 6-9.

anlaşma, uyuşma haline indirgediğini” söylüyor. İşçi ile patron arasında uyuşma yolu yetmezse devletin koyacağı hakem yolu ile çatışmaların önleneceğini, grev ve lokavtı yasaklayan programın bunun yanında işçi ile işveren ilişkilerinde anlaşmalarını esas koyduğunu ekliyor.⁶⁵

Nitekim onaylanan programda da çalışma hayatına yönelik olarak “hiçbir ekonomik girişimin kamuğasıya olduğu kadar, ulusal ve özel bütün faaliyetler arasındaki uyuma da karşıt olamayacağı” belirtilmiştir. İşçilerle işverenlerin çalışmasında bu uyum esas alınacaktır. İş Kanunu ile işçiler ve işverenler arasındaki karşılıklı ilişkiler düzenlenecektir. İş anlaşmazlıkları uzlaşma yolu ile çözülecek bu mümkün olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçlarının yargıçlığı ile kotarılacaktır. Grev ve lokavt yasak olacaktır. Milliyetçi Türk işçilerinin hayatları ve hakları ile bu çerçevede ilgilenilecektir. Çıkarılacak iş kanunları bu esaslara uygun olacaktır.⁶⁶

Genel Sekreter Peker, Kurultay görüşmelerinde işçilerin örgütlenmesi konusuna da değinmiş ve işçilerin örgütlenmesinin bilinen işçi örgütlenmesinden farklı olarak üstün ve ulusal fikirlerle olacağını belirtmiştir. İşçiler geçmişte sosyalist cereyanların yaptığı gibi yurt içinde yurttışa karşı mücadele ile değil, partinin dolayısıyla devletin ulusal anlayışı ve zihniyeti ile kuruma bağlanacaktır. Türk işçileri herhangi bir çatışma veya ayrılık unsuru olmayacaklar, ulusal Türk Devleti'nin varlığına yürekten inanarak destek olacaklardır.⁶⁷

Sonuç olarak parti “Türkiye’de cins ve sınıf fikirlerini yayma ve sınıf kavgası amacı ile cemiyet kurulamayacağını” belirten 66. maddeyi kabul etmiştir. Programın işçi ve esnaf örgütlenmesine ayrılan 68. maddesi ise “Türk işçileri ve esnafının ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve parti programının çerçevesi içinde örgütlemeyi iş edineceğini ” açıkça söylemiştir.⁶⁸

Gülmez’in de dediği gibi burada bir çelişki göze çarpmaktadır. Bir yandan sınıf savaşımının yadsınması konusundaki görüş sürdürülürken, öbür yandan işçi sınıfının varlığından ve sınıf savaşımının önlenmesini amaçlayan yasaklayıcı kurallar konulmasından söz edilmektedir. Gerçekten Peker, bir yandan Türkiye’de sınıf yoktur derken bir yandan da Türkiye’de ulusal endüstrinin ilerlemekte ve özel kesimde de birçok işler yapılmakta olmasının sonucu olarak, ülkede geniş bir işçi sınıfının türemekte olduğunu söylemektedir. Gülmez, bu çelişkili tutumun dolayısıyla grev ve lokavtın yasaklanmasının nedenini devletçi ekonomi politikasının sonucu nicel bir varlık olarak oluşan ya da oluşmaya başlayan işçi sınıfının çöktüğü öne sürülen liberal devletteki sınıf savaşımına başvurabileceğinin düşünülmesinden kaynaklandığını

65 CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935), s. 47.

66 CHP Programı, Mayıs 1935, ss. 18-19.

67 CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, s. 50.

68 CHP Programı, Mayıs 1935, ss. 49-51.

belirtmektedir. Dolayısıyla 1936 İş Yasası'nın çıkarılmasından bir yıl önce sosyal haklar konusunda izlenecek yasaçkı veya baskıcı tutum netleşmiş, kamuoyuna da duyurulmuştur. Hatta bu tutum doğrultusundaki gelişmeler Âli İktisat Meclisi tarafından hazırlanan 1934 İş Yasası tasarısı ile daha önce başlamıştır. Denilebilir ki bu yıllarda toplumsal sınıfların varlığını yadsıma ideolojisinin yerini, sınıf savaşımını önleme düşüncesi almış; 3008 Sayılı İş Yasası da bu ideolojinin gerçekleştirilmesi amacıyla çıkarılmıştır.⁶⁹

Böylece CHP'nin kuruluşundan 1935 yılına kadar işçi sorunu konusundaki görüşleri zamanla belirsizlikten kurtulmuş olmaktadır. Ekonomik ve sosyal bağlamlardaki değişiklikler doğrultusunda da işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesine egemen olacak ideoloji ve ilkeler giderek belirginleşmiştir. İdeolojik olgunlaşma 1936 yılında çıkarılan birinci İş Yasasında somutlaşmıştır. Ancak partinin ekonomik ve siyasal görüşlerinin 1931-1935 yılları arasındaki evrimi bir yandan işçilere ileri haklar sağlayan 1932 tasarısının geri alınmasını, öbür yandan da 1936 İş Yasası'nın öncüllerinden olan yeni bir tasarının 1934'te hazırlanmasını açıklığa kavuşturması yönünden önem taşımaktadır. Gülmez'e göre bu iki iş yasası tasarısı değerlendirilirken ekonomik ve siyasal çerçevelerdeki belirginleşme yıllarında hazırladıklarının gözden uzak tutulmaması gerekmektedir.⁷⁰

Aslında yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin çalışma hayatının düzenlenmesi için 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında bazı İş Kanunu tasarıları hazırlanmıştır. Bunlardan 1932 yılındaki tasarıda sendika özgürlüğü yanında grev ve lokavt hakları da tanınmış, ancak kanunlaşmamıştır. 1936 yılındaki İş Kanunu 1934 tasarısı esas alınarak hazırlanmıştır.⁷¹ 1936'da büyük oranda Fransız yasal sisteminden alınan İş Kanununun kabulü 1934'te başlayan ilk beş yıllık planın uygulanmasıyla tutarlı olmuştur. Bunda Türkiye'nin 1932'de Uluslararası İşçi Örgütüne katılması da etkili olmuştur. Böylece iç ve dış faktörler yeni yasanın oluşmasında etkili olmuştur. 1936 yasa ve sonraki yasalar düzenleyici olmaktan çok koruyucudur. İhtilaf durumlarını ilgilendiren hükümler olduğu gibi düzenleyici hükümler de olmasına rağmen, yasanın koruyucu maddeleri diğerlerinden ağır basmaktadır.⁷²

1923-1936 yılları arasında değinilecek 5 ayrı iş yasası tasarısı hazırlandığı ve gündemde kaldığı halde, kurulan 8 hükümetten sadece dört tanesinin programında bir iş yasasının çıkarılması konusuna değinilmiştir. Bu durum ise işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesi konusunun ikinci bir sorun olarak görüldüğü yorumlarına yol açmıştır. Üstelik soruna genel bir yaklaşımla değinen dört hükümet programının buna bir ölçüde zorunlu olduğu da unutulmamalıdır. Çünkü örneğin Okyar hükümeti programının Meclis'te okunduğu sırada

69 Gülmez, *a.g.e.*, s. 187.

70 Gülmez, *a.g.e.*, s. 188.

71 Nizamettin Aktay, *Sendika Hakkı*, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası, Ankara, 1993. s. 25.

72 Dereli, *a.g.e.*, ss. 58-59.

gündemde Meclis tarafından İktisat Encümeni'ne gönderilmiş, 120 maddelik Mesai Kanunu Layihası da vardır. V. İnönü Hükümeti'nin iş yasası ve işçilerin durumunun düzeltilmesine özellikle ilgi gösterileceğini belirtme gereği duymasının temel nedeni ise CHF'nin Serbest Fırka deneyinden etkilenmesi ve bunun sonucu olarak programında buhrandan etkilenen geniş halk kesimlerine yönelen bazı yeni politikalara yer vermesi olarak görülmektedir. Gülmez, halktaki hoşnutsuzluğunun anlaşılmasına vesile olan ve işçi isteklerini ön plana çıkaran ikinci muhalefet deneyinin CHF Hükümetinin işçi sorunu karşısında gösterdiği ilgisizliğin kalkmasındaki etkenlerden biri olduğunu düşünmektedir.⁷³ Peker'in bu konudaki savunması "bu kanunun çıkarılmasında geç kalınmış gibi görünse de hatadan kaçınmak için en iyi formül bulunmaya çalışıldığından, son on yılın esaslı çalışmaları içinde yer almasına rağmen kabulünün geciktiği" şeklindedir. Diğer taraftan kanunun geç kabul edilmiş olması gerçek hayata önemli bir zarar da vermemiştir. Çünkü İş Kanununun getirdiği düzenleyici ruhu ülkede uygulama ihtiyacı henüz kendini göstermiştir.⁷⁴

3008 sayılı Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ilk İş Kanununda çalışma hayatını düzenlemek amacıyla iş akdinin yerine getirilmesi için işçi ile işveren arasında bir Takım Mukavelesi yapılması öngörülmüştür. Kanunda işçi ve işverenlerin hakları ve yükümlülükleri belirtilerek aralarındaki iş ilişkisinden doğacak muhtemel durumlara yönelik düzenlemeler belirtilmiştir. İşçilerin sağlığı ve güvenliğini korumaya yönelik olarak işveren tarafından özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik koruyucu önlemler yer alır. Çalışma saatinin haftalık 48 saat olduğu bu kanunda ücretin hesaplanması usulleri ve işçilerin zorunlu ihtiyaç maddelerinin karşılanmasının güç olduğu durumlarda "ekonomalar" kurulması işverenin zorunluluğu haline getirilmiştir. Grev ve lokavt yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayan işçi ve işverene hapse varan cezalar öngörülmüştür. "Toplulukla iş ihtilafı" ya da "tek başlı iş ihtilafı" durumlarında "müessil işçi" aracılığıyla işverenle problemin çözülmesi yoluna gidilmiştir. Kanunun hükümlerinin uygulanabilmesi için İktisat Vekâletine bağlı bir "İş Dairesi" kurulacaktır. İş Dairesinin faaliyete başlaması ile İktisat Vekâletindeki "iş ve işçi bürosu" kalkacaktır. Kanunun yürürlüğe girdiği tarihte 1325 tarihli "Tatil-i Eşgal Kanunu" da mülğadır.⁷⁵

1936 yılındaki hukuki düzenlemeden önce söz konusu dönemde 1924 Anayasasından sonra çıkarılan çalışma hayatını düzenlemeye yönelik birkaç kanundan da söz etmek yerinde olacaktır. 1924 yılında çıkarılan tatil gününü haftada 24 saat olarak ve Cuma günü olarak belirleyen Hafta Tatili Kanunu bunlardan biridir. 1926'da ise bireysel çalışma ilişkileri açısından önem taşıyan Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu çıkarılmıştır. Borçlar Kanununda sözleşme özgürlüğü ilkesine dayanılmış, hizmet sözleşmesine ilişkin hükümlerinde

73 Gülmez, *a.g.e.*, s. 190.

74 *Ullus Gazetesi*, 9 Haziran 1936.

75 *Resmi Gazete*, 15/06/1936.

liberal bireyci görüşe bağlı kalınmıştır. Ayrıca sözleşme özgürlüğü yanı sıra genel sözleşmeye de yer verilmiş ve bireysel sözleşmelerin genel sözleşmeye aykırı olamayacağı belirtilmiştir. 1930 yılında halk sağlığını korumak amacıyla çıkarılan Umum-ı Hıfzısıhha Kanunu çocuk ve kadın işçilerin çalışmalarına ilişkin bazı sınırlamalar getirmiştir. 1935 yılında Milli Bayram ve Genel Tatillerle ilgili yasalar çıkarılmıştır.⁷⁶

Tek parti döneminde çalışma hayatıyla ilgili çıkarılan önemli bir başka kanun ise 28/06/1938 tarihli ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'dur. Kanuna göre bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için ana nizamnamesinin verildiği mülki makamlar tarafından tescil edildiğine dair bir belge alınması gerekir. Cemiyetler ancak Dâhiliye Vekâletinin izniyle birlikler meydana getirebilir. Kanunun 9. Maddesi aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına dayanan cemiyetler kurulmasını yasaklamıştır.⁷⁷

Bunların yanında 1933 yılında Türk Ceza Kanununun 201. maddesi değiştirilerek işçilerin toplu olarak işi terk etmesini teşvik edenlere ağır cezalar getirilerek de işçi hareketleri kontrol edilmek istenmiştir. Ayrıca Türk Ceza Kanunu'nun 141. ve 142. Maddeleri ağırlaştırılmıştır.⁷⁸

CHP'nin 1931 ve 1935 Kurultayları işçi-işveren ilişkileri, işçi örgütlenmesi ve işçi eylemleri konularında oldukça net ve baskıcı bir hal almaya başlamıştır. Çeşitli sebeplerle baskı ve tevkiflerin arttığı bu yıllarda CHP aynı iş kolunda çalışan işçileri kendi kontrolüne almak için işçileri teşkilatlandırmıştır. Bu tecrübelerden en önemlisi İzmir'de yapılmıştır. İzmir'de mevcut Sai Sükûn, Müstakil Liman Vapur Amelesi, Mavna Amelesi, Maden Kömürü Tahmil ve Tahliye Amelesi, Kereste Tahmil ve Tahliye, Liman Rıhtım ve İthalat ve İhracat Amelesi Cemiyetleri yerine bir "Deniz Amelesi Cemiyeti" kurulmuş; Tramvay Amelesi, Telefon, Su ve Havagazı Şirketleri Memur ve Müstahdemin Cemiyetleri yerine "İmtiyazlı Şirketler Memur ve Müstahdemin Birliği" meydana getirilmiş, Emekçiler ve diğer fabrika amele cemiyetleri yerine de "Sanayi İşçiler Birliği" teşkil olunmuştur. Tütün İşçileri Birliği, Matbaa İşçileri Birliği, Şoförler Cemiyeti, Fırın Amele Birliği yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bütün bu işlerden sonra 1935'te "işçi ve esnafı rejime her durumda bağlı ve faydalı kılmak" vazifesiyle "İşçi ve Esnaf Birliği" kurulmuştur.⁷⁹Hatta Erişçi'nin iddiasına göre; hükümet ekonomik olarak uygun olmamasına rağmen sanayiye ülkenin çeşitli bölgelerine dağıtarak büyük işçi topluluklarının bulunmasına engel olmaya kalkmış, işçi yoğunluğuna ihtiyaç olan yerlerde ise geçici işçi ve köylü işçi kullanmak gibi ilkel ve eksik tedbirlere başvurmuştur.⁸⁰

76 Ali Güzel, "3008 Sayılı İş Yasası'nın Önemi ve Başlıca Hükümleri", *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 35-36, 1986, s. 173; Mustafa Delican, "Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü", *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 51, 2006, s. 8.

77 *Resmî Gazete*, 14/07/1938.

78 Sülker, *a.g.e.*, ss.151-152.

79 Erişçi, *a.g.e.*, s. 22. Sülker, *a.g.e.*, ss. 151-152.

80 Erişçi, *a.g.e.*,s. 22.

1937 yılına gelindiğinde yalnız İş Kanunu kapsamına giren sahalarda çalışan işçi sayısı 265.000'e ulaşmıştır. Bu işçilerin 51. 131'i kadın, 23.000'i 12-18 yaşında çocuklardır. Ziraatte çok daha fazla olan işçilerin kadın nispeti %26, çocuk nispeti %13 tahmin edilmektedir. Küçük sanayide bilhassa çocuk nispeti çok daha fazladır.⁸¹

CHP Hükümetleri tarafından yabancı sermayeye ait şirketlerin millileştirilmesiyle grevler de yasaklanmaya başlamıştır. CHP'nin bu konudaki gerekçesi sömürünün ancak yabancı sermayeli şirketlerde söz konusu olabileceği, dolayısıyla devlete ait işletmelerde greve gerek olmadığıdır. Devletçi ekonomi politikalarının uygulandığı ve millileştirmelerin yapıldığı bu dönemde işçi örgütlenmelerini yasaklayan, işçileri hükümet tarafından kontrol edilen derneklerde örgütlenmeye iten ve işçi eylemlerini sabote eden yönetsel ve yasal önlemler alınmıştır. 1930'dan sonra grev yapan işçiler "düzeni bozan fesatçılar" olarak nitelendirilmiştir. 1933 yılında Cemiyetler Kanununda yapılan değişiklik, 1936 yılında kabul edilen İş Kanununun grev hakkını tamamen ortadan kaldırması, 1938 yılında yine Cemiyetler Kanununda sınıf esasına dayalı cemiyet kurmayı yasaklayan değişiklik CHP'nin işçi hareketlerini önlemek için kullandığı tahakküm araçları olarak değerlendirilmiştir.⁸²

CHP'nin yeni bir oluşum içine girdiği ve ekonomi politikalarında da önemli dönüşümlerin yaşanmaya başladığı 1931-1938 dönemindeki grevlerin sayısı nihai olmamakla beraber Yüksel Akkaya tarafından şöyle tespit edilmiştir: 1931 yılında 6, 1932 yılında 5, 1933 yılında 2, 1934 yılında 1, 1935 yılında 6, 1936 yılında 7 grev eylemi yaşanmışken, 1937 yılında grev eylemine henüz rastlanmamıştır. 1938 yılında ise 3 grev eylemi gerçekleştirilmiş olup, dönemde toplam 30 grev yaşanmıştır.⁸³

Bu döneme ilişkin önemli bir tespit olarak grev vb. işçi hareketleri konusunda düzenlenen istatistikler ya da diğer güvenilir bilgilerin bulunmadığı, niceliksel bilgilerin genel olarak dönemin basın yayın organlarından, özellikle de gazetelerden elde edildiğinin bilinmesinde yarar olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu tür kaynaklardan elde edilen bilgilerde grev sayısı, greve katılan işçi sayısı, grevler sonrası kaybolan iş günü sayısı, grevlerin nedenleri ve sonuçlarına ilişkin sağlıklı verilere ulaşmak güçtür. Bu nedenle işçi hareketlerine ilişkin olarak yapılacak değerlendirmeler sınırlı kalmaktadır.⁸⁴

81 Erişçi, *a.g.e.*, s. 23.

82 *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi C.2*, s. 104.

83 Akkaya, *a.g.e.*, ss. 167, 173.

84 Makal, *a.g.e.*, ss. 452-453.

Sonuç

Osmanlı'da sayıca az ve örgütlenme açısından zayıf olan işçi sınıfı mütareke döneminde görece bir canlanma yaşamıştır ve bu nedenle Cumhuriyet ilan edildiğinde bu aktif durumunu devam ettirmek konusunda isteklidir. CHP hükümetlerinden bu konuda beklenti içinde olan işçi kesimi 1930'ların başına kadar daha girişken bir rol üstlenmiştir. Bu süreçte özellikle 1924 Anayasasının ilanından sonra örgütlenme konusunda bir artış olmuş, çalışma hayatına yönelik mesai kanununun çıkması yönünde girişimlerde bulunulmuş, birtakım grev eylemlerine tanık olunmuştur. Yabancı sermayeli iş yerlerinde çıkan bu grevler genellikle ücrette yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle olup, günlük mesai saati, ücretli tatil, yabancı işçi çalıştırılmaması gibi talepler de dile getirilmiştir. Halkçılık ilkesi ve bu ilkenin sınıf ayrımı ve sınıf çatışmasını yadsıyan yaklaşımı şekillenmiş olmasına rağmen; Cumhuriyet Hükümetlerinin işçilere karşı tavrının henüz çok netleşmediği, ekonomik ve sosyal koşulların henüz olgunlaşmadığı bu dönemde işçi kesimi bir varlık gösterebilmiştir.

CHP açısından, dünya ekonomik krizinden sonra totaliter faşist rejimlerin yükseldiği iki savaş arası düzende, sendikaların dolayısıyla işçilerin desteğini alarak iktidara gelmesi muhtemel olan komünist rejim tehlikesi vardır. Devletin varlığının ve bağımsızlığının devam ettirilebilmesi için kalkınmaya da ihtiyaç vardır. Devlet, kalkınma yolunu sanayileşmekte görmekte, sanayileşme sürecinde ise grevler nedeniyle iş günü kaybı yaşamak istememektedir. Bu yüzden ekonomik alanda devletçi ekonomi politikalarına geçiş ve siyasal alanda halkçılık konusundaki tavrın keskinleşmesinin de sonucunda CHP işçiler üzerindeki baskıyı artırmaya başlamıştır. Atatürk'ün ölümüne kadar geçen bu süreçte partinin dolayısıyla devletin işçilere karşı daha sert tedbirler alma eğiliminde olduğu görülür. Bu dönemde işçilerin örgütlenmesi tamamen parti kontrolüne alınmış, işçi eylemleri ise büyük ölçüde engellenmiştir. Devletin işçi örgütlenmelerini ve eylemlerini kontrol edebilmek için bizzat bu örgütlenmelere dâhil olma çabası devletin işçileri bir tehdit unsuru olarak görme eğiliminden kaynaklanmıştır denebilir.

Yine de Cumhuriyetin bu ilk yıllarında işçilerin örgütlenmeleri ve eylemlerine yönelik yaşanan gelişmeler çalışma hayatıyla ilgili birtakım düzenlemelere ihtiyaç olduğunu göstermiştir. Nerdeyse on yıllık bir gecikmeden sonra 1936 yılında ilk İş Kanununun Meclis tarafından kabul edilmesi sağlanmıştır. Bu kanunun işveren lehine olduğu, işçileri korumadığı eleştirileri bir kenara bırakılırsa çalışma hayatında uyulması gereken birtakım kuralları düzenlediği, beklendiği kadar olmamakla beraber işçi lehine de birtakım haklar sağlaması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

- BCA 030 10 00 00 166 158 2; Amele Mesai Kanunu'nun Meclis'e Gönderildiği Konusundaki Yazı, 29/01/1924.
- BCA 030 10 00 00 12 72 28; Adana Demiryolu Hattında Başlayan Grevden Dolayı İsmet İnönü'nün Talimatı, 17/08/1927.
- BCA 030 10 00 00 34 197 5; Hükümete Hakaret Eden Amele Sındırgılı Remzi Hakkında Takibat Yapılması Hakkındaki Yazı, 06/11/1927.

II. Resmi Yayınlar

- Resmi Gazete*; 15/06/1936.
- Resmi Gazete*; 14/07/1938.
- CHF Nizamnamesi ve Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara.
- CHP Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası (9-16 Mayıs 1935)*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- CHP Programı 1935*, Ulus Basımevi, Ankara.
- Neziroğlu İrfan-Yılmaz Tuncer (Haz.); *Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri C.1 (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)*, TBMM Basımevi, Ankara, 2013.

III. Süreli Yayınlar

- Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, 6-7 Eylül, 1930.
- Ulus Gazetesi*, 9 Haziran 1936.

IV. Kitaplar

- AĞRALI, Sedat, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, Son Telgraf Matbaası, İstanbul, 1967.

- AKTAY, Nizamettin; *Sendika Hakkı*, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası, Ankara, 1993.
- ARALOV, Semyen İvanoviç (Çev. Hasan Ali Ediz), *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- AVCIOĞLU, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni- Dün Bugün Yarın*, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1978.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, ATAM Yayınları, Ankara, 2006.
- BİLA, Fikret, *CHP Tarihi (1919-1979)*, Doruk Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1979.
- DERELİ, Toker, *The Development Of Turkish Trade Unionism*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1348; Sermet Matbaası, İstanbul, 1968.
- ERİŞÇİ, Lütfi, *İşçi Sınıfı Tarihi (Özet Olarak)*, Kutulmuş Basımevi, İstanbul, 1951.
- GÜLMEZ, Mesut, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayınları NO: 236, DİE Matbaası, Ankara, 1991.
- George Harris (Çev. Enis Yedek), *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1975.
- İŞIKLI, Alpaslan, *Sendikacılık ve Siyaset*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.
- _____, *Gerçek Örgütlenme Sendikacılık*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- İNAN, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.
- KİLİ, Suna, Gözübüyük Şeref; *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- KONGAR, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye- 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999
- MAHİROĞULLARI, Adnan, *Dünyada ve Türkiye'de Sendikacılık*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2016.
- MAKAL, Ahmet, *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- ÖKÇÜN, Gündüz *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar)* Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Yayın No: 59, Ankara, 1997.
- SÜLKER, Kemal, "Türkiye'de Sendikacılık", *Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, Varlık Yayınevi, İstanbul 1966.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul, 1952.

TUNÇAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981.

_____, *Türkiye’de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi C.2, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1998.

V. Makaleler

AKKAYA, Yüksel, “Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)”, *Praksis*, S. 5, 2002.

DELİCAN, Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde Türk Endüstri İlişkileri: İşçi Sendikalarının Dünü, Bugünü”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 51, 2006.

GÜZEL, Ali, “3008 Sayılı İş Yasası’nın Önemi ve Başlıca Hükümleri”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, S. 35-36, 1986.

GÜZEL, Şehmus, “Tanzimattan Cumhuriyete İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi C.3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

CUMHURİYET HALK FIRKASI'NIN MANAVGAT TEŞKİLATININ KURULMASI VE HALKEVİ'NİN İNŞAASI (1923-1951)

Muhammet GÜÇLÜ*

Öz

İzmir'in işgalinden sonra Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Sivas Kongresi'nden sonra ise 8 Ekim 1919 tarihinde Manavgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa'nın 20 Kasım 1923 tarihli genelgesi ile Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Halk Fırkası'na dönüştüğü sırada Manavgat kazasında da aynı işlem gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1935 yılından itibaren Manavgat kazasında kendisine ait yeni bir binası olduğu bilinmektedir. 29 Mayıs 1945 tarihinden itibaren Manavgat kazasında Halkevi'nin yapılmakta olduğunu öğreniyoruz. 1946 yılının sonunda inşaatı tamamlanan halkevini parti ve halkevi yönetimi birlikte kullanmıştır. Demokrat Parti'nin 8 Ağustos 1951 tarihinde çıkardığı kanun gereği Cumhuriyet Halk Partisi'nin malları ile Halkevi ve Halkodası hazineye intikal etmiştir. Böylece Manavgat Halkevi binasının hazineye intikali ile Parti'nin kazada herhangi bir mülkü kalmamıştır.

Bu çalışmamda Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivinde bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin faaliyetlerine ilişkin dosyanın ışığında Manavgat Kazası İdare Heyeti'nin çalışmaları ile Halkevi'nin inşası üzerinde durulmuştur. Çalışma gazete, dergi, araştırma eserler ve tanıklar ile desteklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Halk Fırkası, Manavgat, Halkevi, Antalya, Siyaset.

FOUNDATION OF MANAVGAT ORGANISATION OF THE REPUBLICAN PEOPLE'S PARTY AND BUILDING OF COMMUNITY CENTER (1923-1951)

* Dr. Öğretim Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
(mgucclu@akdeniz.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-5590-8743).

Abstract

After the invasion of İzmir, Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti was established, and after the Sivas Congress, Manavgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti was established on October 8, 1919. Within the scope of the circular dated 20 November 1923 issued by İsmet Pasha, who was the vice chairman of the People's Party, Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti became the Republican People's Party and the same occurred in Manavgat district. It is known that the Republican People's Party had a new building of its own in Manavgat district since 1935. We learn that as of 29 May 1945, a Community Center was built in Manavgat. At the end of 1946, the construction of the center was completed, and the party and community administration used it together. In accordance with the law passed by the Democratic Party on August 8, 1951, the Community Center, Public Hall and other properties of the Republican People's Party were transferred to the treasury. Thus, upon the Manavgat Public Hall's transfer to the treasury, there was no property of the Party in Manavgat district.

In this study, in the light of the document on the activities of the Republican People's Party in the Presidential Republican Archives, the work of the Manavgat Accident Administrative Committee and the construction of the Community Center were emphasized. The study is supported by newspapers, magazines, research works and witnesses.

Keywords: Republican People's Party, Manavgat, Community Center, Antalya, Politics.

Giriş

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Antalya'da Kurulması

Çalışmamızın giriş kısmında Manavgat'ta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Halk Fırkası kurulması konusuna geçmeden önce Antalya'daki milli teşkilatlar üzerinde durulacaktır. Yunanların İzmir'i işgali üzerine artan milli teşekküller Sivas Kongresi'nde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında toplanmıştır.¹ Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'yi müteakip halkla uzun sohbetler yaptıktan sonra Halk Fırkası'nın kurulacağını 7 Aralık 1922 tarihinde Ankara basını aracılığıyla açıklamıştır.² Bundan sonra Mustafa Kemal Paşa farklı tarihlerde Halk Fırkası konusuna değinmiştir.³ Bu arada Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci dönem Mebus seçimi dolayısıyla 2 Haziran 1923 tarihli tamiminde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Halk Fırkası'nın adını beraber kullandığı görülmektedir.⁴ TBMM'nin ikinci döneminde Halk Fırkası adıyla toplantı (7 Ağustos-9 Eylül 1923) icra edildikten sonra⁵ 11 Eylül

1 Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986, 2. bs. , s. 115.

2 Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, 2004, s. 485.

3 *Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları 1923*, Yay. Haz. Arı İnan, Ankara, 1982, TTK. Yayını, s. 36, 78-80; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Ankara, 1991, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, s. 516-520.

4 *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, C. 4, Ankara, 1991, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, s. 535-536.

5 Faysal Mayak, *Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Teşkilatının Faaliyetleri (1931-1951)*, İstanbul, 2015, s. 19.

1923 tarihinde Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesi Mustafa Kemal imzasıyla Dahiliye Vekaleti'ne sunulmuştur. Burada Mustafa Kemal Paşa Umumi Reis unvanını kullanmıştır.⁶ Cumhuriyet'in ilanından sonra Halk Fırkası bünyesinde ihdas edilen Umumi Reis Vekilliği görevine ise 19 Kasım 1923 tarihinde İsmet Paşa atanmıştır. Bundan sonra Umumi Reis Vekili sıfatı ile İsmet Paşa, 20 Kasım 1923 tarihinde vilayetlerde bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine gönderdiği genelgede Halk Fırkası'nın artık kurulduğunu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bu günden itibaren Halk Fırkası'na dönüşeceğini ilan etmiştir. Umumi Katip olan Recep Bey'in (Peker,) önerisiyle Halk Fırkası ismine 10 Kasım 1924 tarihinde "*Cumhuriyet*" ibaresi ilave edilmiştir.⁷

Süleyman Fikri Bey'e göre İzmir'in işgali üzerine 1919 yılı kastedilerek bir yaz gecesi Hacı Hatip bahçesinde eski Müftü Yusuf Talat Efendi, eski Mebus Hasan Tahsin, İbrişim zade Mustafa, Giritli Mehmet Zeki Bey, Kesikçi Mehmet Ağa gibi şehrin önde gelenlerinin katılımıyla yapılan birçok toplantıdan sonra Müdafaa-i Heyeti Milliye Cemiyeti oluşturulmuştur. Söz konusu cemiyetin ilk reisi eski Müftü Yusuf Talat Efendi olurken, cemiyetin şubeleri yavaş yavaş kazalarda da oluşturulmaya başlandı.⁸ Bu arada Antalya Müdafaa-i Heyeti Milliye Cemiyeti'nin ilk yazılı kararının 30 Eylül 1919 tarihli olduğunu ilave edelim. Bundan sonra Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 19 Kasım 1919 tarihli kararı ile Sivas Kongresi'nde cemiyetlerin birleştirilmesi kararı gereği Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne bağlı olmayı kararlaştırmıştır.⁹ Görüldüğü gibi Antalya'daki milli cemiyetin adında Sivas Kongresi'nin kararı gereği bir değişiklik yapılmıştır. Milli Mücadele'den sonra Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa'nın 20 Kasım 1923 tarihli genelgesi ile ülke genelinde olduğu gibi Halk Fırkası adını almıştır. Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ait defterin sonunda yer alan 12 Mayıs 1924 tarihli kararda cemiyetin Halk Fırkası'na dönüştüğü, defterde kayıtlı 35124 kuruş nakit, 100 kuruş altın ve toplam 35224 kuruşun katip ve veznedar Hüseyin Bey tarafından Halk Fırkası katip ve veznedarı olan İhtiyat Zabiti Hasan Basri Efendi'ye devir ve teslim edildiği belirtilmektedir.¹⁰ Böylece Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin artık Halk Fırkası olarak faaliyet göstereceği belge ile sabittir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1925 yılında il, kaza, nahiye ve ocak teşkilatlarına ek olarak ülkedeki 74 vilayet 14 mıntıkaya ayrılmış olduğu ve her mıntıkanın başına bir müfettiş atandığı görülmektedir.¹¹ Antalya ise VIII. Mıntıka içinde yer almaktadır. 1927 yılında VIII. Mıntıka'nın Müfettişi İsmail Hakkı Bey idi.¹²

6 Hikmet Bila, *CHP 1919-2009*, İstanbul, 2008, s. 36. Hakkı Uyar, Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesini 23 Ekim 1923 tarihinde verildiğini yazmıştır. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul, 1999, s. 75.

7 Bila, *a.g.e.*, s. 38-39.

8 Süleyman Fikri Erten, *Milli Mücadelede Antalya*, Antalya, 1996, s. 15-16.

9 Erten, *a.g.e.*, s. 20-22.

10 Erten, *a.g.e.*, s. 38-39.

11 Uyar, *a.g.e.*, s. 77.

12 Muhammet Güçlü, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya, 1997, s. 88-89.

1. Manavgat'ta Cumhuriyet Halk Fırkası Teşkilatının Kurulması

Burada Manavgat kazası hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olduğunu düşünüyoruz. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası yaşanan idari düzenlemeler sırasında Manavgat bölgesinde Manavgat ve Senir mea Düşenbe nahiyeleri olduğu görülmektedir. Bu sırada 1890 yılında Senir mea Düşenbe nahiyesinin idari merkezi Pazarcı köyüne taşınmıştır.¹³ Pazarcı köyü de günümüzde Manavgat merkezde ırmağın doğu tarafına tekabül ediyordu. Önce 1899-1903 yılları arasında Manavgat ve Düşenbe nahiyeleri birleştirilerek Eski Antalya'da (Side) yeni bir kaza oluşturulmak istendi. Bu teşebbüs uzun yazışmalardan sonra mali açıdan uygun bulunmadı.¹⁴ 1906 verilerine göre de Alaiye kazasına bağlı Manavgat ve Düşenbe nahiyelerinin ayrı olduğunu görüyoruz.¹⁵ Nihayet 1914 yılında Teke Sancağı müstakil hale getirilirken 4 Mayıs 1914 tarihinde Korkuteli, Finike ve Manavgat adlarında üç yeni kaza kuruldu. Buna göre Manavgat merkez nahiyesinin idari yeri Manavgat kasabası, Düşenbe'nin Pazarcı köyü (Düşenbe) ve Beşkonak'ın Bozyaka köyü olduğu görülmektedir.¹⁶ Bu durum 1936 yılında Gündoğmuş kazasının kurulmasına kadar sürdü.¹⁷ Günümüzde Manavgat kaza merkezinin dört kısımdan oluştuğu söylenmektedir. Manavgat Irmağı'nın doğusunda Yukarı Pazarcı ve Aşağı Pazarcı, batısında Aşağı Hisar ile Yukarı Hisar bulunmaktadır.¹⁸ Halk arasında Yukarı Pazarcı ile Aşağı Pazarcı'ya eskiden Turşamba denilmekte olup bunun doğrusu Düşenbe idi. Farsça'da ikinci gün demek olan bu ifade Pazartesi gününü ifade ediyordu. Evliya Çelebi, Manavgat nehrini gemi ile batıdan doğuya geçtikten sonra kırk bir köyü, yetmiş seksen sarı toprak örtülü evi, bir cami, bir hamam, bir han ve yedi dükkkanı olan Manavgat kasabasına ulaştığını, burada nehir kenarında yirmi bin kişinin katıldığı, binden fazla sazdan dükkkanı havi büyük bir pazarın haftada bir gün kurulduğunu belirtir.¹⁹ 1980'li yıllarda hala Manavgat pazarının Pazartesi günü kurulduğunu biliyoruz. Piri Reis'in çiziminden²⁰ ve Aşağı Hisar ile Yukarı Hisar ifadelerinden Manavgat'ta ilk yerleşimin nehrin batısında olduğunu sonra doğusuna kaydırıldığını, Cumhuriyet dönemine kadar yerleşim ve devlet dairelerinin Aşağı ve Yukarı Pazarcı'da olduğunu görüyoruz. Bundan dolayı olsa gerek Pazarcılı olanlar kendisini gerçek şehirli addederdi. İlk izleri İttihat ve Terakki döneminde

13 Süleyman Yıldız, *Bir Avşar Otağı Düşenbe, Senir-Turşanbalılar*, Antalya, 2013, s. 239.

14 Saim Yörük, "Manavgat Kazasının Yeniden Teşkili", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXIX, Nisan 2019, s. 400-407

15 Konya Vilayet Salnamesi, 1322 Mali, 29. Salname, s. 170.

16 Muhammet Güçlü, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge", *Adalya*, No. II, 1997, s. 290-291, 296-297.

17 *Resmi Antalya*, 9 Temmuz 1936; Güçlü, a.g.e., s. 37.

18 Mehmet Parlak, Niğit, 1966, İşletmeci, Görüşme Tarihi: 17. 7. 2019.

19 Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmet Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Transkripsiyon-Dizin*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul, 2005, s. 149.

20 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. 4, Ankara, 1988, s. 383/a.

görölmekle beraber kesin olarak Cumhuriyet devrinde Manavgat'ta yerleşim irmağın batı tarafına kaydırılmıştır. Çünkü devletin resmi daireleri, Hükümet Konağı, Halkevi ve devlet hastanesi binası bu bölgeye inşa edilmiştir.

Manavgat hakkında bilgi verdikten sonra Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulması ve kazada yapılanması hakkında bilgi vereceğiz. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulduktan sonra kazalarda da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşkilatı oluşturulmuştur. Ama ilk zamanlarda cemiyetin adının Müdafaa-i Heyeti Milliye Cemiyeti ve Heyet-i Milliye Reisliği şeklinde geçtiği görölmektedir. Çünkü Manavgat Heyet-i Milliyesi, Antalya Heyet-i Milliye Reisi eski Müftü Yusuf Talat Efendi'nin 8 Teşrinievvel 1335/8 Ekim 1919 tarihli yazısı gereği Manavgat Müftüsü Ali Rıza Efendi'nin başkanlığında Gebeceli Mahmut, Hacı İsmail Efendi mahdumu İbrahim, Berber zade Osman, Halil Ağa zade Mustafa, Tugay zade Emin Bey, Çeltikçili Ömer Efendi'den teşkil edilmiştir. Manavgat Heyet-i Milliyesi'nin kuruluş tarihi göz önüne alındığında Alaiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden (15 Kasım 1919) önce Finike'den (1 Eylül 1919) sonra kurulduğu, ama Elmalı Müdafaa-i Hukuk Cemiyet'inden (9 Haziran 1919) ise çok çok sonra kurulduğu belgelerle sabittir. Bir süre sonra heyetin kitabet vazifesini azadan Serficeli Yakup Efendi ifa etmeye başladı. Manavgat Heyet-i Milliyesi, Antalya Heyeti Milliyesi'ne bağlı olarak çalışmakta olup topladığı asker, iane ve teberrüatları Antalya merkez vasıtasıyla Nazilli Cephesi'ne göndermektedir. Manavgat Heyet-i Milliyesi çalışmalarını sürdürürken Alaiye ve Antalya'dan aileleriyle beraber Manavgat'a gelen, ticaretle meşgul olan bir grup Rum ailesi handa oturmaya başladı. Yortu bahanesiyle hanı defne dalları ile süsleyen Rumlar, kadınlı erkekli eğleniyorlar ve işret ediyorlardı. Öbür yandan 1920 yılı Ekim ayı ortalarında Sülek Aşireti'nden Mehmet Ali'nin liderliğinde Akseki'den 60 kişilik bir serseri grubu Manavgat'a geldi. Hükümeti basan, daireleri işgal eden grup ilk iş olarak Ceza Mahkemesi ile Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti evrakını yaktılar, cezalıları bıraktılar. Mal Saldığı'ndaki paraları almayı başaramadıysa da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin 600 lira kadar parasını elde ettiler. Kaymakam Lütfü Bey ve memurlar Manavgat Çayı'nın Antalya tarafında bulunuyordu. İsyan yüzünden memurlar evlerine ve ormanlara çekilmek zorunda kaldılar. İsyancılar Gödeneli olan mahkeme hakimini eski görevinde bıraktılar. İki gün sonra İbradı'dan gelen ikinci grup Taşağıl nahiyesinin merkezini bastı. Asiler üzerine Antalya'dan gönderilen cüzi kuvvetin kayıkları olmadığı için Manavgat Çayı'nı geçemedi. Ayrıca çevrilmekten korktukları için Köprü çayı'nın batısına çekilmek zorunda kaldılar. Görüldüğü gibi Manavgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruluşundan bir yıl sonra asiler tarafından basılmış ve parasına el konulmuştur. Bu olaylar üzerine Demirci Mehmet Efe ve adamları Mevlüt Efe, Mahmut Efe'nin (Kel Mahmut) Manavgat'a gelmekte oldukları duyulunca isyancılar kaçmak zorunda kalmıştır. Demirci Mehmet Efe isyancılarla iş birliği yapmayan memurları eski görevlerine yeniden getirdi. İşbirlikçi Gödeneli

mahkeme hakimi memleketine giderken Ahmetler köyünde vuruldu. Telgraf memuru Yusuf Çavuş, Kemer köyünden Kıtımla Hasan idama mahkum edildiği için nehir kenarındaki çınar ağacının birer dalına asıldılar.²¹ Örneğin Demirci Efe'nin yanında olan Albay Mehmet Şefik Bey, daha fazla kan dökülmesini önlemek için isyan yerlerinde ibret olsun diye her merkezde üç, beş kişiyi en fazla önyak olanlardan veya azıllardan olmak şartıyla cezalandırdık demektedir.²² Demirci Mehmet Efe Manavgat merkezde, maiyeti ise köylere dağıldı ve bir ay kadar bölgede yaşadılar.²³ Manavgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Antalya merkez üzerinden 1919/1920 yıllarında cepheye 123.800 kuruş gönderirken, Manavgat Hilal-i Ahmer Şubesi 1921 yılında 131.000 kuruş, 1922 yılında 245.181 kuruş göndermiştir.²⁴

Halk Fırkası Genel Başkan Vekili sıfatıyla İsmet Paşa'nın 20 Kasım 1923 tarihli genelgesi kapsamında Manavgat Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Halk Fırkası'na dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu konuda Antalya gibi Manavgat teşkilatı hakkında bir karara rastlayamadık.²⁵ Cumhuriyet Halk Partisi, 1927 nizamnamesine göre köy, mahalle, nahiye, kaza ve vilayet kongrelerini her yıl, 1931 nizamnamesine göre ise köy, mahalle, nahiye ve kazalarda her yıl, vilayetlerde ise her iki yılda bir kongre yapma kuralı getirilmiştir. Cumhuriyet'in X. yılına kadar Manavgat İdare Heyeti'nin kongre yaptığına dair bir kayda rastlamadık. CHP. Antalya teşkilatı 1933 yılında yapılması gereken ocak, nahiye ve kaza kongrelerini zamanında yapmadığı için 2 Nisan 1934 tarihinde Antalya Vilayeti İdare Heyeti Başkanı olarak memur edilen emekli asker Şerafettin (Karacan) Bey, Temmuz ayından (1934) itibaren semt, nahiye ve kaza kongrelerini yaptırmaya başlamıştır. Bu kapsamda Resmi Antalya gazetesinde (16 Ağustos 1934) yer alan habere göre Ağustos ayının ilk yarısında Serik, Manavgat ve Alanya kazalarına giden Şerafettin Bey, her üç kazada kongreleri yaptıktan sonra geri döndüğü, 18 Ağustos 1934 tarihinden sonra da Korkuteli, Elmalı ve Finike kazalarına gideceği haber verilmiştir.²⁶

Aydın Milletvekili Adnan Menderes, parti müfettişi olarak Antalya Vilayeti'ni teftiş etmiş ve 1935 yılının Ağustos, Eylül ve Ekim aylarına ait teftiş raporunu Genel Sekreterlik makamına takdim etmiştir. Adnan Menderes'in raporuna göre Manavgat CHP teşkilatının başında İmam Hatip'te öğrenim görmüş olan Şükrü Sözen bulunmaktadır. Şükrü Sözen aynı zamanda Belediye başkanı olup iyi ve dürüst karakteri dolayısıyla çevresi tarafından sevilen bir isimdir. 1930-1934 yılları arasında partinin başkanlığı yapan Kazım Özen de yönetim kurulunda bulunmaktadır. Yönetim kurulunun diğer üyeleri halk

21 Erten, *a.g.e.*, s. 58-59.

22 M. Şefik Aker, *57nci Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ayşe Seven, Mahmut Yüksel Canbaz, Ankara, 2006, s. 508.

23 Erten, *a.g.e.*, s. 60.

24 Erten, *a.g.e.*, s. 48.

25 Erten, *a.g.e.*, s. 64.

26 Mayak, *a.g.e.*, s. 125-127, 147.

tarafından iyi tanınan kimselerdir. Ancak halen yönetim kurulu üyesi olan eski Belediye başkanı İbrahim Ünal, belediyenin bir gösteri hâsılatını zimmetine geçirmekten adli takibata uğramış ise de sonradan suçsuz olduğu anlaşılmıştır. Manavgat'taki partililer başarılı çalışmalar yapmak için çaba gösteren kimselerdir. Manavgat için iyi sayılabilecek bir parti binası yapmışlardır. Binanın küçük salonunda gösteriler icra edilmektedir. Parti yöneticileri parti nüfuzunu istismar etmediği gibi hükümet görevlileri ile de uyum içinde çalışmaktadırlar. Parti toplantılarını diğer kazalara göre sıklıkla yapmışlardır. Kaza kongresine İl Başkanı (Şerafettin Karacan) katılmıştır. Kongrede tüzüğe aykırı bir davranış sergilenmemekle beraber çok muntazamda yapılmamıştır. Parti programını yayma ve benimsetme konusunda ulusal bayramlarda ve toplu zamanlarda konferanslar verdirilmiştir. Buna karşın kendilerine bağlı olanların teftişi konusunda hemen hemen hiç iş yapmadıkları görülmektedir. Kaza nüfusunun 24000 olmasına karşın üye sayısı 1030 gözükmektedir. Parti kütüğüne yazılı üye adları sayısı ise 561'dir. Partiye 1932 yılından 1935 yılı yarısına kadar hiç üye kaydı yapılmamışken, 1935 yılı ortasından teftiş dönemine kadar üç ay zarfında 469 kişinin liste halinde toplu bir şekilde ve teklif kâğıtları olmadan kaydının yapıldığı görülmüştür. Manavgat'ta partinin üye kaydı sağlıklı yürütülmemiştir. Manavgat'ta süreli yayın ve basın kurumu yoktur. Partiye para toplama işi savsaklanmıştır. Müfettişe göre bunun iki sebebi vardır. Bunlardan birisi para toplama işine önem vermemişler, ikincisi birçok kazada ücretli sekreter ve tahsildar olmadığı için bu işle uğraşacak kimse olmamasıdır. Manavgat'ta partiye yardım parası olarak sadece 75 kuruş toplanırken, parti binası için partililer ve halkın yaptığı bağış, aynı bağış, güreş hasılatı ve müsamere gelirleri olarak toplam 2396 liraya ulaşmıştır. Paralar genelde dipli koçan kullanılarak tahsil edilmiştir. Diğer gelirler ise kasa defterine muntazam bir şekilde işlenmiştir. Kaza teşkilatının bütçeden bir takım uygunsuz harcamalar yaptığı da görülmüştür. Örneğin bütçede fasıl açılmadığı halde 28.06 liraya bir radyo alınmıştır. Yeni yaptırılan parti binasının tescili henüz yaptırılmamış olup sadece arsasının tapusu alınmıştır.²⁷ 20 Aralık 1936 tarihinde toplanan Antalya Vilayet Kongresi'nde okunan İl Yönetim Kurulu raporunda Antalya ve Alanya'nın parti binasının bulunduğu, Serik ve Manavgat kazalarının yeniden parti binası inşa ettiği ve Korkuteli kazasının da iyi bir bina yaptığı, yakında tamamlanacağı ifade edilmektedir.²⁸ Görüldüğü gibi Manavgat İdare Heyeti'nin kendisine ait bir parti binası bulunmaktadır. Kongrede diğer kazalarında öbür kongreye kadar binalarını inşa etmeleri temenni edilmiştir. CHP Burdur Bölge Müfettişi ve Edirne Milletvekili Osman Şahinbaş'ın 24 Aralık 1939 tarihli Teftiş Raporu'na istinaden Manavgat kazası 2410 kilometre kare olup 19.389 nüfus barındırmaktadır. Manavgat'ta CHP'nin 10 nahiye, 63 ocak ve 1599

27 Faysal Mayak, "Adnan Menderes'in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları (1935)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/15, Güz 2007, s. 213-214.

28 C.H.P. 1936 İl Kongreleri, byy., 1937, s. 45; Mayak, a.g.e., s. 159-160.

kayıtlı üyesi bulunmaktadır. İdare Heyeti rençber ve esnaftan seçilmiştir. Halk arasında mevkileri yüksek olup mevcudun en iyilerindedir. İdare Heyeti üyeleri arasında parti nüfuzunu istismar eden ve 162. maddeye aykırı davranan yoktur. Teşkilatın mahalli amir ve memurlarla arası iyidir. Aralarında iş ve fikir birliği bulunmaktadır. Parti başkanı ayanı zamanda Belediye Başkanı (Şükrü Sözen) olduğu için ahenkli bir çalışma düzeni vardır. İdare Heyeti kongrelerini nizamnameye uygun yapmakla beraber parti prensiplerini halka yayma konusunda çalışmadığı görülmüştür. Ayrıca müfettiş nahije, köy ve ocak parti başkanlarının fahri çalışmalarından dolayı inhisar dairelerinin bütün bayilerinin tercihen bunlara verilmesini, Manavgat kazası parti teşkilatının bazı eksikliklerinin tamamlanması için yardımda bulunulmasını önermektedir. Manavgat parti teşkilatına ait Karar Defteri 1929 yılında tutulmaya başlanmış olup kararlar deftere yazılmış ve imzalanmıştır. Üye sayısını arttırmaya yönelik bir çalışmaları yoktur. Belediye yardımından başka 540 lira üye taahhüdünün 200 lirası tahsil edilmiştir. Mevcut para ile katip ve hademe ücretleri ödenmiştir. Partinin üst kademelerinden verilen emirleri yapmaya azimlidirler. Bütün seçimlerde parti adaylarını kazandırmışlardır. Müfettiş, Manavgat teşkilatını bu çalışmalarından ötürü beğenirken, partinin prensipleri açısından üyeleri bilgilendirmek, konferanslar verdirmek ve sık sık temas sağlayarak partililer arasında dayanışmayı arttırma yönlerini eksik bulmakta ve eleştirmektedir. Üye kayıt defteri sadece kaza merkezinde tutulmakta olup bu defterler de karışiktir. Her yerde olduğu gibi Manavgat'ta da üyelerin soyadları eksik yazılmamıştır. Partiye ait binaları vardır. Parti salonu büyüktür ve radyosu işlemektedir. Partiye girmeye layık olanları almada faaliyet gösterilmemektedir. Ayrıca müfettiş, mevcutlar içinde partiyi yönetecek daha iyilerinin bulunmadığını, seçilenler hakkında kötü bir söz işitmediğini, şikayette bulunanlar olmadığını, bunları ekseriyetin sevdiğini sözlerine eklemiştir.²⁹ Müfettiş raporlarına göre Manavgat kazasının 1935 yılında 24000 olan nüfusunun 1939 yılında 19.389'a düşmesi Gündoğmuş kazasının 1936 yılında kurulması ve bazı köylerin oraya bağlanması ile açıklanabilir.³⁰

CHP Burdur Bölgesi Müfettişi Edirne Milletvekili Osman Şahinbaş, Manavgat ile ilgili olarak 22 Temmuz 1940 tarihli Teftiş Raporu'nda 1939 yılı raporunu büyük oranda tekrarlamakta olup farklı bilgileri şöyle sıralayabiliriz. İdare Heyeti'nde bir değişiklik olmayıp eski ekip yeniden seçilmiştir. Belediye ve parti başkanı olan kişi ılımlı olduğundan üyelerin birbirine olan bağlılığını arttırmaya çalışmaktadır. Üyeler arasındaki sevgi ve saygı düzeyi yüksektir. Manavgat'ta hükümet binası olmadığından bir kısım binalar resmi daire olarak işgal edilmiştir. Bundan ötürü kazada bir bina krizi yaşanmaktadır. Müfettiş vilayet kongrelerinde inşa edilmesi kabul edilen ve Cumhuriyet'in X. yılında yapımına başlanan hükümet binasının tamamlanarak bu sorunun çözülmesi için

29 Mayak, a.g.e., s. 72-75.

30 Resmi Antalya, 9 Temmuz 1936; Güçlü 1997, a.g.e., s. 37.

30.000 lira tahsisat gönderilmesini istemektedir. Manavgat'ta partiye Belediye ve Hususi İdare'nin yardımı görülmektedir. Güreş hasılatı olarak 100 lira kadar bir para bütçeye konulmuştur. Altı aylık raporlarını göndermeyi ihmal etmemektedirler. Partiye ait binaları bulunmaktadır. Demirbaş eşya defteri mevcut olup eşyalara iyi bakılmaktadır. Parti binasının tapu kaydı yapılmıştır.³¹

14 Ocak 1944 tarihli Antalya gazetesinden öğrendiğimize göre 1943 yılının sonunda yapılan Manavgat kaza kongresinde İdare Heyeti'ne Hüseyin Öz, Asım Okur, Şükrü Sözen, Zihni Belen, Emin Akın, Mahmut Özdemir ve Nuri Sinirli seçilmiştir. 1944 kongresinde ise Manavgat İdare Heyeti Başkanlığı'na yeniden Hüseyin Öz seçilmiştir.³² 1947 yılının başında CHP Antalya İl Kongresi Bölge Müfettişi Feyzullah Uslu'nun katılımıyla gerçekleşmiştir. Bölge Müfettişi'nin uyarısı üzerine kaza delegelerine söz verilmiştir. Konuşmalardan sonra yapılan seçimde Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na Avukat Haydar Uçgun, Manavgat İdare Heyeti Başkanlığı'na Hüseyin Öz seçilmiştir.³³ 8 Mayıs 1948 tarihinde toplanan CHP Antalya İl Kongresi'nde Manavgat kazası beş delege ile temsil edilmiştir. CHP Genel Sekreterliği 1948 Antalya İl Kongresi öncesi 27 Nisan 1948 tarihli yazıyla Avukat Haydar Uçgun'dan kaybedilen Belediye Başkanlığı ile ilgili savunmasını yapmasını istemiştir. Haydar Uçgun 12 Mayıs 1948 tarihli cevabında konuyu uzunca değerlendirdikten sonra bazı kaza yöneticilerinin kazalarıyla ilgili isteklerinin yerine getirilmemesi üzerine bu yönetime tevessül ettiklerini belirtmektedir. Örneğin Manavgat kaza merkezinin eski yerine alınmasını istedikleri halde bunun gerçekleşmediğini gören Manavgatlılar, kurultaya fazla delege göndererek durumu lehlerine çevirmek istemişlerdir. Aynı şekilde Konya yolunun kendi kasabalarından geçmesini isteyen Akseki ve İbradı da aynı inançla hareket etmektedir.³⁴ Manavgat teşkilatının kongresi 20 Kasım 1949 tarihinde Pazar günü toplanmıştır. Bölge Müfettişi Sedat Çumralı, Antalya Milletvekili Dr. Galip Kahraman, İl İdare Heyeti Başkanı Ethem Ağva ve Avukat İsmail Hakkı Yarkın kongreye katılmak üzere Manavgat'a gelmiştir. Manavgat kaza kongresine 46 delege eksiksiz olarak katılmıştır. Önce yıllık rapor okunmuş sonra dilek ve temennilere geçilmiştir. Bütçe, hesap, Halkevi ve dilek komisyonları belirlendikten sonra delegelerin isteği ve tüzük hükümlerine uygun olarak yedi kişilik İdare Heyeti dokuza çıkarılmıştır. Yapılan seçimler sonunda Kaza Başkanlığı'na eski başkan Hüseyin Öz yeniden seçilmiştir. Manavgat Kaza İdare Heyeti'ne ise Dr. Asım Okur, Osman Boztepe, Hüseyin Öz, Nuri Şekercioğlu, Emin Akın, Akif İnci, Mustafa An, Ali Tombul, Şükrü Sözen seçilmiştir. Söz konusu isimlere ek olarak Fikret Güneylüoğlu da Antalya İl kongresine katılacak delegeler arasında yer almıştır.³⁵ 8 Aralık 1949 tarihinde yapılan Antalya İl kongresinde Manavgat delegelerinden Dr. Asım Okur ile

31 Mayak, a.g.e., s. 116-121.

32 Mayak, a.g.e., s. 138-139, 141.

33 Mayak, a.g.e., s. 175.

34 Mayak, a.g.e., s. 189, 191-192.

35 Mayak, a.g.e., s. 217-218.

Fikret Güneylioğlu seçim heyetinde katip olarak görev yapmıştır. Yeni seçilen İl İdare Heyeti Başkanı Avukat M. Aşir Aksu'nun başkanlığında 12 Aralık 1949 tarihinde bir toplantı yapılmıştır. Rasih Kaplan'ın da katıldığı toplantıda Marshall yardımıyla şehirde açılacak fabrikaların konuşulması yanında Aşir Aksu ağır sanayide geri kalındığını dile getirmiştir. Söz alan Rasih Kaplan, Antalya'nın sadece fabrikaya ihtiyacı olmadığını, Kalkan, Kaş, Alanya ve Manavgat limanlarının düzenlenmesini, Antalya'yı İç Anadolu'ya bağlayan yolların yapılmasını, Manavgat'ın da önemli sorunlarından birisi olan aşiret yaşamının ortadan kaldırılmasını ve yirminci yüzyıl medeniyetinde develerin olmaması gerektiğini belirttikten sonra bu işlerin Ankara'da takibine vurgu yapmıştır.³⁶

Cenap Aksu, Parti Müfettişi sıfatıyla CHP Genel Sekreterlik makamına gönderdiği 15. 8. 1950 tarihli raporunda Merkez, Alanya, Serik, Kaş ve Elmalı'da belediye seçimlerini kaybetmek, Akseki, Manavgat, Finike, Gazipaşa ve Korkuteli'nde kazanmak ihtimalinin olduğunu belirtmektedir. Cenap Aksu, 8. 11. 1950 tarihli raporunda ise Antalya'da parti teşkilatlarının performanslarını değerlendirmiş ve Finike, Manavgat ve Akseki hariç diğer kaza teşkilatlarında aktif hareket edilmediğini ve başarı görülmediğini belirtmiştir.³⁷

2. Manavgat Halkevi Binasının İnşası

Antalya Vilayeti'nde ilk açılan ve binası inşa edilen halkevi Antalya Halkevi idi. Antalya Halkevi'nin yerinde XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rumların inşa ettikleri bir kilise bulunuyordu. Çünkü Antalya Kalesi'nde 25 Ekim 1869 tarihi itibarıyla hala tek kapı (Kale Kapısı) olduğu bilinmektedir.³⁸ Milli Mücadele sonrası adı geçen kilise önce Antalya Türk Ocağı tarafından kullanılmıştır.³⁹ 1931 yılında Türk Ocağı'nın kapatılmasıyla malları Cumhuriyet Halk Partisi'ne intikal etmiştir.⁴⁰ Bir ara kilise Çifte Mahmutlar tarafından sinema olarak işletilse de⁴¹ sonra Antalya Halkevi'nin kurulması ile ona verilmiştir. Cumhuriyet'in X. yılı için hazırlanan Antalya Halkevi Broşürü'ne (29 Birinciteştin 1933) göre Antalya'da halkevi 13 Temmuz 1932 tarihinde Yenikapı'da özel binasında kalabalık halk ve davetlilerin katılımı ile faaliyete geçmiştir. Çünkü 1932 yılı başlarında kilise ve müstemilatı yıkılarak Halkevi ve Halk Fırkası binasının yapımına başlandığı anlaşılmaktadır. Binanın keşif bedeli 60.000 lira olup 800

36 Mayak, a.g.e., s. 223, 229.

37 Mayak, a.g.e., s. 241-242.

38 Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, 2. bs. , s. 263.

39 Cahit Uçuk, *Bir İmparatorluk Çökerken-Anılar*, İstanbul, 1999, 8. bs. , s. 438-443; Muhammet Güçlü, *Dr. H. Burhanettin Onat ve Hayatı (1894-1976)*, Antalya, 2004, s. 40-41.

40 Muhammet Güçlü, "Antalya Türk Ocağı'nın Kurulması ve Faaliyetleri", *Tuncer Baykara Armağanı*, Haz. Mehmet Öz, Ankara, 2011, s. 211-212; Muzaffer Deniz, "1931'de Kapatılan Antalya Türk Ocağı ve Mal Varlığının Akıbeti" , *Türk Yurdu*, S. 282, Şubat 2011, s. 218-223.

41 Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne Anılar*, İstanbul, 1977, s. 361-363.

kişilik salonu, sahnesi, büyük holleri, banyo ve istirahat yerleri vardır. 1933 yılı sonu itibariyle binanın kargir, beton, betonarme kısımları ile çatısı yapılmış, kiremitleri dahi tedarik edilmiştir.⁴² Antalya Halkevi'nin yayınladığı Türk Akdeniz dergisinin Cumhuriyet'in XV. yılına adadığı sayısında geçen bilgiye göre Antalya Halkevi binasının temeli Yenikapı semtinde 24 Haziran 1932 tarihinde atılmıştır. 1934 yılında 75000 lira sarf edilerek bitirilmiştir.⁴³

Antalya Vilayeti İdare Heyeti Başkanlığı'na 2 Nisan 1934 tarihinde Şeref Karacan'ın atanmasıyla toplanan olağan kongrede (11 Ocak 1935) halkevi binasının yetersizliğinden söz edilmiş, hatta yıkılarak yerine yeni bir Halkevi binasının yapılması fikri gündeme getirilmiştir.⁴⁴ 20 Aralık 1936 tarihinde toplanan Antalya Vilayet Kongresi'nde okunan İl Yönetim Kurulu raporunda ise bir önceki kongrede üstü örtülmüş ancak pencere ve sıvası bitmemiş olan parti binasının bu gün tamamlandığı bildirilmektedir. Söz konusu binanın tamamlanması ile parti ve halkevinin bina ihtiyacı karşılanmıştır. Ancak tefrişatı tamamlanmamış olan binanın tamamlanması Vilayet bütçesinden ayrılan ödeneklerle mümkün olduğu görülmektedir. Ayrıca binanın tamamlanmasında emeği olan eski başkan Şerafettin Karacan ile Mimar Reşit Bey'e özel olarak teşekkür edilmiştir.⁴⁵ Antalya Halkevi binasının tefrişinin uzun sürdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü Konya Milletvekili ve V. Büro Şefi olan Sedat Çumralı, 9 Ağustos 1945 tarihinde XIV. Büro Şefliği'ne yazdığı yazısında Antalya "İl merkezinde yeni yaptırılan Halkevi'nin tefrişi için Büromuzca münasip miktarda yardımda bulunulmasını tasvibinize arz ederim" dediği görülmektedir.⁴⁶ Bu bilgilerden günümüzde hala mevcut olan ve Kasım 2016 tarihine kadar önce Antalya Belediyesi sonra Antalya Büyükşehir Belediyesi tarafından hizmet binası olarak kullanılan Antalya Halkevi binasının şehirde inşa edilen ilk halkevi binası olduğunu anlaşılmaktadır. 1934 yılının Nisan ayında Antalya Vilayet İdare Heyeti'nin başına getirilen Şeref Karacan tarafından olağan kongrede halkevi binasının yetersizliği bahanesiyle yıkılması teklif edilmişse de bunun gerçekleştiğine dair elimizde bir kanıt bulunmamaktadır.

Antalya Vilayeti'nde kazalar öncelikle parti binalarını inşa etmişler ve sonra halkevi yapımına girişmişlerdir. Ama bu inşa faaliyetlerini kazalarda genellikle II. Dünya Savaşı'nın yokluk döneminde veya akabinde yapmışlardır. Yine yukarda da ifade ettiğimiz gibi Manavgat'ta 1935 yılı itibariyle bir parti binasının inşa edildiğini ve bu yapının tapu kaydı olduğunu biliyoruz. Antalya merkezin yanında kazalar içinde Alanya'da 24 Şubat 1933⁴⁷ tarihinde

42 Hüseyin Çimrin, *Bir Zamanlar Antalya-Tarih, Gözlem ve Anılar*, Antalya, 2002, s.385.

43 *Türk Akdeniz*, S. 11-12, İlkteşrin 1938, s. 25; Güçlü 1997, *a.g.e.*, s. 91.

44 *Mayak, a.g.e.*, s. 147-148.

45 *C.H.P. 1936 İl Kongreleri*, byy., 1937, s. 45; *Mayak, a.g.e.*, s. 159.

46 *BCA.*, 490.01.1661.782.1, s. 57.

47 Alanya Halkevi için bakınız: Mesut Erşan-Fahri Yetim, "Alanya Halkevi ve Alanya Kültür Tarihindeki Yeri", *Alanya XII. Tarih ve Kültür Semineri (4-6 Mayıs 2012)*, Ed. Faruk Nafiz Koçak, Konya, 2012, s. 443-457.

halkevi açıldığını, 1936 yılı itibariyle Antalya ve Alanya Halkevi'nin binasının tamamlandığını kayıtlardan okuyoruz.⁴⁸ 18 Şubat 1938 tarihli ve Antalya Valisi Sahip Örgü imzalı Antalya Vilayeti, 1938 adlı rapora göre Antalya merkezde, Alanya ve Korkuteli (29. 10. 1937) kazalarında halkevi olduğu, Finike ve diğer kazalarda halkevi olmadığı belirtilmektedir.⁴⁹ Türk Akdeniz dergisine göre ise Elmalı Halkevi 1937 yılında faaliyete geçmiştir. 1938 yılı sonu itibariyle Korkuteli ve Akseki Halkevi'nin açılmasına çok yaklaşılmıştır.⁵⁰ Araştırma kaynaklara göre ise Elmalı kazasında 20 Şubat 1938, Korkuteli kazasında 19 Şubat 1939 tarihinde birer halkevi faaliyete geçmiştir. Antalya Bölge Müfettişi Osman Şahinbaş'ın 24 Aralık 1939 ve 22 Temmuz 1940 tarihli teftiş raporlarından Akseki Halkevi'nin açıldığı, Finike, Gündoğmuş, Kaş, Manavgat ve Serik'te halkevinin olmadığı öğreniyoruz.⁵¹ Müfettiş Osman Şahinbaş'ın raporundan sekiz yıl önce düzenlenen ve Antalya Valisi Zeynel Abidin Bey (Özmen) tarafından 15 Kasım 1932 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne gönderilen Antalya Coğrafyası, 1932 adlı rapordan Manavgat kazasında Halkevi olmadığını okuyoruz. Ama bunun yanında Manavgat kazasında 156 hane, 2 han, 65 dükkan, 4 furun, 1 yağhane, 4 kahvehane, 1 mektep, 1 belediye ve 3 resmi bina olduğu öğreniyoruz.⁵² Bunlara ilaveten CHP'nin Antalya Vilayeti İdare Heyeti Başkanı Lütfi Gökçeoğlu, 11 Mart 1942 tarihinde Genel Sekreterlik makamına gönderdiği 1941 yılına ait İkinci Altı Aylık Çalışma Raporu'nda Kaş, Finike, Serik, Manavgat ve Gündoğmuş kazalarında Halkevi ve Halkodası olmadığını ifade etmektedir.⁵³ Ama 1946 yılında yayınlanan Türkiye Kılavuzu adlı esere göre Manavgat'ta bir halkevi ile buraya bağlı 600 cilt kitabı bulunan bir okuma odası bulunmaktadır.⁵⁴ Bu durumda Manavgat'ta halkevinin faaliyete geçirmek için II. Dünya savaşının sonunu beklemek icap etmektedir. Belgeler ve kaynaklar buna işaret etmektedir.

CHP Antalya Bölge Müfettişi olan Gaziantep Milletvekili Cemil Sait Barlas, 29 Mayıs 1945 tarihinde Manavgat'tan Genel Sekreterlik makamına yazdığı yazıda Antalya'nın Manavgat kazasında bir halkevi yapıldığını, yapıyı yerinde gördüğünü, kazanın parti ve halkevi teşkilatını içine alabilecek durumda olduğunu, binanın Antalya Valisi'nin yardım ve teşvikleri ile yapıldığını, değerinin 60.000 liradan az olmayan binanın çatı seviyesine geldiğini, yapının arsa tapusu, plan ve resimlerinin İl İdare Kurulu'nca takdim edileceğini, kazanın inşaatına yardım olmak üzere bina değerinin yarısından aşağı bulduğum

48 C.H.P. 1936 İl Kongreleri, byy., 1937, s. 46.

49 Dahiliye Vekaleti, Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, 18. 2. 1938 Tarihli Antalya Vilayeti Raporu, s. 58-59.

50 *Türk Akdeniz*, S. 11-12, İlkteşrin 1938, s. 25.

51 Mayak, a.g.e., s. 257.

52 Dahiliye Vekaleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, *Antalya Coğrafyası*, 1932 adlı rapor, s. 49; *Antalya 1932*, Haz. Muhammet Güçlü, İzmir, 2018, Er Yayıncılık, s. 41-42.

53 Mayak, a.g.e., s. 382.

54 Hüseyin Orak, *Türkiye Kılavuzu*, C. I, Ankara, 1946, s. 369; İ. Hakkı Konyalı, Ali Yıldız, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, Der. ve Yay. Haz. Ali Yıldız, Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Antalya, 2010, 118.

20.000 liralık bir yardımın yapılmasını uygun bulmaktayım demektedir.⁵⁵ Bölge müfettişinden sadece bir ay sonra Antalya Valisi Haşim İşcan CHP Genel Sekreterlik makamına yazdığı 2 Temmuz 1945 tarihli yazısında Serik, Manavgat, Finike ve Kaş kaza merkezinde büyük tipte yapılmakta olan halkevi inşaatı hakkında evvelce sözlü maruzatta bulunduğunu, ayrıca dört kazada inşaatların hayli ilerlediğini, mahalinde bulunan partililer inşaatı bir an evvel bitirmek için borçlandıklarını, sözlü maruzatımda rica ettiğim gibi Vilayet CHP İdare Heyeti Başkanlığı ile yukarıda sıraladığım kaza halkevi inşaatına yardım olmak üzere onar bin lira gönderilmesini olurlarınıza arz ederim dediğini okuyoruz.⁵⁶ Vali'nin bu talebi üzerine Genel Sekreterlik tarafından 20 Temmuz 1945 tarihinde 1945 yılı bütçesinin inşaat tertibinden Serik, Manavgat, Kaş, Finike kazalarında mahalli yardım ve gayretle yaptırılmakta olan Halkevi binalarının yapım masraflarına karşılık olarak XIII. Büro tarafından sadece 10.000 liralık bir müsvedde ödeneği hazırlandığı görülmektedir. Bu evrak Genel Sekreter adına Erzurum Milletvekili tarafından imzalanmıştır.⁵⁷ Sözü edilen müsvedde ödeneği Genel Sekreterlik makamının 27 Temmuz 1945 tarihli yazısında belirttiği üzere Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na gönderilmiştir. Genel Sekreterlik yazısında Serik, Manavgat, Kaş ve Finike kazalarının mahalli yardım ve gayretle yapmakta oldukları halkevi binalarının yapım masraflarına sarf edilmek üzere 10.000 liranın Türkiye İş Bankası Ankara Merkez Müdürlüğü'nün 26 Temmuz 1945 tarihli havale makbuzuyla gönderildiği bildirilmektedir. Ayrıca para alındığına dair kasa makbuzunun gönderilmesi ve 1945 yılı bütçesine gerekli eklemenin yapılması talep edilmektedir.⁵⁸ Bu arada İl İdare Kurulu Başkanı Lütfi Gökçeoğlu, 2 Temmuz 1945 tarihinde Genel Sekreterlik makamına yazdığı yazıda "Manavgat'ta inşa edilmekte bulunan Halkevi'nin aynı zamanda Parti teşkilatını da alacak durumda olması hasabile eski Parti binasının bilmüzeyede satılarak tutarının Halkevi inşaatının ikmaline sarfedilmesi(ne) İlçe İdare Kurulu'nca karar verilerek satışına mezuniyet ve selahiyet verilmesini" talep etti. Ayrıca yukarıda ki cümlelere vaki talebin İl İdare Kurulu'nca da muvafık görüldüğü ilave ediliyordu.⁵⁹ Manavgat Parti binasının satışına ilişkin XIV. Büro Şefi Erzurum Milletvekili, XII. Büro Şefliği'ne yazdığı 25 Temmuz 1945 tarihli yazıda Manavgat'ta mahalli gayret ve yardımlarla yapılmakta olduğunu haber aldığımız Halkevi binasının projesi henüz mahallinden gönderilmediği, ileri sürüldüğü gibi yeni bina Partiyi içerisine alacak durumda ise eski binanın satılmasında bir mahsur olmadığını bildirmektedir.⁶⁰ Bunun üzerine Genel Sekreterlik makamı 28 Temmuz 1945 tarihinde Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na yazdığı müsvedde yazıda "Manavgat'taki Parti binasının satılabilmesi mahalli yardımlar ile yaptırılmakta olan Halkevi binasının Parti teşkilatını da içerisine almasına bağlıdır. Bu itibarla yapılmakta

55 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 66.

56 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 65.

57 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 64.

58 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 61.

59 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 63.

60 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 62.

olan bina projesinin gönderilmesini” dilemektedir.⁶¹ Böylece Manavgat’ ta bulunan Parti binasının satışının önu Genel Sekreterlik makamı tarafından açılmış oluyordu. Bu arada Haşim İşcan’ın Antalya’ dan Bursa Valiliği’ ne atandığı görülmektedir. Onun yerine Antalya Valiliğine vekalet eden Hami Arıkan, CHP Genel Sekreterlik makamına gönderdiği 17 Ağustos 1945 tarihli telgrafta şöyle diyordu.

“Beş kaza merkezinde (dört olmalı, Serik, Manavgat, Finike, Kaş kast ediliyor) yapılmakta olan halkevleri inşaatının süratle tamamlanmasını teminen yardım olarak irsal buyrulan, buyrulacağı vait olunan on bin liranın tel havalesi ile gönderilmesine müsaade buyrulmasını ve her biri elli binle seksen bin lira arasında mal olabilecek bu evlerin halen inşaatı çok ilerlemiş ve mahalli heyetler hayli borçlanmış bulduklarından yardımın biraz daha genişletilmesine lütuf buyrulmasını bilhassa arz ve rica ederim.”⁶²

Antalya Vali Vekili Hami Arıkan 20 Ekim 1945 tarihinde CHP Genel Sekreterlik makamına gönderdiği dört maddelik yazısında Gündoğmuş, Serik, Manavgat kazalarında yapılmakta olan halkevlerinin tapu senetleriyle krokilerinin ekte sunulduğu, Manavgat halkevinin ise bitmek üzere olduğu, halkevi binaları muhitleri için yapı bakımından örnek ve ziyet teşkil edecek güzellikte olduğu, tamamlanması için kazalarca büyük gayret sarf edildiği, o yerlerin parti yöneticilerinin bir hayli borçlandığı belirtildikten sonra Serik kazası için 15000, Manavgat, Finike, Kaş kazaları için beşer bin, Gündoğmuş kazası için ise iki bin lira yardım gönderilmesini bilhassa rica etmektedir. Hami Arıkan’ın ekte gönderdiği tapu ve kroki listesinden Manavgat halkevine ait tapu senedinin 33-16/3 nolu ve 13. 10. 1945 tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Buradan Manavgat halkevi tapusunun daha bir hafta önce düzenlendiğini görüyoruz.⁶³ Yazışmalar sonunda Genel Sekreterlik makamı tarafından 27 Temmuz’ da gönderilen 10.000 liranın Antalya’ ya geldiği görülmektedir. Bunu Antalya İl İdare Kurulu Başkanı Lütfi Gökçeoğlu’nun Genel Sekreterlik makamına yazdığı 24 Kasım 1945 tarihli yazı içeriğinde görüyoruz. Lütfi Gökçeoğlu söz konusu yazısında Serik, Manavgat, Kaş ve Finike kazalarında inşa edilmekte olan halkevi binalarının masraflarına harcanmak üzere gönderilen 10.000 lirayı aldıklarını, ilgili kazalara ödediklerini, gönderilen paraya ait kasa makbuzunun ek olarak gönderildiğini ve 1945 yılı bütçesinde ise gerekli eklemenin yapıldığını ifade etmektedir.⁶⁴ Hemen vurgulamak gerekir ki gönderilen miktar istenilen miktarın çok altında olup üçte biri kadardır. Bu tablo üzerine Antalya Vali vekili Hami Arıkan yeniden Genel Sekreterlik makamına gönderdiği 7 Aralık 1945 tarihli bir başka yazıda; Serik, Manavgat, Finike ve Kaş kazalarında birer halkevi yapılmakta olduğu bilginiz bulunmaktadır demektedir. Vali Vekili Hami Bey sözlerine Serik Kazası Halkevi’nin çatısının örtüldüğü, Manavgat Kazası Halkevi’nin

61 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 60.

62 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 58-59.

63 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 55-56.

64 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 54.

çatısıyla beraber kapı, çerçeve ve camları takıldığı, Finike ve Kaş'ta inşaatın bu iki kazadan geri olduğu, mahalli gayretlerle başarılması istenen binaların büyüklüğü ve inşaat şartlarının güçlüğünden dolayı alakalılar borçlanmışlardır şeklinde devam etmektedir. Ayrıca inşa edilmekte olan halkevi binalarının kışın etkisine fazla maruz bırakmadan bitirilebilmek için vaat edilen ödeneğin gönderilmesi hususunun Antalya İl Genel Meclisi'nin 29 Kasım 1945 tarihli oturumunda hararetle ıstirham edildiği de belirtilmektedir.⁶⁵ Bu yazışmalar ve ısrarlı talepler üzerine Genel Sekreterlik makamının 12 Şubat 1946 tarihli müsvettesinden 1946 yılı inşaat giderlerinden Kaş, Serik, Manavgat, Finike kazalarında inşa edilmekte olan halkevi binalarına harcanmak üzere Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na 10.000 lira daha gönderilmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.⁶⁶ Genel Sekreterlik söz konusu kararını 13 Şubat 1946 tarihli yazısıyla Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı' ile henüz yeni atanan Vali Haluk Nihat Pepeyi'ye yazılı olarak ifade etmiştir. Genel Sekreterlik tarafından Antalya İl İdare Kurulu'na yazılan yazıda Kaş, Serik, Manavgat ve Finike kazalarında inşa edilmekte olan halkevi binalarına sarf edilmek üzere 10.000 lira daha yardım yapılmasının uygun bulunduğu, paranın emirlerine gönderildiği ve paranın kazalara taksimi ile yapıların durumları hakkında merkeze malumat verilmesi istenmiştir. Vali Haluk Nihat Pepeyi'ye yazılan yazıda ise İl İdare Kurulu'na yazılan aynı hususlar ifade edilmekte ve paranın CHP Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na gönderildiği vurgulanmaktadır.⁶⁷ Ama sözü edilen paranın Genel Sekreterlik makamının Antalya İl İdare Kurulu Başkanlığı'na yazdığı 20 Şubat 1946 tarihli yazısından anlaşıldığına göre ancak 18 Şubat'ta gönderilebilmiş olduğu görülmektedir. Çünkü söz konusu yazıda Kaş, Serik, Manavgat ve Finike kazalarında inşa edilmekte olan halkevi inşaatlarına harcanmak üzere 10.000 lira tutarın İş Bankası Ankara Merkez Müdürlüğü'nün 18 Şubat 1946 tarihli havale makbuzu ile gönderildiği, para alındığında kasa makbuzunun vakit geçirilmeden gönderilmesi gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca 1946 yılı ek bütçesinin gelir ve gider kısımlarına gerekli eklemenin yapılması istenmekte ve işlem sonucunun bildirilmesi ifade edilmektedir.⁶⁸ Bütün bu işlemler devam ederken Antalya Vali Vekili Hami Arıkan, CHP Genel Sekreterlik makamına yazdığı 15 Şubat 1946 tarihli yazısında 20 Ekim 1945 tarihli yazılarına atıf yaparak halkevi yapılarının bir an evvel bitirilebilmesi amacıyla Serik Halkevi için 15000, Manavgat, Finike ve Kaş halkevleri için beşer bin ve Gündoğmuş Halkevi için istenen 2000 lira yardımın acilen yapılmasına müsaade edilmesini rica etmektedir.⁶⁹ Bu arada zorda olsa mahalli ve Ankara'dan sağlanan imkanlarla Manavgat halkevi binası inşaatının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ama bir kısım borçlar bulunduğu da görülmektedir. Çünkü CHP. Antalya İl İdare Kurulu Başkanı Haydar Uçgun, 30 Mayıs 1947 tarihinde Genel Sekreterlik makamına yazdığı bir yazıda "C.H.P.

65 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 52.

66 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 51.

67 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 49-50.

68 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 48.

69 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 47.

*Manavgat İlçe İdare Kurulu Başkanlığı'ndan alınan 23/V/947 gün ve 14 sayılı yazısında, Manavgat Halkevi inşaatından birkaç müteahhide 2500 lira borçları bulunduğu ve alacaklıların sızlandığı bildirilmekte" ve yüksek katınızdan bu borcun ödenmesini dilemekte olduklarını arz etmektedir.*⁷⁰ Antalya İl İdare Kurulu Başkanı Haydar Uçkun'un söz konusu yazısının akıbetinin ne olduğunu ortaya koyacak elimizde bir belge olmadığı için bir hükümde bulunamıyoruz.

3. Halkevi ve Halkodalarının Sonu

1939 yılı Mayıs ayında toplanan CHP'nin Beşinci Büyük Kurultay'ında Halkevi çalışmalarına uygun olmayan yerleşim yerlerinde Halkodalarının kurulması kararlaştırılmıştır. Daha sonra hazırlanan Halkodası Talimatı ise Genel İdare Kurulu tarafından kabul edildiği görülmektedir. Buna göre en az 150 üyesi olan yerlerde Halkodası açılacaktır. 1940 yılında ülke genelinde ilk olarak 141 Halkodası açıldığı görülmektedir.⁷¹ Bu kararlar kapsamında Antalya Vilayeti'nde Halkodası açılmaya başlanmış olmalıdır. Ama II. Dünya Savaşı'nın ülkeye ve Antalya'ya yüklediği ağır ekonomik koşullardan Halkodası açılması istenilen seviyede olmadığı görülmektedir. CHP. V. Büro Şefi Sedat Çumralı'nın yazısından anlaşıldığı göre Antalya'da 1944 yılında 47 Halkodası açılabilmiştir. Çünkü CHP V. Büro Şefi Sedat Çumralı XIV. Büro Şefliğine yazdığı 9 Ağustos 1945 tarihli yazıda 20 Temmuz 1945 tarihli yazıya ve ardından gönderilen telgrafa da atıfta bulunmakta ve Antalya CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı'nca geçen yıl (1944) açılan 47 Halkodası'nın tesisi ve yeni açılacak bir odanın tesis ve yapımı için 12.500 lira tutarında yardım yapıldığını ifade etmektedir.⁷² II. Dünya Savaşı'nın ağır koşulları göz önüne alınırsa bu sayı azımsanacak bir rakam değildir. Şerafettin Zeyrek ise Halkevleri ve Halkodaları adlı eserinde 1948 yılına kadar Antalya merkez ve kazalarının tamamında Halkevi'nin açıldığını, bunun dışında 57 yerleşim yerinde Halkodası bulunduğunu ifade etmektedir.⁷³

Antalya ve kazalarında Halkevi ile Halkodası yapılması sırasında bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Bu durumdan da Vali Haşim İşcan sorumlu tutulmuştur. Bunun için Ali Oğuz Konuk'un başkanlığında Antalya'nın önde gelen isimlerinden bir heyet oluşturulmuş ve sözü edilen heyet Vali Haşim İşcan'ın uygulamalarını anlatmak daha doğrusu Vali'den dert yanmak üzere Ankara'ya gitmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşen heyet üyeleri Vali'nin Antalya'dan alınmasını istemiştir. Bir süre sonra 14 Eylül 1945 tarihinde Haşim İşcan Antalya Valiliği'nden Bursa Valiliği'ne nakledildiği görülmüştür.⁷⁴ 1947 yılında Türk Ocağı'nın ülkede yeniden açılmasıyla bazı üyeleri tarafından

70 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 30.

71 Esmâ Torun, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimler, İç ve Dış Etkenler (1945-1960)*, Antalya, 2006, s. 184-185.

72 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 57.

73 Şerafettin Zeyrek, *Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara, 2006, s. 148-149, 168.

74 Mayak, *a.g.e.*, s. 276-278.

Halkevi'ne devredilen mallarını geri alma girişimleri olmaya başladı. Türk Ocağı mensuplarının bu girişimleri 14 Mayıs 1950 tarihinde ülkedeki iktidar değişikliği ile daha da attığı gibi Demokrat Parti Eylül ayından itibaren CHP'nin ve Halkevlerinin mallarını araştırmaya koyuldu. Başbakan A. Adnan Menderes, Demokrat Parti'nin Meclis Grubu'nda 12 Aralık 1950 tarihinde yaptığı konuşmasında CHP ve Halkevi'nin mallarının toplamı 800 parça mülk ile 3,5 milyon lira olduğunu belirtti. Söz konusu malların hazineye devri hususunda TBMM'de 6 Ağustos 1951 tarihinde başlayan yasa görüşmeleri 8 Ağustos'ta kabul ile neticelenmiştir. CHP bu yasayı protesto ettiği için oylamaya katılmamıştır. TBMM'nde kabul edilen yasaya göre 1 Mart 1950 tarihine kadar kısmen veya tamamen Halkevi olarak kullanılan bütün binalar bir ay içinde hazineye devredileceği hükme bağlanmıştır.⁷⁵ Söz konusu konunun hükümlerini Antalya'da 1951 yılında göreve gelen CHP İl ve İlçe İdare Heyetleri uygulamak zorunda kaldı. Bu kapsamda 17 Haziran 1951 tarihinde Antalya Halkevi'nde seçilen İl İdare Heyeti, Diş Hekimi Ethem Ağva'yı il başkanlığına getirmiştir. 2 Eylül 1951 tarihinde Parti binasında olağanüstü bir toplantı yapan Antalya İl İdare Kurulu, Halkevlerinin kapatılması ve CHP'nin mallarına el konulması ile ilgili kanunu görüştü. İl Başkanı Ethem Ağva yaptığı konuşmada ekspres bir kanunla Halkevlerinin elimizden alınacağı malumdur dedi. Ethem Ağva sözlerine devamla ilgili makamlar kanun gereği partinin otuz yıllık defterlerini incelemek üzere istediler. Bunun imkansız olduğunu kendilerine açıkladıktan sonra son beş yılın incelenmesine karar verildi. Birçok eşyanın bize ait olduğu kabul edildi. Önümüzdeki hafta yeni yerimize taşınacağız. Ama kasada 75 lira bulunmakta, vergi, elektrik gibi borçlarımız bulunmaktadır. Ethem Ağva'nın bu konuşması üzerine İl İdare Kurulu üyeleri kendi aralarında 1952 lira topladılar. İl yönetimi Halkevinin hazineye devri dolayısıyla 9 Eylül 1951 tarihinde Dr. Sabri Şallı'ya ait binaya taşındı.⁷⁶

27. 5. 1951 tarihinde Pazar günü Manavgat kaza kongresi Antalya'dan gelen CHP mensuplarının katılımıyla saat 14.00'da başlamıştır. Kongre başkanlığına Ali Haydar Uçgun, ikinci başkanlığa Ömer Göksoy, katipliklere Mustafa Tümbül ve Ali Dolanay seçilmiştir. Çoğunluk yoklamasından sonra İsmet İnönü ve Kasım Gülek'e birer telgraf çekilmesine karar verilmiştir. İdare Heyeti raporu görüşüldükten sonra Esat Esen Demokrat Parti'nin ithamları üzerine uzun bir konuşma yapmıştır. Arkasından Ali Haydar Uçgun, Fedayi gazetesi sahibi Osman Şan ve Ömer Hakkı Göksoy birer konuşma yapmıştır. Yapılan seçim sonucuna göre Manavgat İdare Heyeti'ne Fikret Güneylioğlu, Şükrü Sözen, Raşit Balaban, Akif İnci, Mustafa Tümbül, Mehmet Boztepe, Ahmet Uluçay, Nihat Ünal ve Emin Akın seçilmiştir.⁷⁷ 1951 kongresinde seçilen CHP'nin Manavgat İdare Heyeti, halkevleri ile ilgili kanunu kazada uygulamışlar ve halkevini hazineye teslim etmişlerdir. Böylece Manavgat'ta

⁷⁵ Torun, *a.g.e.*, s. 377-380.

⁷⁶ Mayak, *a.g.e.*, s. 250-253.

⁷⁷ Mayak, *a.g.e.*, s. 249.

parti binasız kalmıştır. Ama söz konusu işleme karşı kaza yönetiminin hukuki yollardan haklarını aramaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Çünkü CHP Manavgat Kaza Başkanı Fikret Güneylıoğlu, 6 Mart 1952 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne çektiği telgrafta "Maliyeye intikal eden Parti binamız için iptal davası açtık. Binanın tapuya tescili Halkevi olarak yapılmıştır. Parti başkanının şahsen Halkevi tabiri ile kayıt yaptırmaya selahiyeti olmadığına göre 935 yılında başkana selahiyet verilip verilmediğinin 17 Mart 1952'den evvel behemehal bildirilmesini" istemektedir.⁷⁸ Burada kaza başkanının Genel Sekreterliğe hitaben yazdığı yazıyla ilgili şunlar söylenebilir. Yukarda ifade ettiğimiz gibi 1935 yılı itibariyle Manavgat'ta partinin bir hizmet binası yaptığı bilinmektedir. 1945 yılının ortalarında CHP İlçe İdare Kurulu'nca Halkevi binasını tamamlamak için söz konusu parti binası satılmıştır. Bu işlem CHP Genel Sekreterliği'nin onayı ve bilgisi dahilinde yapılmıştır. Çünkü bu konuda Antalya İl İdare Kurulu ile CHP Genel Sekreterliği arasında yazışma yapıldığı belge ile de sabittir. Halkevi binasının tapuya Halkevi adıyla tescillenmesi doğal bir durumdur. Çünkü mal halkevine ait olup parti orada sadece kullanıcı durumundadır. Manavgat parti başkanlığının halkevinin maliyeye devrine ilişkin yaptığı itirazın sonucu ne oldu bunu bilemiyoruz. Çünkü elimizde bunun neticesine ilişkin bir belge bulunmamaktadır. Ama Manavgat Tarihi üzerine araştırmalar yapan Eczacı Mahmut Öz ile yaptığımız söyleşide Manavgat Halkevi, maliye devredildikten sonra Turizm Danışma, Askerlik Şubesi, Kültür Evi gibi çeşitli amaçlarla kullanıldıktan sonra 10-12 sene önce Belediye tarafından yıkıldığını öğrendik. Cumhuriyet Meydanı'nın yanında bulunan Halkevi'nin yeri park yapılmıştır.⁷⁹

78 BCA., 490.01.1661.782.1, s. 1.

79 Eczacı Mahmut Öz, Manavgat, 1960, Görüşme Tarihi: 17. 7. 2019.

Sonuç

Yunanlılar tarafından İzmir'in işgali üzerine Antalya'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Sivas Kongresi'nde alınan cemiyetleri birleştirme kararı üzerine Mutasarrıflık çapında yayılmıştır. Bu kapsamda 8 Ekim 1919 tarihinde Manavgat'ta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Antalya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 12 Mayıs 1924 tarihinde Halk Fırkası'na dönüştürüldüğü zaman Manavgat'ta bulunan cemiyet de Halk Fırkası adını almıştır. Cumhuriyet devrinde 1935 yılından itibaren CHP teşkilatının Manavgat'ta kendisine ait tapulu bir hizmet binası bulunmaktadır.

II. Dünya savaşının sonuna doğru Antalya Valisi Haşim İşcan'ın önderliğinde Manavgat kazasının da dahil olduğu dört kazaya Halkevi binası yapılmak istenmiştir. Ama Haşim İşcan kısa bir süre sonra Bursa Valiliği'ne atanınca onun başladığı işleri halefleri sürdürmüştür. II. Dünya savaşının yarattığı ekonomik sorunlar Halkevi inşası sırasında kaza yöneticilerini sıkıntıya düşürmüştür. CHP Genel Merkezi'nden talep edilen yardımlar ise çok sınırlı olarak gelebilmiştir. Bu yüzden Manavgat kaza teşkilatı Halkevi inşaatı ile birkaç yıl cebelleşmek zorunda kalmıştır. Bu durumu Müfettiş raporlarında açıkça görmek mümkündür. Neticede parti binası satılarak para sorunlarına çözüm getirilmek istenmiştir. 1946 yılı sonunda Manavgat halkevi inşaatını tamamlamıştır. Antalya merkezde olduğu gibi Manavgat'ta da Halkevi binasının bir kısmı Parti binası olarak kullanılmıştır.

Demokrat Parti döneminde 1951 yılında çıkarılan yasaya istinaden CHP'nin Manavgat'ta edindiği mallar ile Halkevi binası hazineye devredilecektir. Yukarıda üzerinde durduğumuz çeşitli raporlardan öğrendiğimize göre Manavgat kazasında CHP'nin her hangi bir mülkü yoktur. Halkevi binalarının devredilmesinde 1947 yılında yeniden faaliyete geçen Türk Ocağı üyelerinin yoğun çabalarının etkili olduğu görülmektedir. Çünkü Halkevi binaları ile onların üzerinde bulunduğu parsellerin önemli bir kısmı önceden Türk Ocağı'nın malıydı. Ama Türk Ocakları'nın da bu binaları tahsis şeklinde edindiğini ifade etmekte yarar bulunmaktadır. Bu durum Manavgat kazası Halkevi için de geçerli olabilir. Çünkü 1927-1928 Devlet Salnamesi verilerine göre Manavgat kazasında Türk Ocağı'nın şubesi olduğunu biliyoruz.⁸⁰

---

80 Güçlü 2011, *a.g.m.*, s. 207.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1661.782.1, s. 1-125.

Dahiliye Vekaleti Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, *Antalya Coğrafyası*, 1932 adlı rapor.

Dahiliye Vekaleti, Vilayetler İdaresi Umum Müdürlüğü, *18. 2. 1938 Tarihli Antalya Vilayeti Raporu*.

II. Süreli Yayınlar

Antalya, 28 Aralık 1943, S. 1906.

Konya Vilayet Salnamesi, 1322 Mali, 29. Salname.

Resmi Antalya, 9 Temmuz 1936.

Türk Akdeniz, S. 11-12, İlkteşrin 1938.

Türk Akdeniz, C. 2, S. 10, Ağustos 1938.

III. Basılı Eserler

AKER, M. Şefik, *57nci Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ayşe Seven, Mahmut Yüksel Canbaz, Ankara, 2006.

Antalya 1932, Haz. Muhammet Güçlü, İzmir, 2018, Er Yayıncılık.

ATATÜRK, Kemal, *Nutuk (1919-1927)*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, 2004.

Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları 1923, Yay. Haz. Arı İnan, Ankara, 1982, TTK. Yayını.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. 4, Ankara, 1991, Atatürk Araştırma Merkezi yayını.

BİLA, Hikmet, *CHP 1919-2009*, İstanbul, 2008.

C.H.P. 1936 İl Kongreleri, byy., 1937.

- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 2. bs., Ankara, 1997.
- ÇİMRİN, Hüseyin, *Bir Zamanlar Antalya-tarih, Gözlem ve Anılar*, Antalya, 2002.
- DENİZ, Muzaffer, "1931'de Kapatılan Antalya Türk Ocağı ve Mal Varlığının Akıbeti" , *Türk Yurdu*, S. 282, Şubat 2011.
- ERŞAN, Mesut -YETİM, Fahri, "Alanya Halkevi ve Alanya Kültür Tarihindeki Yeri" , *Alanya XII. Tarih ve Kültür Semineri (4-6 Mayıs 2012)*, Ed. Faruk Nafiz Koçak, Konya, 2012.
- ERTEN, Süleyman Fikri, *Milli Mücadelede Antalya*, Antalya, 1996.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Transkripsiyon-Dizin*, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, 9. Kitap, İstanbul, 2005.
- GÜÇLÜ, Muhammet, *1864-1950 Yılları Arasında Serik (İdari, Ekonomik, Sosyal)*, Antalya, 2000.
- _____, Dr. H. Burhanettin Onat ve Hayatı (1894-1976), Antalya, 2004.
- _____, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya*, Antalya, 1997.
- _____, "Müstakil Teke (Antalya) Sancağı'nın Kurulması ve İdari Düzenlemeye İlişkin Bir Belge" , *Adalya*, No. II, 1997.
- _____, *Antalya Türk Ocağı'nın Kurulması ve Faaliyetleri " , Tuncer Baykara Armağanı*, Haz. Mehmet Öz, Ankara, 2011.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara, 1986, 2. bs.
- KONYALI, İ. Hakkı, YILDIZ, Ali, *Abideleri ve Kitabeleri ile Manavgat Tarihi*, Der. ve Yay. Haz. Ali Yıldız, Manavgat Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, Antalya, 2010.
- MAYAK, Faysal, "Adnan Menderes'in Teftiş Raporuna Göre Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Örgütünün Çalışmaları (1935)" , *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 6/15, Güz 2007.
- _____, *Cumhuriyet Halk Partisi Antalya Teşkilatının Faaliyetleri (1931-1951)*, İstanbul, 2015.
- ORAK, Hüseyin, *Türkiye Kılavuzu*, C. I, Ankara, 1946.
- Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ed. Ertuğrul Zekai Ökte, C. 4, Ankara, 1988, s. 383/a.
- TORUN, Esmâ, *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de Kültürel Değişimler, İç ve Dış Etkiler (1945-1960)*, Antalya, 2006.

UÇUK, Cahit, *Bir İmparatorluk Çökerken-Anılar*, İstanbul, 1999, 8. bs.

UYAR, Hakkı, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul, 1999.

YÖRÜK, Saim, "Manavgat Kazasının Yeniden Teşkili", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XXXIX, Nisan 2019.

ZEYREK, Şerafettin, *Halkevleri ve Halkodaları*, Ankara, 2006.

ZOBU, Vasfi Rıza, *O Günden Bu Güne Anılar*, İstanbul, 1977.

IV. Görüşmeler

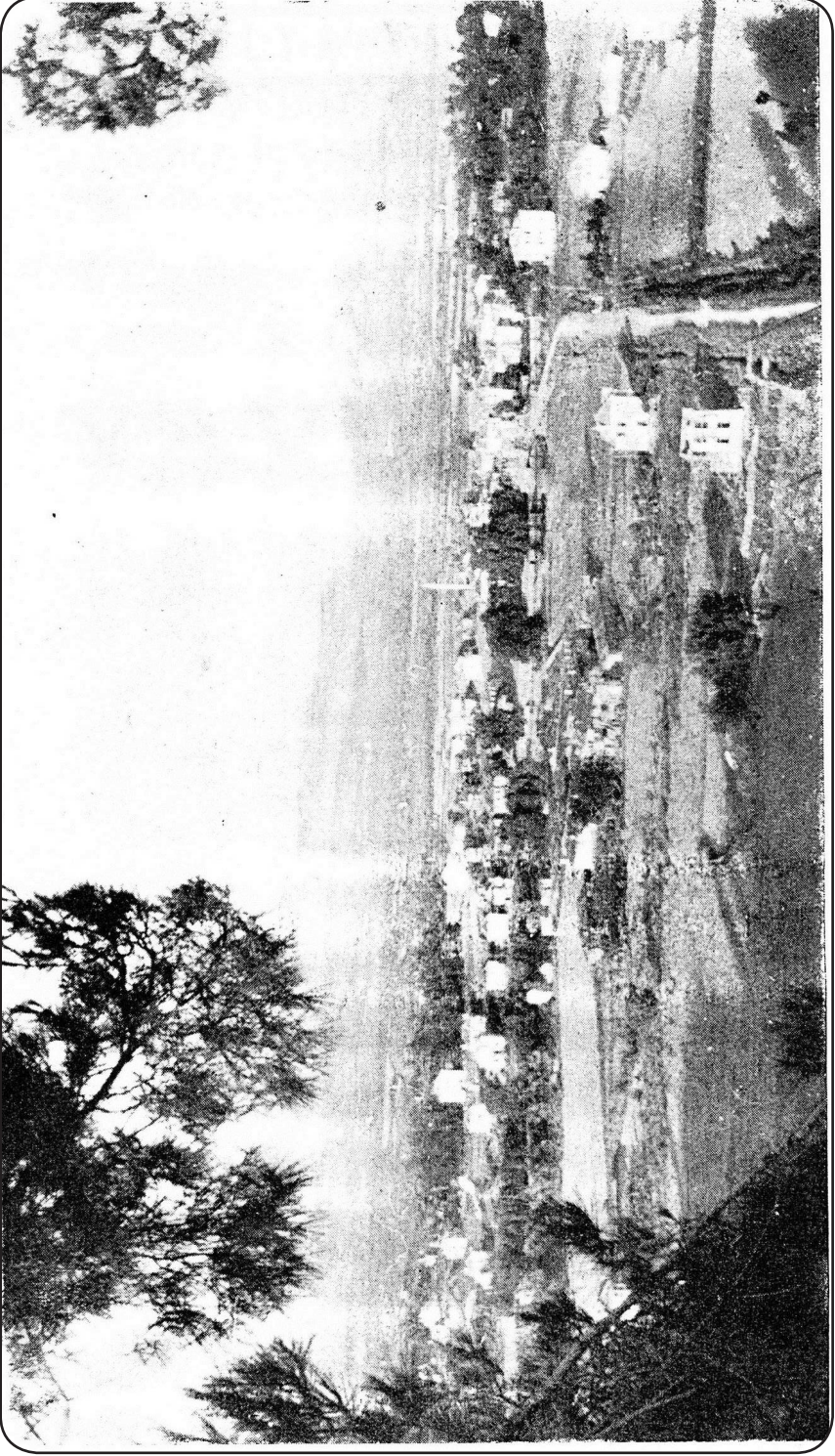
Eczacı Mahmut Öz, Manavgat, 1960, Görüşme Tarihi: 17. 7. 2019.

Mehmet Parlak, Niğit, 1966, İşletmeci, Görüşme Tarihi: 17. 7. 2019.

EKLER

Ek 1: Cumhuriyet'in XV. Yılında Manavgat Kaza Merkezinin Görünüşü (Türk Akdeniz, C. 2, S. 10, Ağustos 1938. s. 36)

Ek 2: Manavgat Halkevi'nin İnşasına Dair Antalya Bölge Müfettişi ve Gaziantep Milletvekili Cemil Sait Barlas'ın 29 Mayıs 1945 Tarihli Yazısı (BCA., 490.01.1661.782.1, s. 66)

M a n a v g a t
29/5/1945

C. H. P. Genel Sekreterliğine

27895 6 Haziran 1945
Eki: YAZILDI

CÜMHURİYET HALK PARTİSİ
BÖLGESİ
MÜFETTİSLİĞİ
SAYI: .....

Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü
Cumhuriyet Arşivi

C.H.P. Genel Sekreterliğine
Ankara

Antalyanın Manavgat kazasında bir Halkevi yapılmaktadır.

Mahalinde gördüğüm ve kazanın Parti ve Halkevi teşkilâtını içine alabilecek durumda olan bu bina Antalya Valisinin yardım ve teşvikleriyle yapılmaktadır.

Altmış bin liradan aşağı olmayan bu bina halen çatı seviyesine gelmiştir. Arsa tapusu plan ve resimleri İl İdare kurulunca yüksek makamınıza takdim edilecektir.

Bu kazanın inşaatına yardım olmak üzere bina değerinin nisfından aşağı bulduğum yirmi bin liralık bir muavenetin yapılmasının muvafık olacağı mutalasımdayım.

Saygılarımın kabulünü reca ederim.

Gaziantep Milletvekili
C.H.P. Antalya Bölgesi Müfettişi
Cemil Sait Barlas

6. VI. 1945

7 Haziran 1945
7 Haziran 1945

B. XIV. seffihine saygılarımla sunuldu.
7. VI. 1945 B. IV. sefi

531

66

Ek 3: Antalya İl İdare Kurulu Başkanı Lütfi Gökçeoğlu'nun Manavgat Parti binasını müzayede ile satışına izin istediğine dair 2 Temmuz 1945 tarihli yazısı (BCA., 490.01.1661.782.1, s. 63)

C. H. P.
ANTALYA
VİLÂYET İDARE HÂVETİ REİSLİĞİ

2/7/95

Sayı
485

C. H. P. Genel Sekreterliği
29683
13 Temmuz 1945
Eki:

C.H.P Genel Sekreterlik Yüksek Katına

Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü
Cumhuriyet Arşivi

A N K A R A

Manavgat ta inşa edilmekte bulunan Halkevi nin aynı zamanda Parti teşkilâtını da alacak durumda olması hasabile eski Parti binasının bilmüzayede satılarak tutarının Halkevi inşaatının ikmaline sarfedilmesi İlçe İdare Kurulunca karar verilerek satışına mezuniyet ve selâhiyet verilmesi talep olunmaktadır.

Talebivaki İl İdare Kuruluncada muvafık görülrerek keyfiyetin Yüksek tensip ve tasviplerine arzına karar verilmiş olduğunu üstün saygılarımla arzeylerim.

C.H.P İl İdare Kurulu
Başkanı
Lütfi Gökçeoğlu

XII
13 VII 1945

4. 07. 1945

Muhros - Mesnu 14
16. 7. 1945

no 1. 29661 1198

63

Ek 4: Manavgat Halkevi Binasının Durumu Hakkında Antalya Valisi Vekili Hami Arıkan'ın 7. 12. 1945 tarihli yazısı (BCA., 490.01.1661.782.1, s. 52)

7 / 12 / 1945

Özü : Dört kaza halkevinin yardım dileği hakkında .

B. Bürosu

7

C. H. P. Genel Sekreterliği

39519 22 Aralık 1945

Eki: 2

İlişik

Genel Müdürlüğü
Cumhuriyet Arşivi

C.H. Partisi genel sekreterliği
Yüksek Makamına

Serik ,Manavgat,Finike ,Kaş,ilçelerimizde birer halkevi inşa edilmekte olduğu yüksek makamlarınca malumdur . Serik halkevinin çatısı örtülmüştür .Manavgat halkevinin çatısıyla beraber kapı,çerçeve ve camlarında takılmıştır.Finike ve Kaşta inşaat bu iki kazadan geridir .Mahallî gayretlerle başarılması istenilen bu binaların cesametine ve bu günkü güç inşa şartına mebni alakalılar borçlanmıştır.Binaları ,kışın tesirlerine fazla maruz kalmadan tamamlayabilmek için tarafı alilerinden mevud yardımın sureti ifası II.Genel Meclisininin 29/11/945 tarihli oturumunda hasretistirham edilmiştir .

Derin saygı ile keyfiyeti .yüksek emirlerine arz ve rica ederim.

Antalya Valisi Vekili
Hami Arıkan

Handan

27 MAYIS'IN GÖLGESİNDE DEMOKRASİYE DÖNÜŞÜ: 15 EKİM 1961 GENEL SEÇİMLERİ

Işıl TUNA*

Öz

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri müdahale ile DP iktidarı fiili olarak sona ermiştir. Kısa sürede müdahalede aktif görev alan subaylardan MBK tertip edilmiş ve asker emriyle bir ara rejim hükümeti kurulmuştur. Süreçte siyasal alana yönelik kısıtlayıcı müdahaleler birbirini izlemiş 23 Haziran'da siyasi toplantılar yasaklanmış, partilerin ocak-bucak teşkilatları kapatılmış ve 7 Temmuz'da tüm siyasi faaliyetlere son verilmiştir. Ancak 13 Ocak 1961 tarihinde siyasi partilerin üzerindeki yasakların kaldırılmasıyla birlikte siyasi partilerin kurulmasının önü açılmış ve demokrasiye dönüş faaliyetleri kazanmıştır. Bu kapsamda ilk serbest seçimler 15 Ekim 1961'de yapılmıştır. Seçim kapsamında siyasi partiler propaganda faaliyetlerine 25 Eylül 1961'de başlamıştır. Seçimlere CHP ve CKMP'nin yanı sıra yeni kurulan partilerden AP ve YTP katılmıştır. MBK süreçte siyasi parti liderleriyle bir dizi görüşme gerçekleştirmiş ve partilerin seçim kampanyasındaki davranışlarını belirlemek istemiştir. Kampanya boyunca MBK tarafından özellikle DP iktidarı ve 27 Mayıs aleyhinde konuşmalar yapıldığı gerekçesiyle siyasi partilere müdahale edilmiştir. Seçim kampanyası başlangıçta kardeşlik ve birlik mesajları içinde başlamış ancak dar bir çerçevede yüksek bir tansiyon ve gergin bir atmosfer içinde seçimlere gidilmiştir. Çalışmamızda 27 Mayıs sonrası siyasi partilerin demokrasiye dönüş süreci üzerinden seçim stratejileri incelendikten sonra seçim neticelerinin değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Darbe, Siyasi Parti, Demokrasi, Milli İrade.

27 MAY RETURN THE SHADOW OF DEMOCRACY: 15 OCTOBER 1961 GENERAL ELECTION

* Öğr. Gör. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
(isil.tuna@msgsu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-6238-1609).

Abstract

With the military intervention that took place on 27 May 1960, the DP government effectively ended. MBK was organized among the officers who were active in the intervention in a short time and an interim regime government was established by the order of the soldier. During the process, restrictive interventions in the political sphere followed each other. However, with the abolition of the bans on political parties on January 13, 1961, the establishment of political parties was paved and the activities of returning to democracy gained. In this context, the first free elections were held on 15 October 1961. Within the scope of the election, political parties started their propaganda activities on 25 September 1961. In addition to the CHP and CKMP, AP and YTP from the newly established parties participated in the elections. In the process, MBK held a series of meetings with political party leaders and wanted to determine the behavior of the parties in the election campaign. Throughout the campaign, political parties intervened by the MBK on the grounds that speeches were made against the DP government and 27 May. The election campaign initially started in the messages of brotherhood and unity, but in a narrow framework, elections were held in a high tension and tense atmosphere. In our study, election strategies were evaluated after the political parties' return to democracy process after 27 May.

Keywords: *Coup, Political Party, Democracy, National Will.*

Giriş

27 Mayıs 1960 tarihinde meydana gelen askeri darbe ile on yıllık Demokrat Parti (DP) iktidarı fiilen sona ermiştir. Darbe, 60 civarında örgüt mensubu subay ve 150 civarında harekâta destek veren subay tarafından emir-komuta zincirinin dışında gerçekleştirilmiş, 27 Mayıs sabahı ise ordunun tamamı harekâta destek vermiştir. Radyoda Albay Alparslan Türkeş tarafından okunan “*ihtilal bildirisinde*” partileri çıkmazdan kurtarmak, partiler üstü bir yönetim kurmak ve serbest seçimlerin yapılması sonrasında iktidarı “*ivedilikle*” kazanan partiye devretmek vurgulanmıştır. Bu ifadeler ülke genelinde rahatlama havası yaratsa da kısa sürmüş, ülkenin her yanında DP'lilere yönelik tutuklamaların gerçekleşmesi müdahalenin niteliğini göstermiştir.¹

28 Mayıs'ta darbenin hukuki alt yapısı hazırlanarak üniversite devreye sokulmuş ve darbeyi “*devrime*” dönüştürecek bir girişimde bulunulmuştur. Tarık Zafer Tunaya, Sıddık Sami Onar, İsmet Giritli, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Naci Şensoy, Ragıp Sarıca, Muammer Raif Seviğ ve Hüseyin Nail Kubalı'dan oluşan bir “*İlim Heyeti*”² uçakla Ankara'ya getirilerek görüşleri alınmıştır.³ Profesörlerin bir “*İhtilal Komitesi*” kurulmasını önermeleri ile 1924 Anayasası dönemi kapanmış, Anayasa hukukçuları tarafından hazırlanan “*Geçici Anayasa*”

1 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010, s. 207.

2 Erol Tuncer, *1961 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara 2012, s. 264-265. İlim heyeti ismini taşıyan kurul 28 Mayıs'ta “*gayri meşru hale gelen Demokrat Parti idaresine karşı askeri hareketin meşru olduğu*” ve “*hükümet darbesi olmadığına*” yönelik bir bildiri yayınlamıştır.

3 Zehra Aslan, *Yassıada'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, Libra Yayınları, İstanbul 2017, s. 26, *Milliyet*, 28 Mayıs 1960.

ile Türkiye Büyük Millet Meclisine (TBMM) ait tüm yetki ve görevler Milli Birlik Komitesine (MBK) devredilmiştir.⁴ Böylece TBMM'nin tekrar yönetimi devralmasına kadar MBK Türk milleti adına yetki almıştır.⁵

Süreçte MBK başkanı Orgeneral Cemal Gürsel kamuoyuna yaptığı açıklamalarda *“politika ihtirası ile hareket eden siyasetçileri vaktiyle uyardığımı”* bundan sonra ülkede demokratik bir düzen tesis edileceğini ve kendisinin *“asla diktatör olmayacağını”* belirtiyordu.⁶ Kısa bir süre sonra ise Gürsel hem Devlet Başkanı hem de Hükümet Başkanı sıfatlarını kullanmaya başlamıştır.⁷ Müdahale sonrası siyasal alana yönelik kısıtlamalar da birbirini izlemiş, 23 Haziran'da tüm siyasi parti toplantıları yasaklanmış⁸, parti ocak ve bucak teşkilatları lağvedilmiş,⁹ Temmuz'da da tüm siyasi faaliyetlere son verilmiştir. Geçici Anayasa'da DP'lilerin yargılanabilmesi için *“Yüksek Soruşturma Kurulu”* ve *“Yüksek Adalet Divanı”* kurulmasına dair hükümler konulmuş, sonrasında yargılamalar Yassıada'da yapılmaya başlamıştır.¹⁰ Yargılamaların yapıldığı süreçte bir taraftan da 1960'lı yılların siyasetini şekillendirecek kurumlar oluşturulmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.

Öncelikle 16 Aralık 1960 tarihinde bir *“Kurucu Meclis”* oluşturularak yeni Anayasa yapım çalışmaları başlamıştır.¹¹ Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961'de gerçekleştirerek yasama görevini MBK ile paylaşmıştır. Böylece

4 Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, 1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 63.

5 Ahmad, a.g.e., s. 211.

6 Milliyet, 28 Mayıs 1960.

7 Işıl Tuna, “27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Edirne'deki Yansımaları ve DP Edirne Milletvekillerinin İfadeleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 16, S. 32, İstanbul 2017, s. 67-68. Milliyet, 29 Mayıs 1960.

8 Milliyet, 24 Haziran 1960.

9 Milliyet, 24 Haziran 1960.

10 Milliyet, 20 Temmuz 1960.

11 Kurucu Meclis; MBK üyeleri ve Temsilciler Meclisi üyelerinden meydana gelmekteydi. Kurucu Meclis'e seçilen Temsilciler Meclisi üyeleri toplumun çeşitli kesimlerinin temsilcilerinden meydana gelmekteydi. İçinde siyasi parti temsilcileri (DP hariç), yargı organları mensupları, basın temsilcileri, üniversite temsilcileri, işçi temsilcileri, gençlik temsilcileri, esnaf kurulları temsilcileri, öğretmen kurulları temsilcileri, barolar temsilcileri, odalar temsilcileri, iller temsilcileri, bağımsız siyaset adamları, dernek temsilcileri ile Devlet Başkanı Cemal Gürsel tarafından seçilen bilim ve sanat temsilcileri yer almaktaydı. Parti temsilcileri olarak sadece CHP ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) yer almıştır. MBK ile Kurucu Meclis'te temsil imkânı bulunan siyasi partilerin sandalye dağılımlarına baktığımızda CHP 45, CKMP 25 idi. Hikmet Özdemir, “1960-1980 Dönemi”, *Tükler*, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 17. Mustafa Salep, *Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler Işığında Demokrasinin Sancılı Yılları (1961-1971)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2016, s. 219. Kurucu Meclis'in Teşkili Hakkındaki Yasa'nın 1. Maddesinde *“Kurucu Meclis Türk milletini zulme karşı direnme hakkını kullanmak suretiyle onun adına harekete geçen TSK'nın meşruiyetini kaybetmiş olan idareyi devirerek meşru iktidarı emanet ettiği MBK ile demokratik hukuk devletinin kurulması yolunda ve mevcut şartlara uygun olarak milletin en geniş manasıyla temsili gayesini gözeten ve bu kanun hükümlerine göre kurulacak olan Temsilciler Meclisi'nden oluşur”* ifadesi yer almaktaydı. Tunca Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu, Ankara 2012, s. 45.

sivil yönetime geçiş süreci başlamış oluyordu.¹² Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan taslak metin 9 Mart'ta müzakere edilmiş, 27 Mayıs'ın yıldönümünden bir gün evvel kabul edilmiştir.¹³ Anayasa'nın halk oylamasına sunulması ise 9 Temmuz'da gerçekleşmiştir. Referandumda %61,74 oranında alınan evet oyu ile 1961 Anayasası halk tarafından onaylanmıştır.¹⁴ Anayasa referandumunda %40'a yakın hayır oyu kullanılmıştır.¹⁵

Yeni Anayasa parlamentoyu "Millet Meclisi" ve "Senato" olmak üzere ikiye ayırmış, Meclis'te alınan kararların Anayasa'ya uygun olup olmadığını tespit edebilmek adına "Anayasa Mahkemesi" oluşturulmuştur.¹⁶ 1960 askeri müdahalesinden sonra Seçim Yasası'nda önemli değişiklikler yapılmıştır. Seçim sonuçlarına göre tek partinin Meclis'te ezici çoğunluğu elde etmemesi adına nispi temsil sistemi getirilmiştir.¹⁷ Milletvekili sayısının sabit ve 450 olması, seçmen yaşının 21, milletvekili seçilme yaşının 30 ve milletvekilliği süresinin dört yıl olması kararlaştırılmıştır. Adayların partilerin yerel örgütlerince saptanması ön görülmüş, merkez örgütlerine adayların %10'unu belirleme yetkisi verilmiştir. Cumhuriyet Senatosunun ise çoğunluk sistemi ile seçilen 150 üye ve eski MBK üyeleri ile Cumhurbaşkanı tarafından atanacak 15 üyeden teşekkül edilmesi kararlaştırılmıştır. Senato üyesi seçilebilmek için 40 yaşını doldurmuş olmak ve üniversite mezunu olmak gerekliydi. Cumhuriyet Senatosu üyeliğinin süresi ise altı yıl olarak belirlenmiştir.¹⁸ Yasalar önce Meclis'te görüşülecek sonra Senato'ya gönderilecekti. Senato içinde eski MBK üyelerinin yer alması Millet Meclisi

12 Ahmad, a.g.e., s. 216.

13 Salep, a.g.t., s. 254.

14 Toplumsal bir sözleşme olan Anayasa'nın ancak %60'lık bir evet oyuyla kabul edilmesi diğer bir ifade ile toplumun %40'ı tarafından istenmemesi bir handikap oluşturmasının yanında toplumsal sözleşme olması gereken böyle bir Anayasa'nın uzlaşa sağlayamayacağı da düşünülmüştür. Orhan Kaya, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004, s. 42.

15 Şirin Tekeli'ye göre Anayasa referandumunda hayır tercihinin %40'yakın bir düzeye ulaşması her şeyden önce seçmenin rejim tercihi konusunda olumsuz görüş belirtmesinin yoğun bir baskıya sebep olacağı endişesini taşımamakla birlikte DP'nin seçmen üzerinde hala önemli gücünü ortaya koymaktadır. Şirin Tekeli, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.7, İletişim Yayınları, s. 1807.

16 Tekin Önal, "27 Mayıs İhtilalinin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasal Gelişmeleri (1961-1965)", *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 2017, S.1, s. 10.

17 Nispi sistem (barajlı d'hondt) buna göre seçim çerçevesinde geçerli oyların toplamının çıkarılacak milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilecek kata kadar oy alamayan yani barajı geçemeyen partiler hesaplamaya katılmayacak barajı aşanlar için ise alınan geçerli oy çevrenin çıkaracağı milletvekili sayısına varana kadar birinci, ikinci, üçüncü şekilde bölündüğünde çıkan paylar alt alta yazılarak payların büyüklük sırasına göre partilere dağıtılacaktır. Tekeli, a.g.m., s. 1803-1804.

18 *TC. Resmî Gazete*, 20 Temmuz 1961, Sayı: 10859, s. 2930. Madde 68: "Otuz yaşını dolduran her Türk milletvekili seçilebilir." Madde 69: "Milletvekili seçimleri dört yılda bir yapılır". Madde 70: "Cumhuriyet Senatosu genel oyla seçilen yüz elli üye ile Cumhurbaşkanı seçilir." Madde 72: "Kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış bulunan ve milletvekili seçilmeye engel bir durumu olmayan her Türk Cumhuriyet Senatosuna üye seçilebilir." Madde 73: "Cumhuriyet Senatosu üyeliği altı yıldır. Süresi biten üyeler yeniden seçilir."

tarafından alınan kararların Senato'da engellenmesine olanak vermiştir.¹⁹ Daha sonra çıkarılan Siyasi Partiler Kanunu ile partiler ancak il ve ilçelerde yerel örgüt kurabilmeleri ve muhtarlık bölgelerinde bir temsilci bulundurmalarına imkân tanımıştır. Böylece siyasi partilerin siyasal katılmayı çoğulcu demokratik düzen içinde rejimi yönlendirebilme özelliğini büyük ölçüde kaldırmıştır.²⁰

Öte yandan 9 Ocak 1961'de İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan 13 Ocak tarihli tebliğ ile 13 Şubat 1961 tarihine kadar siyasi partilerin kurulması serbest bırakılmıştır. Sıtkı Ulay'ın ifadesiyle "halkın gönül arzusu ile oy vereceği birkaç siyasi partinin daha bulunması, çok partili yaşamda daha demokratik bir davranış olacaktır".²¹ Bu nedenle yeni parti kuranları desteklemek ve serbest bırakmak gerekliydi. Böylelikle ülkede siyasi partilerin kurulması için hummalı çalışmalar başlamış, sonuçta Ankara'da sekiz, İstanbul'da beş ülke genelinde 13 siyasi parti kurulmuştur. Bu partilerin isimleri şu şekildedir: Adalet Partisi (AP)²², Cumhuriyetçi Mesleki Islahat Partisi, Memleketçi Serbest Parti (MSP), Çalışma Partisi, Mutedil Liberal Parti, Türk İşçi ve Çiftçi Partisi, Düstur Partisi, Türkiye İşçi Partisi, Kemalist Gençlik Partisi, Millete Hizmet Partisi, Muhafazakâr Parti ve Yeni Türkiye Partisi²³ (YTP).²⁴ Ancak kurulan yeni partilerin çoğunluğu teşkilatlanamamış ve siyasi faaliyette bulunamamışlardır. Yeni kurulan partilerin haricinde CHP ve CKMP hukuki varlıklarını 27 Mayıs öncesinde devam ettiren siyasi partilerdi. Yeni partiler arasında 27 Mayıs rejiminin emekli ettiği Orgeneral Ragıp Gümüşpala tarafından kurulan AP ve eski DP'li Maliye Bakanı Ekrem Alican liderliğinde kurulan YTP²⁵ ile Osman Bölükbaşı'nın genel başkanlığını yürüttüğü CKMP kapatılan DP'nin tabanına hitap eden adeta DP'nin mirasçısı olarak görülen siyasi partilerdi.

Görülüyor ki süreçte Cemal Gürsel'in üç ay içerisinde seçimlere gidilerek idarenin sivililere devredileceğine ilişkin yaptığı açıklamalardan bir türlü netice

19 Abdülvahap Akıncı, "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Nisan 2014, c. 9, S. 1, 63.

20 Derya Şimşek, *Türk Siyasal Yaşamında İlk Koalisyon Hükümeti: CHP-AP Koalisyonu (1961-1962)*, s. 2956. <http://www.ayk.gov.tr> Erişim Tarihi: 27.12.2019.

21 Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul 1968, s. 163; Melek Çolak, "27 Mayıs Sonrası Türkiye'de Partileşme", *Tükler*, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 86.

22 11 Şubat 1961'de Genelkurmay Başkanlığı'ndan emekli edilen Ragıp Gümüşpala tarafından kurulmuştur. Partinin önde gelen isimleri arasında Tahsin Demir (eski Köylü Partisi Genel Başkanı), Ethem Menemencioglu (Öğretim Üyesi), Cevdet Perin (Öğretim Üyesi), Kamran Evliyaoğlu (eski DP milletvekili), Mehmet Yorgancıoğlu (eski DP milletvekili), Şinasi Osma (emekli Albay) vardı. Özdemir, *a.g.m.*, s. 18.

23 13 Şubat 1961 günü Ekrem Alican, Cahit Talas, Aydın Abat ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Özdemir, *a.g.m.*, s. 18.

24 Salep, *a.g.t.*, s. 382-383. Madde 17: "Köy veya mahalle muhtarlık bölgelerinde partiye kayıtlı bulunan parti üyeleri parti tüzüğü ön görmüşse muhtarlık bölgelerindeki parti işlerinin yürütülmesi için bir parti görevlisi ile bir de yedeğini parti tüzüğüne göre seçerler. Siyasi partiler yukarıdaki fıkra da ön görülen parti görevlerinden başka bucaklarda köy veya mahalle muhtarlık bölgelerinde herhangi bir ad altında teşkilat kuramazlar". TC. Resmî Gazete, 16 Temmuz 1963, Sayı: 12050.

25 Kaya, *a.g.t.*, s. 44.

alınmamıştır.²⁶ Ancak yaşanan gelişmeler sonrası MBK üyelerinden Sezai Okan ve Temsilciler Meclisi üyelerinden Kenan Esengin'in 21 Temmuz 1961 tarihinde Kurucu Meclis'e sundukları önerenin kabul edilmesi sonrasında seçimlerin 15 Ekim 1961'de yapılması kabul edilmiştir. Böylece Türkiye AP, CHP, CKMP ve YTP'nin katılacağı bir seçim maratonuna girilmiş bulunuyordu.

1. MBK'nın Seçim Hazırlıkları

Seçim kararı alınır alınmaz hükümet ve asker seçim atmosferini belirleyecek tedbirler, hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda önce 8 Eylül 1961 tarihinde Başbakanlık tüm kurumlara devlet memurlarının ve hizmetlilerin seçim kampanyasına katılmaması kapsamında Orgeneral Cemal Gürsel imzasıyla bir yazı göndermiştir.²⁷ 22 Eylül'de ise bu kez devlet memurlarının siyasi partilere üye olamayacaklarını belirten bir yazı gönderilerek devlet memurlarının mevzuata aykırı hareket etmemesi hatırlatılmıştır.²⁸

Ardından MBK, 15 Ekim 1961 seçimlerinden önce siyasi parti liderleri ile "yuvarlak masa konferansı" adı altında bir dizi görüşme tertip ederek adeta siyasi partilerin seçim kampanyalarındaki tutumlarını denetim altına almak istemiştir. MBK'ya göre özellikle DP'nin mirasçıları olarak görülen AP, YTP ve CKMP arasında miras kavgasının baş göstermesi an meselesiydi, bu sebeple tedbirli davranılmalı ve partilerin o günkü davranışları kontrol altına alınmalıydı. İlk yuvarlak masa toplantısı genel sekreterlik düzeyinde 31 Ağustos-3 Eylül 1961

26 Orgeneral Cemal Gürsel 27 Mayıs saat 16.00'da radyoda yaptığı açıklamada "Gayenin süratle temiz ve dürüst bir demokratik nizam kurmak ve devletin idaresini milletin idaresine terk etmek" olduğunu söylemiştir. *Milliyet*, 28 Mayıs 1960. İlim Heyeti ile Genel Kurmay Başkanlığı'nda gerçekleştirilen şura toplantısında da Gürsel, "Biz üniversiteye inanıyoruz. Yalnız inanmıyor iman ediyoruz. Sizi çağırmanın nedeni bize derhal bir Anayasa yapın. Bunu en kısa zamanda başarmanızı rica edeceğim. Zira biz üç ay içinde seçimlere gidip iktidarı sivil idareye bırakma kararındayız" Hanife Kuru, "27 Mayıs 1960 İhtilal Dönemi; İktidar - Muhalefet İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c.3, S. 8, İzmir 1999, s. 243.

27 Gürsel tarafından yayımlanan genelge metni şu şekildedir: "1-Yaklaşmakta olan Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu seçimlerinin, 298 sayılı seçimlerin temel hükümleri ve seçmen kütükleri hakkında kanun, 304 sayılı Cumhuriyet Senatosu üyelerinin seçimi kanunu ve 306 sayılı milletvekili seçimi kanununun vaz etmiş olduğu demokratik esaslar dairesinde cereyanını temin için ilgililerce bu kanunların hükümlerinin dikkat ve hassasiyetle yerine getirilmesi gerektiğinin 2- Devlet katma ve özel idareler ve belediyelerle bunlara bağlı daire ve müesseseler, iktisadi devlet teşekkülleri ve bunların kurdukları ortaklıklar ile diğer kamu tüzel kişiliklerinde memur ve hizmetli olarak çalışanların ve umumi menfaatlere hâdim cemiyetlerde görev almış memur ve hizmetlilerin seçim propagandasına karışmamak suretiyle tarafsızlıklarını muhafaza etmelerinin 3- Kamu hizmeti görülen müesseseler ve fabrikalardaki idare amirlerinin propagandanın bu yerlere sokulmasını önleyici tedbirler almalarının ve aksi halde kendilerinin de mesuliyeti cihetine gidileceğinin 4- Seçimle ilgili adayların illerdeki yapacakları propaganda gezilerine memurların hiçbir surette katılmamalarının 5- 298 sayılı kanununun 156'ncı maddesinde sarahaten ifade edildiği üzere mezkur kanunlarda ayrıca ceza hükmüne bağlanmayan ve kanun hükümlerine aykırı olan sair propagandalardan a kati surette kaçınılmasının teşkilatların her kademesindeki memur ve hizmetlilere duyurulması önemle rica olunur." *Milliyet*, 9 Eylül 1961.

28 Salep, a.g.t, s. 380.

tarhleri arasında gerçekleşmiştir.²⁹ Toplantıya CHP³⁰, AP³¹, YTP³², CKMP³³ ve MSP temsilcileri³⁴ ile MBK üyelerinden birkaç isim³⁵ katılmıştır. Heyet, görüşme neticesinde bir “Redaksiyon Komitesi” kurarak mutabık oldukları konuları içeren bir anlaşma metni hazırlamıştır.

Yuvarlak masa görüşmesinin ikincisi 5 Eylül 1961’de bu kez siyasi parti liderleri ile Cemal Gürsel arasında gerçekleşmiştir. Önceden hazırlanan metin imzalanarak “*milli antlaşma*” halini almıştır.³⁶ Böylece siyasi partiler siyasete dönüşte askerin belli sınırlamalarına uyma sözü vermişlerdir.³⁷ Metnin maddeleri ise şu şekildedir; ihtilalin meşruiyetinin tartışılmaması, devrimlerin siyasi istismar malzemesi yapılmaması, Yassıada’da verilecek kararların tartışılmaması, dış politika konularının partiler arasında tartışma malzemesi yapılmaması.³⁸ Toplantı sonrası MBK cephesinden yapılan açıklamada siyasette gerekli olan “*huzur*” ve “*sükun*” ortamının sağlanabilmesi adına partilerin yetkili organlarının “*müşterek*” bir beyannameye imza atarak “*şeref ve namus sözü*” verdikleri ifade edilmiştir.³⁹

MBK üyeleri bir başka yuvarlak masa toplantısını da 6 Eylül’de bu kez gazetecilerle gerçekleştirmiştir. Toplantıda Türk basını “*milli menfaatlere aykırı yayın yapmamayı*” taahhüt etmiştir.⁴⁰ Böylece MBK hassas gördüğü konuların seçim sürecinde siyasi partilerin ve basının konuşmaması için söz almıştır. Yuvarlak masa toplantılarının ardından seçimler öncesinde MBK üyelerinin siyasi partilere gerçekleştirdiği ziyaretler MBK’nun seçim hazırlığı çerçevesinde değerlendirilebilir.⁴¹ Ekrem Acuner, Kadri Kaplan, Sezai Okan ve Selahattin Özgür başkanlığında oluşan MBK heyeti ilk önce CHP ve AP’nin

29 *Milliyet*, 4 Eylül 1961.

30 CHP’den katılan isimler şu şekildedir: İsmail Rüştü Aksal, Turhan Feyzioğlu, Emin Paksüt, Ferit Melen. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

31 AP’den katılan isimler şu şekildedir: Şinasi Osman, Cevdet Perin, Kâmil Tekerek, Kamuran Evliyaoglu. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

32 YTP’den İrfan Aksu, Esat Eğilmez, Ertuğrul Alatlı, Celal Gündoğdu toplantıya katılan isimlerdir. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

33 CKMP’den katılan isimler şu şekildedir: Abdülhak Kemal Yörük, Fuat Arna, Seyfi Öztürk, Mustafa Kepir. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

34 MSP’den Esat Çağa, Naci Bozkurt, Zafer Tanyolaç, Süleyman Vaner toplantıya katılmıştır. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

35 MBK üyelerinden katılan isimler şu şekildedir: Suphi Gürsoytrak, Rafet Aksoyulu, Osman Köksal, Ekrem Acuner, Ahmet Yıldız, Kadri Kaplan, Sezai Okan, Kâmil Karavelioğlu. *Milliyet*, 1 Eylül 1961.

36 Metinde CKMP lideri Osman Bölükbaşı hariç toplantıya katılan parti liderlerinin imzaları bulunmaktadır. CKMP adına Genel Başkan Vekili Ahmet Oğuz imzalamıştır. *Milliyet*, 6 Eylül 1961.

37 Mete Tuncay, “Siyasal Gelişimin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.7, İletişim Yayınları, s. 1982.

38 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam (1950-1964)*, c. III, Remzi Kitabevi, Ankara 2011, s. 516-517.

39 Sultan Esra Yiğit, *27 Mayıs 1960 Darbesi Sonrası Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin ve 1961 Seçimlerinin Basına Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2019, s. 83.

40 *Milliyet*, 7 Eylül 1961.

41 *Milliyet*, 9 Eylül 1961.

genel merkezine gerçekleştirdikleri ziyarette “*milli antlaşmanın*” parti teşkilatına duyurulması konusunu görüşmüşlerdir. AP teşkilatından çıkarken basın mensuplarına kısa bir demeç veren heyet üyeleri partilere “*nezaret*” ziyaretinde bulduklarını ifade etmişlerdir.⁴² MBK üyeleri seçim kampanyaları boyunca Ankara’nın dışına çıkmayacaklarını, kampanya bitiminde bir yurt gezisine çıkabileceklerini ancak gezinin çok kısa olabileceğini de ifade etmişlerdir. MBK yaptığı açıklamada seçimlerin tarafsız bir şekilde yapılması için tüm desteği vereceklerini de eklemiştir.⁴³

MBK’nın seçim hazırlığı kapsamında gerçekleştirdiği bir diğer faaliyeti ise 12 Eylül’de MBK üyeleri ve Bakanlar Kurulu’nun ortak toplantısı sonucunda seçimler sırasında alınacak tedbirlerin genel hatlarının belirlenmesi olmuştur. Dört saat süren toplantıda seçim propagandası esnasında yaşanabilecek olaylar değerlendirilmiştir. Yassıada kararları açıklandıktan sonra olay çıkması muhtemel görülen bölgeler hassasiyet derecesine göre ayrılarak belirtilen bölgelere polis, jandarma ve askeri birlikler sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Diğer kararlar ise şu şekildedir: Valiler il idaresi kanununu bu bölgelerde hassasiyetle tatbik edecekler ve askeri birlikler valiliğin emrinde olacaktır. Seçim propagandası sırasında taraf tuttıkları tespit edilen valiler veya idareciler hemen görevlerinden alınacaktır. Seçim propagandası kapsamında yuvarlak masa toplantısından çıkan milli antlaşma kararlarına aykırı hareket edilmesi ve olaylar çıkması halinde jandarma hemen olaya müdahale edecektir. Propagandalar sırasında olay çıkaran kişi ve kişiler tutuklanıp cezalandırılacaklar. Tedbirlerin kesinleşmesi halinde bir genelge ile valilere bildirilecektir.⁴⁴

Devlet Bakanı Sıtkı Ulay yaptığı açıklamada toplantıda alınan kararların seçim propagandalarının başlaması ile yürürlüğe gireceğini bildirmiştir. Tedbirler dört kanun çerçevesinde ele alınmıştır. Bunlar; İller idaresi Kanunu’nun valilere verdiği yetkiler, Türk Ceza Kanunu’nun (TCK) kamu düzenine ilişkin hükümleri, Atatürk Devrimlerini Koruma Kanunları, Meşhut Suçlar Kanunu.⁴⁵ Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun ölü bir kanun sayılması ve uygulanmaması yolunda karara varılmıştır. Seçim propagandaları sırasında toplantı ve gösteriler “*Demokratik prensiplerin ışığı altında*” yapılması kararlaştırılmıştır.⁴⁶

Son olarak seçimlerden önce 14 Eylül’de Çankaya Köşkü’nde Cemal Gürsel dört siyasi parti lideri ile bir toplantı gerçekleştirmiştir. İsmet İnönü, Ragıp Gümüşpala ve Ekrem Alican’ın katıldığı toplantıya Osman Bölükbaşı iştirak etmemiş CKMP adına Enver Adakan katılmıştır. 1 saat 45 dakika süren toplantıda yuvarlak masa görüşmeleri ışığında günün iç ve dış politikadaki

42 *Milliyet*, 8 Eylül 1961.

43 *Milliyet*, 9 Eylül 1961.

44 *Milliyet*, 13 Eylül 1961.

45 *Milliyet*, 14 Eylül 1961.

46 *Milliyet*, 14 Eylül 1961.

olayları üzerinde konuşulmuştur. MBK üyelerinin basın mensuplarına verdikleri demeçlerin gündeminde de seçimler vardı. Suphi Gürsoytrak ve Sami Küçük yeni hükümetin DP gibi olması durumunda Silahlı Kuvvetlerin karşısında olacağını söylemişlerdir. Yine başka konuşmalarında yuvarlak masada alınan kararlara uymayan partilerin kapatılabileceği ifade edilmiştir.⁴⁷

Seçimlere ilişkin hazırlıklar yapıldığı esnada Yassıada'da kararlar açıklanmış, mahkeme 15 kişinin idamına diğer sanıkların müebbet hapis başta olmak üzere 2 ila 20 yıl arasında hapis cezası almasını kararlaştırmıştır. MBK sadece üç kişinin idamını onaylamış, bu kapsamda Maliye Bakanı Hasan Polatkan ile Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 15 Eylül'de, Başbakan Adnan Menderes ise 17 Eylül'de idam edilmiştir.⁴⁸ 20 Eylül'de de partililer aday listelerini Yüksek Seçim Kurulu (YSK) başkanlığına iletmışlerdir.⁴⁹ Böylece Türkiye idamların gölgesinde demokrasiye dönüyor, dar ağaçları kaldırılmadan da seçim sandıklarını kurmaya başlıyordu.

2. Siyasi Partilerin Seçim Hazırlıkları

1961 seçimlerine AP, CHP, CKMP ve YTP katılmıştır. MSP seçimlere katılmak için YSK'ya başvurusunu yapmış, yapılan incelemeler sonrasında MSP'nin baraj olan 15 ilde teşkilatlanmaması gerekçe gösterilerek MSP'nin seçimlere giremeyeceği belirtilmiştir. YSK; MSP'nin Balıkesir, Samsun ve Çankırı'daki il teşkilatlarının tamamlanmadığını belirtirken İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada eksiklerin üç ilden daha fazla olduğu belirtilmiştir. Yaşanan bu gelişme sonrası MSP Genel Kurul'unda karar müzakere edilmiş ve YSK'nın verdiği karara itiraz edilmiştir.⁵⁰ Ancak YSK MSP'nin gerekli şartları sağlamadığı gerekçesiyle itiraz kabul görmemiştir.⁵¹ Siyasi partiler fiili olarak seçim propagandasına 25 Eylül'de başlamışlardır. Bu kapsamda 21 gün boyunca açık ve kapalı yerlerde toplantılar tertip etmişler, afişler hazırlamışlar, el ilanları dağıtmışlar ve radyodan istifade etmişlerdir. Cemal Gürsel de Devlet Başkanı sıfatıyla seçim kampanyasının başlangıcından bir gün önce yaptığı açıklamada seçimin dürüst yapılacağı ve asla hile gölgesi düşmeyeceğini söylemiştir.⁵² Bir anlamda siyasi partilere ve halka teminat verdiğini söyleyebiliriz.

Seçim kampanyası partilerin karşılıklı kardeşlik, birlik ve beraberlik mesajlarıyla başlamıştır. Nitekim seçim kampanyasını Eskişehir'de başlatan AP lideri Ragıp Gümüşpala "memleketin yüzünün gülmesini istiyoruz" diyerek kardeşlik vurgusu yapmıştır.⁵³ Denizli'deki konuşmasında da Meclis içinde

47 Salep, a.g.t., s. 385.

48 *Milliyet*, 16 Eylül 1961, *Milliyet*, 17 Eylül 1961.

49 *Milliyet*, 21 Eylül 1961.

50 *Milliyet*, 23 Eylül 1961.

51 *Milliyet*, 24 Eylül 1961.

52 *Milliyet*, 24 Eylül 1961.

53 *Milliyet*, 26 Eylül 1961

yaşanan fikir çatışmalarının demokrasinin en doğal sonucu olduğunu belirten Gümüşpala birlikte hareket edilirse ülkenin kalkınacağı vurgusunu yapmıştır.⁵⁴ 1961 seçimlerinde CHP'nin parolası "yurtta huzur ve istikrardır."⁵⁵ Seçim kampanyasına seçim bölgesi Malatya'dan başlatan CHP lideri İsmet İnönü ise "aldığımız dersler bize doğru yolu gösterdi" diyerek her zamankinden daha fazla huzura ve güvene ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiştir.⁵⁶ YTP'nin Kasımpaşa'da gerçekleştirdiği toplantıda konuşan Fahrettin Kerim Gökay seçim kampanyasında parolalarının "seviniz, seviniz" olduğunu açıklamıştır.⁵⁷ CKMP lideri Osman Bölükbaşı da "demokrasiyi yaşatmaya mecburuz" diyerek seçim kampanyası boyunca iyi niyet ve karşılıklı saygı ile hareket edilmesini temenni etmiştir.⁵⁸

İyi niyet dilekleriyle başlayan seçim atmosferi kısa sürede sertleşmiş, yerini partiler arası söz düellolarına bırakmıştır. Gümüşpala ve Bölükbaşı arasındaki söz düellosu kampanya boyunca kamuoyunu meşgul etmiştir. Osman Bölükbaşı 2 Ekim tarihli radyo konuşmasında AP'ye ve dolayısıyla Gümüşpala'ya yönelik "hangi meşru ve makul ihtiyaçtan ve hangi inanışı temsil ettiği bir türlü anlaşılamayan siyasi parti başkanı" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁹ Gümüşpala ise partisinin fikir partisi olduğunu dile getirmiştir.⁶⁰ İsim vermeden Bölükbaşı'na cevap veren Gümüşpala "kişilere saldırarak, devlet otoritesine kadar dil uzatıp vatandaşlar arasındaki huzuru bozmanın seçimleri erteletmek veya iptal ettirmek amacı taşıdığını" ifade etmiştir.⁶¹ Bölükbaşı ise AP liderini seviyesizlikle itham etmiştir.

İki lider arasında karşılıklı tartışma yaşandığı sırada ortaya çıkan bir fotoğraf seçim öncesi iki parti arasını açmıştır. Sözü edilen fotoğrafta AP lideri Ragıp Gümüşpala CHP lideri İsmet İnönü'nün elini öpmektedir. Kim tarafından nerede ve ne zaman çekildiği belli olmayan fotoğraf kısa sürede önce miting alanlarında sonra da gazetelerde yerini almıştır. Elbette ki ilk tepki AP liderinden gelmiş yaşananların dürüst bir seçim mücadelesi olmadığını belirterek "alçakça bir hareket" olarak nitelendirmiştir.⁶² CKMP'nin partisine yönelik sözlerine düne kadar gülüp geçtiğini belirten Gümüşpala son hadise ile kendilerine karşılık vermeye mecbur bırakıldığını dile getirmiş ve Türkiye'nin 50-60 "madrabaz politikacının" malı olmadığını söylemiş, dağıtılan fotoğrafın CKMP'lilerce yapılmış basit bir fotomontaj olduğunu ileri sürmüştür.⁶³ 8 Ekim'de Adanalılara seslenen Gümüşpala burada da Bölükbaşı'yı "yalan söyleyip külhanbeyi gibi ortada

54 *Milliyet*, 28 Eylül 1961.

55 Metin Toker, "Partilerin Sloganı", *Akis*, 25 Eylül 1961, s. 5.

56 *Milliyet*, 26 Eylül 1961.

57 *Milliyet*, 30 Eylül 1961.

58 *Milliyet*, 2 Ekim 1961.

59 *Milliyet*, 3 Ekim 1961.

60 *Milliyet*, 3 Ekim 1961.

61 *Milliyet*, 6 Ekim 1961.

62 *Milliyet*, 8 Ekim 1961.

63 *Milliyet*, 8 Ekim 1961.

dolaşmakla" itham etmiştir. Bölükbaşı ise tüm siyasi partilerin kendi partisine düşman olduğunu belirterek bu kez hedefine CHP'yi de almış ve *"millet onları biliyor, tanıyor"* demiştir.⁶⁴ Netice itibariyle seçimlerin yapılacağı güne kadar Bölükbaşı ile Gümüşpala arasındaki ithamlar devam etmiş, iki siyasetçi de kampanya boyunca üslubunu ağırlaştırmıştır.⁶⁵ Söz düellolarından bunalan YTP lideri Alican, *"siyaset meydanları bir nevi kabadayılık meydanı haline gelmeye başlamıştır"* şeklindeki sözleriyle bu tarz tutumların ülkeye fayda getirmeyeceği üzerinde durmuştur.⁶⁶

Seçim kampanyası boyunca tüm siyasi partiler eşit bir şekilde radyodan istifade etmişlerdir. Propaganda konuşmaları 30 Eylül'de başlamış, 14 Ekim'de sona ermiştir. İlk konuşmalar 20 dakika süreyle ve partilerin seçim beyannamelerinin açıklanmasına ayrılmıştır. Radyodaki ilk konuşmalar CHP adına İsmail Rüştü Aksal, CKMP adına Osman Bölükbaşı, YTP adına Ekrem Alican, AP adına Tahsin Demiray tarafından yapılmıştır.⁶⁷ Radyo konuşmalarında parti liderleri seçim vaatlerini sıraladığı esnada CKMP lideri Osman Bölükbaşı'nın yuvarlak masa konferansı ve Yassıada'ya ilişkin yaptığı çıkış ile ipler gerilmiştir. Osman Bölükbaşı 2 Aralık tarihinde yaptığı radyo konuşmasında yuvarlak masa konferansında alınan kararları ele almış ve hukuki yönden değerlendirerek bazı noktaların kendi görüşüne uygun olmadığı için metinde imzasının bulunmadığını söylemiştir. Bölükbaşı'ya göre Yassıada mahkemelerinin karara bağlanmadığı süreçte mahkemenin hükmüne açıkça tesir edecek bir ithamnameyi kabul etmenin hukuk anlayışına ters düştüğünü ifade etmiştir. MBK'nın seçimlerin dürüst bir şekilde cereyan edeceği konusundaki teminatını yalnızca kendisi bakımından kabul edebileceğini söyleyen Bölükbaşı *"bünyesine muhtarları dahi alan bugün ki idari mekanizmanın seçimlerde nasıl davranacağı hakkında kesin bir hüküm veremem. Bu mevzuda manevi bir taahhüde giremem"* demiştir.⁶⁸ Tüm itirazlarına rağmen beyanname metninde herhangi bir değişiklik yapılmadığı için toplantılara katılmadığını da eklemiştir.⁶⁹

Bölükbaşı'nın konuşması kısa sürede hükümet ve asker cephesinde eleştiriye neden olmuştur. Gürsel, Bölükbaşı'nın radyoyu *"suiistimal"* ettiğini belirtmiş ve tepkisini şu şekilde dile getirmiştir: *"Fena bir konuşma... Yapmamalı idi. Zaten partisi adına konuşmadı. Çünkü partisi onun iddia ettiği şeyler hepsini kabul*

64 *Milliyet*, 9 Ekim 1961.

65 *"Seçimlere dört gün kala Bölükbaşı ile Gümüşpala tartışması devam ediyor. CKMP lideri kendisi için Aslan, AP lideri için Artist dedi"*. *Milliyet*, 11 Ekim 1961.

66 *Milliyet*, 8 Ekim 1961.

67 *Milliyet*, 27 Eylül 1961.

68 *Milliyet*, 3 Ekim 1961.

69 Âdem Çaylak, *İktidar-Muhalefet İlişkileri Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 420. Çaylak'a göre Bölükbaşı'nın toplantıya katılmama sebeplerinin arka planında Yassıada'dan çıkacak idam kararlarını önceden sezmesi, askeri yönetimin gözetimi altında yapılan toplantıların demokrasi anlayışına uygun olmaması ve seçim mücadelesinde rakip gördüğü AP lideri ile aynı masaya oturmak istemeyişi olabilir. Çaylak, *a.g.e.*, s. 421.

etmiş, yuvarlak masa görüşmelerine iştirak etmiş ve imza etmiştir. Tamamıyla şahsı içindir. Ve katiyen doğru değildir. Bölükbaşı gibi iyi tahsil etmiş ve hürmet ettiğim bir adamın bu türlü yanlış ve sapa yollarda olması beni üzümüştür".⁷⁰ Gürsel, Bölükbaşı'nın konuşmasını dinlemiş müdahale etmek istemiş ancak geç kaldığını da dile getirmiştir. Cemal Gürsel'in açıklamalarını radyoda değerlendiren Bölükbaşı hakaret ve tehdidin ancak yapanlara zaaf getireceğini ifade etmiştir. MBK da yayınladığı bir bildiri ile Bölükbaşı'ya cevap vermiştir. Bildiride "*kanunlar dışına çıkılmadıkça milli menfaatlerimize bağlılığı cemiyetimize saygısı derecesinde fikirleri serbestçe ifade etmek her Türk vatandaşının hakkıdır*" denilmekteydi.⁷¹ Öte yandan YSK Bölükbaşı'nın radyo konuşmasına ait bant kaydını radyo evinden alarak inceleme başlatmıştır. Eğer konuşmalarda suç unsuru bulunursa hakkında tahkikat açılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca MBK üyelerinden bir ismin Bölükbaşı'nın sözlerine yönelik "*Onun tek istediği kendisini tevkif ettirmektir. Fakat biz ucuz kahraman yaratmayacağız*" şeklinde beyanatta bulunduğu basına yansımıştır.⁷² Adalet Bakanı Kemal Türkoğlu ise "*...Dokunulmazlığına güvenenler sık sık bu yola başvurmaktalardır. Fakat bugün olmazsa yarın Meclis açılınca dokunulmazlıkları kaldırılabilir ve onlar da cezalarını çekerler*" şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁷³ Devlet Başkanı Cemal Gürsel ise havalimanında gazetecilere verdiği demeçte gündemine Bölükbaşı'yı alarak "*Ne oldunuz? Bir Bölükbaşı sizi korkuttu mu?*" şeklinde tenkit etmiştir.⁷⁴

Seçim kampanyası boyunca müessif hadiseler de meydana gelmiştir. Kayseri'de CKMP ile CHP'liler arasında kavga çıkmıştır. Bir CKMP'linin II. Dünya Savaşı yıllarında CHP'lilerin buğdayı halka vermeyip denize döktüklerini iddia etmesi yaklaşık 3000 kişilik grup arasında tartışma çıkarmış, arbede yaşanmıştır. Olayları yatıştırmak için jandarma müfrezesi havaya 16 el ateş etmiş ve olayla ilgili 22 kişi tutuklanmıştır.⁷⁵ Kayseri'deki AP, Kozan'daki CKMP partilerinin mitinglerinde de olaylar meydana gelmiştir. AP mitinginde Cumhuriyet Senato'su adayı Hüsnü Dikkesligil, "*Unutma bu topraklarda kefensiz yatana AP, toprak ananın bağrından şehitlerin kanıyla fışkırmış bir partidir*" şeklindeki söylediği sözler üzerine bir köy öğretmeni bu sözün manasını sormuş akabinde AP'liler ile CHP'liler arasında arbede yaşanmıştır.⁷⁶ Konya AP adayı Osman Yüksel Serdengeçti'nin Konya'da dağıttığı bildirimlerde ve "*Serdengeçti*" isimli dergide dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle savcılıkta tahkikat açılmıştır. Polis, AP il merkezinde de arama yapmış ve köylerde propaganda amacıyla dağıtıldığı Serdengeçti dergisinin 32 nüshasına el konulmuştur. AP İzmir İl Başkanı Mehmet Ali Aytaç'ın eski DP iktidarını övücü sözler sarf etmesi ve infazlar hakkında konuşması sonrasında Kınık Savcılığı'nca tahkikat açılmıştır. AP Ödemiş İlçe

70 *Milliyet*, 4 Ekim 1961.

71 *Milliyet*, 6 Ekim 1961.

72 *Milliyet*, 6 Ekim 1961.

73 *Milliyet*, 6 Ekim 1961.

74 *Milliyet*, 6 Ekim 1961.

75 *Milliyet*, 26 Eylül 1961.

76 *Milliyet*, 26 Eylül 1961.

Başkanı Baki Marmaralı ve Hasan Demirtaş MBK hakkında aleyhte propaganda yaptıkları gerekçesiyle haklarında tahkikat açılmıştır.⁷⁷

Seçim kampanyası boyunca siyasi partiler hazırladıkları beyannameler ile iktidara geldikleri takdirde gerçekleştirmeye çalışacakları vaatleri sıralamışlardı. CHP seçim beyannamesinde “sosyal adalet” vaat etmiştir. Bu vaadin gerçekleşebilmesi için pek çok alanda yeniden düzenleme yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bu kapsamda anti enflasyonist bir ekonomi ülkede yerleşmelidir. Halkın gerekli olan temel ihtiyaçlarına öncelik tanınacak, vergi politikası adaletli bir şekilde yeniden düzenlenmeli, vatandaşların eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerinden adil bir şekilde yararlanması sağlanmalıdır.⁷⁸ CHP beyannamesinde işçi haklarına da geniş yer ayırmıştır. Gerekli hak teminatlarının verilmesi, Sendikalar Kanunu’nda sendikacılığın tüm gerekleri, toplu sözleşme ve grev hakkı, devlet işletmesindeki işçilerin durumu, işten çıkarmanın teminatlı bir şekilde yapılması, işçi çocukları için çocuk bakım yuvaları açılması, iş kazaları, hastalık ve analık sigortası ile ilgili mevzuatın düzenleneceği yer almıştır.⁷⁹ Gecekondu ve Göçmen meselesi beyannamede değinilen diğer hususlardandır. Gecekondu meselesinin yasaklarla ve yıkım kararlarıyla çözüme kavuşamayacağı, gecekondu sahiplerine arsa temini ve teknik yardım ile yaşanabilir meskenlere kavuşturulacağı ifade edilmiştir. Göçmenlere yönelik olarak ise göçmen haklarının korunması konusunda çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir. Ülkenin kalkınması için İstanbul ve İzmir dışında da sanayi merkezlerinin kurulacağına yer verilmiştir.⁸⁰

AP ise seçim beyannamesinde “her yönden kalkınma” parolasıyla hareket etmiştir. Beyannamede dikkat çekici hususlardan birisi “Milli Savunma Siyaseti” başlığı altında “Silahlı kuvvetlerin siyaset dışı tutulması” ve “siyasi tesirlerden masun” bulundurulması yönündeki tutumdur. Bu ifade AP’nin 27 Mayıs rejimine olan yaklaşımını gösterir niteliktedir. Bir diğeri ise “İktisadi Politikamız” başlığı altında ifade edilen “devlet kapitalizmine yol açan” özel teşebbüsü engelleyici devletçiliğin aleyhinde olunmasıdır.⁸¹ Dini eğitimde düzenlemeler yapılarak yüksek din okulları açılması, öğrencilere not verme sistemi ve imtihan usullerinin yeniden düzenlenmesi, ilköğretimde gezici ekiplerin en ücra köylere kadar öğretimi götürmeleri sağlanacak köy okulları inşasının köylüler tarafından yapılması beyannamede yer alan diğer hususlardır. AP’nin diğer vaatleri ise şu şekildedir: Hayvan vergisinin kaldırılması, arazi vergisinin köylüye yük olmayacak şekilde hazırlanması, işçiye kendi doktorunu seçme hakkı verilmesi.⁸²

CKMP seçim beyannamesinde devletin idare mekanizmasının partiler üstü yasalarla kayıtlı tutulmasını temenni etmiştir. Beyannamede ekonomide

77 *Milliyet*, 28 Eylül 1961.

78 *Milliyet*, 11 Eylül 1961.

79 *Milliyet*, 29 Eylül 1961.

80 *Milliyet*, 11 Eylül 1961.

81 *Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1961*, s. 6-9.

82 *Milliyet*, 29 Eylül 1961.

ve ticarete bireysel teşebbüse, kişisel mülkiyete ve meşru rekabete dayanan bir ekonomik felsefeye sahip olduğu yer almıştır. Kalkınma konusunda hürriyet içinde bir kalkınmadan söz edilmektedir. Eğitim alanında ise ilim teknik ve ahlaki yönden terbiyenin önem verildiği bir sistemin kurulacağı vaat edilmiştir.⁸³Köy ve köycülük meselesine geniş bir şekilde yer verilen beyannamede Türk köylüsünün Mustafa Kemal Atatürk'ün belirttiği şekilde gerçekten milletin efendisi haline getirmeyi hedefledikleri yer almaktadır.

YTP'nin seçim beyannamesinde “*hürriyet için ekmek ve iş*” parolasından hareket etmiştir.⁸⁴ Seçim beyannamesinde ziraat işlerine yoğunluk vermiş, özellikle kuraklık meselesi üzerinden⁸⁵ kurulacak ziraat sistemi ve modern sulama tesisleri kurularak tarımdaki düşük üretimden kurtarılacağını belirtir.⁸⁶ Çalışan ücretlerinin adil bir düzenleme ile çözümlenmesi, ülke genelinde konut sorununun kökten çözülmesi yönünde çalışmalar yapacakları bu sayede az gelirli vatandaşların ucuza ev sahibi olabilecekleri belirtilmiştir. İşçiye grev hakkının tanınması ve serbest sendikacılık faaliyetleri yürütülmesinin arkasında oldukları ifade edilmiştir.⁸⁷

Propaganda süresi boyunca partilerin eski DP iktidarını övücü ifadeler kullanmaları ve Yassıada kararlarına yönelik gelebilecek tepkiler MBK'nın üzerinde hassasiyetle durduğu konuların başında gelmekteydi. Bu sebeple seçim kampanyası boyunca siyasi partiler bu iki konuyu sadece üstü kapalı olarak eleştirebilmişlerdir. Bu durum bize propaganda sürecinin dar ve kısıtlı bir çerçevede yürütüldüğünü göstermektedir. Siyasetçilerin Yassıada ve DP'lilere yönelik sözlerine ilişkin somut örnekler şu şekildedir: Osman Bölükbaşı Yassıada kararlarını hedef alarak “*sırça köşkünde oturanlar başkalarına taş attıklarından dolayı pişman olacaklardır*” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁸⁸ Bölükbaşı 1946 Demokratlarını “*eski silah arkadaşları*” olarak tanımlamış, onların ancak CKMP'ye oy vereceklerini çünkü “*kardeş parti*” olduklarını belirtmiştir. Kayseri'de konuşan CHP Kayseri milletvekili aday Turhan Feyzioğlu da eski DP'lilere kucak açtığını dile getirmiştir.⁸⁹ AP ise mitinglerde “*gözlerime bakarsanız anlarsınız*” diyerek ve “*sehpa işareti*” ile Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatih Rüştü Zorlu'nun idamlarına duyduğu üzüntü ve kederi dile getiriyordu.⁹⁰

Her ne kadar nispi seçim sistemine geçilse de seçim kampanyası boyunca partiler tek başına iktidara geleceklerinden umutludurlar. AP lideri Ragıp

83 Âdem Çaylak, *İktidar-Muhalefet İlişkileri Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 431.

84 *Milliyet*, 4 Ekim 1961.

85 *Milliyet*, 2 Ekim 1961.

86 *Milliyet*, 1 Ekim 1961.

87 *Milliyet*, 3 Ekim 1961.

88 *Milliyet*, 3 Ekim 1961.

89 *Milliyet*, 27 Eylül 1961

90 Tefik Çavdar, “Adalet Partisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 8, İletişim Yay., s.2090.

Gümüşpala Sandıklı, Dinar, Isparta ve Burdur'daki açık hava toplantılarında "koalisyonu gitmeden AP tek başına iktidara gelecektir"⁹¹ diyerek milletin AP'ye tam not vereceğini ifade etmiştir. CHP lideri İsmet İnönü 1959 yılında meydana gelen Uşak hadiselerinden sonra ilk defa İzmir'e gelmiş ve burada "milletin kaderine istikamet verilecek" demiştir.⁹² Bir başka toplantıda ise "gelecekte ümitliyiz" diyerek üstü kapalı olarak iktidara geleceğinin sinyalini vermiştir.⁹³ YTP'nin Beşiktaş'taki toplantısında konuşan Fahrettin Kerim Gökay ise seçimlerde CHP ile denk kuvvet halinde mücadele edeceklerini, YTP'nin CHP'den şanslı olduğunu kaydetmiştir.⁹⁴ CKMP lideri Bölükbaşı Ankara'da yaptığı mitingde iktidara layık olduklarını, mutlaka iktidara geleceğinin dile getirmiştir.⁹⁵

Propaganda süresi 14 Ekim saat 18.00'da sona ermiş, siyasetçiler radyo konuşmalarını 17.55'te tamamlamıştır. Türkiye genelinde 15 Ekim sabahı saat 08.00'dan itibaren oy verme işlemi başlamış ve vatandaşlar oylarını 17.00'a kadar kullanmışlardır. Oy verme süresi boyunca seçim yasakları kapsamında tüm eğlence yerleri kapatılmış ve içki satışı yasaklanmıştır. CHP lideri İsmet İnönü ile CKMP lideri Osman Bölükbaşı Bahçelievler'de, YTP lideri Ekrem Alican Küçükkesat'ta, AP lideri Ragıp Gümüşpala ise İzmir'de oyunu kullanmıştır.⁹⁶

3. Seçimlere Katılım Düzeyi, Seçim Sonuçları ve Askerin Tutumu

Kısıtlı ve gergin bir seçim kampanyasının ardından seçim günü oldukça sakin geçmiş, vatandaşlar herhangi üzücü bir hadise yaşamadan oylarını kullanmışlardır. Seçimler hiçbir siyasi rahatsızlığa yol açmadan prensip olarak hilesiz, serbest ve dürüst yapılmıştır.⁹⁷

Tablo1. 15 Ekim 1961 Milletvekili Seçim Sonuçları⁹⁸

Siyasi Partiler	Aldıkları Oy	Yüzelik Oran
CHP	3.724.752	36,7
AP	3.527.435	34,8
CKMP	1.415.390	14
YTP	1.391.934	13,7

91 *Milliyet*, 27 Eylül 1961

92 *Milliyet*, 12 Ekim 1961.

93 *Milliyet*, 11 Ekim 1961.

94 *Milliyet*, 27 Eylül 1961

95 *Milliyet*, 14 Ekim 1961.

96 *Milliyet*, 14 Ekim 1961.

97 Nurşen Mazıcı, "Türkiye'de Ordu ve Siyaset", *Cumhuriyet Özel Sayısı II Siyasal Değerlendirme*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 62.

98 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>
Erişim Tarihi: 21.12.2019.

Türkiye genelinde kayıtlı 12.925.395 seçmenden 10.522.716'sı 15 Ekim 1961 seçimlerinde oy kullanmıştır.⁹⁹ Cumhuriyet Senato seçimlerine ise kayıtlı 12.926.837 seçmenden 10.519.659'u oy kullanmıştır. Her iki seçimde katılım oranı ise %81,4'tür.¹⁰⁰ Seçimlerde CHP 173, AP 158, CKMP 54, YTP 65 milletvekili çıkartmıştır. Cumhuriyet Senatosu seçimlerinde ise AP 70, CHP 36, CKMP 16, YTP 28 senatörlük kazanmıştır.¹⁰¹

Tablo2. 15 Ekim 1961 Cumhuriyet Senatosu Seçim Sonuçları¹⁰²

Siyasi Partiler	Aldıkları Oy	Yüzdellik Oran
AP	3.560.675	35,491
CHP	3.734.285	37,221
CKMP	1.350.892	13,465
YTP	1.401.637	0,394

Seçim sonuçlarına göre DP'nin mirası üzerinde hak iddia eden CHP dışındaki üç parti hem toplam oy oranı hem de milletvekili sayısı açısından çoğunluğu elde etmiştir.¹⁰³ CHP 1957 seçimlerine göre oy kaybetmiştir. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse 27 Ekim 1957 seçimlerinde CHP %41,4 oy oranı ile 3.825.267 oy alırken 15 Ekim 1961'de %36,7'lik oy oranı ile 3.724.752 oy almıştır.¹⁰⁴ Seçim sonuçları bir anlamda CHP açısından hayal kırıklığı yaratmıştır. CHP'nin beklentisi müdahalenin verdiği DP karşıtı havanın kamuoyundaki etkisinin oya dönüşme potansiyeli idi. Ancak beklenen olmamıştı.¹⁰⁵ 1961 seçimi tabandaki parçalanmaya karşın AP açısından bir başarı olarak kabul edilebilir. Bunun sonucu olarak Cumhuriyet Senatosunda birinci parti, Mecliste de ikinci parti konumuna gelmiştir.¹⁰⁶ 15 Ekim seçim sonuçlarına göre CKMP 27 Mayıs öncesinde kurulmuş bir parti olması sebebiyle bir tarafa bırakılırsa yeni kurulan AP ve YTP DP'nin oylarını paylaştığını söyleyebiliriz. AP, Ege ve Akdeniz'de DP'nin aldığı oylardan daha fazla oy almıştır. YTP'nin oyları ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlenmiştir. CKMP'nin yüksek oy aldığı bölge Orta Anadolu'dur. CHP ise seçimlerde Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yüksek almıştır.¹⁰⁷

99 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>
Erişim Tarihi: 21.12.2019.

100 DİE, *İller İtibariyle 1961,1964 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri ve 1950-1965 Milletvekili Seçim Yılları Sonuçları*, s.7.

101 DİE, *İller İtibariyle 1961,1964 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri ve 1950-1965 Milletvekili Seçim Yılları Sonuçları*, s.7.

102 DİE, *İller İtibariyle 1961,1964 Cumhuriyet Senatosu Üyeleri ve 1950-1965 Milletvekili Seçim Yılları Sonuçları*, s. 5.

103 *Cumhuriyetin 75. Yılı*, c.2, YKY, 1998, s.483.

104 <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>
Erişim Tarihi: 10.01.2020.

105 Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 99.

106 Çavdar, a.g.m., 2090.

107 Özdemir, a.g.m., s. 19.

15 Ekim seçimlerinde sandıktan çıkan sonuçlar 27 Mayıs yönetimini memnun etmemiştir. Feroz Ahmad'ın ifadesiyle "böylesi bir ortamda Ordunun kışlasına dönüp yaşananları bir seyirci gibi izlemesi beklenemezdi".¹⁰⁸ Seçim sonuçları alınır alınmaz Silahlı Kuvvetler Birliği (SBK)¹⁰⁹ 17 Ekim'de önce Ankara'da 19 Ekim'de ise İstanbul'da çeşitli toplantılar gerçekleştirmiştir. Aynı tarihlerde MBK üyelerinden oluşan bir heyet parti merkezlerini ziyaret ederek seçimler sırasında partilerin gösterdikleri olgunluk nedeniyle partililere teşekkür etmiştir.¹¹⁰ Sıtkı Ulay da anılarında askerinin 1961 seçimlerinden hoşnutsuz olduğunu, seçimlerin iptal edilmesi hususunun gündeme geldiği ve bu konuda çeşitli toplantılar yapıldığını ileri sürer.¹¹¹

SKB üyeleri milli iradenin tam olarak gerçekleşmediğine inanıyorlardı, bu sebeple bir şeyler yapılmalıydı. Askerinin seçimler konusundaki tutumu tarihe "21 Ekim Protokolü" olarak geçen belgeyi doğurmuştur. Silahlı Kuvvetler Birliğine mensup 10 general ve amiral ile 28 albay 21 Ekim 1961 tarihinde Yıldızdaki Harp Akademisinde bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Toplantıda Meclis açılmadan en geç 25 Ekim'e kadar askeri müdahale kararı alınmıştır.¹¹² Protokolde, iktidarın milletin "hakiki" temsilcilerine bırakılacağı, tüm siyasi partilerin faaliyetlerinin durdurulması, seçim sonuçlarının iptali ile MBK'nın feshi ve müdahale kararının tehir etmemesi yer almıştır.¹¹³ SBK'nın altını çizdiği milletin hakiki temsilcisi ifadesinden kasıt şüphesiz CHP idi. Protokolden haberi olan İsmet İnönü bu tür hareketlere karşı olduğunu bildiriyordu.¹¹⁴ Bu noktada İnönü'nün tutumu 21 Ekim protokolünün uygulanmayışında etkili olduğu söylenebilir.

108 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, The Royal Institute of International Affairs, London 1977, s. 172.

109 Bu birliğin kurulmasına ordudaki askerlerin MBK üyelerine duydukları tepkiler etkili olmuştur. 13 Kasım 1960'ta MBK içinde 14'ler olarak adlandırılan grubun MBK üyeliklerinin sona ermesi özellikle havacılar olmak üzere komitedekileri tedirgin etmişti. Çoğunluk Gürsel'e karşı kendisini rahat hissetmiyordu. Havacılar grubundan Mucip Ataklı, Şükran Özkaya ve Emanullah Çelebi Faruk Güventürk'e gelerek durumu anlatmışlar ve yardım istemişlerdir. Güventürk aralarında Emin Arat'ında bulunduğu mahdut arkadaşlarıyla yaptığı toplantı sonrası Faruk Gürler Paşa başkanlığındaki toplantıda yemin metni okunarak SKB kurulmuştur. Aynı dönemde Ankara'da Talat Aydemir, Necati Ünsalan ve Nuri Hazer de benzer teşkilatın içindeydiler. İrfan Neziroğlu, "Çok partili Türk Siyasi Hayatında Askeri Müdahaleler 1946-1947", *Cumhuriyet Özel Sayısı II. Siyasal Değerlendirme*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, s. 1242.

110 *Milliyet*, 18 Ekim 1961.

111 Sıtkı Ulay, *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul 1968, s.227.

112 Protokolde imzası bulunan isimler şu şekildedir: Orgeneral Cemal Tural, Korgeneral Refik Tulga, Tümgeneral Fikret Esen, Tümgeneral Rafet Ülgenalp, Tümamiral Bahattin Özüiker, Tuğgeneral Faruk Gürler, Tümamiral Cemal Eyiceoğlu, Tuğgeneral Yusuf Alpmansu, Tuğgeneral Faruk Güventürk, Tuğamiral Kemal Kayacan, Tuğamiral İsmail Sarıkey. Alparslan Türkeş- Rifat Baykal, Muzaffer Özdağ, *Bazı Gerçekler (Savunmalar)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965, s. 41.

113 İrfan Neziroğlu, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Basın (1950-1980)*, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 120.

114 Özdemir, *a.g.m.*, s. 19.

Alınan kararlar aynı gün Ankara'daki SKB'ye de bildirilmiş ve buradaki subaylar İstanbul'a gelmişlerdir. Müdahale taraftarı olan Talat Aydemir ve Selçuk Atakan protokoldekileri kabul etmiş ancak Halim Mentеш, Fevzi Arsin ve Tufan Akkoç Ankara'daki subayların da görüşlerinin alınması sonrasında bir yol haritasının çizilmesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Kısa süre içinde Aydemir ile Mentеш arasında fikir ayrılığı baş göstermiştir. Aydemir idarenin bir an önce askere geçmesi gerektiğini savunurken Mentеш idareyi CHP'ye teslim etmemin doğru olduğunu savunmuştur. Akabinde Ankara'ya dönen subaylar Mürted Hava Üssü'nde bir toplantı tertip etmişlerdir. Buradaki subaylar 21 Ekim Protokolü'ne uygun hareket edeceklerini ifade etmişler ve "Mürted Protokolü'nü" hazırlamışlardır.¹¹⁵

Yaşanan gelişmeler sonrasında 23 Ekim 1961 tarihinde Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay Kuvvet Komutanları ile bir toplantı düzenlemiştir. Sunay, toplantıda 21 Ekim Protokolü'nü doğru bulmadığını ifade etmiştir. Sunay parti liderleriyle de bir toplantı yapılarak şartların kabul ettirileceğini askerin protokoldeki imzalarının geri çekilmesini istemiştir.¹¹⁶ Aynı tarihte Devlet Başkanı Cemal Gürsel de seçimlere katılan dört siyasi partinin lideriyle Çankaya'da bir toplantı tertip etmiştir.¹¹⁷ "Çankaya Protokolü" ismiyle anılmakta olan taahhütnamede Cumhurbaşkanı olarak Cemal Gürsel'in desteklenmesi, siyasi partilerin Cumhurbaşkanlığına aday göstermemeleri, Kayseri ve Adana Cezaevlerinde yer alan Yassıada mahkumlarının affedilmesi konusunun gündeme gelmemesi, 27 Mayıs'tan bu yana yapılan tasarruflar ve emekliye sevk edilen subaylarla ilgili 42 Sayılı Kanun'un müzakere edilmemesi yer almıştır. Parti liderleri bu hususlarda anlaşmaya varmış böylelikle mecburen Yassıada ve emekliye sevk edilen subaylar meselesini¹¹⁸ konuşmama kararı almıştır.¹¹⁹ Aynı gün Genel Kurmay Başkanı Cevdet Sunay Türk milletine hitaben bir mesaj yayınlamış ve ordu ile siyasi partiler arasında görüş ayrılığı olmadığını ifade etmiştir.¹²⁰

1961 seçimlerinde askeri müdahale sonrasında siyasi dengelerin yeniden oluşturulması söz konusu olduğundan seçimlere ilgi artmıştı.¹²¹ Millet askeri müdahale sonrası seçimlere önemli oranda katılım sağlayarak siyasal ve sosyal gelişmelere sessiz kalmadığını kanıtlamış, kullandığı oy ile tavrını koymuştur. Zaten öncesinde Anayasa referandumunda da %40 oranında kullanılan hayır oyunun 27 Mayıs hareketine karşı bir toplumsal muhalefeti oluşturduğunu söyleyebiliriz. Özetle, halk askeri yönetime tavrını ve Yassıada kararlarına

115 İmzalayan subay sayısı 72 kişidir. Salep, *a.g.t.*, s. 399.

116 Salep, *a.g.t.*, s. 399.

117 *Milliyet*, 24 Ekim 1961.

118 MBK Ağustos 1960 tarihinden Şubat 1961'e kadar 235 general ve amiral ile 5000 kadar subayı emekliye sevk etmiştir. Tasfiyenin amacı 27 Mayıs ruhunu orduda hâkim kılmak ve ordu içinde etkinliğini kurmaktır. Aydın-Taşkın, *a.g.e.*, s. 74.

119 *Milliyet*, 25 Ekim 1961.

120 *Milliyet*, 25 Ekim 1961.

121 Tekeli, *a.g.m.*, s. 1810.

duyduğu tepkiyi sandığa yansıtmıştır. Nitekim Kayseri Cezaevinde bulunan tutuklu eski DP'liler AP'nin seçimlerde aldığı oydan memnuniyet duymuşlar ve seçilen milletvekilleri ile senatörlere tebrik telgrafı çekmişlerdir.¹²²

Nihayetinde MBK son toplantısını 24 Ekim'de yapmıştır. Artık görevini tamamlayan ve yetkilerinin tamamını Meclise devredecek olan MBK yaptığı açıklamada demokrasinin meşru bir yolda olduğunun altı çizilmiştir. Meclis ve senatodan oluşan TBMM'nin 25 Ekim 1961'de açılmasıyla birlikte de seçim sonuçları üzerindeki tartışmalar sona ermiştir.¹²³

Sonuç

15 Ekim 1961 milletvekili genel seçimleri 27 Mayıs askeri müdahalesi sonrasında yapılan ilk serbest seçimler olması bakımından Türk siyasetinde önem arz etmektedir. Seçimler, ülkenin askeri yönetimden sivil idareye geçişte bir köprü konumundadır. Seçimlere 27 Mayıs öncesinde varlığını sürdüren CHP ve CKMP ile yeni kurulan siyasi partiler arasından AP ve YTP katılmıştır. 15 Ekim seçimlerinde partiler oldukça sınırlı ve dar bir alanda kampanya yürütmüşlerdir. Çünkü ihtilali eleştirmek, eski DP iktidarını övmek veya Yassıada kararlarını seçim propagandasında kullanmak adeta yasaktı. Siyasi partilerden önce MBK ve hükümet seçim hazırlıklarına başlamıştır. Yuvarlak masa konferansları adı altında hem siyasi partiler hem de gazetecilerle bir dizi toplantı gerçekleştirilmiştir. Yuvarlak masa toplantıları ile hem siyasi partilerin seçimlerdeki davranışları hem de basının kalemi kontrol altına alınmak istendiği söylenebilir. Keza siyasi partilerin toplantı sonrasında milli antlaşma olarak anılan beyannameyi imzalamaları da askerin kısıtlamalarını kabul ettikleri sonucunu çıkarmaktadır.

Partiler arasında birliktelik, dostluk ve barış temelli söylemlerle başlayan seçim kampanyası sonrasında gergin bir atmosferde devam etmiştir. Özellikle Osman Bölükbaşı ile Ragıp Gümüşpala arasındaki söz düelloları seçim sürecinde damga vuran hadiselerin başında gelmektedir. CHP propaganda sürecini kendinden emin ve sakin geçirmiştir. İsmet İnönü söz düellolarına girmemeye çaba göstermiştir. AP ile CKMP adeta DP'nin ardından açılan boşluğu doldurmaya çabalamışlardır. YTP ise diğer partilere nispeten seçim kampanyasında bir adım geride durmayı tercih ettiği sonucunu çıkarabiliriz. Siyasetçiler askerin rahatsızlık duyduğu konuları kampanya boyunca üstü kapalı olarak eleştirmekten geri durmamıştır. Bu noktada Devlet Başkanı Cemal Gürsel tüm partileri uyarmış, seçim mücadelesinin demokratik kurallar çerçevesinde yürütülmesine dikkat edilmesini istemiştir.

122 Salep, a.g.t., s. 389.

123 *Milliyet*, 26 Ekim 1961.

15 Ekim 1961 seçim sonuçları askerın beklemediği bir şekilde sonuçlanmıştır. Bu memnuniyetsizlik seçim sonuçlarına müdahale etmeyi ön gören 21 Ekim Protokolü'nü doğurmuştur. Ancak Cemal Gürsel'in bu hususa destek vermemesi ve tüm siyasi partilerin bu durumun karşısında ortak bir tavır almaları sonucu protokol uygulama alanı bulamamıştır. Netice itibariyle DP'nin mirasçısı konumundaki partilerin CHP'ye göre yüksek bir oy oranı alması bir anlamda 27 Mayıs'ın uygulamaları ve Yassıada kararlarının halkın tamamı tarafından onaylanmadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

I. Resmi Kaynaklar

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1961.

Devlet İstatistik Enstitüsü, İller İtibariyle 1961,1964, Cumhuriyet Senatosu Üyeleri ve 1950-1965 Milletvekili Seçim Sonuçları.

T.C Resmî Gazete, 20 Temmuz 1961.

T.C Resmî Gazete, 16 Temmuz 1961.

II. Süreli Yayınlar

Akis: 25 Eylül 1961

Milliyet: 28 Mayıs 1960

29 Mayıs 1960

24 Haziran 1960

20 Temmuz 1960

4 Eylül 1961

7 Eylül 1961

8 Eylül 1961

13 Eylül 1961

14 Eylül 1961

16 Eylül 1961

17 Eylül 1961

21 Eylül 1961

23 Eylül 1961

24 Eylül 1961

26 Eylül 1961

27 Eylül 1961
28 Eylül 1961
30 Eylül 1961
1 Ekim 1961
2 Ekim 1961
3 Ekim 1961
4 Ekim 1961
6 Ekim 1961
11 Ekim 1961
12 Ekim 1961
14 Ekim 1961
18 Ekim 1961
24 Ekim 1961
25 Ekim 1961
Ekim 1961

III. Kitaplar

- AHMAD, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Hil Yayınları, İstanbul 2010.
- AHMAD, Feroz, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*, The Royal Institu Of International AFF, London 1977.
- ASLAN, Zehra, *Yassıda'da Yargılanan Trabzon Milletvekilleri I*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.
- AYDIN, Suavi-TAŞKIN, Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *İkinci Adam (1950-1964)*, c. III, Remzi Kitabevi, Ankara 2011.
- Cumhuriyetin 75. Yılı*, c.2, YKY, 1998.
- ÇAYLAK, Âdem *İktidar-Muhalefet İlişkileri Bağlamında Türkiye'nin Siyasal Hayatında Osman Bölükbaşı ve Siyasal Hareketi*, ATAM Yayınları, Ankara 2010.
- ÖZGİŞİ, Tuncay, *Türk Parlamento Tarihinde Cumhuriyet Senatosu*, TBMM Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2012.

NEZİROĞLU, İrfan, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler ve Basın (1950-1980)*, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

ULAY, Sıtkı, *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi Yayınları, İstanbul 1968.

TÜRKEŞ, Alparslan- BAYKAL, Rıfat-ÖZDAĞ, Muzaffer, *Bazı Gerçekler (Savunmalar)*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1965.

IV. Makaleler

AKINCI, Abdulvahap, "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 9, ss. 55-72.

ÇAVDAR, Tevfik, "Adalet Partisi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.8, İletişim Yayınları, ss.2089-2102.

ÇOLAK, Melek, "27 Mayıs Sonrası Türkiye'de Partileşme", *Türkler*, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 85-89.

KURU, Hanife, "27 Mayıs 1960 İhtilal Dönemi: İktidar-Muhalefet İlişkileri", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c. 3, İzmir 1999, ss. 243-260.

MAZICI, Nursen "Türkiye'de Ordu ve Siyaset", *Cumhuriyet Özel Sayısı II Siyasal Değerlendirme*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, ss. 48-65.

NEZİROĞLU, İrfan Neziroğlu, "Çok partili Türk Siyasal Hayatında Askeri Müdahaleler 1946-1947", *Cumhuriyet Özel Sayısı II. Siyasal Değerlendirme*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1998, ss.1237-1251.

ÖNAL, Tekin, "27 Mayıs İhtilalinin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasal Gelişmeleri (1961-1965)", *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, S. 1, ss. 10-25.

ÖZDEMİR, Hikmet, "1960-1980 Dönemi", *Türkler*, c. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 15-47.

TEKELİ, Şirin, "Cumhuriyet Döneminde Seçimler" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.7, İletişim Yayınları, ss. 1798-1824.

TOKER, Metin, "Partilerin Sloganı", *Akis*, 25 Eylül 1961.

TUNA, Işıl, "27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Edirne'deki Yansımaları ve DP Edirne Milletvekillerinin İfadeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. 16, İstanbul 2017, ss.65-85.

TUNCER, Erol, *1961 Seçimleri*, TESAV Yayınları, Ankara 2012.

TUNÇAY, Mete, "Siyasal Gelişimin Evreleri" *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.7, İletişim Yayınları, ss. 1967-1990.

V. Tezler

KAYA, Orhan, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.

SALEP, Mustafa, *Siyasal ve Toplumsal Gelişmeler Işığında Demokrasinin Sancılı Yılları (1961-1971)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016.

YİĞİT, Sultan Esra, *27 Mayıs 1960 Darbesi Sonrası Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin ve 1961 Seçimlerinin Basına Yansıması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yozgat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2019.

VI. İnternet Kaynakları

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

ŞİMŞEK, Derya, *Türk Siyasal Yaşamında İlk Koalisyon Hükümet: CHP-AP Koalisyonu (1961-1962)* <http://www.ayk.gov.tr>

EKLER

EK-1: 1961 Seçimlerinde Tartışma Yaratılan Fotoğraf. (Milliyet, 8 Ekim 1961)

Ek- 2: MBK üyeleri bir toplantıda. (Cumhuriyetin 75. Yılı, c.2, YKY, 1998, s.464.)

**MİLLİYETÇİ MUHAFAZAKÂR AYDINLARIN
12 MART'A BAKIŞINA BİR ÖRNEK:
TÜRK AYDINLAR OCAĞI'NIN
CUMHURBAŞKANI CEVDET SUNAY'A
SUNDUĞU RAPOR**

İsrafil KARATAŞ*

Öz

Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanlarının imzasının bulunduğu 12 Mart 1971 Muhtırası, on yıl sonra Türkiye'de demokratik rejime yeniden son veren bir gelişmedir. 12 Mart Muhtırası ile 27 Mayıs Darbesi'nde olduğu gibi yönetime doğrudan doğruya el konulmamıştır. Muhtıra'yı veren asker kanat, dolaylı yünden sivil idareye müdahale ederek ülkede asker ve sivil bir idareden oluşacak ortak bir yönetimi öngörmüştür. Müdahaleyi yapan ordunun ülkenin içinde bulunduğu bunalımlı durumu düzelttikten sonra yönetimi tekrar sivil idareye bırakacağı asker kanadın söylemlerinden çıkartılabilir. Bu anlamda 12 Mart Muhtırası'nın istenen hedefine ulaşması için çalışmalara başlanmış, fakat söz konusu hedefe ulaşmada ilerleyen aylarda büyük sorunlar meydana gelmiştir.

12 Mart Muhtırası'nın verilmesinden birkaç ay sonra Muhtıra'nın hedefine ulaşması anlamında ortaya çıkan sorunlara hem teşhis hem de çözüm mahiyetinde İbrahim Kafesoğlu başkanlığındaki Türk Aydınlar Ocağı, 15 Temmuz 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ile görüşerek O'na bir rapor sunmuşlardır. Söz konusu rapor, Türk Aydınlar Ocağı özelinde milliyetçi muhafazakâr aydınların, 12 Mart'a bakışını ve tutumunu gözler önüne sermesinin yanında 12 Mart Muhtırası'nın hedefine ulaşması ve bir daha 12 Mart bunalımına girilmemesi adına neler yapılması gerektiğine ilişkin ilgi çekici teklifleri içermektedir.

Anahtar Kelimeler: 12 Mart, Muhtıra, Türk Aydınlar Ocağı, Cevdet Sunay, Milliyetçi Muhafazakâr.

* Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üni., Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, (israfil.karatas@alanya.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-4940-9344).

A CASE OF NATIONALIST CONSERVATIVE ENLIGHTENEDS' VIEWS ON MARCH 12: THE REPORT OF TURKISH ENLIGHTENEDS ORGANIZATION TO PRESIDENT CEVDET SUNAY

Abstract

The Memorandum of March 12 1971, which was signed by the Chief of General Staff General Memduh Tağmaç and Force Commanders, is an incident that ended the democratic regime in Turkey after ten years again. The administration was not directly seized with the Memorandum of March 12 as in the coup of May 27. The army issuing the memorandum envisaged a joint administration consisting of a military and civil administration in the country by intervening indirectly in the civil administration. It can be understood from the statements of the army that the administration will leave to the civil administration again after correcting the depressive situation of the country in which the army engaged in the intervention. In this sense, efforts have been started to reach the desired target of the 12 March Memorandum, but some major problems have occurred in the following months in achieving this goal.

On July 15, 1971, Turkish Enlighteneds Organization headed by İbrahim Kafesoğlu met President Cevdet Sunay and presented him a report that included both diagnosis and solutions of problems arising for reaching the Memorandum goals after issuing the Memorandum of March 12. In addition to revealing the attitude of the Nationalist Conservative Intellectuals specific to Turkish Enlighteneds Organization on March 12, includes interesting proposals on what should be done in order to achieve the goal of the March 12 Memorandum and not to have the March 12 crisis again.

Keywords: March 12, Memorandum, Turkish Enlighteneds Organization, Cevdet Sunay, Nationalist Conservative.

Giriş

1960'lı yıllarda hem anayasanın özgürlükçü yapısı hem de uluslararası gelişmeler gerek sol gerekse de sağ radikalizm için uygun bir hukuk ve siyaset çevresi sunmuştur. Bu anlamda ilk olarak sol akımlar ortaya çıkmış ve bunlar etkin rol oynamışlardır.¹ Doğan Avcıoğlu, Cemal Reşit Eyüboğlu ve İlhan Selçuk gibi sol eğilimli aydınlar, 1961 yılının sonlarına doğru *Yön Dergisi* etrafında örgütlenmişlerdir. Aradan bir yılın geçmesinden sonra da *Yön Dergisi'nin* yazarlarının da bulunduğu bir grup solcu aydın *Sosyalist Kültür Derneği'ni* kurarak faaliyete geçmiştir.² Soldaki bu örgütlenmeler karşısında sağ cemahta ise bir takım örgütlenmeler görülmektedir. 27 Mayıs Darbesi'nde bir birlik halinde hareket etmemiş olan ve Anayasa yapımında görev verilmemiş olan bazı "milliyetçi mukaddesatçı" bilim adamları bir araya gelerek ülkenin

1 Davut Dursun, *12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 28-29.

2 Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara, 1986, ss. 50-51,57-60.

inde bulunduğu kargaşa durumu karşısında ne yapılabileceğini düşünmeye başlamışlardır. “Biz de bir dernek kuralım ve bu dernek bir şeyler yapsın. Bu karmaşa gidişine son verelim ve bir yapı ortaya çıksın, milliyetçi görüşe kültür milliyetçiliğine sahip olan bu kimseler bir araya gelsin” düşüncesinden yola çıkarak bazı milliyetçi muhafazakâr aydınlar, önce 1961 yılında Aydınlar Kulübü isimli bir dernek kurmuşlardır.³ İsim babalığını Necip Fazıl Kısakürek’in yaptığı Kulüp’ün⁴ kurucuları arasında Süleyman Yalçın, Dr. Asım Taşer, Faruk Kadri Timurtaş, Dr. Ayhan Songar, İsmail Dayı, Kemal Erbakan ve Mahmut Ayla gibi isimler bulunmaktadır.⁵ Kurucularından Süleyman Yalçın’ın açıklamasında göre, bu kulübün amacı “üniversite muhitine yakın, gençlerin rahat gelebileceği, aynı zamanda memleket meselelerini, milli kültür ve ilim bazında konuşup tartışabileceği bir mekan ve imkan yakalamak”tır.⁶ Bu amacı gerçekleştirmek adına da konferans ve sohbetler gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca kitap, broşür ve mecmua da çıkartılmıştır.⁷

Kulüp kurulduktan dört yıl sonra etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Ülkede artan sol hareketler nedeniyle de bu sefer 1967 ve 1969’da Mümtaz Turhan, Nihat Tarlan, İbrahim Kafesoğlu ve Nihad Sami Banarlı’nın ortaklığında Kültür Ocağı, Milliyetçiler Derneği, Muallimler Birliği ve Aydınlar Kulübü üyelerinin katıldığı I. ve II. Milliyetçiler İlmi Seminerleri tertip edilmiştir. İbrahim Kafesoğlu’nun başkanlık ettiği bu seminerlerde Müslüman Türk Milletinin karşı karşıya kaldığı tehlikeler ve bunlara karşı alınması gereken tedbirler görüşülmüştür. 1969’da yapılan seminerin sonucunda ise bütün üyelerin katılacağı ortak bir dernek kurulması kararlaştırılmıştır.⁸ Netice itibarıyla Aydınlar Ocağı, 14 Ocak 1970 tarihinde Nihat Sami Banarlı, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İbrahim Kafesoğlu, Muharrem Ergin, Ahmet Kabaklı, Süleyman Yalçın, Ayhan Songar, Salih Tuğ, Altan Deliorman gibi dönemin milliyetçi muhafazakâr aydın isimleri tarafından kurulmuştur.⁹ Aydınlar Ocağı, 56 kişiden oluşan ve çeşitli mesleklere mensup seçkin bir grup tarafından teşkil edilmiştir. Aralarında başta akademisyenler olmak üzere idareci, işadamı, tüccar, avukat, doktor, asistan, mühendis, müellif, gazeteci, öğretmen, yazar, serbest meslek sahibi ve muhasebeci bulunmaktadır. Ocağa üye olarak girmekse çok zor görünmektedir. Zaten dar bir kadro ile faaliyet gösterme isteği hâkimdir.¹⁰

3 Fatma Yurttaş Özcan, *Bir Aydın Hareketi Olarak Aydınlar Ocağı ve Türk Siyasetine Etkileri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2011, ss. 88-89.

4 Ebru Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Milliyetçi-Muhafazakârlık ve Aydınlar Ocağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s. 62.

5 Fatma Yurttaş Özcan, “27 Mayıs Sonrası Milliyetçi Muhafazakâr Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasi Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı”, *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl:10, Sayı:40, Haziran 2014, s. 112.

6 Demir, *a.g.t.*, s. 62.

7 Özcan, *a.g.m.*, s. 111.

8 Demir, *a.g.t.*, ss. 62-63.

9 Özcan, *a.g.m.*, s. 115.

10 Özcan, *a.g.t.*, s. 96; Demir, *a.g.t.*, s. 66.

Aydınlar Ocağı, amacını “*milli kültür ve şuuru geliştirmek suretiyle Türk Milliyetçiliği fikrini yaymak, milli bünyemizi sarsan fikri buhranı ve mefhumlar anarşisi ile mücadele ederek milli varlığımızı meydana getiren unsurları yaşatıp kuvvetlendirmek...*” olarak ortaya koymuştur.¹¹ Türkiye’de milliyetçi muhafazakâr çevrede konumlandırılan Aydınlar Ocağı’nda, 1970’lerin ortalarına kadar Türkçülük vurgusu daha ön plandayken, sonraları İslam’la yakınlaşma başlamıştır.¹²

Milliyetçi muhafazakâr aydınların oluşturduğu Aydınlar Ocağı’nın ilk siyasi ilişkisi 15 kişiden oluşan bir heyetle 15 Temmuz 1971 tarihinde dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ı ziyaret etmek olmuştur.¹³ Bu ziyarette Sunay’a 12 Mart Muhtırası’nın hedefine ulaşması ve bir daha 12 Mart bunalımına girilmemesi adına neler yapılması gerektiğine ilişkin ilgi çekici teklifleri içeren geniş kapsamlı bir rapor da sunulmuştur. Söz konusu raporda, ayrıca 12 Mart’a niçin geldiği, bunun sorumlularının kimler olduğuna ilişkin tespitler de bulunmaktadır. Bu bakımdan Aydın Ocağı özelinde milliyetçi muhafazakâr aydınların 12 Mart karşısındaki tutumlarını ortaya koymak, bu makalenin temel amacıdır.

1. Türkiye’yi 12 Mart Muhtırası’na Götüren Gelişmeler

1961 Anayasası Türkiye’nin en özgürlükçü ve yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına olanak sağlayan bir anayasasıdır.¹⁴ Bu anlamda söz konusu anayasanın yürürlüğe girmesi ile birlikte 1960’tan önce sıkı denetim altında bulunan işçiler ve radikal aydınlar gibi gruplar, mevcut yapıya karşı siyasi mücadele içerisine girmeye kalkışacaklardır.¹⁵ 1961 Anayasası’nın beraberinde getirdiği özgürlük ortamında ilk ortaya çıkan akım ya da grupların solcular olduğu görülmektedir.¹⁶

Türkiye’nin bu dönemdeki siyasi yaşamında etkin roller oynayacak olan solcu akımlar iki ana eksen etrafında gelişmiştir. Bunlardan birincisi 20 Aralık 1961 tarihinde yayın hayatına giren *Yön Dergisi* etrafında birleşen aydınların oluşturduğu eksendir. *Yöncüler* olarak tabir edilen bu sol aydınlar, Marksizmi reddedip sosyalizmi savunmaktadırlar. Dayandıkları kitle ise Atatürkçü aydınlar ve öğrencilerdir. Birinci eksenini oluşturanların temel hedefi, “*Türkiye’yi bir an önce tam bağımsızlığa kavuşturmak, sosyal adalet içinde hızlı bir kalkınmayı sağlamaktır. Stratejisi, partiler düzeni dışında bir takım güçleri harekete*

11 Özcan, a.g.m., s. 117.

12 Erhan Akarçay, *Bir Muhafazakarlaşırma Projesi Olarak Türk-İslam Sentezi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2008, s. 125.

13 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009; Özcan, a.g.m., s. 120.

14 Dursun, a.g.e., s. 28; Cem Eroğul, “Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleme: İrvın C. Schunk ve E. Ahmet Tonak, Baskı: 6, *Belge Yayınları*, İstanbul, 2013, s. 226.

15 Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Baskı:4, Hil Yayınları, İstanbul, 2010, s. 235.

16 Eroğul, a.g.m., s. 226.

geçirip, Türkiye'de ilerici bir diktatörlük kurmaktı". Sözü edilen bir takım güçler ise ilerici subaylardır. Sivil aydın grup ilerici subaylarla birlikte hareket ederek mevcut düzenin değişmesi için demokratik olmayan süreçlere başvurulmasının en iyi yöntem olduğunu ileri sürmüştür.¹⁷ Parlamento dışı muhalefet olarak kendilerini adlandıran Yön ve onun devamı niteliğindeki *Devrim Dergisi*'nin etrafında toplanan Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Cemal Reşit Eyüboğlu gibi aydınlar, subayların ve gençlerin desteği ile bir sol darbeyi gerçekleştirmeyi planlamışlardır. Söz konusu darbe ile hedeflenen, "sosyalist nitelikli bir yönetime el koymak girişiminden ziyade temelde Kemalist devrimlerin ihyası ve emperyalist sömürüden kopuş amacıyla, daha çok Baas tipinde ve Milli Demokratik Devrimci bir iktidar kurmaktı".¹⁸

Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulan Türkiye İşçi Partisi (TİP)¹⁹ de sol akımların ikinci ana eksenini oluşturmuştur. Mehmet Ali Aybar'ın kurduğu bu parti, ideoloji olarak Marksizmi ve kendisine dayanak olarak da işçi sınıfını seçme yoluna gitmiştir. Siyasi ve meşru yoldan mücadele ederek iktidara gelip "Türkiye'de tam bağımsızlıkçı, demokratik bir sosyalizm" kurmayı kendisine temel ilke edinen Aybar ve partisi, milli bakiye sistemi sayesinde 1965 genel seçimlerinde parlamentoya girmeyi başarmıştır. Fakat 1969 genel seçimleri öncesi milli bakiye sisteminin kaldırılmasıyla TİP, parlamentoya sadece iki milletvekili sokabilmiş, bu da demokratik ve meşru yollardan iktidara gelebilme umudunun kaybolmasına yol açmıştır.²⁰

12 Mart Muhtırası sürecine büyük katkı sunan önemli bir hareket ise 1961 Anayasası ile etkinlikleri ve talepleri artmaya başlayan işçi ve memur sendikalarıdır. İşçiler, anayasanın sağladığı sendikal hakları kullanıp daha çok mali haklar talep etmeye ve aynı zamanda ülke yönetiminde söz sahibi olmaya girişmişlerdir. 1960'lı yıllarda sendikalar, yasak olmasına rağmen siyasi partilerle ilişki kurarak haklarını alabilmek adına hükümetler üzerinde siyasal bir baskı oluşturmuşlardır. Öte yandan da bazı sendikalar, üyelerinin haklarını savunmaktan daha çok işçi sınıfının olası iktidarını kurmak için mücadele vermişlerdir.²¹ Bu anlamda hükümet yanlısı Türk-İş Sendikası'ndan ayrılan bir grup işçi 1967 yılında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurarak TİP'i desteklemeye başlamıştır. Ekonomik taleplerin ancak siyasal eylemlerle kazanılabileceğini savunan DİSK,²² parlamento dışı muhalefete, sol hareketlere ve eylemlere verdiği destekle siyasette etkin rol oynamıştır. DİSK

17 Dursun, a.g.e., s. 29.

18 Suavi Aydın-Yüksel Taşkın, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 193.

19 Hikmet Özdemir, "Siyasi Tarih (1960-1980)", Sina Akşin (yay.yön.), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 255.

20 Dursun, a.g.e., s. 30; Eroğlu, a.g.m., s. 228.

21 Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, Baskı: 4, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 228; Dursun, a.g.e., s. 27.

22 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 170-171.

gibi Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) da aynı şekilde hareket etmiştir.²³ Bir sol çizgide olan DİSK'e ve DİSK'in faaliyetlerine karşı 15-16 Haziran 1970 olaylarından sonra Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tarafından 23 Haziran 1970 günü MİSK (Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kurulmuştur. Sermaye ile yakın ilişkisi bulunan bu işçi konfederasyonu sol sendikalara karşı mücadele etmek amaçlı kurulmuştur.²⁴ MHP'nin yanında Adalet Partisi (AP) Hükümeti de üyesi ve etkinliği artan sol sendikalara karşı tedbirler alma yoluna gitmiştir.

AP Hükümeti, eylemlerinden ve büyümesinden rahatsız olduğu DİSK'i engellemek için harekete geçmiştir. 1970'lerin başında üye sayısı 800 bine ulaşmış olan ve solla birlikte hareket eden DİSK'in büyümesinin önüne geçmek için 14 Haziran 1970 tarihinde bir yasa çıkartmıştır. Buna göre DİSK'in ülke genelinde örgütlenmesi bir takım zor şartlara bağlanmıştır.²⁵ Bu durum, DİSK yönetimini ve işçilerini sokağa dökmüştür. DİSK'in yasayı protesto amaçlı düzenlemiş olduğu 15-16 Haziran 1970 eylemleri İstanbul-Marmara bölgesinde büyük karışıklığa neden olmuş ve AP Hükümeti bu olayları ancak askeri güç kullanarak bastırabilmiştir.²⁶ Bu olaylara sol yapılanmaların destek vermesi, sol ayaklanmanın provası olarak değerlendirilmiştir.²⁷

Sendikal faaliyetlerin siyasi alana kayarak etkinlik gösterdiği 1960'lı yıllarda üniversitelerde gençlik hareketlerinin yükselmeye başlaması ve anarşist eylemlerin meydana gelmesi Türkiye'yi 12 Mart Muhtırası'na götüren gelişmelerden bir başkasını oluşturmaktadır. Devletin koruması ve gözetimi altında kurulmuş olan ve faaliyet gösteren Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF), Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ile Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT) dışında sosyalist, sol eğilimli üniversite öğrencileri tarafından 1965'te Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Fikir Kulüpleri Federasyonu (FKF) kurulmuştur. Büyük çoğunluğu TİP taraftarı olan bu gençlerin kurduğu FKF, 1967 yılından itibaren Milli Demokratik Devrimi (MDD) savunan gençler tarafından ele geçirilmiştir.²⁸ Mart 1968'de FKF'nin başkanlığına Doğu Perinçek'in seçilmesi de örgüte "TİP'in yasalıcılığını ret eden" görüşün hâkim olmasını sağlamıştır.²⁹ Sol eğilimli üniversite gençlik örgütleri içerisinde bütün bu gelişmeler yaşanırken dünyada ortaya çıkan 1968 öğrenci olayları Türkiye'deki bu öğrenci örgütlerini de etkilemiştir.³⁰ Üniversite işgalleri ve boykotları ile kendisini belli eden öğrenci hareketleri,³¹ ilk başlarda yetersiz eğitim sistemine tepki olarak gelişmiş ve özellikle CHP tarafından da hoşgörü ile karşılanmıştır.

23 Dursun, *a.g.e.*, s. 27.

24 *A.g.e.*, ss. 197-198.

25 *A.g.e.*, ss. 191-192; "Disk bu sabah direnişe geçiyor", *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1970, s. 1, 7.

26 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 174; "70 bin işçi direnişe geçti", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, s. 1, 7; "İstanbul ve İzmit'te Sıkıyönetim", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1970, s. 1, 7.

27 Dursun, *a.g.e.*, 28.

28 Çavdar, *a.g.e.*, ss. 182-183.

29 Eroğul, *a.g.m.*, s. 232.

30 Özdemir, *a.g.m.*, s. 260.

31 Çavdar, *a.g.e.*, s. 185.

Fakat 1968'den itibaren öğrenciler tarafından başlatılan bu eylemler, zaman içerisinde üniversite ve eğitim alanı dışında Türkiye'nin bağımsızlığı ve kalkınma modeli gibi mücadele alanlarına girecektir.³² Sol öğrenci örgütlerinin başlattığı masum görünen boykot ve işgaller karşısında sağ görüşlü öğrencilerin de karşı harekete geçmesiyle bir sağ sol çatışması başlamıştır. Haziran ayına rastlayan bu çatışmalar, Türkiye'nin gündemine oturmıştır.³³

Öte yandan 1968 yılının temmuz ayına gelindiğinde öğrenci hareketleri üniversitenin dışına taşarak devam etmiştir. Buanlamda TİP'e ve FKF'ye bağlı olan sol eğilimli gençler, İstanbul'a gelen ABD'nin 6. Filosu'nu protesto etmişlerdir. Protesto gösterisinin başını çeken Deniz Gezmiş ve arkadaşları, bu ziyareti ve Kuzey Atlantik Paktı'nı (NATO) kınamışlardır. Anti-emperyalizm içerikli olan bu protestolar sırasında Vedat Demircioğlu ve Atalay Savaş'ın öldürülmesi sol örgütlerin içindeki gerginliği daha da arttırmıştır.³⁴ Sol örgütlerin eylemlerinin artması 1968 yılında sağ görüşlü oluşumların da karşı saldırıya geçmesini durumunu ortaya çıkartmıştır.³⁵ İlk etapta 1965 yılında milliyetçi gençlerden oluşan Türkiye Komünizmle Mücadele Dernekleri kurulmuştur. Daha sonra Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş, üniversitelerde "komünist kışkırtmacılara karşı imanlı bir milliyetçi gençlik cephesinin yükseldiği"ni belirterek Ülkü Ocakları isimli bir teşkilat kurmuştur. Sol eğilimli FKF'ye karşı gayri resmi eyleme geçen Ülkü Ocakları'nın ardından 1968 yılının yaz aylarında Komando Kampları kurulmaya başlanmıştır. Burada silahlı eğitim alan milliyetçi gençler, sokaklarda ve üniversitelerde yükselmeye başlayan sol gençlik hareketi karşısına militan olarak çıkartılmıştır. Kurulduğu andan itibaren faaliyetleri ile öldürme ve yaralama olaylarına karışmışlardır.³⁶ 1968 yılında sol örgütlerin etkinliğinin artması ile birlikte AP Hükümeti de sola karşı sert bir mücadele içerisine girmiştir. Hükümet, sola karşı örgütlenen komandalara yeşil ışık yakarak da bu mücadelesini ilerletmiştir. Cem Eroğul'un ifadesine göre, "Demirel'in sağ kesimdeki yasadışılığı görmezden gelişi, Çok Partili Düzeni'nin hızlı çürüyüşünde en büyük etken olmuş, belli bir alanda gelişmesi hoş görülen yasadışılık, giderek tüm sistemi saran bir kanser haline gelmiştir".³⁷

Sokaklara taşan şiddetin ve bunalımın 1969 genel seçimlerinden sonra daha da yükseldiği görülmektedir. 1969 genel seçimleri öncesinde AP Hükümeti milli bakiye sistemi sayesinde 1965 genel seçimlerinde 15 milletvekili çıkartmış olan TİP'in güçlenmesine karşı önlem anlamaya çalışmıştır. Seçimler öncesinde AP, milli bakiye sistemine son vermiştir. 1969 seçimleri sonucunda ise TİP sadece 2 milletvekili çıkartabilmiştir. Böylece TİP'e fikirlerini uygulatabileceği

32 Özdemir, *a.g.m.*, s. 260.

33 Hikmet Çetinkaya, *68'den 78'e Sancılı Yıllar Kuşatılmış Sokakla*, Basım:6, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 45-48.

34 Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 163.

35 Eroğul, *a.g.m.*, s. 233.

36 Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, ss. 158-159.

37 Eroğul, *a.g.m.*, s. 234.

parlamento kapatılınca sol, TİP'i desteklemeye devam edenler ile MDD'yi destekleyenler arasında ikiye bölünmüştür. Bir takım solcular, artık iktidara ulaşmanın yolunun sola sempati duyan subayların gerçekleştireceği bir hükümet darbesi ile olabileceği ümidi içerisine girmişlerdir.³⁸ Bu nedenlerden ötürü 12 Mart Muhtırası'na giden sürecin 1969 genel seçim sonuçlarıyla başladığı ifade edilebilir. Öteden beri solun içinde parlamento yoluyla iktidara gelmeyi küçümseyip darbeyi savunanlar, kendilerinin ne kadar haklı olduğunu ifade etmeye başlamışlardır. Artık o saatten sonra darbeyi savunan solcuların elinde haklı olduklarını gösteren önemli bir argüman ortaya çıkmıştır. O argüman ise 1969 genel seçimleriyle TİP'in yanında Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) de oylarının azalmış olmasıdır. Artık düzeni değiştirmek için parlamentoya olan güven sarsılmıştır. Tek çözüm onlar için demokrasi dışı yöntemlerin denenmesidir.³⁹ Bu anlamda FKF'nin içerisine; TİP'in dışına kaymış, parlamento dışı muhalefeti destekleyen kişiler hâkim olmaya başlamıştır. 1969 yılında yapılan kongrede ise Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev-Genç) olarak isim değiştiren FKF, amaçlarına ulaşmak için bundan sonra kendi içinde iki adet silahlı örgüt kurarak devrimci mücadeleyi yürütmeye başlamıştır. Bu örgütler Türkiye Halk Kurtuluşu Ordusu (THKO) ve Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C) idi.⁴⁰ Bu örgütlerle birlikte öğrenci, gençlik hareketleri devrim için silahlı mücadeleyi savunan Marksist-Leninist grupların denetimine geçmiştir.⁴¹ Görülen o ki 1969 seçimlerinin sonuçları ülkede sol içerisinde var olan parlamento dışı muhalefeti güçlendirmiştir. Bununla birlikte siyasi, toplumsal ve ekonomik kriz yükselerek devam etmiştir.

Sol örgütlerin parlamento dışı eylemlerinde 1969 seçimleri hemen öncesinde büyük patlama yaşanmıştı. ABD'nin Ankara Büyük Elçisi Kommer, rektörün davetiyle ODTÜ'yu ziyarete gelmişti. Ziyaret sırasında sol görüşlü öğrenciler tarafından ABD'yi protesto amaçlı Büyükelçi'nin arabası yakılmıştır.⁴² Bunun dışında meydana gelen diğer bir şiddet olayı ise Taksim'de sağ ve sol görüşlü öğrencilerin çatışması şeklinde meydana gelmiş ve çok sayıda öğrenci yaralanmıştır.⁴³ 1969 seçimlerinden sonra da kan dökülmesinin olağan hale geldiği günlerde⁴⁴ silahlı mücadeleye başvurmuş olan Deniz Gezmiş'in liderliğindeki THKO örgütü, Filistin'e giderek Filistin Kurtuluş Örgütü'ne ait kamplarda gerilla eğitimi görmeye başlamışlardır.⁴⁵ 1971 yılının başlarından itibaren ise anarşi olaylarının rengi değişmeye başlamıştır. THKO örgütü kendisine maddi destek bulmak amaçlı ilk banka soygunlarına başlamıştır. 1971 yılının Ocak ayında İş Bankası'nın Ankara Emek şubesi soyulmuştur.⁴⁶

38 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, ss. 173-174; Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, ss. 255-256.

39 Dursun, *a.g.e.*, s. 37.

40 Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 161.

41 Özdemir, *a.g.m.*, s. 260.

42 "Amerika B. Elçisi'nin arabası yakıldı", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1969, s. 1, 7.

43 "Taksim'de arbede: 2 ölü, 114 yaralı", *Milliyet*, 17 Şubat 1969, s. 1, 7.

44 Eroğul, *a.g.m.*, s. 236.

45 Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 187.

46 "İş Bankası'nın dün açılan Emek şubesi soyuldu", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1971, s. 1, 7.

Öteden beri var olan ekonomik sorunlar kendisini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. AP Hükümeti'nin aldığı tüm tedbirlere rağmen pahalılığı engelleyememesi ve petrol krizinin de etkisini göstermesi büyük halk yığınlarının artan şikâyetine neden olmaya başlamıştır.⁴⁷ 1971 yılının Şubat ayında ise öğrenciler ile polisler arasındaki çatışmaların durdurulamaması nedeniyle İstanbul ve Hacettepe Üniversiteleri kapatılmıştır.⁴⁸ Yine Şubat ayında Ankara Balgat'taki Amerikan üssü basılarak bir Amerikan çavuşu kaçırılmış ve daha sonra da örgüt üyeleri tarafından serbest bırakılmıştır.⁴⁹ 12 Mart 1971 Muhtırası öncesi THKO'nun yaptığı diğer bir önemli eylem ise Gölbaşı'ndaki ABD radar üssünde görevli dört Amerikan askerinin kaçırılarak 400 bin lira fidye istenmesidir. Varlığını kamuoyuna yayınladıkları bir bildiriyle açıklayan örgüt ayrıca gözaltındaki tüm devrimci arkadaşlarının salıverilmesini istemiştir.⁵⁰ 1970 yılının başlarından itibaren olaylarının bu şekilde artık boyut değiştirmesi ile birlikte konu Milli Güvenlik Kurullarının sürekli gündemlerine gelmeye başlamış ve bir askeri müdahalede beklentisi doğmaya başlamıştır.⁵¹

Artan şiddet olayları karşısında bir askeri müdahale beklentisinin yükseldiği bu süreçte Başbakan Süleyman Demirel, devamlı olarak aşırı liberal ve gevşek bir anayasa olarak nitelendirdiği 1961 Anayasası'ndan şikâyet ederek ülkenin bu anayasa ile yönetmenin imkânsız olduğunu dile getirmiştir.⁵² Ana muhalefet partisi CHP ise meselenin anayasadan değil, anayasayı uygulamaya yanaşmayan iktidar partisinden kaynaklandığını ve iktidarın değişmesi halinde meselenin ortadan kalkacağı düşüncesini 12 Mart sürecinde sık sık ifade etmiştir.⁵³ Partiler arasındaki bu karşılıklı suçlamalar, ekonomik ve toplumsal sorunların daha da büyümesine neden olmuştur. Nihayetinde bütün bu yaşananlar, 12 Mart Muhtırası'nın verilmesini sağlamıştır.

2. 12 Mart Muhtırası ve Sonrası Gelişmeler

Bunalımın bir türlü sona erdirilememesi üzerine Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, yönetime doğrudan müdahale etmek yerine emir komuta zinciri altında ağırlığını koymayı tercih etmiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanlarının imzalarının bulunduğu 12 Mart Muhtırası Cumhurbaşkanı, Senato ve Meclis Başkanlarına verilmiş ve ardından da 13.00'da radyoda okunmuştur. Üç maddeden oluşan Muhtıra'nın birinci maddesinde ülkenin içinde bulunduğu durum şöyle tarif edilmiştir: "*Parlamento ve hükümet, süregelen tutumu, görüş ve icraatlarıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk'ün bize hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın ön gördüğü*

47 Çavdar, a.g.e., ss. 162-163.

48 "Hacettepe ve İstanbul Üniversiteleri Kapatıldı", *Milliyet*, 19 Şubat 1971, s. 1, 9.

49 "Türk polisi olayı tesadüfen öğrendi", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1971, s. 1.

50 "400 bin dolar fidye isteniyor", *Cumhuriyet*, 5 Mart 1971, s. 1, 7.

51 Dursun, a.g.e., s. 42.

52 Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 175.

53 Dursun, a.g.e., s. 17.

reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyetinin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür". Birinci maddede sözü edilen sorunun çözümü için de Muhtıra'yı verenler şu çözümü öne sürmüşlerdir: "Türk Milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin partiler üstü bir anlayışla Meclislerimizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasanın ön gördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir". Son maddesinde ise isteklerinin gerçekleşmemesi durumunda yönetime doğrudan doğruya el koyacaklarını ifade etmişlerdir.⁵⁴

Muhtıra'nın okunmasından hemen sonra Başbakan Süleyman Demirel, görevinden istifa etmiştir. Demirel istifa ederken "...muhtıra ile Anayasa ve Hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir"⁵⁵ şeklinde tepkisini ortaya koymuştur. Demirel'in istifası üzerine basın, liderlerin bu istifa karşısında ne düşündüklerini merak ediyordu. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, istifa hakkında "Bütün dikkatim demokratik rejimin normal işlemesi üzerinedir. Bunu temenni ediyorum. Demokratik bir istifa var, demokratik mekanizma normal işliyor"⁵⁶ şeklinde olumlu bir değerlendirmede bulunmuştur. Fakat İnönü, 15 Mart'ta yaptığı konuşmada 12 Mart Muhtırası karşısında tam tersi bir vaziyet almış ve "Parlamento böyle bir baskı altında kaldıktan sonra artık görevini yapacak halde değildir. İcranın emri altında bulunan kumandanların taktir edeceği veya tenkit edeceği ölçüye göre hükümetler kalacak veya kalmayacak, böyle bir düzen demokratik düzen değildir" demiştir. Ardında da İnönü derhal geçici bir hükümetin kurulmasını ve seçime gidilmesini istemiştir.⁵⁷ İnönü ilk başta Muhtıra'dan yana tavır alırken bir gün geçtikten sonra demokratik düzenden yana tavır almıştır. CHP'li Nihat Erim'in 19 Mart'ta Başbakan yapılması üzerine ise İnönü, bu sefer tam tersi, 12 Mart'ı ve Erim'in hükümetini destekleme kararı alacaktır.⁵⁸

Başbakan Demirel'in istifasından sonra Muhtıra'nın ikinci maddesinde de belirtildiği üzere, sıra Anayasa'nın ön gördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alıp uygulayacak bir partiler üstü hükümet kurmaya gelmiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, bu iş için partisinden istifa etmesi koşuluyla CHP'li Nihat Erim'i seçmiştir.⁵⁹ Erim ise derhal CHP'den istifa etmiştir.⁶⁰ Yani Erim, kendisine gelen Başbakanlık teklifini kabul etmiştir. Erim'in Başbakan olmasıyla birlikte İnönü, Erim Hükümeti'ne destek vereceğini ve hatta bakan vereceğini de açıklamıştır.⁶¹

54 "Ordu İdareye Elkoyacak", *Tercüman*, 13 Mart 1971, s. 1.

55 "Hükümet İstifa Etti", *Dünya*, 13 Mart 1971, s. 1.

56 "Liderler ne dediler", *Tercüman*, 13 Mart 1971, s. 1, 7.

57 "İnönü derhal seçim istedi", *Hürriyet*, 16 Mart 1971, s. 1, 7.

58 Nihat Erim, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 132.

59 Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Tarafından Nihat Erim'e Gönderilen 19.01.1971 tarih ve bila Sayılı Yazı [Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi Yer No:5/6-24; Fihrist No: 7963-1].

60 Nihat Erim Tarafından CHP Genel Başkanlığına Gönderilen 19.03.1971 Tarihli Dilekçe [Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi Yer No:5/6-24; Fihrist No: 7963-2].

61 Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 964.

Nihat Erim, 19 Mart 1971 tarihinde Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından partiler üstü hükümet kurmakla görevlendirilmiştir.⁶² Birçok alanda bilgi birikimine sahip ve tecrübeli birisinin Başbakan olarak atanması⁶³ pek çok farklı kesim tarafından olumlu karşılanmıştır.⁶⁴ CHP içerisinde de Erim'i destekleyenler olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuştur.⁶⁵ Örneğin, başlangıçta 12 Mart'a karşı çıkmayan CHP Genel Sekreteri Bülent Ecevit, Erim'in Başbakan olarak atandığını duyunca hem 12 Mart'a hem de Erim ismine karşı çıkmıştır.⁶⁶

CHP'den istifa ettirilerek bağımsızlaştırılan Erim, hemen hükümet kurma çalışmalarına başlamıştır. Ancak Erim, bu çalışmalarında tam anlamıyla özgür hareket edememiştir.⁶⁷ Hükümetini kurarken ve kurduktan sonra genel olarak üçlü dengeyi, Cumhurbaşkanı, TBMM, parti yöneticileri ile silahlı kuvvetleri gözetmeye çalışmıştır. Öte yandan bu dengeyi gözetmediği zamanlar da olmuştur. Örneğin, hükümetinde görev vermek istediği Dünya Bankası'nda çalışan ve Milli İstihbarat Teşkilatı'ndan (MİT) hakkında "solcu" şeklinde olumsuz rapor gelen Atilla Karaosmanoğlu ismi konusunda Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve askeri kanat karşısında ısrarcı olmuştur.⁶⁸ Erim, bir zamanlar Sosyalist Kültür Derneği kurucuları arasında yer alan Karaosmanoğlu ismini Cumhurbaşkanı Sunay'a teklif etmeden önce onun Marksist, Leninist yahut Maoçu olup olmadığını anlamak için onunla önce özel görüşme yapmıştır. Erim bu görüşmenin sonunda onun solcu olmakla birlikte Marksist, Leninist yahut Maoçu olmadığını anlamıştır. Bir kişinin solcu olması ona hükümette görev verilmesine Erim için engel teşkil etmiyordu. Netice itibarıyla Erim'in ısrarları üzerine sol eğilimli bir isim Başbakan Yardımcılığı görevine getirilmiştir.⁶⁹ Aşağıda da görüleceği üzere, solcu isimlerin hükümette yer verilmesi nedeniyle 12 Mart'ın hedefine ulaşamayacağını düşünen milliyetçi muhafazakâr aydınlar, Cumhurbaşkanı Sunay'a bu konudaki endişelerini bildireceklerdir.

Başbakan Erim, kurduğu teknokrat hükümetini kamuoyuna açıklamadan önce basına verdiği bir demecinde bu hükümetten "beyin takımı" olarak bahsetmiştir.⁷⁰ Erim, 25 kişiden oluşan beyin takımını 26 Mart 1971 tarihinde Sunay'ın onayından sonra kamuoyuna açıklamıştır.⁷¹ Açıklanan

62 "Başbakan Nihat Erim", *Akşam*, 20 Mart 1971, s. 1, 7.

63 Nihat Erim'in özgeçmişi için Bkz. *Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi*, Yer No: 5-6/24; Fihrist No: 7963-4.

64 Çetin Altan, "Nihat Erim", *Akşam*, 20 Mart 1971, s. 2; İlhami Soysal, "Olmayacak duanın amini", *Akşam*, 20 Mart 1971, s. 7; "Demirel: Erim'e başarılar dilerim", *Akşam*, 20 Mart 1971, s. 1, 7; "Demirsoy: Hükümet en büyük desteği işçiden görecektir", *Akşam*, 21 Mart 1971, s. 1, 7; "Parti liderleri ne dedi", *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7; "Dar Boğaz", *Cumhuriyet*, 21 Mart 1971, s. 1, 7.

65 "Parti liderleri ne dedi", *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7.

66 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 132.

67 A.g.e., ss. 189-190.

68 Erim, *Günlükler*, ss. 964-965.

69 Erim, *12 Mart Anıları*, ss. 195-196.

70 "Yanımda beyin takımı yer alacak", *Akşam*, 24 Mart 1971, s. 1, 7.

71 Başbakanlık, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Mükremin Kocataşkın (Yay. Haz.), Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998, ss. 293,295; "Kabine resmen açıklandı", *Dünya*, 27 Mart 1971, s. 1, 7.

listeye göre kabinede AP'den 5, Milli Güven Partisi'nden (MGP) 1, CHP'den 3 ve tabi senatörlerden 1 olmak üzere toplam 11 bakan parlamento içinden, 14 bakan da kabine dışından, teknisyenlerden seçilmiştir.⁷²

Anayasanın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle gerçekleştirmek üzere kurulan Erim'in teknokrat hükümetinin programı 2 Nisan 1971 tarihinde Millet Meclisi'ne sunulmuştur.⁷³ 7 Nisan 1971 tarihinde yapılan güven oylamasına 370 milletvekili katılmış olup bunlardan 321'i kabul, 46'sı ret, 3'ü çekimser oy kullanmıştır. Böylece Erim, güvenoyu almayı başarmıştır.⁷⁴ İstanbul Bağımsız Milletvekili TİP Eski Genel Başkanı güven oylaması öncesinde programı eleştirmesine rağmen oylamada evet oyu vermiştir. Osman Bölükbaşı çekimser oy kullanırken; Ecevit oylamaya gelmemiştir. Grup kararına rağmen de 6 AP'li ret oyu kullanmışlardır.⁷⁵ Erim'in günlüğünde kaydettiklerine göre 1961'den o tarihe kadar hiçbir hükümet bu kadar çok sayıda güvenoyu almamıştır.⁷⁶ Anlaşılacağı üzere, Meclis'in çok büyük çoğunluğu Erim Hükümeti'ne, dolayısıyla 12 Mart rejimine destek vermişlerdir. Bu süreçte CHP içerisinde partinin eski genel sekreteri Bülent Ecevit ve hizbinin 12 Mart'a karşı çıkışları ise dikkatlerden kaçmamaktadır.

Böylece parlamentonun desteğini alarak kurulan Birinci Nihat Erim Hükümeti'nin reformcu kanadında yer alan Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı Attila Karaosmanoğlu, göreve gelmesinden kısa bir süre sonra ülkenin ekonomik durumunu değerlendiren bir basın toplantısı yapmaya karar vermiştir. Basın toplantısı öncesinde yaptığı çalışmalar sonucunda Karaosmanoğlu, Türkiye'nin "*son on senede büyüdüğü hızla, OECD'nin zengin ülkeleri de aynı devrede gerçekleştirdikleri büyüme hızı ile büyümeye devam ederse, onların kişi başına gelir ortalamasını*" 2359 yılda yakalayabileceğini saptamıştır.⁷⁷ Çıkan bu sonucu Karaosmanoğlu, 14 Nisan 1971 tarihinde yaptığı basın toplantısıyla açıklamıştır. Başbakan Yardımcısı, bunun yanı sıra AP'nin geçmişteki ekonomik politikalarını şiddetle eleştirmiştir.⁷⁸ Basın toplantısında ekonomik anlamda kara bir tablonun çizilmesi siyasi çevrelerde ve özellikle de eski iktidar partisi AP tarafında hayret ve üzüntü ile karşılanmıştır.⁷⁹ AP Genel Başkanlığı 18 Nisan'da yaptığı basın açıklamasında kendilerine karşı yapılan suçlamalara, eleştirilere ve özellikle de "2359 yıl" ifadesine ağır bir dille cevap vermiştir. Yapılan açıklamada "*2359 sene sonrasını işaret etmek kaf dağının arkasını göstermekten başka bir şey değildir*" denilmiştir. 16 sayfalık açıklamanın tamamı AP iktidarları döneminin ekonomik

72 "Yeni kabine işbaşı yaptı", *Hürriyet*, 27 Mart 1971, s. 1, 7.

73 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*(MMTD), Dönem:3, Cilt:12, Toplantı:2, Bölüm:80, ss. 392-395.

74 MMTD, D.3, C.12, T.2, B.82, s. 463.

75 "Erim hükümeti güvenoyu aldı", *Akşam*, 8 Nisan 1971, s. 1, 7.

76 Erim, *Günlükler*, s. 968.

77 Attila Karaosmanoğlu, *İzmir Karşıyakada'dan dünya'ya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 261.

78 "Karaosmanoğlu ekonomimizin feci durumunu anlattı", *Hürriyet*, 15 Nisan 1971, s. 1, 9; "Asla taviz verilmeyecek", *Akşam*, 15 Nisan 1971, s. 1, 7.

79 "Huzurun yolu bu değildir", *Son Havadis*, 16 Nisan 1971, s. 1, 7.

politikalarını savunma şeklindedir.⁸⁰ Karaosmanoğlu ise AP'nin kendisine karşı tepkisi karşısında "Cevap vermeye lüzum yok. Çalışmalarımız ve getireceğimiz reformlarla gerekli cevabı vermiş olacağız" demiştir.⁸¹

Karaosmanoğlu'nun "2359 yıl" açıklamasına AP yanlısı basın ve gazetecilerden de sert tepkiler gelmiştir.⁸² Dünya Gazetesi'nden Bedii Faik, makalesinin bir bölümünde kendisinden beklenenin kara tablolar çizmek yerine, "kendilerine yakıştırılan kerametlere uygun parlak resimler" çizmek olduğunu kaydetmiştir.⁸³ Görülen o ki reform hükümeti olarak kurulan ve kendisinden mucizeler beklenen Nihat Erim Hükümeti'nin içerisinde yer alan Karaosmanoğlu'nun çizdiği bu karamsar tablo özellikle AP içerisinde tepkilere neden olmuştur. Aşağıda da görüleceği üzere, tepkilere milliyetçi muhafazakâr bir grup olan Türk Aydınlar Ocağı da ortak olacaktır.

Muhtıra'nın ikinci maddesinde de belirtildiği üzere, "Mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasanın ön gördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap kanunlarını" uygulamak üzere kurulan Erim Hükümeti, reform paketini açıklamış olmasına rağmen tedhişçi eylemler durmamış, tam tersine artmıştır. Aşırı sola mensup şahıslar; adam kaçırma, banka soyma ve dinamik patlatma eylemlerine hız vermiştir.⁸⁴ Nihat Erim, bu eylemleri mevcut anayasa ve kanunlarla önlemenin mümkün olmadığını düşünerek önce sıkıyönetim ilan etmeyi, ardından da anayasada bir takım değişiklikler yapmaya karar vermiştir.⁸⁵ 26 Nisan 1971'de toplanan Bakanlar Kurulu, 11 il için bir ay süreyle sıkıyönetim uygulama kararı almıştır.⁸⁶ Sıkıyönetim kararı da Millet Meclisi'nde 2 ret oya karşın büyük oy çoğunluğu ile onaylanmıştır.⁸⁷ Görüldüğü üzere, yine büyük çoğunlukla Meclis, 12 Mart'a olan desteğini sürdürmektedir.

Erim, sıkıyönetimin ilanından önce 23 Nisan 1971 tarihinde yaptığı basın açıklamasında da ilk defa olarak anayasanın bazı maddelerinin değiştirilmesi gerektiğinden söz etmiştir. Anayasa değişikliğine ihtiyaç duyulmasının nedenini ise Erim, reform paketlerinin açıklanmış olmasına rağmen anarşist eylemlerinin durmamasına bağlamıştır. Erim'e göre, anarşistlerin amacı reform yaptırmak değil, devletin parçalanmasını sağlamaktır. Devletin parçalanmaması için de kendileri anayasa değişikliği yaparak hükümeti daha geniş yetkilerle güçlendirmeyi ve böylece anarşiye karşı daha iyi mücadele etmeyi planlamaktadır.⁸⁸ Oysa 19 Mart 1971'de hükümeti kurmakla görevlendirilen

80 "Rakamlar ciddi değil", *Akşam*, 18 Nisan 1972, s. 1, 7.

81 "Çalışmalarımız AP'ye gerekli cevabı verecek", *Akşam*, 19 Nisan 1971, s. 1.

82 Geniş bilgi için Bkz. "Karaosmanoğlu'nun Basın Toplantısı", *Dünya*, 16 Nisan 1971, s. 1; "İki Tutum", *Dünya*, 18 Nisan 1971, s. 1; "Bir Ölçsüzlük Örneği", *Son Havadis*, 16 Nisan 1971, s. 1.

83 Bedii Faik, "Karaman", *Dünya*, 16 Nisan 1971, s. 1.

84 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 360; Erim, *Günlükler*, s. 968.

85 Erim, *Günlükler*, s. 968.

86 BCA, 030.18.01/264.26.12. (26.04.1971).

87 "11 İlde sıkıyönetim ilan edildi", *Tercüman*, 27 Nisan 1971, s. 1, 7.

88 "Başbakan radyo ve televizyonda konuştu", *Akşam*, 23 Nisan 1971, s. 1, 7.

Erim, yaptığı ilk basın toplantısında gazetecilerin kendisine sorduğu, “Anayasayı değiştirecek misiniz?” sorusuna kendisinin anayasayı değiştirmek için değil, uygulamak için geldiğini söylemişti. Aynı zamanda asayışı sağlayıp anayasanın ön gördüğü reformları gerçekleştirmek için çalışacağını ifade etmişti.⁸⁹ Anarşi olaylarının artması Erim’i bu fikrinden vazgeçirmiştir. Bu kapsamda 1 Mayıs 1971 tarihinde basına verdiği demecinde 1961 Anayasası’nın Türkiye için bir “lüks” olduğunu, tadil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Sıkıyönetim uygulamaları asayiş olaylarının daha da artmasına neden olmuştur. 17 Mayıs 1971 tarihinde İsrail’in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom THKP-C örgütü tarafından kaçırılmıştır.⁹¹ Elrom’un kaçırılması üzerine Nihat Erim Hükümeti aşırı sola karşı en ağır karşılığı vermiştir. Ne yazık ki Hükümet, olayların denetimini orduya ve istihbarata kaptırmıştır. Bunun sonucunda yüzlerce sol eğilimli aydınlar, sendikacılar, öğrenciler, yazarlar ve genç akademisyenler tutuklanmıştır. Amaç bunların siyasi iradesini kırarak bunları siyasetten uzaklaştırmaktır.⁹² Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyeleri, arkadaşlarının tutuklanmalarının haksız olduğunu belirten bir mektubu Başbakan’a ulaştırarak arkadaşlarının salıverilmesini istemişlerdir. Erim ise uygulamada ve takdirde yanlışlar olmuşsa bunun derhal düzeltileceğini ifade etmiştir.⁹³ Ayrıca bazı gazetecilerden de bu sol tutuklamalara karşı tepkiler yükselmiştir. Hükümet, Abdi İpekçi ve Altan Öymen gibi gazeteciler tarafından uyarılmıştır.⁹⁴ Sağ eğilimli gazetelerin yazılarına bakılacak olunursa genel olarak hükümetin bu hareketini desteklemişlerdir.⁹⁵ Anlaşıldığı üzere, basın ve bazı kesimler sol eğilimli aydınların tutuklanması karşısında ikiye bölünmüştür. Tutuklamalara başlanmadan önce Nihat Erim’in anayasanın değiştirileceğini ve anarşiye karşı sert tedbirlerin alınacağını açıklaması⁹⁶ üzerine de bazı gazeteler, 12 Mart Muhtırası’nın karşısında yer almaya başlamışlardı. Bu anlamda Akşam Gazetesi bu duruma örnek gösterilebilir. Akşam Gazetesi’nin 23 Nisan 1971 gününden sonraki 5 günlük sayılarına bakıldığında bu, apaçık görülmektedir.⁹⁷

89 “Nihat Erim Başbakan”, *Dünya*, 20 Mart 1971, s. 1, 7; Erim, *12 Mart Anıları*, s. 176.

90 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 219; “Başbakan: 1961 Anayasası bizim için bir lükstür”, *Dünya*, 2 Mayıs 1971, s. 1, 7.

91 “Başkonsolos kurşuna dizilecekmiş”, *Tercüman*, 18 Mayıs 1971, s. 1, 7; Aydın ve Taşkın, *a.g.e.*, s. 230.

92 Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, ss. 180-181.

93 “Erim’in SBF Öğretim Üyelerine Cevabı”, *Akşam*, 27 Mayıs 1971, s. 1, 7.

94 Altan Öymen, “Başbakan beni davet etse”, *Akşam*, 23 Mayıs 1971, s. 2; Abdi İpekçi, “Yazık”, *Milliyet*, 19 Mayıs 1971, s. 1, 9; Abdi İpekçi, “İnönü’nün yerinde bir uyarısı”, *Milliyet*, 22 Mayıs 1971, s. 1.

95 “Vazgeçiniz!”, *Dünya*, 22 Mayıs 1971, s. 1; Bedii Faik, “İki Taraf!”, *Dünya*, 22 Mayıs 1971, s. 1; “Truva atının içindekiler”, *Son Havadis*, 20 Mayıs 1971, s. 1; “Sahte ilimleriyle geçip gittiler”, *Son Havadis*, 21 Mayıs 1971, s. 1.

96 “Asayışı sağlamak için Anayasa değiştirilecek”, *Tercüman*, 23 Nisan 1971, s. 1, 7.

97 Çetin Altan, “Erim’i yürekten uyarmak isteriz”, *Akşam*, 24 Nisan 1971, s. 2; İlhami Soysal, “Gelen gidene aratır”, *Akşam*, 24 Nisan 1971, s. 7; Çetin Altan, “Zavallı Türkiye”, *Akşam*, 25 Nisan 1971, s. 2; İlhami Soysal, “Kimden yana”, *Akşam*, 25 Nisan 1971, s. 7; Çetin Altan, “Ankara şimdiden harcanmış gözüyle bakıyor Erim’e”, *Akşam*, 26 Nisan 1971, s. 2; Çetin

Görülen o ki, ilk başta 12 Mart'ı destekleyen bazı kesimler, aradan birkaç ayın geçmesinden sonra 12 Mart'ın karşısında yer almaya başlamışlardır.

Yoğun çalışmalar sonucunda Erim Hükümeti, anayasa değişikliği tasarısını 4 Haziran 1971 tarihinde siyasi partilerin görüşüne sunmuştur. Erim, bu anlamda anayasa değişikliği için siyasi partilerden destek almak adına destek turuna çıkmıştır.⁹⁸ Siyasi partilere gönderilen değişiklik tasarısı ise basına da açıklanmıştır. Hükümetin sunduğu anayasa değişikliği tasarısına sağ partiler, AP, Demokratik Parti (DP), MGP, MHP, olumlu bakmışlardır.⁹⁹

Başbakan Erim'in teşvikleri ile kamuoyunda tartışmaya açılan anayasa değişiklikleri tasarısı sağ partilerden destek görürken CHP Genel Başkanı İsmet İnönü değişikliğin bazı noktalarına itiraz etmiştir. İnönü'nün itiraz ettiği hususlar, üniversite özerkliğinin kaldırılması, hükümete kanun gücünde kararname çıkarma yetkisinin verilmesi ve anayasanın 11. maddesi ile temel hak ve özgürlüklerin çok sınırlandırılmasıydı. Daha sonra Erim tarafından ikna edilen İnönü, itiraz ettiği hususlardan vazgeçerek Hükümet'in değişiklik paketini kabul etmiştir.¹⁰⁰ Öte yandan CHP içinde İnönü'ye karşı bir hizip halinde olan Ecevit'in görüşü, tasarının demokrasi ile bağdaşmayacağı yönündedir.¹⁰¹ Ecevit'in dışında anayasa değişikliklerine sınırlı da olsa muhalefetlik edenler Türk-İş, Mimarlar Odası, Türkiye Öğretmenler Sendikası ve bazı meslek örgütleridir.¹⁰² Görüldüğü gibi, anayasa değişikliği konusunda toplumda tam manasıyla bir uzlaşma söz konusu değildir.

Nihayet anayasa değişiklikleri 5 Eylül 1971 tarihinde toplanan Millet Meclisi'nde oylamaya katılan 374 milletvekilinden 372'nin kabul oyu vermesiyle birlikte gerçekleşmiştir. Ret oyu veren iki milletvekili ise Mehmet Ali Aybar ve Celal Kargılı'dır.¹⁰³

Erim Hükümeti'nin kurulmasından sonra artarak devam eden asayiş olayları karşısında reformlar bir kenara itilerek anayasayı değiştirme çalışmalarına ve huzuru getirme faaliyetlerine önem verilmişti.¹⁰⁴ Bunun yanında Hükümet, zaman buldukça reform çalışmalarını da sürdürmüştür.

Yapılması düşünülen reformlar içerisinde Başbakan Nihat Erim, en çok önem verdiği reformlardan birisi milli eğitim reformudur. Çünkü Erim, siyasi yaşamı boyunca şu görüşü savunmuştur: "*Eğitim reformu tam anlamıyla*

Altan, "Bitmez tükenmez bir devrimci düşmanlığı", *Akşam*, 27 Nisan 1971, s. 2; Çetin Altan, "Sıkıyönetimler üstüne", *Akşam*, 28 Nisan 1971, s. 2; İlhami Soysal, "Kulak verin bu sese", *Akşam*, 28 Nisan 1971, s. 7.

98 "Başbakan İnönü ile 1,5 saat görüştü", *Akşam*, 5 Haziran 1971, s. 7.

99 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 364.

100 Kurtul Altuğ, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, Yedigün Yayınları, Ankara, 1973, s. 60; Erim, *12 Mart Anıları*, s. 269.

101 "Ecevit karşı", *Akşam*, 8 Haziran 1971, s. 1, 7.

102 Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 364-365.

103 MMTD:3, C.17, T.2, B.162, s. 872, 874.

104 Erim, *12 Mart Anıları*, s. 217-219.

başarılmadıkça, Türkiye'nin gerek kalkınması, gerekse kendi kendisi rahatça yönetmesi mümkün olmayacaktır".¹⁰⁵ Bu anlamda Milli Eğitim Bakanlığı'nda ilk etapta bir takım komisyonların kurulduğu görülmektedir. Milli Eğitim Bakanı Şinasi Orel tarafından 19 kişiden oluşan bir Atatürk İlkeleri Komisyonu kurulmuştur. Komisyon'un kurulma amacının Atatürk ilkelerinin bilimsel yönden saptanması ve gelecek kuşaklara gerektiği şekilde öğretilmesini sağlamak olarak ifade edilmiştir. Atatürk ve Atatürk ilkeleri konusunda o güne kadar geniş araştırmalar yapmış bilim adamlarından seçilerek kurulmuş olan Komisyon'un¹⁰⁶ kuruluş amacı hakkında Bakan Şinasi Orel, geniş bir basın demeci vermiştir. Ülkenin o gün içinde bulunduğu bunalımın nedenini Atatürkçülüğe gerektiği gibi sarılmamak olduğunu savunan Orel, 12 Mart Muhtrası ile Atatürk çizgisine dönüşün sağlandığını belirtmiştir.¹⁰⁷

Öte yandan Milli Eğitim Bakanlığı; muhafazakâr milliyetçiler ve AP tarafından büyük bir tepkiyle karşılaşılabilecek bir değişikliğe imza atmıştır. 1969 yılından beri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmakta olan 1000 Temel Eser'in basımı durdurulmuştur.¹⁰⁸ Bundan iki gün önce de 1000 Temel Eser Kurulu, bakanlık tarafından lağvedilmiştir.¹⁰⁹ Lağvedilen kurul ise Nihat Sami Banarlı, Kenan Akyüz, Prof. Faruk Timurtaş, Prof. İbrahim Kafesoğlu, Muharrem Ergin, Sabahattin Zaim, Beylan Toğrul, Yılmaz Öztuna, Mümtaz Turhan ve Mehmet Kaplan gibi önemli isimlerden oluşmaktadır.¹¹⁰ Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanarak Milli Eğitim Bakanlığı'na 1000 Temel Eser hakkında bir rapor sunulmuştur. Bakanlık bu raporda yazılanları gerekçe göstererek 1000 Temel Eser dizisinin yayınlanmasını durdurmuştur. Rapora bakılacak olunursa söz konusu eser dizisinin yayınlanmasına son verilmesinin nedeni eserlerin, Atatürk İlkeleri'ne aykırı olduğu, anayasanın özüne ve sözüne ters düştüğü iddiasıdır.¹¹¹ Milli Eğitim Bakanlığı'nın aldığı bu karara ilk tepki eski Milli Eğitim Bakanlarından AP'li İlhami Ertem'den gelmiştir. Ertem, basına verdiği demeçte öncelikle kurumu suçlamıştır. 1000 Temel Eser'in milli birlik ve beraberliği sağlamlaştırmak için yayınlandığını, bu eserleri hazırlayan kişilerin milliyetçi ve Atatürkçü olduklarını öne sürmüştür. 1969 yılından beri yayınlanmakta olan 1000 Temel Eser serisine halkın çok büyük ilgisinin

105 A.g.e., s. 202.

106 Atatürk İlkeleri Komisyonu şu isimlerden oluşmaktaydı: "Cihat Alpan, Prof. Hamza Eroğlu, Prof. Afet İnan, Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Suat Sinanoğlu, Korg. Kemal Taran, Tümğ. Turhan Olcaıttu, Prof. Orhan Aldıkaçtı, Prof. Fahir Armaoğlu, Prof. Tahsin Özgüç, Prof. Bekir Sıtkı Baykal, Mehmet Önder, Zekai Baloğlu, Himmet Akın, Kadri Kaplan, Prof. Halil İnalçık, Prof. Macit Gökberk, Prof. Şevket Aziz Kansu ve Gürbüz Tüfekteci". "Atatürk ilkeleri komisyonu kuruldu", *Milliyet*, 17 Haziran 1971, s. 11; "Atatürk ilkeleri komisyonunun 19 üyesi belli oldu", *Son Havadis*, 18 Haziran 1971, s. 1, 7.

107 "Orel: 12 Mart Atatürkçülüğe dönüştür", *Milliyet*, 22 Haziran 1971, s. 1, 9; "Orel: Türk eğitim hayatı bütün olarak hasta", *Dünya*, 22 Haziran 1971, s. 1, 7.

108 "1000 Temel Eser'in Basımı Durduruldu", *Milliyet*, 09 Temmuz 1971, s. 1.

109 "1000 Temel Eser'i yöneten kurul lağvedildi", *Tercüman*, 7 Temmuz 1971, s. 1, 7.

110 "1000 Temel Eser'i yöneten kurulu lağvedildi", *Milliyet*, 7 Temmuz 1971, s. 3.

111 "1000 Temel Eser'in Basımı Durduruldu", *Milliyet*, 9 Temmuz 1971, s. 9.

olduğunu da aktararak Türk Dil Kurumu'nun hazırladığı raporun kime ve hangi amaca hizmet ettiğini sormuştur. Demecinin devamında Ertem şunları söylemiştir: “*Kitapçıların vitrinleri Marksist, Leninist, Maoist ve Kızıl emperyalizm eserleri ile doluyor, çok tehlikeli ve yıkıcı olmuyor da Bin Temel Eser içinde bulunan Dede Korkut, Orhun Abideleri, Oğuz Kağan, Malazgirt Zaferi, Köroğlu, Karagöz mü çok tehlikeli ve yıkıcı oluyor. Rapordaki iddiaların mesnedi ya hissidir, ya da Türk gençliğine Türk kültür dünyasının düşünce, duygu, eleştirici ve değer hükümlerini tanıtmak ve aktarmaktan duyulan büyük endişedir*”.¹¹²

1000 Temel Eser serisinin çok tehlikeli ve zararlı olduğuna ilişkin rapora ve bu rapor sonucunda eser dizisine son verilmesine bir tepki de DP İstanbul Milletvekili İlhan Darendelioğlu'ndan gelmiştir. Darendelioğlu, 14 Temmuz 1971'de Millet Meclisi kürsüsünden yaptığı konuşmasında 1000 Temel Eser'in yayınlanmasına devam edilmesini istemiştir. 1000 Temel Eser'in Marksist ve Leninistlerle aynı kefeye konulamayacağını savunmuş ve hazırlanan bu raporla Ziya Gökalp'ın ırkçı olarak gösterilmeye çalışıldığını aktarmıştır. 1000 Temel Eser'de Atatürk düşmanlığı yapıldığı iddiasının büyük bir evhama varan düşünce olduğunu söyleyen Darendelioğlu, 1000 Temel Eser bilim kurulunun kürsü ve kalemlerini satan kimselerden oluşmadığını kaydetmiştir. Söz konusu raporu hazırlayan kişilerle ilgili olarak da bir takım iddialarda bulunmuştur. Buna göre raporu hazırlayanlardan Tahsin Sarac, Deniz Gezmiş ve arkadaşlarını evinde saklamaktan hakkında tahkikat açılmış bir isimdir. Raporu hazırlayanlardan bir diğeri de raporu sunduktan sonra sıkıyönetimce takibata uğramıştır.¹¹³ DP milletvekilinin Meclis'te yapmış olduğu konuşmada 1000 Temel Eser raporunu hazırlayanları aşırı solculukla suçlaması dikkatlerden kaçmamaktadır. Zira aşağıda da görüleceği üzere, askeri kanadın görüşü de bu yöndedir.

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından eğitim reformu için gerekli görülen strateji ve yöntemleri belirlemek için 28 Nisan 1971 tarihinde bir Reformlar Komisyonu kurulmuştur. Komisyon'un başkanlığına ODTÜ öğretim üyelerinden ve eski plancılardan Nejat Erder başkan seçilmiştir. Erder'in başkanlığında kurulan Komisyon, şu bilim adamlarından meydana gelmiştir: Prof. İlhan Unat, Prof. Kenan Bulutoğlu, Doçent Cevat Geray, Dr. İlhan Tekeli, İlhan Özdil, Zekai Baloğlu ve Nusret Karcıoğlu.¹¹⁴ Kurulan bu Komisyon, ilk taslak çalışmasını 12 Temmuz 1971 tarihinde hazırlayarak ilgili kuruluş ve kişilere göndermiştir. Taslağın Atatürk milliyetçiliğinden ziyade materyalist bir felsefe ile yazılmış olması¹¹⁵ 1000 Temel Eser konusunda olduğu gibi eğitim reformu komisyonunun bu çalışmasından bazı kesimlerin rahatsız olmasına neden olmuştur. Bunların içerisinde aşağıda da görüleceği gibi, milliyetçi muhafazakârların dışında askeri kanat da vardır.

112 “Ertem Bin Temel Eser konusundaki iddialara cevap verdi”, *Tercüman*, 13 Temmuz 1971, s. 1; “Eski Milli Eğitim Bakanı 1000 Temel Eseri savundu”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1971, s. 1, 7.

113 “Darendelioğlu, M. Meclisinde bir konuşma yaptı”, *Son Havadis*, 15 Temmuz 1971, s. 1, 7.

114 “Milli Eğitim Bakanlığında Reform Komisyonu Kuruldu”, *Milliyet*, 28 Nisan 1971, s. 11.

115 Taslak hakkında geniş bilgi için Bkz. “Eğitim Reformu Stratejisi Konusunda Taslak Hazırlandı”, *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1971, s. 1, 7.

Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, 24 Temmuz 1971 tarihinde Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, üç büyük kuvvet komutanı ve Başbakan Nihat Erim ile bir toplantı yapmıştır.¹¹⁶ Burada başta Tağmaç olmak üzere kuvvet komutanları bazı devlet bakanlarının solcu olmasından, onların bakanlıkta solcularla işbirliği yapmasından ve en önemlisi de bakanlıklara solcuların getirilmesinden Başbakan Erim'e şikâyet etmişlerdir. 2,5 saat süren bu toplantıda öncelikle söz alan Tağmaç, acı bir dille Milli Eğitim Bakanı Şinasi Orel'in solcu olduğunu ve solcuları da bakanlıkta iş başına getirdiğini, onlarla işbirliği yaptığını öne sürmüştür. Tağmaç'a göre, bu işin sonu bir felakete gitmekte olup her şey bozulacaktır. Ayrıca Tağmaç, Atatürk Akademisi ile uğraşmanın şu an sırası olmadığını, önce bakanlıktaki solcuların temizlenmesi gerektiğini söylemiştir. Atatürkçülükten ve milliyetçilikten çok az söz edildiği için de hazırlanmış olan Eğitim Reformu raporu eleştirmiştir. Deniz ve Kara Kuvvetleri Komutanları da eğitim komisyonu raporu hakkında eleştiri dolu mütalaalarını Başbakan Erim'e vermişlerdir.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın dışında Tağmaç, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'nın da solcuları ve ordudan atılanları bakanlığa almış olduğunu Erim'e bildirmiştir. Bu şikâyetler üzerine hiçbir bakanı ezbere savunmayacağını ifade ederek sözlerine başlan Başbakan Erim, Şinasi Orel'i önceden tanımadığını, hem asker, hem planlamacı hem de büyükelçi olduğu için tercih ettiğini, Orel'i asıl tanınması gerekenin ordu olduğunu kaydetmiştir. Ardından Erim, Orel'i Atatürkçü, milliyetçi olarak gördüğünü, 10 kişilik eğitim reformu komisyonuna da Nejat Erder ile Kenan Bulutoğlu'nu kendisinin aldığını aktarmıştır. Erim'e göre, on kişilik bir heyette iki kişinin ılımlı solun fikirlerini aksettirmesinin sakıncası yoktur. Söz konusu hazırlanan rapor hakkında ise Erim, raporu hazırlayanın Nejat Erder olabileceğini; ama bunun sonucu değiştirmeyeceğini, çünkü bu raporun istişari bir vesika olduğunu kaydetmiştir. Son kararı kendisinin ve Bakanlar Kurulu'nun vereceğini, materyalist bir felsefe ile yazılmış bir raporun kendilerinden geçmeyeceğini, o yüzden de söz konusu endişelerin yersiz olduğunu vurgulamıştır.

Erim'in Milli Eğitim Bakanlığı hakkındaki eleştirilere cevap vermesinden sonra Tağmaç, bu sefer de Kültür Bakanı Talat Halman'dan şikâyet etmeye başlamıştır. Halman'ın hemen bölge tiyatrosu işi ile uğraşmasını ve kültür devriminden söz etmesini Tağmaç, *"bunlardan daha önemli işlerimiz var"* diye eleştirmiştir. Erim de Tağmaç karşısında Halman'ı *"Atatürkçü, milliyetçi bir genç. Çok güzel bir kültürü var. Pırıl pırıl. Tecrübesi yok. Hemen ilk hata ile hüküm verilmemeli. Böyle yaparsak adam yetişmez"* şeklinde sözlerle savunmuştur.

Solculuk ithamlarından bunalmış olan Erim, sert bir konuşma yaptıktan sonra başbakanlıktan istifa etme kartını ortaya koymuştur. Güven Partisi, Feyzioğlu ve Ferit Melen'in McCarthy zihniyetiyle durman adam kötilediğinden

116 "Sunay; Erim, Tağmaç ve komutanları kabul etti", *Dünya*, 25 Temmuz 1971, s. 1, 7.

söz ederek bundan dem vuran Erim'e göre, "bu zihniyetle memlekette çok az insan solculuk damgasından kendini kurtarabilir". "Onların zihniyetiyle ben devleti idare edemem" diyen Erim, Cumhurbaşkanı ve kuvvet komutanlarına başbakanlıktan istifa etmek istediğini açıklamıştır. Bunun üzerine kuvvet komutanları ve Cumhurbaşkanı Sunay, Erim'e olan güvenlerini dile getirerek onun görevden ayrılmasını engellemişlerdir. Erim, istifa etmekten vazgeçmiştir. Fakat Erim aydınların solcu-sağcı diye birbirini suçlamasından, gelen ihbarlardan kendi işlerini yapamadıklarından dert yanmaya devam etmiştir. Erim'e göre, çoğu aydın biraz sola eğilimlidir ve bunların hepsinin tasfiye edilmesi iyi sonuçlar doğurmayacaktır, bu hususta dengeye önem verilmesi gerekmektedir. Erim, dengeli bir idare yürütmeği savunurken; Tağmaç, "Madem herkes, çoğunluk solda, öyleyse sol bir rejim kurulsun" diyerek düşüncelerinde ısrar etmiştir.¹¹⁷ Askeri kanat, sivil kanadın içerisinde solcuların sızdırıldığından şikâyet ederken öte yandan Hükümet Sözcüsü ve Adalet Bakanı İsmail Arar da Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada ordunun içerisine solcuların sızdığından şikâyetçi olmuştur.¹¹⁸

Devletin kurumlarına solcu eğilimli kişilerin sızdırıldığı ve sol düşüncelerin kurumlarda hâkim yapılmaya çalışıldığı iddialarına Birinci Erim Hükümeti Dönemi'nde Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT) da maruz kalmıştır. Bu anlamda özellikle sağ görüşlü ve AP yanlısı basın anayasa değişiklikleri yapılırken, TRT'nin durumuna dikkatleri çekmeye çalışmıştır. Son Havadis Gazetesi yazarlarından Abdullah Uraz, "TRT'den Beklediğimiz" isimli makalesinde TRT'nin faaliyetlerini ağır bir dille eleştirmiştir. Uraz'a göre TRT, anarşinin doğmasına, gelişmesine tutum ve beyanları ile yardımcı olmuştur. Komünistlerin TRT'ye sızdığını iddia eden Uraz, TRT'de komünistlerin ve fikirlerinin propagandasının yapılmakta olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca TRT yaptığı programlarla sınıfsal mücadeleyi körükleyerek halkı bölmeye ve en azından bu yönde tahrik etmeye çalışmaktadır. Uraz, TRT'den beklenenin şu olduğunu ifade etmiştir: "Milli birlik ve beraberlik yönünde, halkı şevk ve heyecanı verecek, moral gücünü yüceltecek, milli müesseseleri yüceltecek şekilde, Atatürkçü, laik, demokratik, esaslar üzerinde, milli iradeyi müdafaa edecek tarzda yayınlar tertiplensin ve bunlar esas olsun". TRT'nin tarafsızlığını ise Uraz faklı yönde savunmaktadır. Uraz'ın ifadesine göre TRT, cumhuriyetten, rejimden yana taraf olmak zorundadır. Aksi ise asla düşünülemez. TRT, anayasanın ve rejimin karşısında olan düşüncelere taraf olmamalı, onların önünü açan faaliyetler içerisinde olmamalıdır.¹¹⁹

Dünya Gazetesi'nden Bedii Faik de Türkiye'nin o günkü bunalıma düşmesinde TRT'nin payını ifade ederek TRT'nin aşırı solu ve solcuları övdüğünü, yaptığı programlarla onları beslediğini ve halen de buna devam

117 Erim, *Günlükler*, ss. 972-973.

118 "Güvenlik kuvvetlerine solcular sızdı", *Dünya*, 26 Mayıs 1971, s. 1, 7.

119 Abdullah Uraz, "TRT'den beklediğimiz", *Son Havadis*, 20 Mayıs 1971, s. 1, 7.

ettiğini ileri sürmüştür. Faik'e göre, TRT'nin içindeki aşırı solcular tasfiye edilmelidir.¹²⁰

Anayasa değişiklikleri kapsamında TRT'nin özerkliğinin tartışıldığı bu günlerde TRT Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Emin Hekimgil'in yaptığı konuşma sağ açısından TRT'nin durumunu gözler önüne sermektedir. Hekimgil, TRT'nin programlarında antiemperyalist ve antikapitalist fikirlere büyük yer verildiğini açıklayarak “*Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar başına buyruk, personeli bu kadar bol para alan ikinci bir Radyo TV kurumu yoktur*” demiştir. TRT'nin mutlaka özerkliğinin kaldırılması gerektiğini de sözlerine ekleyen Hekimgil, TRT'de yayınlanan programların, hazırlayıcıların politik görüşlerini yansıttığını dile getirmiş ve bu politik görüşlerin ise anayasanın dışında olduğunu kaydetmiştir. Bu anlamda daha ayrıntılı örnekler vererek milli günlerde bile tarihi gerçeklerden uzak, hazırlayıcıların politik yapılarını yansıtan programlar yayınlandığını iddia etmiştir.¹²¹ Sonuç olarak bakıldığında Birinci Nihat Erim Hükümeti Dönemi'nde solcuların devletin birçok önemli kurumlarına sızdığı ve kendi fikirleri doğrultusunda faaliyet gösterdiği iddiası büyük bir tartışma konusudur. Bu tartışma 9 Ekim 1971 tarihinde AP Genel Başkanı Süleyman Demirel tarafından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın önüne bile getirilmiştir. Demirel, özellikle Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na yapılan atamaları sert bir dille eleştirerek atanaların solcu olduğunu iddia etmiş ve bu durumu Sunay'a şikâyet etmiştir. Demirel, Ant Dergisi ve Hikmet Kıvılcımlı çevresinin bu bakanlığı ele geçirmiş olduğunu öne sürmüştür. Diğer yandan Demirel, Erim Hükümeti'nin ekonomik politikasını da solculukla suçlayarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Yön Dergisinin birinci sayfasındaki politika bugünün ekonomi politikası olmuştur. Yazar Doğan Avcıoğlu hapiste, ekonomik felsefesi ise iktidardadır*”. Daha sonra Demirel, Sosyalist Kültür Derneği'nin kurucusunun hükümet üyesi olduğunu, en önemlisi de bu derneğin 41 üyesinin bir bölümünün hapiste, diğer bir bölümünün de devlet kurumlarında kilit mevkilerde olduğunu dile getirmiştir.¹²² Cumhurbaşkanı Sunay'a Demirel tarafından yapılan bu şikâyetlerin aynısı Türk Aydınlar Ocağı tarafından da yapılacaktır.

3. Türk Aydınlar Ocağı'nın Cumhurbaşkanı'na Sunduğu Raporu

Türk Aydınlar Ocağı'nın Genel Başkanı Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun başkanlığında 15 kişilik Türk Aydınlar Ocağı Heyeti Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından 15 Temmuz 1971 tarihinde saat 17.00'da kabul edilmiştir. Heyetin içerisinde dönemim meşhur akademisyenleri de bulunmaktadır. Bunlar şu isimlerden oluşmaktadır: Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Dr. Faruk

120 Bedii Faik, “Unutulmaz!”, *Dünya*, 20 Mayıs 1971, s. 1.

121 “TRT'nin hali dile getirildi”, *Son Havadis*, 27 Mayıs 1971, s. 1, 7; “Emin Hekimgil: Dünyanın hiçbir yerinde TRT kadar başka kurum yoktur”, *Tercüman*, 27 Mayıs 1971, s. 1, 7.

122 Türkiye Büyük Millet Meclisi, *TBMM Meclis Araştırması Komisyonu Raporu* (Cilt:1, Dönem:24, Yasama Yılı:3, S. Sayısı: 376), TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu, Ankara, 2012, ss. 486-487.

Timurtaş, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Prof. Dr. Sabahaddin Zaim, Prof. Dr. Z. Fahri Fındıkoğlu, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli, Prof. Dr. Mustafa Köseoğlu, Prof. Dr. Oktay Asalanapa, Doç. Dr. Salih Tuğ, Doç. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Doç. Dr. Erol Güngör, Nihat Bozkurt, Altan Deliorman ve Prof. Dr. Selçuk Özçelik'tir.¹²³ Görüşme esnasında heyet, Sunay'a "Türkiye'nin milli meseleleri bunlardır, olması gerekenler bunlardır, yanlış zeminde at koşturulmaktadır" minvalinde bir konuşma yapmıştır. Sunay da "Neredesiniz sizler? Ve neden bu fikirleriniz açıklamıyorsunuz? İlk defa duyduğum şeyler değil ama bunu siz kamuoyuna duyurmak mecburiyetindedesiniz"¹²⁴ diyerek fikirlerini açıklamaları noktasında onları cesaretlendirmeye çalışmıştır.

Türk Aydınlar Ocağı Genel Başkanı İbrahim Kafesoğlu, Sunay ile yapılan görüşmenin ertesi günü Sunay tarafından kendilerinden istendiği anlaşılan bir rapor hazırlamıştır. Kafesoğlu'nun imzasını taşıyan ve "Muhterem Cumhurbaşkanımız" hitabıyla nazik bir dille yazılan raporun eklerinde yeniden kurulması planlanan "Eğitim Şurası" için bir takım isimleri önerilmiştir. Önerilen isimlerin arasında başta Kafesoğlu olmak üzere Türk Aydınlar Ocağı'nın kurucu isimleri de bulunmaktadır.¹²⁵ Yeni isimlerle tekrardan kurulması planlanan Atatürk İlkeleri Belirleme Komisyonu için de 10 kişiden oluşan akademik isimler Sunay'a teklif edilmiştir. Bu isimler ise şunlardır: Ord. Prof. Dr. Ömer Celal Sarç, Prof. Dr. Ercüment Kuran, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Prof. Dr. Orhan Tuna, Prof. Şevket Raşit Hatiboğlu, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Turhan Tufan Yüce, Doç. Dr. Nejat Göğünç, Doç. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu ve Doç. Dr. Fikret Eren'dir. Aydınlar Ocağı, çalışmalarına devam eden Atatürk İlkeleri Belirleme Komisyonu'nun bazı üyelerinin de değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bunun gerekçesi ise bu kişilerden, komisyonun varılmak istenen amacı bakımından gerekli faydayı sağlanamayacağıdır. İşte sözü edilen bu 5 isim; Prof. Dr. Suat Sinanoğlu, Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Hikmet Dizdaroğlu ve Kadri Kaplan'dan oluşmaktadır.¹²⁶ İki farklı komisyon için Aydınlar Ocağı, kendilerine yakın isimleri Sunay'a önerdikten sonra ayrıca "12 Mart Türkiye'yi Kurtarma Harekâtı Üzerine Bir Değerlendirme" başlığı altında 16 sayfalık bir rapor da sunmuştur.

12 Mart Muhtırası'nın enine boyuna tüm yönleriyle değerlendirildiği, 12 Mart'ın başarıya ulaşması ve 12 Mart önceki duruma ülkenin bir daha dönmemesi

123 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-3.

124 Özcan, a.g.t., s. 104.

125 Kurulacak Eğitim Şurası'na dahil edilmeleri için Sunay'a teklif edilen 18 isim şu akademisyenlerden oluşmaktadır: Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş, Prof. Dr. Muharrem Ergin, Nihad Sami Banarlı, Prof. Dr. Sabahaddin Zaim, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş, Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Prof. Dr. Turhan Tufan Yüce, Prof. Dr. Lütfü Ülkümen, Prof. Dr. Şaban Karataş, Prof. Dr. Tarık Somer, Prof. Dr. Beğlan Toğrol, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, Doç. Dr. Erol Güngör, Doç. Dr. Salih Tuğ, Doç. Dr. N. Hacıeminoğlu, Doç. Dr. Recep Doksat ve Doç. Dr. Oluş Arik. Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-1.

126 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-2.

için yapılması gerekenlerle ilgili tekliflerin yer aldığı bu raporda ilk önce 12 Mart öncesi dönem değerlendirilmiştir. Rapora göre, 12 Mart öncesinde Türkiye, bir bakıma ikinci bir Vietnam tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir. Daha önce başka ülkelerde farklı zaman ve alanlarda uygulanmış olan bütün yıkıcı yöntemlerin Türkiye'ye aynı anda yöneltildiği tespitinde bulunan rapor, bundaki amacın Türkiye'yi çökertmek olduğunu öne sürmüştür: "...*Türk varlığının temellerine dinamit konulmuş ve devlet ve millet hayatımız tam manası ile bir uçurumun kenarına, bir sıcak savaşın eşğine getirilmiştir*".

12 Mart öncesi Türkiye'nin genel görünümü bu şekilde kısaca tarif edildikten sonra Türk Milleti'nin, Türkiye'nin bu acıklı duruma düşmesi için hiçbir suçunun, hiçbir günahının olmadığı gibi bu duruma da müstahak olmadığı ifade edilmiştir. Hatalar yapılmasaydı Türkiye'nin o noktaya gelmeyeceği iddia edilmiştir. Yine rapora göre, Türk Milleti, "*kendi milli bünyesinin, siyasi ve sosyal kaderinin icabı olarak değil, tamamıyla zorla, ağır ihmâl ve hatalarla bu noktaya getirilmiştir*".¹²⁷ 12 Mart öncesine dair çizilen bu "vahim manzara"nın sorumlusu ise başta Cumhurbaşkanı olmak üzere komutanların dışındaki herkestir. Gelişini bu kadar açıkça haber veren felakete daha önce rastlanmadığı gibi kendini belli eden böyle bir tehlike karşısında da devletin adeta bütün kurumları meflûçmuş gibi seyirci kalmıştır. Türkiye yıllarca sokakta bulunmuş bir evlat muamelesi görmüştür. Fakat raporda iddia edilen hatalar ve ihmaller karşısında Cumhurbaşkanı ve komutanların suçlanmadığı görülmektedir. Onlar, "gidişatın vahametini" görmüştür, durdurmaya da çalışmıştır. Başarılı olmalarına mevzuat ve sistem engel olmuş, onların ellerini kollarını bağlamıştır. Böylece cumhurbaşkanı ve komutanlar sorumluluğun dışında tutularak gelinen noktanın baş sorumlusu olarak siyasi partilerden çeşitli devlet kuruluşlarına kadar birçok teşekkül, şahıs ve zümreler gösterilmiştir. Söz konusu hatanın nedeni ise "vatanın temellerine konulan dinamitlere" seyirci kalınmasıdır.¹²⁸ Kısacası bu kısımda, 12 Mart öncesi Türkiye ve Türk Milleti'nin varlığını devam ettirip ettirememeye noktasında büyük bir felaket ile karşı karşıya kaldığı anlatılmaya çalışılmıştır.

Akabinde "SonŞans" başlığı altında raporda Türkiye'yi 12 Mart öncesinde düştüğü "talihsiz" durumdan kurtaracak tek kurumun Cumhurbaşkanı'nun ve komutanların emri altında tek sağlam kurum olarak kalmış olan ordunun olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu bu orduya karşı 12 Mart öncesinde de düşmanca saldırılar olmuş olmasına rağmen ordu, "*Türk tarihinden gelen milli mirasın başlıca koruyucusu olarak sağlamlılığını muhafaza etmeye*" devam etmiştir. Son anda ordu, kötü gidişata müdahale ederek Türkiye için bir kurtuluş ümidinin doğmasını ve yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır.¹²⁹ Anlaşılacağı üzere "ordu", milli mirasın koruyucusu olarak vasıflandırılmış ve bununla da kalınmayarak ordunun bu müdahalesi raporda yerinde bir müdahale olarak görülmüştür.

127 *Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-4. s. 1.

128 *Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-5. s. 2.

129 *Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-5-6. ss. 2-3.

Öte yandan raporda ordunun müdahalesinin şekli de tartışılmıştır. Bu durum karşısında ordu iki şekilde müdahalede bulunabilirdi. Ya doğrudan doğruya idareyi ele alarak ya da sivil idare üzerinde ağırlığını koyarak. Ordunun, idareye ağırlığını koyma seçeneğini tercih etmesiyle birlikte ülkede sivil ve asker kanadı olan iki kanatlı bir kurtarıcı idare kurulmuştur. Raporda olağanüstü bir dönem yaşayan Türkiye için bu ikinci seçeneğin tercih edilmesi övülmüş ve tasvip edilmiştir. Rapora göre, bundan daha yumuşak bir idare tarzı düşünülemezdi. Ordunun görevinin vatanın, cumhuriyetin korunması ve kollanması olduğu öne sürülerek sivil ve asker kanatlı idare tarzının tam anlamıyla meşru olduğunun altı kalınca çizilmiştir. *“Türk varlığının bekası bunu gerektirmiştir ve bunun icabı yerine getirilmiştir”*¹³⁰ denilerek ordunun görevinin ne olduğu konusunda Aydınlar Ocağı, kendi görüşünü bir anlamda ifade etmiştir.

Ordunun tercih etmiş olduğu sivil idareye ağırlığını koyma seçeneğinin bir takım meziyetlerinin olduğu raporda sıralanmıştır. Bu meziyetlerden birincisine göre, tercih edilen seçenikle birlikte Atatürk'ün büyük önem verdiği şekilde ordu politikadan ve sivil hayattan uzak tutulmuş olacaktır. İkincisi yine bu yöntemle birlikte ülkenin kat etmiş olduğu demokratik parlamenter hayata kıyılmamış olunacaktır. Üçüncüsü, yapılacak ıslahatlar ve Anayasa değişiklikleri çalışmalarına muhalefeti de katarak onların muhalefet için muhalefet yapmalarına ket vurulacaktır. Aynı zamanda Anayasa ve ıslahat hususunda muhalefetin şüphe ve endişeleri de ortadan kaldırmış olunacaktır. 4. meziyete göre, dış dünyaya karşı Türkiye'nin diktatoryal bir şekilde değil, halen parlamenter sistemle idare edildiği, hürriyetlerin ortadan kaldırılmadığı kolay bir şekilde ifade edilebilecektir. Son olarak ordu, olayların gelişimine göre koyduğu ağırlığın esnekliğini koruyabilecek ve yine ağırlığın dozunu da olayların gelişimine göre ayarlama gücüne sahip olabilecektir.

Raporda ordunun ikinci seçeneği uygulamasının ne gibi meziyetlerinin olduğu maddeler halinde sıralandıktan sonra ordunun yapmış olduğu tercihin isabetli olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Rapor, ordunun bu seçeneği tercih etmesini şükranla karşılayarak yine müdahaleyi yapan orduya büyük övgüler dizmiştir. Vergi toplama, maaş dağıtma gibi sivillere ait görevlerin ordunun işi olmadığı ve sivil hayat için daimi bir ordu idaresini kimsenin düşünemeyeceği aktarılmıştır. Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar çok ağır olmasına rağmen ordunun idareyi doğrudan doğruya üzerine almaması çok isabetli olmuştur. Bu noktada raporda ordunun daima bir kurtarıcı ve yön gösterici olduğu tespiti yapılmış ve *“Bizim ordumuz ameliyatı yapıp, bünyeyi sağlamlaştırdıktan sonra işinin başına döner. Onun için, bu zaruri intikal devresinde bu ikinci yolun seçilmesini şükranla karşılamak lazımdır”* denilmiştir.¹³¹ Yani raporda, ordunun sivil idareye dolaylı yoldan müdahale etmesi olumlu karşılanmakla birlikte ordunun ülkenin durumunu düzelttikten sonra kışlasına döneceğine dair bir inanç hakimdir. Zaruri

130 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-6. s. 3.

131 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-6-7. ss. 3-4.

bir intikal devresi, olağanüstü hal olarak görülen 12 Mart Dönemi'nde ordunun yaptığı iş ise bir "ameliyat", bir bünyeyi sağlamlaştırma işi olarak görülmüştür.

Ordu tarafından seçilen ikinci yolun elbette ki bir takım mahzurları da bulunmaktadır. Bu mahzurlar rapora göre, şimdiden su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Eğer dikkat edilmezse çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Bu mahzurlar ise raporda şu şekilde maddeler halinde sıralanmıştır: "1. Ağır dönmeye alışmış sivil çarkların ameliyatı ağırlaştırması ve girilen harekâtı müzminleştirmesi. 2. Fevkalade hal nizamı gözden uzak tutan bir fazla hukuki görünme çıkmazına itilmek. 3. Olanları unutarak ve eksik değerlendirerek fazla açık rejim ve münakaşa ortam hevesine kendisini kaptırmak ve fikir hürriyeti sloganın cazibesine kapılmak. 4. Partilerden müesseselere kadar, harekâtın karşısında olduğu bilinen bazı zümrelerin, çevrelerin ve şahısların direnişine imkân vermek. 5. Bir yandan harekâtın askeri kanadının elini kolunu bağlamaya çalışırken, öte yandan sivil kanadın başarısız ve yanlış işlerini asker kanada mal etmeye çalışmak".¹³² Uygulanan müdahale şekli nedeniyle su yüzüne çıkmaya başladığı iddia edilen mahzurlar raporun ilerleyen kısımlarında yeri geldiğinde ortaya konulacaktır.

12 Mart Muhtırası'nı Türkiye'yi kurtarma hareketi olarak gören rapor asker ve sivil kanadın harekât karşısında tutumlarını değerlendirmeye başlamıştır. Buna göre harekâtın asker kanadı çok iyi düşünmekte, iyi çalışmakta, milletin arzu ve hasretine tam anlamıyla tercüman olmaktadır. Bu fikirlerini desteklemek adına raporda bir ön görüşe bulunulmuştur: "Bu gün bir referandum yapılsa Türk Milletinin topyekûn bu asker kanadının düşünce ve davranışının arkasında olduğu derhal görülür". Hatta raporda savunulan görüşe göre, aydınların küçük ve belli bir kesimi dışındakiler bu fikre sahiptir. Bu minvalde asker kanada "harekâtın asker kanadı, okumuşu ve okumamışu ile bütün Türk Milletinin kendisinin arkasında olduğundan en ufak bir şekilde şüphe etmemeli, bastığı zeminin sağlam olduğundan emin olmalıdır"¹³³ şeklinde ilginç bir destek mesajı da gönderilmiştir. Zaten, müdahaleyi yapan orduya destek mesajı raporun neredeyse tamamına sirayet etmiş durumdadır.

Asker kanadın tutumu bu şekilde değerlendirildikten sonra sivil kanadın tutumu 4 madde altında değerlendirilmiştir. Bunlar sivil kanadın parlamento, hükümet, partiler ve müesseseler ayağıdır. Raporda sivil kanadın tutumu değerlendirilmeye çalışılırken yukarıda sayılan ikinci seçeneğin mahzurlarının bu kanat üzerinde belirmeye başladığından ve bunun endişeye neden olduğundan söz edilerek genel olarak olumsuz bir tablo çizilmeye başlanmıştır. Sivil kanadın parlamento ayağı hakkında olumlu ifadeler kullanılmıştır. Parlamento 12 Mart sonrası döneme çabucak intibak edebilmiş ve bu durum memnuniyet vericidir. Parlamento bu intikal devresinde asker kanada Türkiye'nin çıkmazdan kurtulması harekâtında destek olmakta ve yardıma hazır da görünmektedir.

132 Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-7-8. ss. 4-5.

133 Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-8. s. 5.

Sivil kanadın parlamento ayağı hakkında olumlu değerlendirmeler yapıldıktan sonra hükümet ayağına sıra gelmiştir. Hükümetin başında bulunan Başbakan Nihat Erim'e övgüler dizilirken, bazı bakanların davranışları ise eleştirilmiştir. Raporda anlatılanlara göre, 12 Mart Muhtırası'ndan sonra kurulmuş olan kabinenin en büyük şansı, meziyeti, fazileti Nihat Erim gibi yüksek vatansever, derin bilgili ve engin tecrübeli Atatürkçü bir başbakana sahip olmasıdır. Ardından da hükümetin bütün ağırlığının Erim'in kuvvetli omuzlarının üzerinde olduğu tespiti yapılmıştır. Bu tespitinin gerekçeleri sıralanırken hükümetin içindeki bazı bakanların Türkiye'nin içinde bulunduğu şartlar karşısında hazırlıksız olmaları ve 12 Mart Harekâtı'nın felsefesini başka türlü anlayıp uygulamak istemeleri öne sürülmüştür. Yani bazı bakanların 12 Mart'ın ruhuna aykırı hareket etmeleri Erim'in üzerindeki ağırlığı daha da arttırmaktadır. Bazı bakanların eleştirildiği raporda birkaç bakanın yaptığı açıklamaların Türkiye'nin o günkü şartlarına uygun olmayan dalgalanmalar ve çalkantılar meydana getirdiği ifade edilmiştir. Bu beyanların hangi bakan tarafından yapıldığı açıkça söylenmemekle birlikte söz konusu açıklamanın bu olağanüstü dönemde milletin moralini ve maneviyatını bozacak açıklamalar olduğu direkt olarak ifade edilmeye çalışılmıştır. Böyle dönemlerde başarı için milletin maneviyatının sağlam olması ve milletin adeta destani bir havaya sokulması gerektiği, Atatürk'ün de kendi döneminde böyle bir destani hava yaratmak istemiş olduğu dile getirilmiştir. Bu anlamda Atatürk'ün "*Türk, özgün, çalış, güven*" sözü hatırlatılarak Atatürk'ün bununla milletin maneviyatını her zaman yüksek tutmaya çalıştığı kaydedilmiştir. Türkiye için söylenen az gelişmiş, geri kalmış söyleminin milli bünyede çok tahribat yaratmış olup manevi kuvvet ve milli inancı geniş ölçüde sarsmıştır. Hal böyle iken bazı bakanların arka arkaya ülkenin ekonomik bakımından yine kapkara bir tablosunu çizmeye devam etmeleri doğru değildir.

Sivil kanadın partiler ayağının ise genel ve zaruri olarak 12 Mart harekâtının paraleline girdiği, fakat bir partinin bazı mensuplarının bir direniş unsuru haline gelme ihtimalinin bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu durum, endişe vericidir. Yine ismi açıklanmayan partinin, sıkıyönetimin tutuklama ve gözaltı alma işlemlerini önlemeye çalıştığı, parti adına yapılan konuşmalarda MİT'i suçladığı iddia edilmiştir. Aynı zamanda bu partinin anayasa değişiklikleri karşısında karşı tutum takınması 12 Mart harekâtını başarıya ulaşmasını engelleyecek belirtiler olup bu durum da memlekette endişelere sebep olmaktadır.

Raporda sivil kanadın müesseseler ayağı anlatılırken 12 Mart'ın başarıya ulaşması anlamında daha endişe verici bir tablo çizilmiştir. Üniversitelerden TRT'ye, basından sendikalara kadar olan ve içlerinde tehlikeli unsurlar taşıyan kurumlar ve özellikle bunların bir kısım mensupları ilk şaşkınlıklarını atlattı ve sanki hiçbir şey olmamış gibi, harekâtın hedefi belli değilmiş gibi karşı çıkışlara, mütalaa beyanlarına, 12 Mart'ın getirdiklerini boşa çıkartma gayretlerine başlamışlardır. Bu arada kurumlara aşırı solun sızması hızlanmıştır. Raporda

sivil kanadın 12 Mart karşısındaki tutumu bu şekilde ortaya konulduktan sonra 12 Mart'ın sivil kanadında bazı aksamaların olduğu sonucu çıkartılmıştır. Bunun çözümü olarak da yine Nihat Erim gösterilmiştir. Erim'in kendisine daha kuvvetli bir kabine ve idareciler kadrosu oluşturması gerektiği tavsiye edilmiştir.¹³⁴

12 Mart Muhtırası karşısında asker ve sivil kanadın tutumunun değerlendirilmesi yapıldıktan hemen sonra "12 Mart Hedefine Ulaşmalıdır" başlığı altında bir takım tavsiyelerde bulunulmuştur. 12 Mart harekâtının ordunun sayesinde Türk Milleti'nin yüzüne gülen son şans olduğu belirtildikten sonra bu harekâtın mutlaka hedefine ulaşması gerektiği ısrarla vurgulanmıştır. Öyle ki bu şans, Türkiye'nin varlığı ile eş değer tutulmuştur. Yani Türkiye'nin varlığı bakımından bu şans, elinden kaçırmaması gerektiği anlatılmıştır. Bunun yolu yani 12 Mart'ın hedefine ulaşmasının yolu sivil kanadın, asker kanada anlayış, tutum ve tavır bakımından bir an önce ayak uydurmasından, bünyesindeki zaaflarından kurtulmasından veyahut kurtarılmasından geçmektedir. Asker kanadın sivil kanatla birlikte çalışmak istemesinin yüceliğinden ve azizliğinden söz edildiği raporda mevcut sivil kadro ile başarıya ulaşamayacağına iması yapılarak derhal işin mahiyetini ve önemini anlamış yeni bir sivil kadronun kurulması istenmektedir. "Memlekette partizanlıktan uzak, iyi yetişmiş, hadiseleri kavramış, Atatürkçü ve milliyetçi bir sivil kadro kurmak her zaman mümkündür" denilmek suretiyle asker kanada böyle bir kadroyu iş başına getirmesi önerilmiştir.¹³⁵ Anlaşılan o ki raporda mevcut sivil kadronun bazı nedenlerden dolayı belirlenen hedefleri gerçekleştiremeyeceği öne sürülerek uygun yeni bir sivil kadronun kurulması asker kanattan istenmiştir. Yeni kadronun ise Atatürkçü ve milliyetçi kişilerden oluşması salık verilmiştir.

Raporun bir sonraki bölümünde ise 1971 yılı itibariyle Türkiye'de çarpışan fikirlerin kısa bir özeti yapılmıştır. Buna göre milliyetçi, kozmopolit-hümanist, Marksist ve İslamcı dünya görüşleri olmak üzere dört farklı dünya görüşü bir birleriyle çarpışmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan Türkçülük, Türk Milliyetçiliği olarak ön plana çıkmış ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin de temellerini oluşturmuştur. Söz konusu Türkçülük, Atatürk'ün kendi devrinde tatbik sahasında koyduğu dincilikten, ırkçılıktan ve kavimcilikten uzak bir Atatürk Milliyetçiliği'dir. Atatürk Milliyetçiliği'nin savunulduğu raporda bu milliyetçiliğin cumhuriyetin ilk devrine mükemmel bir renk, şevk ve mana verdiği belirtilmiştir. Aynı zamanda raporda milliyetçi dünya görüşünün insancı dünya görüşünden daha önce geldiği iddia edilerek milliyetçi dünya görüşü daha ön plana çıkartılmıştır. Bu husus şu şekilde anlatılmıştır: "İnsaniyete giden asıl yol da milliyetten geçer. Kendi milletinin insanını düşünmeyen bir kimse, insancı da olamaz. Binaenaleyh gerçek insancılık ve insanlık idealleri milliyetçiliğin içindedir".

134 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-8-10. ss. 5-7.

135 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-10-11. ss. 7-8.

Türkiye'de çarpışan ikinci dünya görüşü ise kozmopolit-hümanist dünya görüşüdür. Bu görüş, bir bakıma Osmanlılık fikrinin Türkiye Cumhuriyetine tatbik edilen modern şeklidir. Ve milli bütünlüğünü tamamlamış emperyalist devletlerin şimdilerde diğer milletlere empoze etmeye çalıştığı bir fikirdir. Rapora göre Atatürk'ün ölümünden sonra kademe kademe Türkiye'ye hâkim olmaya başlayan bu gayri milli ve Atatürkçülüğe aykırı görüş, Türk'ü, Türkçülüğü, Türk kültürünü ve Türk milliyetçiliğini insanlık perdesi ardında ikinci plana itmektedir.

Marksist dünya görüşünün Rus İhtilali ile birlikte Türkiye'ye bulaştırılmak istendiğinin, fakat Atatürk'ün bunu çok güzel bir şekilde engellediğinin anlatıldığı raporda, bu görüş bir süre yer altına girmiştir. 1960 ile birlikte tekrar su yüzüne çıkmış ve 1968'den sonra da eyleme geçmiştir. Bu görüşün eski İslamcılık cereyanının bir devamı niteliğinde olduğu ve bunun şeriatçı devlet ve İslam birliği fikrine dayandığının tespiti yapılmıştır.

Bu şekilde 1971 yılı itibariyle Türkiye'de çarpışan dünya görüşleri hakkında bilgiler verilirken bunlarla ilgili değerlendirmeler yapıldıktan sonra 12 Mart öncesi çıkmaza girilmesinin başlıca amilinin ne olduğu anlatılmıştır. Buna göre, Atatürk'ten sonra milliyetçi dünya görüşünün terk edilmiş olması Türkiye'yi 12 Mart'tan önceki çıkmaza götürmüştür. Atatürk'ün ölümünden sonra önce kozmopolit-hümanist dünya görüşü Türkiye'ye hâkim olmak suretiyle bütün kurumlarını alt üst etmiş, sonra buna Marksist dünya görüşü de eklenince Türkiye bir uçurumun eşiğine getirilmiştir. Bu iki dünya görüşü Türkler açısından gayri milli olması nedeniyle bir birlerine destek olarak bir işbirliği içerisine girmişlerdir. Bu iki dünya görüşünün bir reaksiyonu olarak da eski İslamcılığın bir devamı olarak dincilik ve şeriatçılık cereyanı yeniden ortaya çıkıp gelişmiştir.¹³⁶ Raporun bu bölümünde kozmopolit-hümanist, Marksist ve İslamcı dünya görüşleri sert bir dille eleştirilerek Türkiye açısından reddedilmiştir. Bunlardan kozmopolit-hümanist ve Marksist dünya görüşleri girilen çıkmazdan dolayı suçlanmıştır. Çıkmaza girilmesinin asıl nedeni aynı zamanda Atatürk'ten sonra milliyetçi dünya görüşünün terk edilmesi olarak saptanmıştır. Buna göre ülkenin kurtuluş çaresi milliyetçi Atatürkçü dünya görüşüne geri dönmektir. Bu noktadan sonra da zaten raporda bu formül sürekli olarak işlenecek ve ısrarla tavsiye edilecektir.

Rapora göre Türkiye, bundan sonra kendisini bu çıkmazdan kurtarmak için bu dünya görüşlerinden birisini yeniden seçmek zorundadır. İslamcılığa dönüşün bahis bile konusu olamayacağı ve bunu kimsenin modern ve laik Atatürk Türkiye'sine teklif dahi edemeyeceği belirtildiği raporda kozmopolit-hümanist dünya görüşü hakkında ise yine sert ifadelerle yer verilmiştir. Kozmopolit-hümanist ve komünist dünya görüşü Türkiye'yi bugün vahim duruma getirmiştir. Bu yüzden bu görüşe sarılmak, Türk Milleti için ölüm

136 *Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-11-12. ss. 8-9.

olacaktır. Söz konusu bu iki dünya görüşü, Atatürk'ten sonra yavaş yavaş gelişerek milletin hayat damarlarını kurutmaya yönelmiştir. Türkiye'nin yakasını çabucak kurtarmasının gerekliliği ifade edilerek yapılacaklar da sıralanmıştır. Bu iki dünya görüşüne göre kurulmuş olan bütün düzen bozularak uygulamalar terk edilmelidir. Türkiye için asıl ana reform bu, olacaktır. Türkiye için kurtuluş reçetesi olabilecek bu üç dünya görüşü kesin ve sert bir dille elendikten sonra sıra milliyetçi dünya görüşüne gelmiştir.

Milliyetçi dünya görüşüne reçete olarak sınıfsız sarılmıştır. Şöyle ki, Türkiye için tek kurtarıcı dünya görüşünün milliyetçi dünya görüşü olduğu iddia edilmiştir. Hatta 12 Mart felsefesinin milliyetçi dünya görüşüne tekrar kaldığı yerden devam edilmek olduğunun anlatıldığı raporda, bu yola girilmemesi halinde "12 Mart Türkiye'yi Kurtarma Harekatı"nın neticesiz kalacağı net bir dille kaydedilmiştir.

Yine rapora göre, o halde 12 Mart'ı hedefe ulaştırmak için hemen yapılması gereken şey, Türkiye devletinde milliyetçi dünya görüşünü hâkim kılarak bunun gereklerini yerine getirmektir. Bunun gerekleri de hemen sıralanmıştır. 12 Mart harekâtının sivil kanadın idarecileri ve uygulayıcıları milliyetçi dünya görüşüne sahip bir kadro ile yeniden kurulması gerekmektedir. Atatürkçü, milliyetçi dünya görüşü, gidip de kozmopolit-hümanist ve Marksist dünya görüşü mensuplarına uygulanamaz. Anlatılanlara bakılacak olunursa sivil kanadın içerisinde hümanist-kozmpolit ve Marksist dünya görüşüne sahip kişiler bulunmaktadır. Türkiye'yi bu noktaya bu aşınmış kadrolar getirdiğine göre bunların Türkiye'yi kurtarma harekâtında görevlendirilmesinin yanlışlığına değinilerek 12 Mart'ın sorumluluğunu taşıyan askeri kanadın, sivil kanadın tatbikattaki aksaklıklarını düzeltmesi istenmiştir. Yani sivil kanat kesinlikle milliyetçi dünya görüşüne sahip kişilerden oluşmalıdır. Milliyetçi dünya görüşüne sahip kişilerin Meclis içerisinde çoğunlukta olduğu ve bunlardan faydalanılabileceği yol olarak gösterilmiştir. Yine Meclis dışındaki kurumlarda da her alanda yetişmiş Atatürkçü, milliyetçi dünya görüşünün temsilcilerinin varlığından söz edilerek bunların çarkların başına getirilmesi tavsiye edilmiştir. Bunu gerçekleştirmenin devlet adamları için mesele olmadığı, zor olmayacağı da eklenmiştir.¹³⁷

Raporun bir sonraki bölümünde "Türkiye'nin Bugünkü Acil Problemleri" başlığı altında Türkiye'nin 12 Mart döneminde karşı karşıya kaldığı iddia edilen iki problem anlatılmıştır. Bunlardan birincisi zararlı yıkıcı unsurların zararsız hale getirilmesi, ikincisi ise bir daha böyle unsurların ortaya çıkmamasının sağlanmasıdır. Raporda bu iki probleme o kadar çok önem verilmiştir ki bunların halledilmesinin Türkiye'nin uzak ve yakın bütün geleceğini ilgilendirdiği aktarılmıştır. Bu iki sorunun çözülmemesi durumunda ise 12 Mart Harekâtı da Türkiye'nin gelecek ümitleri de hüsrana uğramış olur.

137 Cumhuriyetin Kuruluşu, Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-12-13. ss. 9-10.

Türkiye'nin acil problemlerinden olduğu iddia edilen zararlı unsurların zararsız hale getirilmesi işinin nasıl yapılacağı detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bu iki yöntemle yapılabilir. Bunlardan birincisi suçluların cezalandırılması, suçu hazırlayanların ve teşvik edenlerin tasfiyesi ile olabilir. İkincisi ise adli suç işleyenlerin, silahlı eşkıyaların yakalanıp cezalandırılmasının dışında kurumların "ayıklanmasıdır". Yani zararlı unsurların "inlerine, mutfağına" kadar inilerek kurumlar bunlardan temizlenmelidir. Kurumlardan ayıklamanın yapılması anlamında Türkiye'nin şanslı bir durumda olduğu ifade edilerek zararlı unsurların "pervasızlıkları ile su yüzüne çıktığı" iddia edilmiştir. Bu anlamda kurumlarda yapılacak tasfiye için şu yöntemlere başvurulabileceği belirtilmiştir: 1. 1960'tan sonra geniş ve aşırı hürriyetten yararlanıp ortaya çıkan basın taranmalıdır. 2. Devletin istihbarat dosyaları incelenmelidir. 3. Adli tahkikatların verdiği ipuçları sonuna kadar götürülerek kurumlardan tasfiyeler gerçekleştirilmez. Bu, yapılırken de normal bir devrenin şekilci hürriyet düzeni ve hukuk formalitesiyle ülkenin tedavi edilip sağlığına kavuşturulamayacağı gözden uzak tutulmaması gerektiği kaydedilmiştir.

Yapılması gerekenler bunların olduğu sıralanırken; sivil kanadın zararlı unsurların tasfiyesi yerine onların faydalandıkları kanun boşluklarını tıkamanın yeterli geleceğini düşündüklerini ve öyle hareket ettiklerinden şikâyetçi olunmuştur. Raporla göre, bu tıkama işi gerekli olmakla birlikte yeterli görünmemektedir. Yine sivil kanadın faaliyetlerine yönelik şikâyetlere yer verilerek sivil kanadın başta anayasa olmak üzere kanun boşluklarını tıkama konusunda da mukavemet gösterdiği dile getirilmiştir. Sivil kanat, mevcut zararlı unsurların tasfiyesini yapmak yerine tam tersine kurumlara yeni yeni zararlı unsurları sızdırmaktadır. Bu iddialara raporda örnekler verilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı'ndan Atom Araştırmaları Merkezi'ne, istişare kurullarından reform komisyonlarına kadar bu tür sızmalar sivil kanadın zaafı yüzünden gerçekleşmiştir. Komünistlerin bir özelliği hakkında bilgi verilerek askeri kanat uyarılmıştır: "*Şurasını hiçbir zaman unutmayınız ki, komünistlerin bir mukabil darbeyi en az zararla atlatmakta çok büyük tecrübeleri vardır. Ve Türkiye, gevşek davranıldığı için, şimdi bu tecrübeye sahne olmaktadır*".¹³⁸ Yani rapora göre, zararlı unsur olarak tabir edilen grupların devlet kurumlarına sızlamalarının önlenmesinin yanında kurumlarda görev yapan mevcut zararlı unsurların da 12 Mart'ın hedefine ulaşması ve Türkiye'nin geleceği için derhal tasfiye edilmesi gerekmektedir.

Tasfiye edilen zararlı unsurların bir daha Türkiye'de ortaya çıkmamaları adına yapılması gereken işler de birer tavsiye niteliğinde raporun içinde yer almaktadır. Bunların başında milli eğitim davasının halledilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Atatürk'ün ölümünden sonra milli eğitim, rayından çıkartılarak ilmin ve aklın dışına sürüklenmiştir. Türkiye'nin milli eğitimine kozmopolit-hümanist ve meteryalist-Marksist dünya görüşünün hâkim olduğu iddia

138 *Cumhurbaşkanlığı Cevedet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-14-15. ss. 11-12.

edilerek bu dünya görüşünün milli eğitimden temizlenmesi istenmektedir. Yapılacak bir milli eğitim reformu ile eğitim, Atatürkçü milli duyguların ışığı altında milli kültürle mücehhez bir mekanizma haline getirilmek zorundadır. Sorunun Atatürk dönemindeki milli eğitim anlayışından çıkılmasına bağlayan rapor, o an Türkiye'nin ayakta kalmasını bile Atatürk devrinin milli eğitiminden feyz almış neslin henüz iş başında bulunmasına bağlamıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı'nda 12 Mart'ın fikriyatına ters düşen, endişe verici işler yapıldığı iddia edilerek bunların neler olduğu anlatılmış ve Milli Eğitim Bakanlığı bu anlamda şikâyet edilmiştir. 12 Mart'tan önce Bakanlık'ta milli kültüre yönelik bazı işler yapılmaya başlandığı, yapılan bu işlerde fikir adamlarının Atatürkçü ve milliyetçi görüşü hâkim olduğu halde 12 Mart'tan sonra bu "müsbet" işlerin birer birer durdurulduğu söylenmiştir. Bu anlamda ilk olarak 1000 Temel Eser meselesi örnek gösterilmiştir. 1000 Temel Eser raporda, *"Asker ve sivil, bütün aydınların hararetle takip ettikleri, piyasaya çıkar çıkmaz adeta kapışılan ve kitapçılık aleminde büyük bir reform yapan bu milli, bu kurtarıcı devlet neşriyatı"* sözleriyle övülmüştür. 12 Mart'tan sonra Marksistlerin hücumları sonucunda 1000 Temel Eser yayının üç aydır durdurulduğunun altı çizilmiştir. 1000 Temel Eser Komisyonu, Atatürkçü ve milliyetçi bir komisyon olduğu belirtilerek Milli Eğitim Bakanı tarafından bu komisyonun da lağvedildiği belirtilmiştir. Bakanlık'taki yapılan bazı işlerin şikâyet edilmesinin ardından sıra eğitim komisyonuna gelmiştir. Rapora göre, bu komisyonun bütün üyeleri çevresinde marksist olarak tanınmış kişilerden seçilmiştir. Bu reform komisyonun hazırlamış olduğu "Eğitim Reformunda Strateji ve Yöntemler" başlığını taşıyan 20 sayfalık rapor, materyalist-Marksist bir eğitimin hazırlıklarını içermektedir. Söz konusu eğitim komisyonunun hazırladığı rapor 5 madde halinde eleştirilmiştir. 1. Raporda ekonomi ve üretim temel alınmış ve eğitim, üretimin robotlarını yetiştiren bir kurum olarak gösterilmiştir. 2. Eğitimi devlet planlamasının dışına çıkararak, kendilerinin idaresinde eğitim için yeni bir planlama teşkilatı teklif etmektedirler. 3. Raporda, Atatürk'ün ortaya koymuş olduğu eğitimin birliği prensibi bozulmaktadır. 4. Milli Eğitim ismindeki "Milli" kelimesi özel olarak kullanılmamaya çalışılarak maariften yalnız eğitim diye söz edilmektedir. Eğitimin milli cephesini ve milli kültürünü yok sayarak eğitimin milli kültürle mücehhez şahsiyetli insan yetiştirme görevi görmezden gelinmiştir. 5. TÖS'ün "Devrimci Eğitim Şurası"nın paralelinde ve hatta ismi taşıyan şura kayıtlarına benzer fikirler kaleme alındığı görülmektedir. Raporun bu Marksist özellikleri nedeniyle Milli Eğitim Bakanlığı'nda da büyük rahatsızlık ortaya çıkardığı nakledilmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulan bir diğer komisyon da Atatürk İlkeleri Komisyonu idi. Bu komisyon da kozmopolit-hümanist olmakla itham edilmiştir. Komisyonda yerli yersiz insan hakları vurgusu yapıldığından söz edilerek Türkiye'de bu gün bir insan hakları meselesi olmadığı, Türkiye'nin

var olma ya da yok olma meselesi olduğu öne sürülmüştür.¹³⁹ Netice itibariyle raporda zararlı unsurların tasfiyesi harekâtında olduğu gibi bunların bir daha ortaya çıkmaması hazırlığında da milli eğitim reformunda sivil kanatta çok aksamaların olduğu iddia edilerek bu hususların düzeltilmesi adına bu konular asker kanada şikâyet edilmektedir.

Raporun son bölümünde de “Tekliflerimiz” başlığı altında Cumhurbaşkanı Sunay’a raporun önceki bölümlerinde ifade edilenlerin ışığında 9 maddelik bir takım dikkat çekici açık teklifler sunulmuştur. 1. Öncelikle kanunlardaki açıklar derhal kapatılmalıdır. Başbakan Nihat Erim’in açıklamış olduğu anayasa değişiklikleri teklifi asgari sınır olarak tutulup bunlardan hiçbir taviz verilmemelidir. Erim’in yapmak istediği değişiklikler yönünde yapılabildiği kadar daha fazla anayasa değişikliğinin yapılması uygun olacaktır. Özellikle üniversite ve TRT ile ilgili değişikliklerin mutlaka gerçekleştirilmesi istenmektedir. anayasanın değişme şekli hakkında da öneride bulunulmuştur. Buna göre, anayasa değişiklik yöntemi milli ihtiyaca uygun hale getirilmelidir. Meclis’te üçte iki çoğunluk aramak yerine normal çoğunluk aranmalı, bu çoğunlukla çıkmış olan anayasa değişikliği referanduma götürülmeli, sonra da halkın onayını alma yöntemi denenmelidir. 2. Bütün kurumlardan özellikle de beyinlere hitap eden üniversiteler ve yüksekokullar ile kütlelere hitap edilen TRT’de zararlı unsurların tasfiyeleri kaçınılmaz bir şekilde kesinlikle gerçekleştirilmelidir. Tasfiye olunacaklarının sayıları Türkiye’de aydın potansiyelini zayıflatacak kadar çok olmadığı için endişe edecek bir durum da yoktur. Tam tersine böylece birçok kurumdaki şişkinlikler de ortadan kalkmış olacaktır. Örnek verilecek olunursa üniversitelerin birçok fakülte ve bölümünde böyle şişkinlikleri mevcuttur. 3. Sivil idarelerde bundan sonra işlerin daha fazla bozulmadan farkına varılması imkânını sağlamak için sivil kanatta bir kontrol mekanizması kurulmalıdır. 4. Sivil kanat ve idare mekanizması ise milliyetçi dünya görüşüne sahip aydınlar tarafından kurdurulmalı. Bu konuda her kademe ve komisyonda değişikliklerin yapılmasının önemine vurgu yapılarak ilmi ve rasyonel yoldan Atatürkçülüğe dönüşün ancak bu kadrolar vasıtasıyla gerçekleştirileceğine inanılmaktadır. 5. Üniversite ve yüksekokullarda sorunları kökünden çözmek adına buralarda eski talim taburlarının kurulması istenmektedir. Böylece öğrenciler maddi ve manevi disipline sokuldukları gibi savaşa hazırlama bilgileri de bu taburlar vasıtasıyla öğrenebileceklerdir. 6. Sürekli şikâyetçi olunan Milli Eğitim Bakanlığı’nın da düzeltilmesi istenmektedir. Buna göre bu kurum milliyetçi bir komisyona ıslah ettirilmeli, gerekirse bu komisyon da asker ve sivillerden oluşacak bir komisyon olmalıdır. 7. 12 Mart harekâtına karşı basında gün geçtikçe kuvvet kazanan bir direnme ve saptırma faaliyeti söz konusudur. İşte bunların yapılan “ameliyata” zarar vermemesi için çareler aranmalıdır. 8. Sıkıyönetim uygulamalarına karşı belli şahıs ve çevrelerden gelen eleştiri ve baskılar susturulmalıdır. 9. “Atatürk ve Mareşal Çakmak zamanında

139 *Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi*, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-15-16-17. ss. 12-14.

olduğu gibi, askeri okullara ancak Türk soyundan gelenlerin alınmasında sayılamayacak faydalar gördüğümüzü arz etmeliyiz. Herkesin askere alınması imkânın kalkacağı bir devreye girdiğimize göre, böyle bir tatbikatın hiçbir hukuki mahzuru olmayacaktır”¹⁴⁰ şeklindeki son sunulan teklif ise diğer teklifler içerisindeki en dikkat çekici olanıdır.

Sonuç

Uç sağı önemli yapılarından olan ve milliyetçi muhafazakâr aydınlardan oluşan Türk Aydınlar Ocağı'nın, 12 Mart'a bakışı ve süreç karşısındaki tutumu kendi dünya görüşleri ile özdeş niteliktedir. Muhtıra'ya bakışlarında tam anlamıyla milliyetçi ve muhafazakar dünya görüşünün hâkim olduğu söylenebilir. Cumhurbaşkanı'na sundukları raporda da bu dünya görüşü doğrultusunda mevcut otorite sahiplerini etkileme çabası içerisine girmişlerdir.

Aydınlar Ocağı'nın 12 Mart Muhtırası'na çok sıcak baktığı ve müdahaleyi yapan orduyu sonuna kadar desteklediği görülmektedir. Ordunun Muhtıra'yı Türkiye'nin bekasını kurtarmak için verdiğini düşünen Ocağa göre, gerekli düzeni sağladıktan sonra ordu kışlasına geri dönecektir. Zaten ordunun bir diğer görevi cumhuriyeti koruma ve kollamaktır. Bu minvalde ordu, görevini yapmıştır. Yapılan görev ise bir “ameliyattır”.

12 Mart'ı hedefine ulaştırma konusunda sivil kadroda çatlakların ortaya çıktığını ileri süren Aydınlar Ocağı'nın Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a sunduğu öneriler ise pek şaşırtıcı değildi. Çünkü verilen öneriler tamamen kendi siyasi düşüncelerini yansıtmaktadır. Bu anlamda Aydınlar Ocağı, 12 Mart'ın sivil kadrosunun Atatürkçü ve milliyetçilerden oluşacak şekilde yeniden kurulmasını istemektedir. Antikomünizm görüşüne sahip olduğu anlaşılan Aydınlar Ocağı, bütün kurum ve kuruluşlardan hürriyet ve hukuk kaidelerini bir kenara iterek solcuların ve milliyetçi görüşe sahip olmayanların temizlenmesini istemektedir. Ardından kurulacak Atatürkçü ve milliyetçi sivil bir kadro ile 12 Mart harekâtının başarıya ulaşacağına inanan Aydınlar Ocağı, aynı zamanda Türkiye'nin 12 Mart öncesi girdiği bunalımın sebebini milliyetçi dünya görüşünün terk edilmiş olmasına bağlamaktadır. Türkiye'deki diğer dünya görüşlerinin terk edilerek yerine milliyetçi dünya görüşü doğrultusunda reformların yapılması halinde de Türkiye'nin bir daha 12 Mart sürecine girmeyeceğine inanmaktadır.

Son olarak Aydınlar Ocağı'nın, Türkiye'nin bekası ve tekrar 12 Mart sürecine girmemesi için demokratik olmayan yöntemleri ve hukuk dışılığı savunduğu söylenebilir.

140 Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009-17-18-19. ss. 14-16.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynaklar

BCA, 030.18.01/264.26.12. (26.04.1971).

Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No:5/6-24; Fihrist No: 7963-1.

Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No:5/6-24; Fihrist No: 7963-2.

Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5-6/24; Fihrist No: 7963-4.

Cumhurbaşkanlığı Cevdet Sunay Arşivi, Yer No: 5/7-12; Fihrist No: 9009.

II. Resmi Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Cilt:12, Toplantı: 2, Bölüm:80.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D.3, C.12, T.2, B.82.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, D.3, C.17, T.2, B.162.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *TBMM Meclis Araştırması Komisyonu Raporu*(Cilt:1, Dönem:24, Yasama Yılı:3, S. Sayısı: 376), TBMM Darbeleri Araştırma Komisyonu, Ankara, 2012.

III. Süreli Yayınlar

Akşam,

Cumhuriyet,

Dünya,

Hürriyet,

Milliyet,

Son Havadis,

Tercüman.

IV. Kitaplar

- AHMAD, Feroz, *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Baskı:4, Hil Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- ALTUĞ, Kurtul, *12 Mart ve Nihat Erim Olayı*, Yedigün Yayınları, Ankara, 1973.
- AYDIN, Suavi/Taşkın, Yüksel, *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Başbakanlık, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Mükremin Kocataşkın (Yay. Haz.), Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müdürlüğü, Ankara, 1998.
- ÇETİNKAYA, Hikmet, *68'den 78'e Sancılı Yıllar Kuşatılmış Sokakla*, Basım:6, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- DURŞUN, Davut, *12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler*, Şehir Yayınları, İstanbul, 2003.
- ERİM, Nihat, *12 Mart Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Erim, Nihat, *Günlükler 1925-1979*, Cilt: 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- EROĞUL, Cem, *"Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-1971"*, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Derleme: İrvın C. Schink ve E. Ahmet Tonak, Baskı: 6, Belge Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARAOSMANOĞLU, Atilla, *İzmir Karşıyakada'dan dünya'ya*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005, s. 261.
- KARATEPE, Şükrü, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, Baskı: 4, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *"Siyasi Tarih (1960-1980)"*, Sina Akşın (yay.yön.), *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul, 2013.
- _____, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, Ankara, 1986.

V. Makaleler

ÖZCAN, Fatma Yurttaş, "27 Mayıs Sonrası Milliyetçi Muhafazakâr Aydınların Örgütlenme Çabaları ve Siyasi Gelişmeler Üzerindeki Etkileri: Aydınlar Ocağı", *Muhafazakâr Düşünce*, Yıl:10, Sayı:40, Haziran 2014, ss. 107-134.

VI. Tezler

AKARÇAY, Erhan, *Bir Muhafazakarlaştırma Projesi Olarak Türk-İslam Sentezi*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2008.

DEMİR, Ebru, *Türk Siyasi Tarihinde Milliyetçi-Muhafazakarlık ve Aydınlar Ocağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

ÖZCAN, Fatma Yurttaş, *Bir Aydın Hareketi Olarak Aydınlar Ocağı ve Türk Siyasetine Etkileri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2011.

TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRE MÜCADELESİNİ MİLLÎ EĞİTİM SİSTEMİ ÜZERİNDEN OKUMAK

Emre SAVUT*

Levent YILMAZ**

Öz

Türkiye'nin Cumhuriyet dönemi eğitim politikasını, merkez-çevre ikiliği bağlamında ele almak mümkündür. Bu politikalarındaki değişim çerçevesinde, dört alt döneme ayırabileceğimiz süreçte; merkezi temsil eden değerlerin, çevreyi temsil eden değerlerin etkisi ile dönüştüğü söylenebilir. Bu değişimin izlenebileceği en belirgin alan ise dinsel etkidir. Bu süreçte dinin, millî eğitim sistemindeki etkisi, giderek artmıştır. Bu durumun kaynağı ise siyasal alandaki dönüşümde aranmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre, Millî Eğitim, Sekülerleşme, Dinselleşme.

READING THE CENTER-PERIPHERY STRUGGLE IN TURKEY THROUGH NATIONAL EDUCATION SYSTEM

Abstract

It is possible to discuss Turkey's education policies of the Republican era in the context of center-periphery dichotomy. Within the framework of the change in these policies, in the process that we can divide into four sub-periods; it can be said that the values representing the center are transformed by the effect of the values representing the periphery. Religious influence is the most obvious area where this change can be monitored. In this process, the influence of religion on the national education system gradually increased. The source of this situation should be sought in the transformation in the political sphere.

Keywords: Center-Periphery, National Education, Secularism, Religiousization.

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üni., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, (esavut@mehmetakif.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-5671-1771).

** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, (levent.yilmaz@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-5538-8781).

Giriş

Türkiye'nin modernleşme serüvenine dair çeşitli tahlillerden en bilindiklerinden bir tanesi, kuşkusuz, *Şerif Mardin* tarafından Türkiye'ye uyarlanan merkez-çevre ikiliğine dayalı bakış açısıdır. Bir toplumdaki siyasal mücadeleyi, siyasal iktidarı elinde tutanların hâkim kültürel konumlarından hareketle açıklamaya çalışan bu bakış açısına göre, bu konum "merkez" olarak adlandırılır. Merkezi tanımlamak, aynı zamanda, merkezin karşısındaki kültürel konumları da tanımlamak anlamına gelir. Bir başka anlatımla, merkezin kültürel değerleri dolayımında "çevre" tanımlanmış olur. Dolayısıyla siyasal mücadele alanı merkez-çevre arasındaki kültürel tartışmalarla kuşatılır.

Kültürel konumların en belirleyici unsurların bir tanesi dindir. Din kurumu uzun yüzyıllar siyasal mücadelenin temel düşünsel kaynağı olmanın yanında; insanların dünyayı anlamlandırma ve açıklama çabalarında, bir başka ifadeyle, felsefe ve bilime temel referans kaynağı oluşturma işlevi görmüştür. Modernleşme süreci dinin bu işlevlerini ortadan kaldırırsa da, din, siyasal mücadele alanındaki etkisini modern zamanlarda da sürdürmüştür. Özellikle egemenliğin toplumun tümüne ait olduğu düşüncesi ve meşrû siyasal iktidarın genel oyla belirlenmesine dair yaygın uygulama, toplumun üyelerini siyasal aktör konumuna yükseltmiştir. Böylelikle siyasal mücadelenin aktif veya pasif aktörleri olan sıradan insanların, siyasal mücadele üzerindeki etkisi giderek artmaya başlamıştır.

Bu dönem, aynı zamanda, Batı dışında kalan toplumların, merkezî bir yönlendirme ile modernleşme sürecine dâhil olma hareketlerinin yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Devrimler, ihtilâller, darbeler, kurtuluş mücadeleleri gibi birçok siyasal hareketin arkasında, kaçırılan modernleşme trenin yakalanması ülküsü yatar.

Türkiye, kökleri XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar götürebilecek böyle bir süreci yaşamıştır. Bu sürecin egemen aktörleri merkezin değerlerini belirlerken, merkezin dışındaki değerlere modernlik öncesi, arkaik değerler anlamı yüklemişlerdir. Çevrede kalan değerlerin temel referans kaynağı ise, siyasal mücadele için hâlen işlevsel bir özellik taşıyan dindir.

Bu çalışmanın amacı, Cumhuriyet döneminin tümünde, din üzerinden yaşanan kültürel mücadelenin en belirgin alanlarından bir tanesi olan eğitim politikalarına yoğunlaşmaktır. Cumhuriyetle birlikte yaygın eğitimin radikal şekilde sekülerleşmesi, siyasal alanda merkez ve çevrenin mücadelesine konu olmuştur. Yüz yıla yaklaşan cumhuriyet döneminin millî eğitim politikalarını, dinsel bağlamında değerlendirmek çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır. Erken cumhuriyet döneminden günümüze kadar olan süreçte, din kurumunu temsil ettiği düşünülen uygulama ve simgeler üzerinden Türk millî eğitim sistemindeki dönüşüm ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu

dönüşüm, Türkiye’de yerleşik merkezî değerlerle, merkez dışı kalmış çevresel değerlerin siyasal alandaki mücadelesi olarak ele alınacaktır. Bu dönüşümün kritik tarihleri bağlamında, süreç, dört dönemde incelenecektir: 1923-1950, 1950-1980, 1980-2002 ve 2002’den günümüze. Bu dönemlendirme, millî eğitim politikalarındaki dinin konumu açısından anlamlı değişimlerin yaşandığı tarihlere göre şekillenmiştir. Dolayısıyla, bu dört dönemim kendine ait karakteristikleri olduğu söylenebilir. Çalışmanın temel iddiası, Cumhuriyetin kuruluşunda izlenen -aslında Türkiye’nin modernleşme serüveninin bakiyesi olan- eğitimdeki radikal dönüşümün, sonraki süreçte giderek dinselleşmeye yerini bırakması, Türkiye’de siyasal alandaki kültürel değerlerin dönüşüme tekabül ettiğiidir. Bu ise merkezde olan değerlerin giderek çevrenin değerleriyle kuşatılması ya da tersine, çevrenin aktörlerinin merkezde yer bulması ile merkezin yeniden üretilmesidir. Merkezdeki değerlerin, yüz yıllık süreçte, siyasal alanının genişlemesine koşut olarak; simgesel ve olgusal düzeyde dinsel yönünün arttığı iddia edilmektedir. Bu iddia millî eğitim sisyemi üzerinden kanıtlanmaya çalışılacaktır. Bunun için ilk olarak merkez-çevre ilişkisinin nasıl şekillendiğini ortaya koymak gerekir.

1. Merkez-Çevre Paradigması ve Türkiye’de Merkez-Çevre İlişkisi

Merkez-çevre paradigması, en basit şekliyle, bir toplumdaki yöneten-yönetilen ilişkilerinin değerler sistemi üzerinden tanımlanması şeklinde ifade edilebilir. Değerler sistemi üzerinden yapılan bu ayırım, klâsik Batı siyaset felsefesinin gelişim çizgisi dışında bir bakış açısını ortaya koyar ve bu özelliği ile Türkiye siyaseti için de oldukça önemli bir referans kaynağı konumuna ulaşır.

1.a. Genel Hatlarıyla Merkez-Çevre İkiliği

Şerif Mardin, Batı siyaset felsefesinin Antik Yunan’dan bugüne, birbirine cevap veren süreçler üzerinden şekillendiğini belirtmiştir. Birbirlerine gönderme yapan ve cevap veren bu süreçlerde aristokrasi, kilise, burjuvazi, monarşi, işçi sınıfı, parlamento gibi ara kurumların belirleyiciliği söz konusudur. Osmanlı-Türk siyasal sisteminde bu tip ara kurumların yokluğu, sistemin Batı siyaset felsefesindeki yaklaşımların dışında bir bakış açısıyla açıklanması zorunluluğunu ortaya koymuştur. Bu noktada Mardin’e göre kültürel öğelerin belirleyiciliğini temel alan bir yaklaşım kullanılmalıdır.¹

Mardin’in Osmanlı-Türk siyasal sisteminin açıklanabilmesi için ortaya koyduğu ve kültürel değerlerin belirleyici olduğu bu reçetenin kuramsal temeli, Amerikalı sosyolog Edward Shills tarafından atılmıştır. Shills, merkez-çevre ikiliğini açıkladığı makalesinde her toplumun bir merkezi olduğunu

1 Ali Bayramoğlu - Ahmet Güngören, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.119-124.

belirtmiştir.² Ancak bu merkez, coğrafi bir konumlanışı değil, toplumsal yaşamın tüm alanlarının temel belirleyicisi olan inanç ve değerler dünyasını ifade eder.³ Merkezin inanç ve değerlerinin neler olduğu, bu değerlerin toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul edilmelerine ve bürokratik kadroların kendilerini bu değer ve inançların koruyucusu olarak görmelerine bağlıdır. Bir başka ifadeyle, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan, toplumun işleyişini düzenleyen inanç ve değerler, otoritenin, kurumların ve seçkinlerin üzerinde fikir birliği yaptığı değerlerdir.⁴ Merkezin değerleri, toplumsal sistemde birbirlerine karşılıklı bağımlı olan tüm alt sistemlerin -ekonomi, siyaset, eğitim, din, bürokrasi vb.- belirleyicisi konumundadır.⁵

Merkeze ait değerlerin karşısında; bu değerlerin dışında kalan, kontrol altında tutulan, toplumsal sistemden dışlanması gerektiği düşünülen çevrenin değerleri yer almaktadır. Merkez-çevre paradigmasının en temel kabulü de çevreye ait kabul edilen değerlerin sistem dışında tutularak toplumsal yeniden üretimin sağlanmasıdır.⁶

Merkez-çevre ikiliğinde merkez; tek, değişmez ve dönüştürülemez bir niteliğe sahiptir. Merkezin değer ve inançları siyasal iktidar temsilcilerinin mutlak sahip olması gereken değerler olarak kabul edilir. Çevreye ait değerlerin siyasal iktidar alanında temsil edilme şansına sahip olması durumunda, az önce bahsedilen toplumsal yeniden üretim mekanizması işletilerek merkezin değerlerinin egemenliği yeniden sağlanır. Merkezin tek ve mutlak karakterine karşın çevre ise merkezin değerlerine karşı konum alışı açısından *yakın* ve *uzak* çevre olarak sınıflandırılabilir. Buna göre, merkezin değerlerine kesin olarak karşı çıkmayan ve çevrenin değerlerine karşı da hassasiyet besleyen kesimler “yakın çevre” olarak adlandırılırken, merkezin değerlerini toptan reddedip bunların yerine çevrenin değerlerini koymayı amaçlayan kesim “uzak çevre” olarak isimlendirilir.⁷ Bu kavramsallaştırma, Türkiye siyasetinde yıllar içerisinde merkez ve çevre aktörleri arasındaki mücadelenin seyri açısından oldukça elverişli bir içeriğe sahiptir.

Modernleşme süreci ve aydınların toplumsal yapı içindeki yeri, *Shills'*in düşüncesinde merkez-çevre ikiliğinin oluşumunda önemli bir rol işgal etmektedir. Onun bu konuda *Karl Mannheim'*den etkilendiği söylenebilir. *Mannheim*, modernleşme sürecinde “entelijensiya” grupları arasındaki fikir ayrılıklarının bir problem alanı olarak ortaya çıkacağını düşünmüştür. Buna göre, geleneksel entelijensiya mevcut durumu korumaya çabalarken, yeni entelijensiya modern

2 Edward Shills, “Merkez ve Çevre”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 70, 2002, s.86.

3 Levent Gönenç, “2000’li yıllarda merkez ve çevre ilişkilerini yeniden düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:105, 2006, s.129.

4 Fethi Açıkel, “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-Çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:105, 2006, s.38.

5 Shills, *a.g.m.*, s.86

6 Açıkel, *a.g.m.*, s.31

7 Gönenç, *a.g.m.*, ss.132-133.

düşünce sistemi içerisinde geleneksel yapının dönüştürülmesini amaçlar.⁸ *Mannheim* ile birlikte *Bourdieu*’nün sermaye sınıflandırması da aydınların belirleyici rolü noktasında dikkat çekicidir. *Bourdieu*, özellikle eğitim alanında öne çıkan kültürel sermayenin, siyasal sermaye ile birleşmesi durumunda geleneksel merkezin dönüşümünü kaçınılmaz görmüştür.⁹

Shills’e göre merkezin ve çevrenin ana karakterlerinin oluşması kadar, merkezin değerlerinin korunması noktasında da aydın kesimin önemli rolü vardır. Daha açık bir ifadeyle, sistemin merkezinin hangi değerlerden oluştuğunu belirleyen aydınlar, aynı zamanda kendilerini bu değerlerin koruyucusu olarak da konumlandırırlar ve bu aydınlar sadece siyasal alanın temsilcilerinden oluşmazlar. Başta bürokrasi olmak üzere yönetici elit, siyasal otoriteyi merkezin sınırları içerisinde kalma noktasında sürekli denetim altında tutar. Merkezin temsilcileri, siyasal otorite de dâhil olmak üzere toplumun tüm aktörlerini merkezin standart düzeni içerisinde tutmak adına cezalandırma veya ödüllendirme yoluna başvurmuşlardır.¹⁰

Merkez-çevre paradigmasının merkezin tekliği ve değişmezliğine ilişkin kabulü, ikiliğin oluşumunda modernleşme sürecinin ve bu süreçte aydınların yaşadıkları düşünsel ayrılıkların rolü ve yine merkezin aktörlerinin kendilerini sistemin koruyucuları olarak konumlandırımları, paradigmanın Türkiye siyasetinin açıklanmasında anahtar konumda görülmesini sağlamıştır.

1.b. Türkiye’de Merkez-Çevre İkiliği

Shills’in merkez-çevre paradigması *Şerif Mardin* tarafından Türkiye siyasetine uyarlanmıştır. *Mardin*, ikiliği konu aldığı çalışmasının başlığında kullandığı “anahtar” ifadesi ile paradigmanın Türk siyasal yaşamının açıklanmasındaki elverişli konumunu açıkça ortaya koymuştur. Nitekim bu paradigma, çok uzun yıllar boyunca Türkiye siyasetinin en önemli kırılma anlarını açıklayacak bir cevap anahtarı olarak kullanılmıştır.

Osmanlı-Türk toplumunda merkez-çevre ikiliğinin dinamikleri açıklanırken, devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi sağlayacak ara kurumların yokluğu temel belirleyicidir. Batı toplumlarında tarihsel süreç içerisinde kilise, aristokrasi, burjuva, işçi sınıfı gibi ara kurumların siyasal iktidarlar ve birbirleri ile girdikleri mücadele ve bu mücadele sonucunda zaman zaman gerçekleşen uzlaşma çevre güçlerinin merkezle bütünleşmesine imkân veriyordu.¹¹ Ancak

8 Karl Mannheim, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, 2. Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2004, ss.35-41.

9 Pierre Bourdieu, *Pratik Nedenler*, çev. Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss.13-37,107-109.

10 Shills, *a.g.m.*, ss.87-91

11 Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, 4. Baskı, Dora Yayınları, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Bursa, 2009, s.122.

Osmanlı toplumunda devletin karşısında yer alabilecek bir dinî kurum ya da iktisadî taleplerini siyasal alana taşıyacak sınıflı bir yapı söz konusu değildi. *Niyazi Berkes*, toplum ile devlet arasındaki ilişkiyi sağlayacak ara kurumların yokluğunu Osmanlı'yı Batı toplumlarından ayıran en önemli özellik olarak görmüştür.¹² *Mardin'e* göre siyasal alandaki uzlaşmayı sağlayacak olan ara kurumların yokluğu, Osmanlı'da merkez-çevre ilişkinin hep tek boyutlu ve çatışmaya dayalı bir yapı sergilemesini beraberinde getirmiştir ve Osmanlı-Türk siyasal sisteminin temelinde yatan bu uzlaşmazlık ve çatışma durumu, modernleşme süreci sonrasında da varlığını sürdürmüştür.¹³

Osmanlı-Türk siyasal sisteminde merkez ile çevre arasındaki ayrımın belirleyicisi din kurumudur. Özellikle klâsik dönem Osmanlı toplumsal yapısında merkezin en önemli aktörü olan devşirme bürokratik kadroların oluşum biçimi merkez-çevre ikiliğinin din üzerinden tanımlanışının ilk aşamasına işaret etmektedir. Bürokratik yapılanmanın, gayrimüslim ailelerin çocuklarının küçük yaşta devlet kontrolüne alınarak yetiştirilmesiyle oluşturulması, Müslüman çocuklarının devlet kademesinden uzak kalması anlamına gelmekteydi. Bununla birlikte modern ve seçenekli eğitim imkânlarından sadece devlet seçkinlerinin çocuklarının yararlanabilmesi, halkın ise sadece dinî eğitim kurumlarından yararlanabilmesi çevrenin İslâm dini birlikte alınmasının bir başka önemli nedenidir.¹⁴ Ancak çevrenin İslâm dini ile özleşmesi modernleşme süreci ve merkezin lâikleştirme politikaları ile mutlak bir karakter kazanmıştır.

XVIII. Yüzyıl ile başlayan ve XIX. Yüzyılda hayli hız kazanan modernleşme süreci, imparatorluğun yönetsel ve hukukî yapısında ciddi dönüşümleri beraberinde getirdi. Klâsik dönemde merkezdeki yönetici seçkinlerin ayrıcalıklı konumuna iktisadî ve siyasal kaygılarla karşı çıkışın yanına, Batılılaşma/modernleşme adı altında "zevk ve eğlence düşkünü" olduğu gerekçesiyle kültürel kaygılar da eklendi.¹⁵ Modernleşme süreci ile başlayan kültür temelli bölünme çevreyi çok daha belirgin bir şekilde İslâm dini ile özdeşleştirmiştir. Özellikle imparatorluk sisteminde hızla yaşanmaya başlayan dünyevileşme süreci bu noktada son derece önemlidir.

Modernleşme süreci ile birlikte yönetsel açıdan padişahın kişiliğinde somutlaşan devlet anlayışı çözülmeye başladı ve padişahın tek başına sistemin temel belirleyicisi olduğu yapı yerini, diğer siyasal, toplumsal, iktisadî, bürokratik mekanizmaların da etkin olduğu bir yapıya bıraktı.¹⁶ Yönetsel yapıdaki bu değişikliğin taşıyıcısı konumunda Batı tarzı eğitim almış ve pozitivist düşünceyi benimsemiş yeni bürokratik kadrolar yer almaktaydı. Bu yeni bürokratik kadrolar, padişaha ve hanedana bağlı kalmakla birlikte, padişahın şahsından

12 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, ss.31-32.

13 Mardin, *a.g.m.*, s.123.

14 *A.g.m.*, s.128

15 *A.g.m.*, ss.130-131.

16 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, ss.23-25.

ayrı düşünmeye başladıkları devleti daha fazla önemsemeye başladılar.¹⁷ Hukuk düzeninin dünyevîleşmesinden de faydalanan yeni bürokratik kadrolar, padişahı bağımsız politika üretip uygulayabilen ve düzen sağlayabilen konuma ulaştılar.¹⁸

Askerî, tıbbî ve idarî okullarda verilen pozitivistik dayalı modern eğitim almış bürokratik kadroların sistemin merkezine yerleşmesiyle birlikte, merkeze ait inanç ve değerler de ciddi bir değişim yaşamaya başladı. Ulemanın kontrolündeki İslâm temelli yönetsel ve hukuksal yapı, *Mardin*’in ifadesiyle, toplumsal güç ilişkilerinin seküler bir tarzda ele alınmasını içeren bir tavır olan “bürokratik stil”e evrildi.¹⁹

Merkezdeki güç ilişkilerinde yaşanan bu değişim, kültürel açıdan da farklılaşmayı beraberinde getirdi. Tanzimat bürokrasisi olarak adlandırılan yeni bürokratik kadro, düşünsel anlamda olduğu kadar görünüş ve dil bakımından da farklı bir kimliğe bürünmüştü. Bu kişiler bir taraftan, sahip olunan egemen kültür ile uyuşmayan şeyleri halktan zorla isteyen, diğer taraftan da yabancı kültür unsurlarını taşıyan kimseler olmaları nedeniyle Müslüman çevrelerce tepki ile karşılanmaktaydılar.²⁰

Mardin, modernleşme akımının imparatorluğun yönetsel ve hukuksal yapısında meydana getirdiği bu sekülerleşme sürecinin yarattığı yeni merkez-çevre ayrımının, “büyük kültür” ve “küçük kültür” olarak nitelendirilebilecek kültürel bir ikiliği ortaya çıkardığından bahseder. Taşranın İslâmî muhalefet ile bütünleşerek çevreyi oluşturduğu, çevrenin karşısında ise büyük kültürün temsilcisi olarak bürokratik kadroların yer aldığı görüşündedir.²¹

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni bürokratik kadrolar siyasal mücadele içerisine girdiler. Artık yönetimin kimin elinde olduğu kadar, hangi inanç ve değerlerin merkezi temsil ettiği de önemliydi. Bürokratik kadroların *Yeni Osmanlılar* hareketi ile başlayan bu siyasallaşma süreci, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile birlikte en güçlü dönemine ulaştı. Bu siyasallaşma sürecinde modernleşmenin gerekliliği konusunda fikir birliği söz konusu olsa da, İslâm

17 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s.41.

18 Metin Heper, “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century”, *International Political Science Review*, Cilt:1, Sayı: 1, 1980, <https://www.jstor.org/stable/pdf/1600742.pdf>, (13.11.2019), s.85; Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişim”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, 4.Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, ss.14-15

19 Şerif Mardin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.42.

20 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 33. Baskı, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.106.

21 Şerif Mardin, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, 4. Baskı, Dora Yayınları, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Bursa, 2009, s.122.

dininin bu süreçteki konumlanışı noktasında farklı yaklaşımlar söz konusuydu. Bilindiği üzere bu fikir ayrılıkları neticesinde pozitivist düşünceyi benimseyen ve İslâmcı çizgiden uzaklaşan Ahmet Rıza grubu İTC içerisinde üstün konuma geldi ve İslâmcı düşünce cemiyetten tasfiye edilmeye başladı.²²

İTC, 1908 yılında meşrûtiyetin yeniden ilân edilmesiyle birlikte iktidarı doğrudan ele geçirmese de sistemin en önemli gücü haline geldi. İTC, 1913 yılındaki Bâb-ı Âli Baskını ile mutlaklaştırdığı iktidarını zaman zaman kırılmalar yaşasa da Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürdü. İTC iktidarı, XVII. Yüzyıl ile başlayan ve XIX. Yüzyıl ile hız kazanan modernleşme sürecinin bir sonucu olarak bir dizi reformu hayata geçirdi ve toplumsal yaşamın hemen her alanında dünyevileşme süreci yaşandı.²³ Ancak bu süreç karşısında *Mardin*'in de yukarıda bahsettiği gibi taşranın İslâm dini etrafında bütünleşerek başlattığı direniş, dönemin en önemli toplumsal kopuşuna işaret etmekteydi. Mustafa Kemal önderliğinde başlatılan kurtuluş mücadelesi bu kopukluk üzerine oturdu.²⁴ Kurtuluş mücadelesinin kazanılmasıyla birlikte başlatılan yeni bir ulus yaratma projesinde bu kopukluk çok daha derinleşti. İTC dönemindeki İslâm'ın modernleşme içerisindeki konumu tartışmaları bir kenara bırakılarak topyekûn bir modernleşme sürecine girildi ve din, bu süreç önündeki en önemli engel olarak görüldü.²⁵ Lâiklik, yeni bir ulus yaratma aşamasının temel ilkesi konumuna geldi. Kültür, siyaset, ekonomi, hukuk, sanat, eğitim gibi tüm toplumsal alt sistemlerin merkezine lâiklik yerleştirildi. Bir başka ifadeyle toplumsal sistemin temelini din-devlet ayrılığı konmuş oldu.²⁶

2. Merkez-Çevre Mücadelesinin Türk Millî Eğitim Sistemine Yansımaları

Eğitim sistemi, kitlelerin siyasal sisteme ilişkin rızalarının sağlanmasında en etkin ideolojik aygıtlardan biridir. Bu bağlamda eğitim sistemi, hem 1920'li yıllarla birlikte başlayan topyekûn dünyevileşme sürecinde hem de tarihsel süreçte merkez ve çevrenin iktidar tecrübelerinde önemli bir uygulama alanı olmuştur. Ayrıca 2000'li yıllarla birlikte geleneksel merkezde yaşanmaya başlayan değişimi okumak noktasında da eğitim sistemi oldukça zengin bir içeriğe sahiptir.

22 Suavi Aydın, "İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi*, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.123

23 Zürcher, *a.g.e.*, ss.185-186.

24 Mardin, *a.g.m.*, ss.133-134

25 Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi*, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.136-138.

26 Özer Ozankaya, *Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli*, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, ss.189-191.

2.a. Cumhuriyetin Kuruluş Dönemi

Tek parti iktidarında eğitim sisteminde atılan adımlardan belki de en önemlisi imparatorluk döneminde tüm medreselerin Maarif Vekâleti çatısı altında toplanması ile başlayan sürecin Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tamamlanması oldu.²⁷ Mustafa Kemal’e göre eğitimin birleştirilmesi, geleneklere dayalı sisteme karşı çıkışın ve modernleşmenin en önemli araçlarından biriydi. Bu noktada Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreseler dâhil olmak üzere tüm eğitim kurumları Maarif Vekâleti bünyesinde birleştirildi. Daha sonra bu kanuna dayanılarak tüm medreseler kapatıldı.²⁸ Böylelikle dinî eğitim ve lâik eğitim ikiliği ortadan kaldırılarak eğitim sistemine dünyevî bir karakter kazandırıldı.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tek parti iktidarı, bir yandan dinî doğrudan bireysel alanda konumlandırmayı amaçlarken diğer yandan dinî bilginin üretimini kontrol altında tutmak istemekteydi. Bu noktada en önemli adımlardan biri din adamlarının yetiştirilmesini devlet kontrolü altına almak amacıyla Diyanet İşleri Reisliği’nin kuruluşunu düzenleyen 430 sayılı kanun ile atıldı ve 29 ilde imam-hatip okullarının (İHO) kurulmasına karar verildi.²⁹ Bu okulların açılmasındaki temel amaç başta imam ve hatip olmak üzere orta seviyede din adamı yetiştirmektir. Ancak 1923 yılında açılan İHO uzun ömürlü olamadı ve kurulduğu günden itibaren kan kaybederek 1930 yılına gelindiğinde tamamı “öğrenci bulunamadığı” gerekçesiyle kapatıldı. Yaklaşık 7 yıllık bir ömre sahip olan ilk dönem İHO’nun okul ve öğrenci sayısındaki yıllara göre değişim şu şekildedir:

Tablo 1: 1923-1930 Dönemi İHO ve Öğrenci Sayısı

Eğitimi-Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-1924	29	2258
1924-1925	26	1442
1925-1926	20	1009
1926-1927	2	278
1927-1928	2	200
1928-1929	2	100
1929-1930	Kapanış	-----

Kaynak: Mustafa Öcal, “Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:6, 1999, s.204.

Tek parti iktidarında toplumsal yapının tüm alt sistemlerinde olduğu gibi, eğitim sisteminin de dinin belirleyiciliğine son verilerek, eğitime millî ve bilimsel karakter kazandırılması amaçlanmıştı. Bu dönemde bahsedilen amaç

²⁷ Berkes, *a.g.e.*, s.459

²⁸ Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, ss.74-75.

²⁹ *A.g.e.*, s.75

doğrultusunda çeşitli düzenlemeler hayata geçirildi. Örneğin 1927 yılında eğitim sistemindeki Arap ve İslâm kültürünün etkisine son vermek amacıyla ders programlarından Arapça ve Farsça dersleri kaldırıldı. Bununla birlikte köy okullarında haftada bir saat okutulan din derslerinde, ahlâk eğitiminin yanında modernleşmenin din ile ters düşmeyeceği işlenmekteydi.³⁰

Din dersinin müfredat içerisindeki konumu, daha açık bir ifadeyle, zorunlu bir ders olup olmaması; merkez-çevre arasındaki mücadelenin eğitim sistemine yansımadaki önemli sembollerden biri durumundadır. Nitekim tek parti döneminde eğitim sisteminde hayata geçirilen dünyevîleşme politikası din dersinin müfredat içerisinde konumlandırılışında kendisini net bir şekilde hissettirmiştir. Bu konuda ilk olarak 1927 yılında atılan bir adımla, öğrencinin din dersine katılıp katılmaması anne ve babanın isteğine bırakıldı. 1931-1932 yılından itibaren din dersleri ortaokul müfredatından tamamen kaldırıldı; ilkokullarda ise 1935 yılına kadar bu derse katılım “tavsiye” edildi. 1935 yılı itibari ile de devlet okullarında din dersi eğitime son verildi. 1940’lı yılların sonlarına kadar Türkiye’de çocukların dinî eğitimi aileler, câmililer ve yazılı kitaplardan sağlandı.³¹

1940’lı yılların ikinci yarısından itibaren ulusal ve uluslararası siyasetin temel dinamiklerinde yaşanan değişimler, geleneksel merkezin geçmişe oranla dinî düşünceye karşı daha ılımlı bir politika izlemesini beraberinde getirdi. *Hasan Bülent Kahraman*’a göre ulusal ve uluslararası siyasetteki demokratikleşme eğilimi, geleneksel merkezin en önemli siyasal aktörü olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin sistemden dışlanmış olan çevreye ulaşma noktasında dini bir araç olarak kullanma zorunluluğunu doğurmuştu.³² Eğitim sistemi, bu dönemdeki pragmatist yaklaşımın en önemli uygulama alanlarından birine işaret etmekteydi.

Eğitim sistemindeki değişim noktasında 10 Şubat 1948’e CHP grubuna verilen bir önergeyle önemli bir adım atıldı ve ilkokul müfredatına din dersinin yeniden eklenmesi önerildi.³³ Bunun dışında parti üyeleri tarafından “halkın ölümlerini yıkayacak adam bulamadığı” gerekçesiyle devletin din adamı yetiştirmesi talebini içeren yasa teklifleri verildi.³⁴ Tüm bu girişimlerin neticesinde din adamı yetiştirmek amacıyla Ankara ve İstanbul’da on aylık eğitimin verildiği iki kurs açıldı; din dersi ilkokul dördüncü ve beşinci sınıfların müfredatına seçmeli ders olarak yeniden eklendi.³⁵

30 Server Tanilli, *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir Mi?*, Say Yayınları, İstanbul, 1991, s. 234

31 Jaschke, *a.g.e.*, ss.82-83.

32 Hasan Bülent Kahraman, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, 2.Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012, ss.225-226.

33 Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, s.40

34 Jaschke, *a.g.e.*, ss.76-77.

35 İştâar Gözaydın, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.29

Millî eğitim sisteminde 1940’lı yılların sonlarında atılan bu adımların perde arkasında siyasî kaygılar yer almaktaydı. Nitekim dönemin başbakanı Hasan Saka, yapılan uygulamalar hakkında kullandığı “Efendiler eğer biz dinî tedrisatı kabul etmezsek gelecek intihapta Halk Partisi bir oy bile alamayacaktır.”³⁶ sözleriyle bu durumu itiraf etmekteydi. Ancak CHP’nin bu pragmatist politikası beklenen sonucu vermeyecek ve 1950 seçimleri ile birlikte iktidar, yakın çevrenin siyasal aktörü olarak kabul edilebilecek Demokrat Parti’nin (DP) eline geçecekti.

2.b. 1950-1980 Dönemi

1950-1980 döneminde yakın çevrenin iktidarından uzak çevrenin iktidar ortaklığına kadar çeşitli iktidar deneyimleri yaşanmış ve bu iktidar deneyimlerinde millî eğitim sistemi, çevrenin değerlerinin sistemin merkezine taşınmasında önde gelen uygulama alanlarından biri olmuştur. Bununla birlikte merkez-çevre paradigmasının kuramsal kısmında da bahsedilen çevrenin değerlerinin merkeze yerleşmesi durumunda merkezin aktörlerinin sisteme müdahale edeceği yönündeki kabulü somut olaylarla yaşanmıştır.

DP iktidarı, iktidarının ilk günlerinden itibaren eğitim sistemi üzerine özel olarak eğilmiştir. Bu kapsamda atılan ilk adım, din eğitiminin bireyin yetiştirilmesi noktasında bir ihtiyaç olarak kabul edilerek, din dersinin ilkökul dördüncü ve beşinci sınıflarda zorunlu hâle getirilmesidir. Bununla birlikte çocuklarının din dersi almasını istemeyen anne ve babaların istekleri doğrultusunda, bu kişilerin çocuklarına din dersinden muaf olma hakkı verildi.³⁷ Ortaokullarda ise 1956-1957 eğitim öğretim yılından itibaren din dersinin okutulmasına karar verildi.³⁸

Tek parti iktidarı döneminde öğrenci yetersizliği gerekçesiyle kapatılan İHO, DP iktidarı ile birlikte yeniden açıldı. 1951 yılında 7 ilde açılan 7 adet okul ile yeniden eğitim hayatına başlayan İHO’nun sayısı 1960 yılına gelindiğinde 19’a ulaşmıştı.³⁹ Bu dönemde İHO, ortaokul eğitimine denk gelen birinci devre ve lise eğitimine denk gelen ikinci devre şeklinde adlandırılarak eğitim vermekteydi. DP iktidarında İHO’nun okul ve öğrenci sayısında yaşanan değişim ile genel ortaokul ve liselerdeki okul ve öğrenci sayısındaki değişim şu şekildedir:

36 Osman Kafadar, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, 4.Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.354.

37 “Din Dersleri Tatbikatı”, *Milliyet*, 05.11. 1950.

38 *Resmî Gazete*, Sayı:9406

39 Mehmet Ali Gökaçtı, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.189-190

Tablo 2: 1951-1960 Dönemi İHO Birinci Devre ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması

Okul Türü Yılı	İHO I. Devre Okul Sayısı	İHO I. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı
1951	7	1.191	440	74.765
1960	19	2.922	715	254.966

Kaynak: Öcal, *a.g.m.*, ss.229-230; Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s.65.

Tablo 3: 1955-1960 Dönemi İHO İkinci Devre ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü Yılı	İHO II. Devre Okul Sayısı	İHO II. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1955	7	254	112	35.369
1960	16	1.144	190	62.368

Kaynak: Öcal, *a.g.m.*, ss.229-230; TÜİK, *a.g.e.*, s.68

Tablo 2 ve Tablo 3'te yer alan veriler birlikte değerlendirildiğinde hem birinci devre İHO ile genel ortaokullar hem de ikinci devre İHO ile genel liseler karşılaştırıldığında, İHO'nun genel okullara oranla okul ve öğrenci sayısı açısından daha hızlı büyüdüğü ve dolayısıyla millî eğitim sistemi içerisinde önemli bir pay elde etmeye başladığı söylenebilir.

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî darbe, Cumhuriyet dönemi siyasetinde merkezin çevreye yönelik ilk müdahalesiydi. Ancak darbe sonrası ülke yönetimini eline alan Millî Birlik Komitesi, eğitim sistemi de dâhil olmak üzere DP iktidarında çevre lehine elde edilen kazanımları tasfiye etmek yerine, demokratik siyasal hayata yeniden dönüldüğünde çevrenin merkezin değerlerine ters düşecek yeni kazanımlarını engelleyecek denetim mekanizmalarını hayata geçirdi. Darbe sonrasında gerçekleştirilen 1961 Seçimlerinde hiçbir parti tek başına iktidar olmasına imkân verecek sandalye sayısını elde edemediği için, 1965 seçimlerine kadar olan süreç, istikrarsız koalisyon hükümetlerine sahne oldu. 1965 Seçimleri sonucunda ise Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi (AP) tek başına iktidar oldu. AP, 1965 seçimleri elde ettiği tek parti iktidarını 1969 seçimleri ile de korudu. Dolayısıyla 12 Mart 1971 Müdahalesi ile sonuçlanan bu süreçte tıpkı DP gibi yakın çevre karakteri sergileyen bir parti olan AP'nin belirleyiciliği söz konusuydu.

Millî eğitim sistemi AP iktidarlarında da merkez-çevre mücadelesi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir alan oldu. Özellikle İHO'nun okul ve öğrenci sayısında yaşanan değişim genel ortaokul ve liseler ile karşılaştırıldığında

dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır. 1965-1971 döneminde İHO’nun ve genel okulların okul ve öğrenci sayısındaki değişim şu şekildedir:

Tablo 4: 1965-1971 Yılları İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü Yıl	İHO I. Devre Okul Sayısı	İHO I. Devre Öğrenci Sayısı	İHO II. Devre Okul Sayısı	İHO II. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	Genel Lise Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1965	26	9.676	19	1.285	943	412.453	240	111.181
1971	72	41.767	42	9.094	1.923	895.107	542	271.900

Kaynak: Öcal, a.g.m., ss.229-230; TÜİK, a.g.e., ss.67,69

AP iktidarında İHO’ya ve genel okullara ilişkin verilerin yer aldığı tablo iki önemli sonuca ulaşmamızı sağlamaktadır. Öncelikle İHO ile genel okulların sayısal artışına bakıldığında birbirlerine çok yakın oranlar söz konusudur. Örneğin bu dönemde genel ortaokul sayısı 2,03 kat artmışken İHO’nun birinci devresindeki okul sayısı 2,76 kat artmış; genel liselerin sayısındaki 2,25 kat büyümeye karşın ikinci devre İHO sayısı 2,21 kat artmıştır. Bu noktada asıl dikkat çeken sonuç öğrenci sayısındaki değişimde karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde genel ortaokul düzeyinde öğrenci sayısı yaklaşık 2,17 kat artarken imam-hatiplerin birinci devrelerindeki öğrenci sayısının artış oranı 4,31 kattır. Benzer durum liseler için de söz konusudur. İmam-hatiplerin ikinci devrelerindeki 7,07 kat öğrenci artış oranına karşılık, genel liselerin öğrenci sayısındaki büyüme 2,44 kat ile sınırlı kalmıştır. Okul ve öğrenci sayılarında bu dönemde yaşanan değişim birlikte değerlendirildiğinde, siyasal iktidarın eğitim programında İHO’ya ayrı bir önem verildiğini söylemek oldukça güçtür. Bu husus AP’nin yakın çevre karakterini kanıtlar bir niteliğe sahiptir. Bununla birlikte öğrenci sayısındaki değişim bu dönemde halkın tercihini İHO’dan yana kullandığını ve AP iktidarına yüklediği anlamı göstermektedir.

Din dersi konusunda DP döneminde atılan adımlara AP tarafından bir yenisi eklenerek, lise müfredatına 1967-1968 eğitim öğretim yılından itibaren seçmeli din dersi kondu. Lise müfredatına seçmeli din dersinin eklendiğini açıklayan Talim ve Terbiye Kurulu (TTK) kararında, bu dersin müfredata, maddeler üstü değerlere karşı ilgi ve sevgi uyandırmak amacıyla eklendiği belirtilmiş ve derste okutulacak bir kaynak listesine yer verilmişti.⁴⁰ Ancak kurulun kararında yer alan kaynak eserler listesi, AP iktidarının irtica ile suçlanmasını beraberinde getirecek yayınları içermektedir. Örneğin Meryem Cemile tarafından yazılan ve Said-i Nursi’yi öven ifadeler içeren *Garp*

40 Mehmet Orhan Kaya, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004, s.140.

Materyalizmi Karşısında İslâm eseri ve Muhammed Hamidullah'ın, Müslüman dünyasının dünya çapında bir halifeliği arzu ettiğini dile getirdiği İslâma Giriş adlı eser seçmeli din dersi için önerilen kaynak yayınlar arasında yer almaktaydı.⁴¹

AP iktidarının her iki döneminde, ülkedeki ideolojik ayrılıkların sokak eylemlerine ve şiddet içeren toplumsal çatışmalara dönüştüğü olaylar yaşandı. Ülke içerisindeki çatışma ortamının şiddetini her geçen gün arttırması üzerine, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının imzasıyla yayınlanan ve tarihe 12 Mart Muhtırası olarak geçecek bir muhtıra ile siyasal iktidar sert bir dille uyarıldı. 12 Mart Muhtırası ile ordu tarafından iktidarına yöneltilen darbe tehdidine karşı Demirel, istifa etmek zorunda kaldı. Ülke, 1973 yılındaki seçimlere kadar asker-sivil uzlaşısına dayanan hükümetlerce yönetildi.⁴²

1971 Müdahalesinin ardından merkez-çevre mücadelesinin yaşandığı alanlardan biri olan İHO'da önemli bir değişiklik yapıldı. Bu okullardan mezun olanlara duyulan ihtiyaç ve mezunlara sağlanabilecek istihdam imkânları noktasında bir dizi çalışma neticesinde alınan kararlar, İHO'nun birinci devreleri kapatıldı ve ikinci devreler de 4 yıllık eğitim veren meslek liseleri olarak tanımlandı. Daha sonra 1973 yılında gerçekleştirilecek seçimler yaklaşırken bu okulların adı İmam Hatip Lisesi (İHL) olarak değiştirildi ve bu okullardan mezun olanlara üniversiteye giriş imkânı tanındı.⁴³

Ekim 1973'te gerçekleştirilen seçimlerin sonucunda sağ siyaset tek başına iktidar gücünü kaybetmiş ve CHP seçimlerden birinci parti olarak çıkmıştı. 1973 seçimleri ile başlayan ve 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi ile sonlanan bu süreçte istikrarsız koalisyon hükümetleri görev yaptı. Bu koalisyonlardan ilki, 1974 yılında, merkezin siyasî alandaki en önemli temsilcisi olan CHP ile İslâmî karakteri belirleyici olan ve bu bağlamda uzak çevre içerisinde değerlendirilebilecek Millî Selamet Partisi (MSP) birlikteliği sonucunda kuruldu.

1974-1980 döneminde eğitim sisteminin millî ve ahlâkî değerler üzerinden biçimlendirilmesi temel hedeflerden biri olarak kabul edilmişti. Özellikle CHP-MSP koalisyonunun MSP'li üyeleri; eğitimde İHL'nin önemi, anarşinin önlenmesinde ahlâk eğitiminin etkisi, manevî kalkınmanın önceliği gibi konularda çok sayıda açıklamada bulunmuşlardı. Bu açıklamalar kısa sürede pratiğe de döküldü. 1974-1975 eğitim öğretim yılından itibaren ilkökul dördüncü ve beşinci; ortaokul birinci, ikinci ve üçüncü ve liselerin birinci ve ikinci sınıflarında ahlâk dersinin zorunlu ders olarak okutulmasına karar verildi.⁴⁴ Ortaokul ve liselerin son sınıflarında ise 1976-1977 eğitim öğretim

41 "Talim Terbiye Heyeti Hakkında Tahkikat Açıldı", *Cumhuriyet*, 12.11.1967; "Bakanlık Nurculuğu Öven Kitapları Tavsiye Etti", *Milliyet*, 11.11.1967.

42 Ümit Cizre, "İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu", *Türkiye Tarihi 1839-2010*, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, ss.322-323.

43 Gökaçtı, *a.g.e.*, ss.216,220.

44 İsmail Kaplan, "Millî Eğitim İdeolojisi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Milliyetçilik*, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.796.; "Üstündağ: Bu Yıl Hiçbir Lise Mezunu Açıkta Kalmayacak", *Milliyet*, 15.07.1974.

yıldan itibaren ahlâk dersleri zorunlu hale getirildi.⁴⁵ Millî eğitim sisteminde atılan adımlar sadece ahlâk derslerinin tüm kademelerde zorunlu hâle getirilmesinden ibaret değildi. Dönemin iktidarları ülkedeki anarşi ortamından sol ideolojiyi sorumlu tutmakta ve bu ortamın sona erdirilebilmesi için eğitim sisteminin millileştirilmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Örneğin, 1975 yılında kurulan Birinci Milliyetçi Cephe Hükûmeti döneminde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan bir genelge ile tüm okulların kütüphanelerinde bir inceleme başlatıldı ve okullardan kütüphanelerinde bulunan kitapların listesi istendi. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem, bu inceleme hakkında yaptığı açıklamada; okulların kütüphanelerinde Stalin, Lenin gibi isimlerin kitaplarının bulunduğu şikâyet ederken, CHP Genel Başkanı Ecevit ise bu incelemeyi “kitap cellatlığı” olarak nitelendirmektedir.⁴⁶ Yine dönemin iktidarlarının ideolojik tavır alışlarının bir sonucu olarak, okullarda okutulan ders kitapları yeniden kaleme alındı ve ders kitaplarının isimleri Millî Tarih, Millî Coğrafya, Millî Edebiyat şeklinde değiştirildi.

İmam-Hatipler açısından 1974-1980 dönemi, dönemin iktidarlarının bu konudaki hassas tutumu ve özellikle de MSP’nin iktidar ortaklıkları dikkate alındığında oldukça parlak bir dönemdi. 1970’li yıllarla birlikte İslâm’ın siyasallaşması, başlangıçta devlet kontrolünde din adamı yetiştirmek amacıyla kurulan İHO’nun, ilerleyen yıllarda önemli siyasî karakterler olarak sahneye çıkacak kişilerin yetiştirildiği bir kurum hâline dönüşmesini sağladı.

CHP-MSP koalisyonunun ilk günlerinden itibaren yeni İHL’nin açılması adına yoğun çalışmalar yapıldı. İlk olarak Millî Eğitim Bakanlığı tarafından valiliklere gönderilen bir genelge ile 1974-1975 eğitim öğretim yılı ile birlikte İHL’nin orta kısımlarının yeniden açılacağı ve bu okullarda Kur’an, Arapça ve din derslerinin okutulacağı belirtildi.⁴⁷ İHO’nun orta kısımlarının yeniden açılması ile birlikte 1980 yılına kadar olan süreçte hem ortaokul hem de lise düzeyinde İHO niceliksel olarak çok ciddi bir sıçrama yaşadı. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, İHO’nun orta ve lise kısımları gerek okul sayısı gerekse de öğrenci sayısı anlamında genel okulların çok daha ilerisinde bir büyüme hızı elde etti. Okul ve öğrenci sayısındaki bu hızlı artışı, İHO’na görünürdeki din adamı yetiştirme misyonunun dışında bir anlam yüklediği şeklinde yorumlamak mümkündür. Dönem itibariyle İHO’nun orta ve lise kısımlarında okul ve öğrenci sayısındaki değişim şu şekildedir:

45 Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası MSP Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s.199

46 “Erdem: Biz Kitap Celladı Değiliz, CHP Nesil Celladıdır”, *Milliyet*, 14.01.1976.

47 Nahid Dinçer, *1913’ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Şule Yayınları, İstanbul, 1998, ss.211-213.

Tablo 5: 1973-1980 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü Yılı	İHO Ortaokul Okul Sayısı	İHO Ortaokul Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	İHO Lise Okul Sayısı	İHO Lise Öğrencisi Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1973	70	16.443	2.040	930.337	71	19.935	607	293.278
1980	339	130.072	4.103	1.180.233	249	47.941	1.108	531.760

Kaynak: Öcal, *a.g.m.*, s.230; TÜİK, *a.g.e.*, s.69

Türkiye’de 1979 yılının başlarından itibaren siyasal şiddet farklı boyutlara ulaşmaya başlamıştı. Artık siyasal şiddet sadece sağcı ya da solcu gençleri değil; gazetecileri, siyasetçileri, sendikacıları hedef almaktaydı. Ülkedeki siyasal şiddetin yanına cumhurbaşkanı seçilememesine neden olacak siyasal istikrarsızlık ve ekonomik olumsuzluklar da eklenince 12 Eylül 1980 günü merkezin denetim mekanizması tekrar işledi ve ordu sisteme bir kez daha müdahale etti.

2.c. 1980-2002 Dönemi

12 Eylül Darbesi sonrasında ülke yönetimini ele alan Millî Güvenlik Konseyi, toplumsal yaşamın tüm alt sistemlerinde çok sıkı bir denetim mekanizması yaratmıştı. Konseyin bu noktada en ılımlı yaklaştığı toplumsal kurumlardan biri ise beklenen aksine dindi. Dine yönelik bu olumlu bakış açısı 1980-1983 döneminde eğitim sistemi içerisinde de kendisini hissettirmekteydi.

1981 yılında dönemin Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş koordinatörlüğünde oluşturulan bir kurul tarafından din istismarı ve din eğitimi konusunda yayınlanan raporda; imam-hatip okullarının artan din adamı ihtiyacını karşılamakta yetersiz olduğu, ilkokuldan itibaren din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, din derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi yönünde tedbirler alınması gerektiği yönünde ifadeler yer almaktaydı.⁴⁸ Raporda din derslerinin zorunlu hâle getirilmesine ilişkin düşünce 1982 Anayasası içerisinde kendisine yer buldu ve ilk ve orta öğretim kurumlarında din derslerinin okutulması anayasal bir zorunluluk olarak kabul edildi. Ayrıca ders kitaplarında yeni düzenlemelere gidilerek dinî bilgilere ağırlık verildi ve din ile çelişen bilgiler ders kitaplarından çıkartıldı. Bununla birlikte Atatürk’ün din ile ilgili sözlerine ders kitaplarında yer verilerek onun inançlı bir Müslüman olduğu yönünde kanaat oluşturmak amaçlandı.⁴⁹ 12 Eylül idaresinin dine ılımlı yaklaşımı İHO konusunda da kendisini hissettirdi. Az önce bahsedilen raporda İHO’ya ilişkin herhangi bir olumsuz ifade bulunmadığı gibi, bu okulların geliştirilmesi gerektiği belirtilmişti. Dönem itibariyle İHO konusunda atılan

48 Rıza Zelyut, *Muaviye’den Erbakan’a Din ve Siyaset*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.191-192.

49 Gencay Şaylan, *İslamiyet ve Siyaset Türkiye Örneği*, V yayınları, Ankara, 1987, ss.63-64.

en somut adım, bu okullardan mezun olanlara eğitim aldıkları alan dışında da üniversite eğitimi alma hakkının tanınmasıydı.⁵⁰

12 Eylül’ün ardından ilk genel seçimler 6 Kasım 1983 tarihinde gerçekleştirildi ve seçim sonuçlarında Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP) tek başına iktidar olacak sandalye çoğunluğunu elde etti. ANAP’ın tek başına iktidarda olduğu dönemde toplumsal yapıdaki dinselleşme eğilimi belirgin bir kimlik kazanmaya başlamış, eğitim sistemi de bu eğilimin kendisini hissettirdiği alanlardan birisi olmuştu. 1984 yılında ANAP iktidarı tarafından Arapçanın okullarda seçmeli yabancı dil dersi olarak okutulması düşünüldü. Ancak bu düşünce, harf devrimine ters düşeceği ve lâiklikle uyumlayacağı gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirildi. Kamuoyunda gelen sert tepkiler nedeniyle hayata geçirilemeyecek bir diğer uygulama da, lise son sınıflara seçmeli eski yazı dersinin okutulması düşüncesi oldu.⁵¹

Dönem itibarıyla eğitim sistemindeki dinselleşme eğilimini gösteren bir diğer örnek, öğrencilerin sosyal ve kültürel etkinliklerde bulunması amacıyla düzenlenen yaz kampları konusunda yaşandı. O döneme kadar yaklaşık 20 yıldır karma sistemde düzenlenen bu kamplar, 1985 yılında Millî Eğitim Bakanı’nun talimatıyla kız ve erkeklerin ayrı kamplarda eğitim göreceği şekilde gerçekleştirildi.⁵²

1985 yılında Anadolu Liselerine giriş sınavları ile yabancı dilde eğitim yapan özel okullara giriş sınavlarında sorulan din bilgisi soruları kamuoyunda tepki ile karşılandı. “Allah’ın Hazreti Muhammed’e ilk emri nedir?”, “Kelime-i tevhidin Türkçe anlamı nedir?”, “Günde toplam kaç rekat farz namazı kılınır?” gibi soruların yer aldığı bu sınavlar, “din bilgisi” deyimini aşan bir içeriğe sahip oldukları gerekçesiyle eleştirildiler. Eleştiriler üzerine geri adım atan bakanlık, Müslüman olmayan öğrencilerin yaşayabileceği zorlukları da göz önüne alarak bazı soruları iptal etti.⁵³

ANAP iktidarı döneminde eğitim sistemi içerisinde tavsiye edilen kitaplar açısından ilginç örnekler söz konusuydu. 1987 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından öğretmen ve öğrencilere tavsiye edilen kaynaklar arasında Nakşibendi lideri Esad Coşan’a ait olan *İslâm Dergisi*, Fethullah Gülen tarafından yayınlanan *Sızıntı Dergisi* yer almaktaydı.⁵⁴

ANAP iktidarının eğitimi dinselştirdiği eleştirilerini almasına neden olan bir diğer konu ise dönemin Millî Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler’in biyoloji ders kitaplarında yer alan evrim teorisine karşı çıkışıydı. Dinçerler materyalist ve dinsiz bir kişi olarak tanımladığı Charles Darwin tarafından ortaya konan evrim

50 Mustafa Öcal, *100. Yılında İmam Hatip Liseleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013, ss.195-198,202.

51 “Eski Yazı Rafa Kalktı”, *Cumhuriyet*, 16.06.1987.

52 Abbas Güçlü, “Kızlara Kız Kampı, Erkeklerle Erkek Kampı”, *Milliyet*, 22.07.1984.

53 “Din Sorusu İptal”, *Milliyet*, 08.06.1985.

54 “Alaturkaya Dönüş”, *Milliyet*, 17.08.1987

teorisinin din ile uyuşmadığını düşünmekteydi.⁵⁵ Bakanın bu çıkışı sonrasında oluşturulan bir komisyon tarafından biyoloji ders kitaplarında evrim ve yaratılış kuramlarının bir arada yer almasına karar verildi.⁵⁶

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından yayınlanan ve 1984-1989 dönemini kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda imam-hatip okullarına ilişkin doğrudan bir ifade yer almasa da, mesleki ve teknik eğitim veren okulların okul ve öğrenci sayılarında, yani kontenjanlarında artışa gidilmeyeceği belirtilmişti.⁵⁷ Bu husus İHO'nun niceliksel gelişimini engelledi. ANAP iktidarı ise bu engeli yatay büyüme yöntemi ile çözdü. Buna göre yeni İHO açılmayacağı için var olan okullara bağlı şubelerin açılması yoluna gidildi. Bu yöntem ile birlikte 1990'lı yıllara gelindiğinde 100'den fazla imam-hatip şubesi açılmıştı. Bununla birlikte Özal'ın başbakanlığı döneminde İHO'nun orta kısmında 7, lise kısmında ise 1 yeni okul açılabilmişti. Ayrıca 38 imam-hatip ortaokuluna lise izni verilmesi 38 yeni İHL demektir.⁵⁸ İlk olarak 1985 yılında İstanbul'da açılan ve Almanya'daki Türk çocuklarının alacakları din eğitimi sonrasında din görevlisi olarak yeniden Almanya'ya dönmesi amacıyla olan Anadolu İmam Hatip Liseleri (AİHL) de imam-hatipler açısından yapısal anlamda bir yeniliğe işaret etmekteydi. Yabancı dilde modern eğitimin verildiği AİHL'den mezun olan öğrencilerin üniversiteye giriş sınavlarındaki başarıları bu okullara yönelik talebi arttırdı ve mevcut imam -hatip müdürlüklerine bağlı çok sayıda AİHL açıldı.⁵⁹ Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından görev yapan Yıldırım Akbulut ve Mesut Yılmaz hükümetlerinde İHO sayısında nispeten bir artış görüldü. Ancak bu artış yeni okulların açılması şeklinde değil şube halindeki okullara müdürlük verilmesiyle gerçekleşti.⁶⁰ Nitekim aşağıda yer alan Tablo 6'daki verilerde de görülebileceği üzere ANAP iktidarlarında İHO'nun sayısal değişimi geçmiş yılların gerisinde kalmıştı.

Tablo 6: 1983-1991 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü	İmam Hatip Ortaokulu Okul Sayısı	İmam Hatip Ortaokulu Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1983	375	147.110	4.225	1.332.809	341	72.791	1.173	519.721
1991	382	209.377	5.780	2.108.579	379	100.176	1.778	799.358

Kaynak: Öcal, *Günümüze*, ss.229-230, TÜİK, İstatistik, ss.67,69.

55 Reşit Canbeyli, "Dinçerler, Darwin'e Neden Karşı", *Cumhuriyet*, 30.03.1985.

56 "Biyoloji Ders Kitapları Değişiyor", *Cumhuriyet*, 08.04.1985.

57 DPT Müsteşarlığı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, 1984, s.139

58 Öcal, *a.g.e.*, ss.205-206,211-212.

59 Gökaçtı, *a.g.e.*, s.237.

60 Öcal, *a.g.e.*, ss.223-224

1991 Seçimleri ile başlayan ve 1995 Seçimleri ile devam eden süreçte Türkiye koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmişti. Millî görüş çizgisinin o dönemki temsilcisi olan Refah Partisi (RP)’nin koalisyonun büyük ortağı olarak yer aldığı iktidar deneyimi, merkezin doğrudan çevreyi hedef alan yeni bir müdahalesini beraberinde getirmişti. Ancak bu dönemdeki iktidar deneyimlerinin eğitim sistemi açısından çok dikkat çekici adımlar attığını söylemek güçtür. Her ne kadar eğitim sisteminde çevrenin değerlerinin merkeze taşınması noktasında önemli bir gelişme yaşanmamış olsa da, RP ile Doğru Yol Partisi (DYP) ortaklığı ile kurulan iktidarın sonunu getiren 28 Şubat 1997 tarihli Millî Güvenlik Kurulu’nda (MGK) alınan “tavsiye” kararlarında eğitim sisteminde yapılması istenilen değişiklikler önemli bir yer işgal etmekteydi. Türk siyasal hayatı literatürüne post-modern darbe olarak geçen bu MGK’de, millî eğitim sistemi açısından tarikatlara bağlı tüm özel yurt, vakıf ve okulların Millî Eğitim Bakanlığı’na devrinin sağlanması; tüm yurtda 8 yıllık kesintisiz eğitime geçilmesi; Kur’an kursuna gidebilmek için temel eğitim almış olmanın şart haline getirilmesi ve bu kursların Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı olarak faaliyet gösterebilmesi için gerekli yasal ve idarî düzenlemelerin yapılması; Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı aydın din adamı yetiştirmek için faaliyet gösteren millî eğitim kuruluşlarının sayısının ihtiyaç düzeyinde tutulması gibi tavsiye kararları alınmıştı.⁶¹

Tarihî MGK toplantısında alınan tavsiye kararları Başbakan Necmettin Erbakan tarafından hemen imzalanmadı. Erbakan bu kararlar karşısında diğer siyasal partilerden beklediği desteği bulamamıştı. Bunun üzerine Erbakan, olası bir askerî müdahale riskini göze alamayacağı için toplantıdan yaklaşık 5 gün sonra kararları imzaladı fakat kararların uygulamaya dökülmesi noktasında işi ağır olan almaktaydı. Ancak ordunun hem başta DYP’li siyasî aktörler hem de sivil toplum paydaşları nezdinde başlattığı kamuoyu oluşturma çabaları Erbakan üzerindeki baskıyı iyiden iyiye arttırdı ve Erbakan’ın istifa etmekten başka şansı kalmadı.⁶² Erbakan’ın istifasının ardından hükümet kurma görevi ANAP lideri Mesut Yılmaz’a verildi. Yılmaz’ın, Bülent Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti ve Hüsamettin Cindoruk liderliğindeki Demokrat Türkiye Partisi ile kurduğu koalisyon hükümeti ile başlayıp 2002 yılındaki erken seçimlere kadar devam eden bu süreçte görev yapan tüm iktidarlar, ordunun 28 Şubat ile amaçladığı, dinin yeniden bireysel alanda konumlandırılarak görünürlüğü azaltılması hedefi doğrultusunda hareket ettiler.⁶³

28 Şubat MGK’inde alınan kararlardan en dikkat çekici olanlardan biri kesintisiz temel eğitimin 8 yıla çıkarılmasıydı. Kararın uygulamaya konulması

61 Hikmet Çiçek, *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, ss.29-30.

62 Carter Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.357.

63 Zeynep Şarлак, “Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990’lar Türkiye’ sine Bir Bakış”, *Bir Zümre Bir Parti Türkiye’de Ordu*, (Der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.291-292.

İHO'nun orta kısımlarının kapatılması anlamına gelmekteydi. Kamuoyunda uzun süren tartışmalara neden olan bu karar, 16 Ağustos 1997 tarihli Meclis oturumunda gerçekleştirilen yasa değişikliği ile uygulamaya konuldu ve böylelikle İHO'nun orta kısımları kapatılmış oldu. Bu karar ile doğrudan bağlantılı olarak, 28 Şubat kararlarında yer alan Kur'an kursu eğitiminin alınabilmesi için temel eğitimin bitirilmiş olması şartından hareketle, bir çocuğun en erken 15 yaşında bu kurslara gidebileceği sonucu da doğmuş oldu.⁶⁴

28 Şubat sonrası dönemde İHO'ya ilişkin alınan kararlar sadece orta kısımların kapatılmasından ibaret değildi. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 1998 yılında alınan bir kararla İHL'den mezun olan öğrencilerin üniversiteye giriş puanlarının hesaplanmasında değişikliğe gidildi ve bu okullardan mezun olan öğrencilerin üniversiteye girişleri zorlaştırıldı. Alınan kararda, üniversiteye giriş puanı hesaplanırken kullanılan ortaöğretim başarı puanının (OBP) hesaplanmasında değişikliğe gidilerek tüm lise mezunları için geçerli olan eşitlik meslek lisesi mezunları aleyhine olacak şekilde değiştirildi. Buna göre OBP hesaplanırken meslek lisesi mezunları için 0,2; genel lise mezunları için ise 0,5 kat sayı uygulanması esasına geçildi. Bu durum aynı ortalama ile liseden mezun olan bir meslek lisesi mezunu ile genel lise mezunu arasında 30 puanlık bir fark anlamına gelmekteydi. 2002 yılında bu konuda bir adım daha atıldı ve meslek lisesinden mezun olanlar için OBP hesaplamasında 0,3; genel lise mezunları için ise 0,8 oranları benimsendi. Bu durum iki lise türü arasındaki puan farkını 50'ye çıkarıyordu.⁶⁵

28 Şubat MGK'sinden kısa bir süre sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından RP hakkında kapatılma davası açıldı. Dava neticesinde RP hakkında kapatma kararı verilirken, Erbakan ve bazı parti yöneticilerine 5 yıl süre ile siyaset yasağı getirildi.⁶⁶ Ancak RP'liler kapatma davasının açılmasından hemen sonra tedbirlerini almışlar ve Millî Görüş çizgisini sürdüreceği yeni bir parti olarak Fazilet Partisi (FP)'ni kurmuşlardı. FP, RP'nin kapatılmasının ardından partili isimlerin yeni durağı oldu. Ancak Erbakan'ın siyasî yasaklı olması nedeniyle partinin liderinin kim olacağı tartışmaları gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Bu tartışmalar içerisinde FP'nin RP ile aynı sonu yaşamasını istemeyen ve partinin farklı bir yapı sergilemesini talep eden yenilikçi bir grup ortaya çıktı. Bu yenilikçi grup FP'nin 2000 yılındaki kongresinde Erbakan'ın desteklediği Recai Kutan'ın karşısında kendi adayları olarak Abdullah Gül'ü çıkardılar. Bu kongrede Abdullah Gül her ne kadar seçimi kaybetmiş olsa da, aldığı yüksek oy Millî Görüş içerisindeki bölünmenin kaçınılmaz olduğunu ortaya koyuyordu. Nitekim FP'nin 22 Haziran 2001 tarihinde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasının ardından parti içerisindeki yenilikçi grup Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'ni kurdu ve Recep Tayyip Erdoğan

64 Fehmi Çalmuk, *Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi*, Merdiven Yayın, Ankara, 2004, s.27

65 Öcal, *a.g.e.*, ss.293-297

66 "Refah Tarih Oldu", *Sabah*, 17.01.1998.

kurucular kurulu tarafından partinin genel başkanlığına seçildi.⁶⁷ AK Parti 3 Kasım 2002 tarihinde gerçekleştirilen seçimlerde aldığı %34,4’lük oy oranı ile tek başına iktidar oldu.

2.d. 2002’den Günümüze

AK Parti kurucularının geçmişten süregelen İslâmî kimliği, partiyi geleneksel merkezin aktörleri için “olağan şüpheli” durumuna getirmekteydi. Ancak AK Parti, özellikle iktidarının ilk döneminde geleneksel merkezi karşısına almamaya özen göstererek ılımlı bir siyasi karakteri tercih etti. İlimli siyaset ile kastedilen AK Parti’nin geleneksek çevrenin değerlerine karşı hassasiyet geliştirip, bu değerlere yeni yaşam alanları yaratmakla birlikte, merkezin kendisine yönelik eleştirilerinin temelini oluşturan devleti ve toplumu İslâmileştirmek gibi bir düşünceye sahip olmamasıdır.

28 Şubat sonrası süreçte hayata geçirilen ve imam-hatip mezunlarını üniversiteye girişte dezavantajlı konuma düşüren katsayı düzenlemesi AK Parti iktidarının ilk döneminde eğitim sisteminde ele alınan öncelikli konulardan biriydi. Abdullah Gül’ün başbakanlığında kurulan 58. Hükûmet tarafından açıklanan Acil Eylem Plânı’nın nitelikli eğitim başlıklı bölümünde üniversiteye girişte meslek lisesi mezunlarının dezavantajlı durumuna son verileceği belirtilmekteydi. Plânda ayrıca, öğrencilerin 6. sınıftan itibaren rehber öğretmen ve velilerin ortak kararıyla farklı müfredata tâbî tutulabileceği, ilköğretimde serbest kıyafet uygulamasına geçileceği, eğitimde imkân ve fırsat eşitliğini engelleyen uygulamalara son verileceği gibi ifadeler de yer almaktaydı.⁶⁸

2003 yılındaki plânda katsayı sorununun ortadan kaldırılacağı belirtilse de bu konuda ilk somut adım 2004 yılında atıldı ve hükûmet tarafından açıklanan bir kanun tasarısında hem liseler hem de üniversiteler sözel, eşit ağırlık ve sayısal olmak üzere 3’e ayrıldı. Lise mezunlarının kendi eğitim aldıkları alanda üniversite tercihi yapmaları durumunda OBP’nin hesaplanmasında 0.8 katsayı uygulanmasına karar verildi. Böylelikle meslek liseleri ile genel liseler arasındaki katsayı farkı eşitlenmiş oluyordu.⁶⁹ Meclis’te yapılan oylama sonucunda kanunlaşarak Cumhurbaşkanının onayına sunulan tasarı, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından imam-hatipleri özendirdiği ve lâiklik ilkesine ters düştüğü gerekçesiyle veto edildi.⁷⁰ Sezer’in yasayı veto etmesinin ardından yeni bir çıkış yolu arandı ve Açıköğretim Lisesi Yönetmeliği’nde değişikliğe gidilerek İHL’in veya diğer meslek liselerinin ara sınıflarından ayrılanların ya da mezun olanların açıköğretim liselerine başvurmasının önü açıldı. Dolayısıyla imam-hatip liselerinden mezun olanların açıköğretim lisesi üzerinden katsayı

67 Ergun Özbudun ve William Hale, *Türkiye’de İslamcılık Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı*, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, ss.55-56.

68 TC 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP), 3 Ocak 2003, ss.92-99.

69 Çalmuk, *a.g.e.*, ss.148-149.

70 YÖK’e Veto, *Türkiye*, 29.05.2004

sorunu yaşamadan üniversiteye girmesi mümkün olabilecekti. Ancak bu değişiklik de YÖK tarafından yapılan başvuru üzerine Danıştay tarafından verilen yürütmenin durdurulması kararı nedeniyle sonuç vermedi.⁷¹ Bu karar sonrasında katsayı sorununun çözümü birkaç seneliğine ertelendi.

AK Parti iktidarının ilk döneminde İHO'nun durumuna bakıldığında, bir yandan 8 yıllık kesintisiz eğitim nedeniyle orta kısımların kapalı olmasından, diğer yandan katsayı sorunu nedeniyle yaşanan dezavantajlı durumdan dolayı niceliksel olarak bir artıştan bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu dönemde İHO'ya ilişkin sayılar veriler aşağıdaki gibidir:

Tablo 7: 2003-2007 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
Yıl				
2003	452	84.898	2.737	1.963.998
2007	456	143.637	3.830	1.980.452

Kaynak: Mehmet Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2002)*, İlke Yayınları, İstanbul, 2012, s.133; TÜİK, İstatistik, s.69.

Bu dönemde millî eğitim müfredatı noktasında da dikkat çekici gelişmeler yaşandı. 2005 yılında gerçekleştirilen müfredat değişikliği ile öğrencilerin câmî ziyareti gerçekleştirilerek, uygulamalı abdest eğitimi alması, Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılımın teşvik edilmesi, öğrencilerin âyetlerden sunum hazırlaması, reenkarnasyon ve satanizmin olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi, derslerde Kur'an dinletilmesi gibi yenilikler benimsenmişti.⁷²

2006-2007 eğitim öğretim döneminde 11. sınıflara okutulacak Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi ders kitabının İslâm'da ibâdetin faydaları başlıklı bölümünde, abdest almanın faydalarına ilişkin olarak kan dolaşımını hızlandıracağı, alyuvar sayısını arttıracığı, tansiyonu düzenleyeceği gibi ifadeler yer almaktaydı. Bu ifadeler hem bilim insanları hem de AK Parti'nin din adamı kökenli milletvekilleri tarafından eleştirildi. Örneğin daha önce Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yapmış olan Tayyar Altıkulaç ve Said Yazıcıoğlu gibi dönemin AK Parti milletvekilleri, kitapta yer alan ifadeleri bilimsellikten uzak olmakla eleştirdiler.⁷³ Dönemin Millî Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik ise hata yapıldığını kabul etti ve hazırlanan genelge ile ilgili bölümlerin okutulmaması

71 Açık Lise Yolu Kapandı, *Milliyet*, 09.02.2006

72 Bu Müfredat Çok Tartışılır, *Milliyet*, 30.05.2005.

73 Hurafeye Din Adamı Tepkisi, *Milliyet*, 23.09.2006.

istendi.⁷⁴ 8. sınıflara okutulacak Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi kitabında ise merkez-çevre ikiliğinde yaşanan dönüşümün eğitim sistemine yansımalarının önemli örneklerinden birini görmek mümkündür. Kitabın 2006 yılına kadar okutulan 2002 basımında tarikatlar, toplumu kutuplaştıran ve ayrıştıran, sevgi ve saygı ortamına zarar veren, bireysel özgürlük ile uyuşmayan yapılar olarak tanımlanırken; 2006 basımında ise nefsi arıtıp güzelleştiren tasavvuf yaklaşımının kurumsallaşmış hâli olarak tanımlanmış ve kamusal düzenin sağlanması, toplumun bir arada tutulması gibi konularda tarihsel süreçte çok önemli görevler üstlendiği ifade edilmiştir.⁷⁵ İHO’da okutulan Temel Dini Bilgiler kitabında ise bilim, sanat, felsefe gibi insan hayatını faydalı etkinliklerin din ile anlam kazanabileceği, dinin desteğini almadan bilimsel ve teknolojik ilerlemenin mümkün olmadığı ifade edilmekteydi.⁷⁶

2007 yılı, Türkiye siyasetinde çok önemli bir kırılma noktasına işaret eder. Abdullah Gül’ün cumhurbaşkanı seçilmesi, anayasa değişikliği referandumu ile cumhurbaşkanının halk tarafından seçilmesine karar verilmesi ve AK Parti’nin bu yıl gerçekleştirilen genel seçimlerden tekrar tek başına iktidar olarak çıkması sistemin güç dengelerinde önemli değişiklikler meydana getirdi. Bu dönemden itibaren üst düzey bürokratik kadroların belirlenmesi de dâhil olmak üzere, tüm toplumsal alt sistemlerde çevrenin değerlerinin belirleyici olduğu bir dönem yaşanmaya başladı. Millî eğitim sistemi de bu belirleyiciliğin açık bir şekilde hissedildiği alanlardan biriydi.

Sistem içerisinde oldukça güçlü bir konum elde eden AK Parti, katsayı konusunu yeniden gündemine aldı. Konunun gündeme alınabilmesinde YÖK’te yaşanan yönetim değişikliğinin etkisi büyüktü. 21 Temmuz 2009 tarihli YÖK toplantısının ardından yapılan açıklamada, üniversiteye giriş puanının hesaplanmasında farklı katsayı uygulamalarına son verildiği ve tüm liseler için OBP’nin 0.15 ile çarpılacağı belirtildi. Ayrıca, öğretmen ve meslek lisesi mezunlarının kendi alanlarından tercih yapmaları durumunda OB’nin 0.06 ek katsayı ile çarpılmasına karar verildi. Alınan bu karar bir kesim tarafından yükseköğretimin ideolojik olarak şekillendirilmek istendiği gerekçesiyle eleştirilirken, belirli bir kesimin mağduriyetine son vermesi noktasında destek de görmüştü.⁷⁷ Ancak bu karar İstanbul Barosu’nun başvurusu üzerine Danıştay tarafından iptal edildi.⁷⁸ Danıştay tarafından alınan bu karar sonrasında YÖK tarafından yeni bir adım atıldı ve alan içinde tercih yapanlar için 0.15, alan dışında tercih yapanlar için ise 0.13 katsayıları belirlendi. Ancak bu düzenleme de Danıştay tarafından iptal edildi. Bunun üzerine katsayılar da sembolik değişiklikler yapılarak 17 Mart 2010 tarihli toplantıda alan içinde 0.15, alan dışında 0.12 oranları belirlendi. Bu kararın iptaline ilişkin açılan dava Danıştay

74 Bakanlık Genelge Hazırladı, *Milliyet*, 28.10.2006.

75 Ders Kitabında Tarikat Övgüsü, *Cumhuriyet*, 25.09.2006

76 Bilime De Dini Çerçeve, *Cumhuriyet*, 24.09.2006.

77 Katsayı Kalktı, Meslek Liselerinin Önü Açıldı, *Sabah*, 22.07.2009

78 Öcal, *a.g.e.*, ss.344-345.

tarafından reddedildi.⁷⁹ Katsayı sorunu 2011 yılında kesin olarak çözüldü ve YÖK Genel Kurulu tarafından alınan bir kararla liseler arasındaki farklı katsayı uygulamasına son verilerek, tüm lise türlerinden mezun olanlar için 0.12 katsayı oranının uygulanmasına karar verildi. Böylelikle imam-hatip mezunlarının üniversiteye girişteki dezavantajlı durumu ortadan kalkmış oldu.⁸⁰

AK Parti'nin millî eğitim sisteminde gerçekleştirdiği kapsamlı dönüşümün düşünsel temellerinin atıldığı en önemli organizasyonlardan biri 2010 yılında düzenlenen 18. Millî Eğitim Şûrası'ydı. Bu şûra toplanmadan kısa bir süre önce Millî Eğitim Şûrası Yönetmeliği'nde değişikliğe gidilerek şûra üyelerinin kimlerden oluşacağı konusunda yenilikler gerçekleştirilmiştir. Yönetmelik değişikliği ile hâlihazırda şûranın üyesi olan Diyanet İşleri Başkan'ının yanı sıra Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı üyelerinden 2 kişinin de davetli olarak katılmasına ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 5 olan temsilci sayısının 4'e düşürülmesine karar verildi.⁸¹ 18. Millî Eğitim Şûrası sadece katılan üyeler açısından değil, alınan tavsiye kararları açısından da dikkat çekicidir. Yaklaşık 200 tavsiye kararının arasında, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin tüm öğretim kurumlarında okutulması, velilerin talebi doğrultusunda seçmeli din eğitimi dersi verilmesi, kamuoyunda 4+4+4 olarak bilinen yeni zorunlu eğitim sistemine geçilmesi gibi kararlar yer almaktaydı.⁸²

18. Şûrada bahsedilen yeni zorunlu eğitim sistemi önerisi, 2012 çıkarılan bir yasa ile hayata geçirildi. 6287 sayılı 222 sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* ile 8 yıllık zorunlu eğitim sistemi değiştirilerek kendi içerisinde kademelendirilmiş 12 yıllık zorunlu eğitim sistemine geçildi.⁸³ Yeni sistemde okulların tekrar ilkökul, ortaokul ve lise şeklinde ayrılması ile birlikte İHO'nun orta kısımlarının bağımsız olarak ya da İHL bünyesinde yeniden açılabilmesi durumu ortaya çıktı.⁸⁴

Katsayı sorununun çözülmesi, orta kısımlarının yeniden açılabilmesi ve bir bölgede İHL açabilmek için gerekli olan nüfus şartının önce düşürülüp ardından tamamen kaldırılması neticesinde 2011 yılı sonu itibariyle İHO'nun sayısında hızlı bir artış görüldü. Aşağıdaki tablolarda da görülebileceği üzere ortaokullar açısından 2012-2017, liseler açısından ise 2007-2017 dönemleri verilerine bakıldığında genel ortaokul düzeyinde okul ve öğrenci sayısında, genel lise düzeyinde ise okul sayısında azalış görülmüş; sadece genel liselerdeki

79 Danıştay'ın Son Katsayı Kararı, *Hürriyet*, 21.04.2010.

80 Artık Katsayı Yok, *Milliyet*, 02.12.2011

81 *Resmî Gazete*, Sayı:30469.

82 Millî Eğitim Bakanlığı, 18. Millî Eğitim Şûrası Kararları, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf, (16.10.2019).

83 Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, *Eğitimde AKP'nin 10 Yılı*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2012, s.53

84 Eğitimciler Birliği Sendikası, *4+4+4 Yeni Eğitim Sistemi Ne Getiriyor? Neler Olmalı?*, <https://www.ebs.org.tr/manset/1400/E%C4%9Fitimcilere%20enflasyonun%20%C3%BCzerinde%20bir%20%C3%BCcret%20ve%20refah%20pay%C4%B1%20verilmelidir>, (18.10.2019).

öğrenci sayısında bir miktar artış yaşanmıştır. Buna karşın, İHO’nun hem ortaokul hem de lise seviyelerinde okul ve öğrenci sayısı açısından belirgin bir artış söz konusudur.

Tablo 8: 2012-2017 Dönemi İmam Hatip Ortaokulları ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması⁸⁵

Okul Türü	İmam Hatip Ortaokulu Okul Sayısı	İmam Hatip Ortaokulu Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı
2012	1.099	94.467	14.641	4.930.656
2017	2.671	651.954	13.319	4.402.372

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2012-2013*, s.67; Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017*, s.65.

Tablo 9: 2007-2017 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
2007	456	129.274	3.118	1.641.130
2017	1.452	645.318	2.979	2.733.680

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2007-2008*, s.73; Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017*, s.65.

AK Parti iktidarının eğitim alanındaki temel hedefi, “dindar nesil yetiştirmek” olarak belirlenmişti. Bu hedefe ulaşmak noktasında müfredat ve ders içerikleri konusunda da önemli değişiklikler gerçekleştirildi. Örneğin 2009 yılında TTK kurulu tarafından 8. sınıf İnkılâp ve Atatürkçülük ders kitabındaki irtica tanımında değişiklik yapıldı. Eski kitaplarda irticaî faaliyetler, “din ve mezhep farklılığı üzerinden toplumsal kargaşa yaratmak, toplumsal kargaşaları mevcut düzene bağlamak, Atatürk ve devlet aleyhinde propaganda yapmak ve lâikliğin dinsizlik olduğunu iddia ederek lâikliği benimseyenleri din düşmanı olarak tanımlamak” şeklinde ifade edilirken; yeni kitaplarda irtica, çağdaş değerleri reddetmek, bilime ve akla aykırı davranmak, değişim ve gelişimin her türlüsüne karşı çıkmak olarak tanımlanmıştır.⁸⁶ Aynı kitabın darbelerin

85 İHL bünyesinde faaliyet gösteren imam hatip ortaokulları da sayıya dâhil edilmiştir.

86 İnkılâp Tarihi’nde ‘İrtica’ Tanımına İnce Ayar, *Milliyet*, 20.04.2009.

anlatıldığı bölümünde ise 1960, 1971 ve 1980 müdahaleleri anti-demokratik girişimler olarak nitelendirilirken 28 Şubat'tan hiçbir şekilde bahsedilmemişti.⁸⁷

2011-2012 eğitim öğretim yılından itibaren okutulmasına karar verilen 8. sınıf *Vatandaşlık ve Demokrasi* dersi kitabında, dersin ilk teması olarak “her insan değerlidir” düşüncesinin işlenmesine karar verildi ve bu düşüncenin Vedâ Hutbesi, Mesnevî, Makalat gibi dinî metinler üzerinden işlenmesi öngörüldü.⁸⁸

1997 yılında gerçekleştirilen bir yenilikle öğrencilerin 4. sınıftan itibaren zorunlu yabancı dil dersi almasına karar verilmişti. Öğrencilerin zorunlu yabancı dil dersi kapsamında İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Çince, Japonca, Rusça ve İspanyolca dillerinden birini seçmesi gerekiyordu. 2010 yılında alınan bir Bakanlar Kurulu kararı ile zorunlu yabancı dil dersi kapsamında seçilebilecek diller arasına Arapça da eklendi. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Ömer Dinçer, bu dilin Türkiye'nin yakın ilişki içerisinde olduğu komşularında kullanıldığını ve değişikliğin gelen talepler doğrultusunda hayata geçirildiğini belirtmişti.⁸⁹ 2015 yılına gelindiğinde ise alınan yeni bir kararla seçmeli Arapça dersinin 2. sınıftan itibaren okutulmasına karar verildi.⁹⁰

18. Millî Eğitim Şûrasında velilerin talebi doğrultusunda öğrencilere din eğitimi verilmesi önerilmişti. Bu öneriyi hayata geçirebilme noktasında 4+4+4 eğitim sistemini getiren kanuna eklenen bir maddeyle *Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin Hayatı* derslerinin ortaokul ve liselerde seçmeli ders olarak okutulmasına karar verildi. Daha sonra TTK'nin ilk ve orta öğretim kurumları için hazırladığı ders çizelgelerinde *Temel Dinî Bilgiler* dersine de bir başka seçmeli ders olarak yer verildi.⁹¹ Müfredatta yer alan tüm bu değişiklikler bir araya getirildiğinde bu derslerin tamamını seçen bir öğrencinin zorunlu din dersi ile birlikte haftada 7 saat dinî içerikli ders alma durumu ortaya çıktı.⁹²

4+4+4 eğitim sistemi yürürlüğe girmeden kısa bir süre önce bakanlık tarafından akıldaki soruları yanıtlamak amacıyla yayınlanan kitapçıkta dikkat çeken ifadeler yer almaktaydı. Örneğin, kız öğrencilerin seçmeli *Kur'an-ı Kerim* dersinde sadece ders saatinde olmak şartıyla başlarını örtebilecekleri, bazı okulların eğitim türüne, imkân ve zorunluluklara göre karma eğitim sisteminden vazgeçilerek yalnızca kız ya da yalnızca erkek öğrencilere ayrılacağı belirtilmişti.⁹³

Seçmeli din dersi konusunda askerî lise müfredatı konusuna da kısaca bakmak faydalı olacaktır. Çünkü askerî liselerde branş dersleri dışında genel lise

87 İrticai Faaliyet Tanımı Yumuşatıldı, *Cumhuriyet*, 22.04.2009.

88 AKP Anlayışı Ders Kitaplarına Yansıdı, *Cumhuriyet*, 11.08.2011

89 Arapça Seçmeli Ders Oldu, *Akşam*, 05.04.2012.

90 İlkokul 2'lere Seçmeli Arapça Dersi Geldi, *Milliyet*, 23.10.2015.

91 İbrahim Aşlamacı, “Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında AK Parti'nin 15 Yılı”, *AK Parti'nin 15 Yılı-Toplum*, (Ed. İsmail Çağlar ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017, s.185.

92 5 Günün Bir Günü Din Dersi, *Cumhuriyet*, 09.06.2012

93 Millî Eğitim Bakanlığı, *12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular- Cevaplar*, Ankara, 2012, ss.33-34.

müfredatı uygulanmaktaydı. Dolayısıyla yeni seçmeli derslerin askerî liselerde de okutulması durumu ortaya çıktı. Genelkurmay Başkanlığı da bu konuda Kur’an-ı Kerim, Hz. Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dini Bilgiler derslerinin askerî liselerde ve silâhli kuvvetler bando astsubay hazırlama okullarında da okutulmasına karar verdi.⁹⁴

Osmanlıca dersinin millî eğitim sistemi içerisine eklenmesi bu dönemin en çok tartışılan konularından biriydi. TTK’nin 2010 yılında aldığı bir kararla, sosyal bilimler liselerinin 10, 11 ve 12. sınıfları için *Osmanlıca Türkçesi* dersi müfredata eklendi.⁹⁵ 2013 yılında ise yeni bir karar alınarak Osmanlı Türkçesi dersinin sosyal bilimler liselerinde zorunlu, diğer liselerde ise seçmeli olarak okutulmasına karar verildi.⁹⁶

2014 yılında gerçekleştirilen 19. Millî Eğitim Şûrası’nda, şûraya katılan ilk cumhurbaşkanı sıfatıyla bir konuşma yapan Recep Tayyip Erdoğan, bu konuşmasında kullandığı şu ifadelerle AK Parti’nin eğitim politikasının temel felsefesini de ortaya koymaktaydı:

‘Einstein kimdir’ deseniz, her gencin söyleyecek bir ya da birkaç cümlesi vardır. ‘İbni Sina’ kimdir deseniz çoğunun bu ismi hiç duymadığını görüyorsunuz. Yabancı pop şarkıcılarının adını ezbere sayan ama Dede Efendi’yi, İtri’yi tanımayan, Neşet Ertaş dinlemeyi hakir gören, kendi sanatçısından maalesef utanan gençlerimiz var. İki yüz yıldır eğitimin formatlama aracına dönüştüğü bir sistem ne yazık ki kendisine yabancı bireyler yetiştiriyor ve bunu da cesaret edip hiç kimse sorgulamıyor, sorgulayamıyor. İşte bizim en başta bu dönüşümü gerçekleştirmemiz gerekiyor.’⁹⁷

Aynı şûrada alınan tavsiye kararlarına bakıldığında ise ilkökul 1, 2 ve 3. sınıflarda din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin okutulması, Osmanlıca Türkçesi dersinin imam-hatiplerde de zorunlu olarak okutulması, görsel sanatlar dersi kapsamında ebru, hat, minyatür, tezhip gibi geleneksel sanatlara yer verilmesi, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin 2 saate çıkarılması, Kutlu doğum haftasının belirli gün ve haftalar kapsamına alınması tavsiye edilmekteydi.⁹⁸

Son olarak eğitim kurumlarının mimarî yapısına baktığımızda, konuya ilişkin düzenlemelerin eğitimdeki dinselleşme eğilimini ortaya koyduğu görülmektedir. Örneğin 2013 tarihli *Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği*nde “talep olması hâlinde ibadet ihtiyaçlarını karşılayacak uygun mekân ayrılabilir” ifadesine yer verildi.⁹⁹ 2014 yılında ise bakanlık tarafından alınan bir kararla, yeni açılacak veya dershaneden dönüştürülecek özel eğitim kurumlarında

94 TSK: Din Dersi Mevzuata Uygun, *Sabah*, 15.11.2012.

95 Bahçekapılı, *a.g.e.*, s.193.

96 Liselilere Osmanlı Türkçesi ve Hitabet Dersi, *Milliyet*, 15.04.2013.

97 Dizayn Anaokulundan Başlayacak, *Cumhuriyet*, 03.12.2014.

98 Millî Eğitim Bakanlığı, 19. Millî Eğitim Şûrası Kararları, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/35/27/719973/dosyalar/2015_02/02041116_19.millieitimiraskararlar.pdf, (21.10.2019).

99 *Resmî Gazete*, Sayı:30182.

ibadethane bulundurulması yapısal şartlardan biri olarak ortaya kondu.¹⁰⁰ Benzer zorunluluğun devlet okulları için hayata geçirilmesi ise 2017 yılında gerçekleşti. Bu yıl çıkarılan *Millî Eğitim Bakanlığı Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliği* ile her düzeyde eğitim kurumunun açılabilmesi için abdesthane ve kadın ve erkekler için uygun aydınlatmaya sahip ayrı mescitler bulundurulması zorunluluğu getirildi.¹⁰¹ Okullarda ibadethane konusu İHO açısından da ele alındı. MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı *Anadolu İmam Hatip Liseleri -İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesinde* öğrencilerin meslekî bilgi ve becerilerini geliştirmek amacıyla fiziksel anlamda yeterli büyüklüğe sahip okulların bahçesinde mescit veya câmi inşa edilebileceği belirtildi. Aynı belgede ayrıca, şartları uygun olan okullarda ses sisteminin kurulu olduğu Kur'an okuma odalarının bulundurulması, okul duvarlarında ayet ve hadislere yer verilmesi istendi.¹⁰²

Sonuç

Cumhuriyeti kuranlar, Osmanlı'nın XVII. Yüzyıl ile başlayan ve XIX. Yüzyıl ile hız kazanan modernleşme sürecinin sonucunda kısmen başarılı bir dünyevileşme/sekülerleşmeyi miras olarak aldılar ve bunu radikal bir şekilde tamamlamaya giriştiler. Bu süreç karşısında çevrenin, İslâm dini etrafında bütünleşerek başlattığı direniş, dönemin en önemli toplumsal kopuşuna işaret etmekteydi. Hatta Cumhuriyet Devrimi bu kopukluk üzerine oturdu. Kurtuluş mücadelesinin kazanılmasıyla birlikte başlatılan yeni bir ulus yaratma projesinde bu kopukluk derinleşti. Lâiklik, yeni bir ulus yaratma aşamasının temel ilkesi konumuna geldi. Kültür, siyaset, ekonomi, hukuk, sanat, eğitim gibi tüm toplumsal alt sistemlerin merkezine lâiklik yerleştirildi. Bir başka ifadeyle toplumsal sistemin temelini din-devlet ayrılığı konmuş oldu. Tek parti iktidarında eğitim sisteminde atılan adımlardan en önemlisinin Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan sistem olduğu söylenebilir. Toplumsal yapının tüm alt sistemlerinde olduğu gibi, eğitim sisteminde de dinin belirleyiciliğine son verilerek, eğitime, millî ve bilimsel karakter kazandırılması amaçlanmıştı. Bu dönemde bahsedilen amaç doğrultusunda yukarıda belirtilen çeşitli düzenlemeler hayata geçirildi. 1945 sonrasında yaşana gelişmeler, geleneksel merkezin geçmişe oranla dinî düşünceye karşı daha ılımlı bir politika izlemesini beraberinde getirdi. Eğitim sistemi, bu dönemdeki pragmatist yaklaşımın en önemli uygulama alanlarından biridir. Bu adımların perde arkasında siyasî kaygıların yer aldığı söylenebilir.

1950-1980 döneminde, yakın çevrenin iktidarından uzak çevrenin iktidar ortaklığına kadar çeşitli iktidar deneyimleri yaşanmış ve bu iktidar

100 Özel Okula Da Mescit Zorunlu, *Cumhuriyet*, 19.07.2014.

101 Resmî Gazete, Sayı:30106.

102 Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Anadolu İmam Hatip Liseleri - İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi*, Ankara, 2017, s.6

deneyimlerinde millî eğitim sistemi, çevrenin değerlerinin sistemin merkezine taşınmasında önde gelen uygulama alanlarından biri olmuştur. Bununla birlikte merkez-çevre paradigmasının kuramsal kısmında da bahsedilen çevrenin değerlerinin merkeze yerleşmesi durumunda merkezin aktörlerinin sisteme müdahale edeceği yönündeki kabulü somut olaylarla yaşanmıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî darbe sonrası ülke yönetimini eline alan Millî Birlik Komitesi, eğitim sistemi de dâhil olmak üzere DP iktidarında çevre lehine elde edilen kazanımları tasfiye etmek yerine, demokratik siyasal hayata yeniden dönüldüğünde çevrenin merkezin değerlerine ters düşecek yeni kazanımlarını engelleyecek denetim mekanizmalarını hayata geçirmeye çalıştı. Ama 1950-80 döneminde yaşanan siyasal gelişmeler, bu trendin devam ettiğini söylememiz olanak vermektedir. Ancak burada eklenmesi gerek en önemli kıstas, çevrenin değerlerinin bir bakıma “kontrollü” şekilde, merkezin denetimi içinde merkeze dâhil olma durumudur.

12 Eylül Darbesi sonrasında, toplumsal yaşamın tüm alanlarında sıkı bir denetim mekanizması yaratılmıştı. Dönemin yönetiminin bu noktada en ılımlı yaklaştığı toplumsal kurumlardan biri ise beklenen aksine dindi. Dine yönelik bu olumlu bakış açısı 1980-1983 döneminde eğitim sistemi içerisinde de kendisini hissettirmektedir. Bunu izleyen ANAP’ın tek başına iktidarda olduğu dönemde de, toplumsal yapıdaki dinselleşme eğilimi belirgin bir kimlik kazanmaya başlamış, eğitim sistemi de bu eğilimin kendisini hissettirdiği alanlardan birisi olmuştur. 1991 Seçimleri ile başlayan ve 1995 Seçimleri ile devam eden süreçte ise Türkiye koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmişti. Millî görüş çizgisinin o dönemki temsilcisi olan RP’nin koalisyonun büyük ortağı olarak yer aldığı iktidar deneyimi, merkezin doğrudan çevreyi hedef alan yeni bir müdahalesini beraberinde getirmiştir. Ancak bu dönemdeki iktidar deneyimlerinin eğitim sistemi açısından çok dikkat çekici adımlar attığını söylemek güçtür. Her ne kadar eğitim sisteminde çevrenin değerlerinin merkeze taşınması noktasında önemli bir gelişme yaşanmamış olsa da; RP-DYP ortaklığı ile kurulan iktidarın sonunu getiren 28 Şubat 1997 tarihli MGK’da alınan kararlarında, eğitim sisteminde yapılması istenilen değişiklikler önemli bir yer işgal etmiştir. 28 Şubat’la başlayan süreç 2002 yılındaki AK Parti iktidarı ile son buldu.

AK Parti, geleneksel millî görüş çizgisinden koparken merkezi karşısına almamaya özen gösteren ılımlı bir siyasî karakter olmayı hedef seçmişti. İlimli siyaset ile kastedilen AK Parti’nin geleneksel çevrenin değerlerine karşı hassasiyet geliştirip bu değerlere yeni yaşam alanları yaratmakla birlikte, merkezin kendisine yönelik eleştirilerinin temelini oluşturan devleti ve toplumu İslâmîleştirmek gibi bir düşünceye sahip olmamasıdır. Katsayı sorunu bu dönemde üzerinde durulan bir sorun olsa da, meselenin temeli eşitlik ilkesine dayandırılmaktaydı. Bu dönemde, İHO açısından niceliksel anlamda belirgin bir yükselişten söz etmek mümkün değildir. Bunun yanında millî eğitim müfredatı noktasında dikkat çekici gelişmeler yaşandı. 2007 yılı, hem AK Parti iktidarı

ile merkezi temsil eden aktörler arasındaki ilişki bakımından hem de AK Parti iktidarının eğitim politikalarındaki farklılaşma bakımından kritik bir noktadır. Bu dönemden itibaren üst düzey bürokratik kadroların belirlenmesi de dâhil olmak üzere, tüm toplumsal alt sistemlerde çevrenin değerlerinin belirleyici olduğu bir dönem yaşanmaya başladı. Millî eğitim sistemi de bu belirleyiciliğin açık bir şekilde hissedildiği alanlardan biriydi.

AK Parti'nin millî eğitim sisteminde gerçekleştirdiği kapsamlı dönüşümün düşünsel temellerinin atıldığı en önemli organizasyonlardan biri 2010 yılında düzenlenen 18. Millî Eğitim Şûrası'dır. Yaklaşık 200 tavsiye kararının arasında, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin tüm öğretim kurumlarında okutulması, velilerin talebi doğrultusunda seçmeli din eğitimi dersi verilmesi, kamuoyunda 4+4+4 olarak bilinen yeni zorunlu eğitim sistemine geçilmesi gibi kararlar yer almaktaydı. AK Parti iktidarının eğitim alanındaki temel hedefi, "dindar nesil yetiştirmek" olarak belirlenmişti. Bu hedefe ulaşmak noktasında müfredat ve ders içerikleri konusunda da önemli değişiklikler gerçekleştirildi.

Yüz yıllık süreç içinde millî eğitim politikalarındaki bu değişimin açıklayan bir bakış açısı olarak merkez-çevre arasındaki ilişki anahtar bir rol oynamaktadır. Merkezi temsil eden seküler ve Batılı değerler, çevreyi temsil eden değerlerle dönüşmeye başlamıştır. Burada belirleyici olan Türkiye'deki siyasal yaşam olmuş, çok partili hayatın varlığı ve siyasal meşrûiyetin genel oyla sağlanması gerçeği, Erken cumhuriyet dönemindeki radikalizmi, çevrenin değerlerini merkeze taşıyarak törpülemiştir. Bu noktada belirleyici olanın siyasal mücadele alanı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Belki eksik olabilir zira meselenin iktisadî, pedagojik, ve diğer yönlerinden bahsedilebilir. Ancak yukarıda ayrıntısıyla açıklamaya çalıştığımız mesele, ana belirleyicinin "siyaset" olduğuna işaret ediyor.

KAYNAKÇA

I. Resmî Yayınlar

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Anadolu İmam Hatip Liseleri – İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi*, Ankara, 2017.

DPT Müsteşarlığı, *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*, 1984.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2012-2013*.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017*.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, *Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2007-2008*.

Millî Eğitim Bakanlığı, *12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular- Cevaplar*, Ankara, 2012.

Resmî Gazete

TC 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP), 3 Ocak 2003.

Türkiye İstatistik Kurumu, *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

II. Süreli Yayınlar

Milliyet

Cumhuriyet

Sabah

Akşam

Türkiye

Hürriyet

III. Kitaplar

- AHMAD, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.
- BAHÇEKAPILI, Mehmet, *Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2002)*, İlke Yayınları, İstanbul, 2012.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- BOURDİEU, Pierre, *Pratik Nedenler*, çev. Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- ÇALMUK, Fehmi, *Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi*, Merdiven Yayın, Ankara, 2004.
- ÇİÇEK, Hikmet, *İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- DİNÇER, Nahid, *1913’ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Şule yayınları, İstanbul, 1998.
- Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, *Eğitimde AKP’nin 10 Yılı*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2012.
- FİNDLEY, Carter, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 2.Baskı, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÖKAÇTI, Mehmet Ali, *Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- GÖZAYDIN, İftar, *Diyanet Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- JASCHKE, Gotthard, *Yeni Türkiye’de İslâmlık*, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.
- KAHRAMAN, Hasan Bülent, *Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II*, 2.Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.
- KAYA, Mehmet Orhan, *Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.
- MANNHEİM, Karl, *İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, 2. Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2004.
- MARDİN, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

- OZANKAYA, Özer, *Türkiye’de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli*, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.
- ÖCAL, Mustafa, *100. Yılında imam Hatip Liseleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.
- _____, *100. Yılında imam Hatip Liseleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.
- SARIBAY, Ali Yaşar, *Türkiye’de Modernleşme Din ve Parti Politikası MSP Örnek Olayı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.
- ŞAYLAN, Gencay, *İslamiyet ve Siyaset Türkiye Örneği*, V yayınları, Ankara, 1987.
- TANİLLİ, Server, *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir Mi?*, Say Yayınları, İstanbul, 1991.
- ZELYUT, Rıza, *Muaviye’den Erbakan’a Din ve Siyaset*, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 33. Baskı, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

IV. Makaleler

- AÇIKEL, Fethi, “Entegratif Toplum ve Muarızları: ‘Merkez-çevre’ Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar”, *Toplum ve Bilim*, sayı:105, 2006, ss.30-69.
- AYDIN, Suavi, “İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.117-128.
- BAYRAMOĞLU, Ali ve Ahmet Güngören, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.119-158.
- CİZRE, Ümit, “İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu”, *Türkiye Tarihi 1839-2010*, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- GÖNENÇ, Levent, “2000’li yıllarda merkez ve çevre ilişkilerini yeniden düşünmek”, *Toplum ve Bilim*, sayı:105, 2006, ss.129-152.
- KAFADAR, Osman, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık*, 4.Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.351-383.
- KAPLAN, İsmail, “Millî Eğitim İdeolojisi”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Milliyetçilik*, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.788-800.

MARDİN, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, 4. Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009.

_____, "Türkiye'de Din ve Laiklik", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

ÖCAL, Mustafa, "Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:6, 1999, ss.201-254.

SHİLLS, Edward, "Merkez ve Çevre", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 70, 2002, ss.86-96.

ŞARLAK, Zeynep, "Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990'lar Türkiye'sine Bir Bakış", *Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu*, (Der. Ahmet İnşel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.283-294.

ÜNÜVAR, Kerem, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.129-142.

V. İnternet Kaynakları

Eğitimciler Birliği Sendikası, 4+4+4 Yeni Eğitim Sistemi Ne Getiriyor? Neler Olmalı?, <https://www.ebs.org.tr/manset/1400/E%C4%9Fitimcilere%20enfilyasyonun%20%C3%BCzerinde%20bir%20%C3%BCret%20ve%20refah%20pay%C4%B1%20verilmelidir>, (18.10.2019).

Millî Eğitim Bakanlığı, 18. Millî Eğitim Şûrası Kararları, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf, (16.10.2019).

Millî Eğitim Bakanlığı, 19. Millî Eğitim Şûrası Kararları, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/35/27/719973/dosyalar/2015_02/02041116_19.millieitumuraskararlar.pdf, (21.10.2019)

BİLGİ KAYNAĞI OLARAK EFEMERANIN KENT ARŞİV VE MÜZELERİ İÇİN ANLAMI VE APİKAM ÖRNEĞİ*

Mehmet Ali AKKAYA**

Öz

Bilgi ve bilgi merkezleri dünyasında fazlası ile görmezden geliniyor olmasına karşın, toplumsal yaşama dair aracısız en yalın bilgilerin aktarımını yapan efemera, diğer bilgi kaynaklarına oranla günlük yaşamın içinde kendine çok daha kolay yer edinebilen materyallerdir. Toplumsal yaşama dair aracısız en yalın bilgilerin aktarımını yapan efemera, diğer bilgi kaynaklarına oranla günlük yaşamın içinde kendine çok daha kolay yer edinebilirler. Bu yanı ile bir efemera, ait olduğu dönemin sosyal ve kültürel yaşamına ilişkin pek çoğu eşsiz son derece anlamlı bilgilere ev sahipliği yapar. Kent arşivleri ise bilgi merkezi türleri içinde kültürel ve sosyal yaşam ile doğrudan ilişkisi en yüksek düzeyde olması beklenen ve parçası olduğu toplumsal yaşamın geçmişi, bugünü ve geleceği arasındaki bağın sürekliliği açısından önemli roller üstlenen kurumlardır. Bu çalışmada; efemeranın bilgi dünyası ve kültür tarihi açısından önemi genel olarak vurgulanarak, kurumsal yapısı, bilgi merkezi kimliği ve hizmet hedefleri açısından Türkiye’de ilk olma özelliğini taşıyan Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi (APİKAM)’nin efemera koleksiyonu üzerinden efemeranın kent tarihi ve kent yaşamının dünden bugüne gelen evrimindeki rolü ve anlamı ortaya konulmuştur. Ağırlıklı olarak yarı yapılandırılmış betimleme yönteminden yararlanılarak yürütülen çalışmada, görüşme tekniğinden de yararlanılmış ve kurumun kalıcı ve geçici arşiv envanterinin analizi yapılmıştır. Elde edilen bilgiler efemera konusundaki toplumsal algının ve özen eksikliğinin temelde APİKAM kullanıcılarında da mevcut olduğunu, kurum yöneticilerinin ise genel olarak daha bilinçli ve özenli hizmet vermeye çalıştığını göstermiştir. Araştırma, efemeranın bilgi dünyasındaki yeri ve önemine dikkat çektiği, kent arşivlerinde bu konuda yaratılacak farkındalığa katkı sağladığı oranda amacına ulaşmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kent Arşivi, Efemera, Arşiv Belgesi Olarak Efemera, APİKAM, APİKAM Efemeraları.

* Bu çalışma, 25-27 Nisan 2018 tarihleri arasında Ankara’da gerçekleştirilen Geçici Belgelerin Kalıcı Etkisi: I. Uluslararası Efemera Çalışmaları Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan bildiri metni esas alınarak kurgulanmış ve geliştirilmiştir.

** Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, (mali7akkaya@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-5590-8743).

THE MEANING OF THE EPHEMERA AS A SOURCE OF INFORMATION FOR CITY ARCHIVES AND MUSEUMS AND EXAMPLE OF APIKAM

Abstract

Regardless of the fact that being ignored by the world of information and information center, the ephemeras which make the most plain information transfer regarding the communal living without intermediaries, are the materials that can be found much easier in daily life compared to other sources of information. The ephemeras which transfers the most plain information about the communal living without any intermediaries; can get a place in daily life more easier than other sources of information. With this aspect, an ephemera hosts the extremely meaningful information many of which are unique regarding the social and cultural life of its period. In case of City Archives, they are the foundations expected to have the highest level of direct relationship with the cultural and social life among information centers and assuming important roles in the sense of the continuity of the bond between the past, today and future of the social life. In this study; efemera the world of knowledge and the importance of cultural history in general with emphasis on the organizational structure, information center, carrying the first of its kind in Turkey in terms of identity and service targets Ahmet Pristina Izmir City Archive and Museum (APIKAM) is the ephemera collection over efemera the history of the city and urban life Its role and meaning in the evolution that came from yesterday to today has been revealed. Conducting the study in which mainly the semi-structured descriptive method is used it is also benefited from the interview technique and the permanent and temporal inventory of the foundation is analysed. Information obtained has shown that communal perception and negligence regarding to ephemeras is in principle valid for also the APIKAM users. In case of foundation managers, study has also shown that they try to provide a service more consciously and attentive in general. Research will have reached its goal as long as it drawn attention on to the position and importance of ephemeras in information world and provided awareness which to be created on this issue in city archives.

Keywords: City Archive, Ephemera, Ephemera As Archive Document, APIKAM, APIKAM Ephemeras.

Giriş

İnsanın bilgi gereksinimi ve bilgi kullanma pratiğinin, yaşamsallığı ile birlikte başladığı kabul edilir. On binlerce yıllık geçmişe dayanan arkeolojik kalıntılar ve bu kalıntılardan elde edilen bilgiler de söz konusu kabulü doğrular niteliktedir. Birey odaklı ortaya çıkan bilgi gereksinimi ve bilgi kullanma pratiği, insanoğlunun evrimi ile birlikte zaman içinde bireyselin yanı sıra toplumsal ve hatta kurumsal bir kimlik de kazanmıştır. Bilgi edinme ve kullanma pratiğinin getirdiği deneyimlerle şekillenen bu sürecin her aşaması kendi bilgi kaynaklarını, bilgi kayıt ortamlarını ve bilgi taşıyıcılarını yaratmış ve insanlığa sunmuştur. Aynı zamanda insanoğlunun evrimleştirdiği toplumsal rollerin ortaya çıkışının da temel katalizörü olan bu dönüşümün değişmeyen tek unsuru ise bilginin kendisidir.

En kısa ama aynı zamanda en kapsamlı yaklaşımla “bilginin evrimi” olarak ifade edilebilecek bilgi odaklı değişim ve dönüşüm süreci içinde tarihe mal olan ve bilginin evrimine yön veren bazı aktörler ortaya çıkmıştır. Bilgiye dair sunulan gösterinin başrol oyuncularını olarak da telaffuz edilebilecek bu aktörlerin en önemlileri arasında yazının icadı, her türden ilkel yazı araçları, papirüs, parşömen, kâğıt, rulo, kodeks, kitap, devingen harfli basımevinin icadı, gazete, dergi, bilgisayar sayılabilir. Şüphesiz sözü edilen aktörlerin yalnız bilgi dünyası için değil, bilginin bir biçimde etkilediği tüm alanlarda görmezden gelinemeyecek anlam ve önemleri vardır. Ancak bilginin günümüz toplum yapısına adını verecek ve her açıdan en önemli sermaye kaynağı olarak kabul görecektir kadar güçlü bir niteliğe ve disiplinler üstü bir kimliğe kavuşmasında, yukarıda bir kısmı sıralanan asıl aktörlerin dışında figüran olarak tanımlanabilecek daha az bilinen ve telaffuz edilen aktörlerin de katkısı vardır. Bunlardan biri de efemeradır.

Basit bir yaklaşımla kitap dışı, kağıt, gri ya da muhtelif materyal olarak tanımlanan¹ efemera, bir veya birkaç gün anlamlı ve geçerli olacak biçimde üretilen, gündelik hayatın önemli bir bölümüne karşılık gelen, ilgilisi için değerli ve hatta eşsiz bilgiler barındıran bilgi kaynağıdır. Bilgi ve bilgi merkezleri dünyasında fazlasıyla ile görmezden geliniyor olmasına karşın, toplumsal yaşama dair aracısız en yalın bilgilerin aktarımını yapan efemera, diğer bilgi kaynaklarına oranla günlük yaşamın içinde kendine çok daha kolay yer edinebilen materyallerdir. Bu yanı ile efemera, bilginin evrimi içerisinde bilginin üretimi ve paylaşımında yaşanan zenginleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan ve bilginin evrimine farklı açılardan önemli katkılar sağlayan bilgi ürünleridir.

Bilginin evrimi yalnız bilgi kaynaklarını, kayıt ortamlarını ve aktarıcılarını değil, bilgi merkezleri dünyasını da doğrudan etkilemiştir. Genellikle arşivle başlatılan bu değişim ve çeşitlenme sürecinin en yeni ve hızla büyüyen fertlerinden biri ise kent arşivleridir. “Ülkelerin merkezi yönetimlerine bağlı taşra teşkilatlarının arşivlerini gerçek ve tüzel kişiler ile yarı kamusal kuruluşların sahip oldukları arşivleri içine alan ve bu arşivlerin tek çatı altında korunduğu kurumlar”² olarak tanımlanabilecek kent arşivlerinin en önemli özelliği yerelliktir. Bu özellik aynı zamanda kent arşivleri ile bilgi kaynağı olarak efemerayı birbirine en çok yaklaştıran ortak paydadır. Zira bir efemera da genellikle sınırları belirli olan bir alanda kullanılmak/tüketilmek üzere üretilmiştir. Resmi ve özel organizasyonlar kadar bireylere ait belgeleri/dokümanları derleyen ve bu nedenle koleksiyonunun önemli bir bölümü eşsiz/tek olan kent arşivleri Türkiye’de de hızla artmakta, popülerlik kazanmakta ve yaygınlaşmaktadır.

1 C. E. Makepeace, *Ephemera: A book on its collection, conservation and use*, Gower Publishing Company Limited, Hants, 1985, s.4.

2 G. Baydur, “Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri”, *Türk Kütüphaneciliği*, C.17, S.3, 2003, s.264.

Bu çalışmada, kent arşivleri açısından ilk olma kimliği ile ön plana çıkan Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi (APIKAM)'nin sahip olduğu ya da geçici bir süre gerçek sahiplerinden alarak kullandığı efemera koleksiyonu hakkında bilgi verilerek, bu koleksiyonun kurum bilinirliği, kullanılabilirliği ve bilgi kaynağı zenginliği açısından taşıdığı anlam ve önemin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ardından, elde edilen veriler ışığında, efemera türünden bilgi kaynakları aracılığı ile APIKAM'ın bilinirliğini ve hizmet kalitesini arttırmaya yönelik öneriler getirilmeye çalışılmıştır.

Betimleme yönteminden yararlanan çalışmanın APIKAM'a ilişkin güncel bilgilerin derlenmesi ve efemera koleksiyonuna ilişkin ayrıntıların öğrenilmesi sürecinde kurum yönetici ve çalışanları ile yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış veri toplama tekniği kullanılmıştır. Araştırma, APIKAM'ın efemera koleksiyonuna ve önemine dikkat çektiği, efemera aracılığı ile APIKAM'dan yararlanan kullanıcı sayısının artmasına katkı sağladığı, kullanıcıların beklentilerinin karşılanması seviyesinin iyileştirildiği ve kurumun şehirde bilinirlik düzeyine etki ettiği oranda amacına ulaşmış olacak ve değer kazanacaktır.

1. Terminoloji ve Tanım

Günümüzde kullanılan pek çok sözcük gibi, kaynağını Antik Yunan ya da Roma kültürlerindeki kullanım biçimlerinden alan efemera sözcüğünün evrimine bakıldığında, farklı alanlarda telaffuz edilen çoklu bir terminolojik ağının olduğu görülür. Terminolojik düzlemde ve bilimsel ilişkide, efemera sözcüğünün aynı anda farklı disiplinlerin kavramları arasında yer aldığı ve/veya bir disiplinler arasında sözcük kullanımının bitiş başlangıç ilişkisi ile tüketildiği zamanlar vardır.³ Bu durum, terminolojik olarak efemera sözcüğünün ne denli homojen bir niteliğinin olduğunun göstergesidir. Bu çeşitliliğin efemera özelinde günümüz bilim dünyasındaki devamı ise efemera olarak tanımlanabilecek bilgi kaynaklarının ve kayıt ortamlarının kesin sınırları henüz çizilemeyen niceliksel ve niteliksel zenginliğidir.

Zoolojiden botaniğe, toplumbilimden bilgebilime kadar farklı disiplinlerin terminolojisinde kullanılan efemera sözcüğünün günümüzdeki katalizörü ise “günlük olayların tarihine karşı duyulan merak” biçiminde özetlenebilir. Bu kimlik dönüşümünün en önemli gerekçesi ise günümüzde araştırmaların giderek daha güçlü bir biçimde sosyal tarih konularına yönelmesi⁴ ve efemera türü bilgi taşıyıcıların da bu alanın en önemli bilgi kaynaklarından biri olmasıdır. Bununla birlikte efemera sözcüğünün dünyada toplumsal boyutta kullanım yaygınlığı

3 D. P. Daly, *Community, ephemera and archives*, Doktora Tezi. Arizona Üniversitesi, Arizona, 2016, s.81.

4 İ. Keskin ve Ş. N. Somer, “Efemera Koleksiyonu Oluşturmada Arşivcinin Rolü”, *Prof. Dr. K. Gülbün Baydur'a Armağan*, Ö. Külcü, T. Çakmak ve N. Özel (Yay. Haz.), Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara, 2012, s.35.

ve anlaşılabilirliği olan bir kavram olduğunu söylemek olanaklı değildir. Çünkü efemera sözcüğü hala sınırlı bir alanın ve kullanıcı grubunun terminolojisinde karşılık bulmaktadır.

Literatüre bakıldığında efemera sözcüğünün etimolojik kökeni ve tanımına yönelik çok sayıda ve farklı noktalara odaklanan ele alışın olduğu görülmektedir. Çalışmanın sınırları düşünüldüğünde söz konusu tanımların tamamının bu çalışmada ele alınması olanaklı değildir. Bu nedenle efemera sözcüğünün tanımı ve etimolojik kökeni konusunda genel ve araştırmacılar tarafından üzerinde en çok fikir birliğine varılan yaklaşımlara yer verilmiştir.

Disiplinler üstü bir yaklaşımla; çok sayıda baskısı yapılan ve dağıtılan, ancak kitap, dergi ve broşür gibi malzemelerin dışında kalan, özel bir zamanda ve özgün bir amaç için üretilen, acil bir eylemi gerektirmeyen, yararlılığı değişken olan, birincil ve ikincil kaynak niteliği taşıyan, gerçek değeri zamanla anlaşılan, yazılı, basılı ve elektronik materyal⁵ olarak tanımlanan efemera, Antik Yunanda “bir günden fazla dayanamayan” anlamına gelen ephemeron sözcüğünün çoğuludur. Antik Yunancada *ephēmerón*, “bir gün ömrü olan Mayıs böceği”nin adıdır. Bu kelimeden türetilen *ephēmerós* sözcüğü ise “günlük” anlamına gelmektedir. Bu kelimenin Yunancada “gün” anlamına gelen *emeros* sözcüğü ile birleşiminden türetilerek İngilizceye giren ephemera sözcüğü de “kısa ömürlü şeyler”in nitelemesidir.⁶

Efemera sözcüğünün etimolojik evrimi kısaca şu şekildedir; 14. yüzyılın sonlarında İngilizce *ephemeron* sözcüğünün çoğulu olan *ephemera* biçimi ile ve “bir günden fazla dayanmayan” anlamıyla tıbbi bir terim olarak kullanılmaya başlanan efemera sözcüğü, 16. yüzyıl sonlarında tekil haliyle “bir günde solan çiçek”, ya da “ömür çok kısa süren böcek” anlamında kullanılmıştır. 17. yüzyılın başında “geçici” anlamı ile günlük konuşma dilinde kullanılan efemera, 18. yüzyılda “kısa süreli ilgi çeken şeyler ya da kişiler” ve “geçici ömürlü şeyler”i ifade eden sözcük olmuştur.⁷ Efemeranın günümüzdeki kullanımı ise, çoğul kelimeler olan *trivia* (önemsiz şeyler) ve *memorabilia* (hatırlanmaya değer şeyler) kelimelerinden etkilenmiş; bu yüzden mevcut tanım, sadece kısa bir süre var olan veya kullanılan ya da beğenilen/yararlanılan şeyler ve başlangıçta sadece kısa bir süre için yararlı ya da popüler olması beklenen toplanabilir materyaller⁸ şekline dönüşmüştür.

5 İ. Keskin ve Ş. N. Somer, “Efemeranın Bir Bilgi Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi”, *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı Cilti II*, F. M. Emecan, İ. Keskin ve A. Ahmetbeyoğlu (Haz.), Timaş, İstanbul, 2013, s.205-206.

6 D. Algan, Ö. Ayhan, C. Besen, S. Erkoç ve B. Görel, “Türkiye’de Efemera ve Efemeristler”, 2014, s.3, <http://repository.bilkent.edu.tr/password-login>, (Erişim: 12.02.2018).

7 “Ephemera”, *Online Etymology Dictionary*, <https://www.etymonline.com/word/ephemera>, (Erişim: 09.03.2018).

8 Ş. N. Somer ve İ. Keskin, “Bilgi Kaynağı Olarak Efemera ve Türleri”, *Bilgi Dünyası*, C.13, S.2, 2012, s.442.

Terminolojik bağlam, etimolojik köken ve kelimeye yüklenen anlamların değişimindeki evrim dikkate alındığında, ağırlıklı olarak kitap dışı materyalleri kapsayan efemera; genellikle kâğıttan yapılmış ve iki boyutlu, uzun soluklu kullanımı ve saklamayı gerektirmeyen, günlük yaşamın günlük temposunda bir gereksinimi karşılarken dahi çok fark edilmeyen gelip geçici materyal olarak tanımlanabilir.

Verilen tanımlardan yola çıkılacak olursa, efemeranın malzeme çeşitliliği açısından çok ama çok geniş bir alanı kendine paydaş edindiği söylenebilir. Bu bağlamda efemera türleri temel olarak: Levhalar, etiketler, bardak altlıkları, başlıklı kağıtlar, sertifikalar, çıkartmalar, faturalar, fişler, çizimler, kağıt paralar, konferans salonu oturma planları, kartlar, oy pusulaları, bandroller, yolcu listeleri, resimler, yoklama defterleri, gümrük damgaları, kitap hediye çekleri, kitap ayraçları, kaşeler, kulüp afişleri, kişiler tarafından oluşturulan defterler/sayfalar, kitap aralarına sıkıştırılan notlar, alışveriş notları, müsvedde defterleri, puro sargıları, kağıt oyuncaklar, güverte planları, süslü kağıtlar, besin değerlerini gösteren kağıtlar, rehberler, vitrinlere yapıştırılan ya da elle yapılan ilanlar, sağlıkla ilgili faturalar/ kağıtlar, bağış listeleri, taslaklar, resim defterleri, ehliyetler, kitap gömleği/kılıfı, oyun kağıtları, hediye kuponları, tebrik kart ve telgrafları, davetli listeleri, kartpostallar, broşürler, zarflar, fakslar, biletler, saat tarifeleri, gezi programları, haritalar, duvar şemaları, müzik ile ilgili kağıtlar, kapaklar, kupürler, kupür defterleri, tahvil ve senetler⁹ şeklinde listelenebilir.¹⁰ Bu çalışmanın odağını oluşturan APIKAM da bu malzemelerden pek çok örneğin sahibi ya da sergileyicisi kimliği ile ülkemizde ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

2. Efemeranın Tarihsel Evrimi

20. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte hızla değişik disiplinlerden araştırmacıların yanı sıra farklı motivasyon kaynakları olan meraklıların da ilgisini çekmeye başlayan sosyal tarih araştırmaları sayesinde cazibesi sürekli artan efemeranın tarihsel geçmişi ve bu sürecin insanlık için anlamı çok sığdır. Başka bir ifadeyle, taşıdıkları bilimsel öneme karşın efemeranın özellikle sosyal süreçlere ilişkin belgesel ve bilgisel değerleri geç fark edilmiştir.¹¹ Geride kalan yüzyıla kadar daha çok efemeranın ve bilgi kaynağı olarak öneminin farkına varan çok az sayıda kişi ya da kurumların ilgisi ile yetinmek zorunda kalan efemera, son 50-60 yıldır nitelik ve nicelik açısından büyük, hatta bağımsız koleksiyonlara dönüşmüştür.

9 Şüphesiz bu listeyi daha da uzatmak olanaklıdır. Ancak çalışmanın kapsamı da dikkate alınarak, verilen örneklerin efemera hakkında genel bir fikir oluşturmak adına yeterli olacağı değerlendirilmiştir.

10 Somer ve Keskin, *a.g.m.*, s.452-453; S. İnceoğlu, "Efemera Kavramı ve Avrupa'daki Bilgi Merkezlerinden Örnekler", *Bilgi ve Belge Çalışmaları: Özel Arşivlerde Teori ve Uygulama*, T. Karatepe, E. Y. Şentürk ve V. Saydam (Ed.), Hiperyayın, İstanbul, 2017, s.216.

11 J. Burant, J, "Ephemera, Archives, and Another View of History", *Archivaria*, S.40, 1995, s.192.

Tarihte “bilinen ilk efemerist” aynı zamanda parlamento üyeliği ve donanma komutanlığı da yapan ünlü İngiliz günlükçü Samuel Pepys (1663–1703)’tir.¹² Pepys, çeşitli edebiyat ürünleri ve etiketler toplarken, diğer bir öncü efemerist John Bagford ise kitap kapakları biriktirmiştir. S. Bankes ve Baron A. Salomon von Rothschild 19. yüzyılın; Sir A. Heal ve J. Johnson ise 20. yüzyılın dikkat çeken, efemera toplayıp kendi koleksiyonlarını oluşturan efemeristleridir.¹³

Tarihsel süreçte değerlendirildiğinde, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ilk efemera dernekleri kurulur. İngiltere’de 1975 yılında Maurice Rickards tarafından kurulan “Ephemera Society”nin bu alandaki ilk dernek olduğu kabul edilir.¹⁴ Kütüphaneler, müzeler, üniversiteler ve derneklerin yanı sıra yirmiden fazla ülkeden koleksiyoner üyesi olan¹⁵ Ephemera Society, günümüzde de efemera dünyasının en önemli kanaat önderlerinden biridir. Zaman içinde bu tür derneklerin yerel, ulusal ve uluslararası ölçekte sayısı ve etkinlik sahası artmıştır.¹⁶ Aynı zamanda bu alanda dünyaya rehberlik eden diğer öncü sivil toplum kuruluşları sırasıyla; The Ephemera Society of America (1980), The Ephemera Society of Australia (1987) ve The Ephemera Society of Canada (1989)’dır.¹⁷

Ülkemizde efemera olgusunun ortaya çıkışı daha yakın bir tarihe dayanmaktadır. Türkiye’deki efemera ilişkin ilk oluşum 1920’lerin ilk yarısında kurulan “Samsun Kulübü”dür. 15 Temmuz 1925 tarihinde ülkemizde ilk kartpostal değiş tokuşunu düzenleyen kulüp, bu tür etkinlikleri kapanana kadar düzenli olarak sürdürmüştür.¹⁸ Ülkemizdeki pul koleksiyonerlerinin bir araya gelerek 1948 yılında İstanbul Filatelistler Derneği’ni kurmaları atılan diğer önemli bir adımdır. Öyle ki, bazı alan araştırmacıları için bu derneğin kurulması ülkemizde efemera tarihinin başlangıcı olarak kabul edilir. Zaman içinde filatelist derneklerinin sayısının artması ile 1962 yılında Türkiye Filateli Dernekleri Federasyonu kurulmuştur.¹⁹

Türkiye’de efemera alanı ile ilgili ilk dernek ise “Kâğıt Arkeologları Derneği” adı ile 1996 yılında faaliyete geçmiştir. Başta efemerayı tanıtıcı nitelikte

12 İnceoğlu, *a.g.e.*, s.211.

13 Ş. N. Somer ve İ. Keskin, “Efemera Bulunduran/Derleyen Yerler: Bir Değerlendirme”, *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe/İsmail E. Erünsal’a Armağan 2. Cilt: Edebiyat ve tasavvuf Kütüphanecilik ve Arşivcilik*, H. Aynur, B. Aydın ve M. B. Ülker (Haz.), Ülke, İstanbul, 2014, s.1070; İnceoğlu, *a.g.e.*, s.212.

14 S. de Beaumont, “The Ephemera Society Celebrating 40 Years”, *The Ephemera Society*, 2015, <http://www.ephemera-society.org.uk/articles/ephsoc.html> (Erişim: 22.03.2018).

15 “About the Ephemera Society”, *The Ephemera Society*, 2018, <http://www.ephemera-society.org.uk/about.html> (Erişim: 13.03.2018).

16 A. Kaya, *Efemera Koleksiyonlarının Derlenmesi, Tanımlanması, Erişimi ve Korunması: İstanbul Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Tüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015, s.9.

17 Burant, *a.g.m.*, s.189.

18 Algan, Ayhan, Besen, Erkoç ve Görel, *a.g.e.*, s.6.

19 İnceoğlu, *a.g.e.*, s.213.

düzenlediği kurslar olmak üzere, ülkemizde efemera bilinci ve farkındalığına arttırmayı hedefleyen pek çok etkinlik düzenleyen ve kitap basan derneğin, Efemera Bülteni adında bir de yayını vardır. 1997 yılında yayınlanmaya başlanan bülten, efemera adı ile bağımsız yayınlanan ülkemizin ilk, dünyanın ise üçüncü bülteni olmuştur.²⁰

Dünyada ve Türkiye’de efemera derneklerinin kurulması ve yürüttükleri etkinlikler, efemera koleksiyon malzemelerinin piyasa oluşturmasında, konu ile ilgili yayınların artmasında, resmi tarihin dışında kalan gündelik yaşama ilişkin belgelere olan merakın genişlik ve derinlik kazanmasında, koleksiyoncuların bilinçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bunun yanı sıra; efemera olgusu sadece bir hobi ve hatta eğlencelik olmaktan çıkmış; efemera tarihi ve bilimsel bir tabana oturtularak bu bilinç ve özenle ele alınmaya, saklanmaya, korunmaya başlanmıştır.

Biçimsel özellikleri, içerdiği bilgiler, kullanım amacı ve kavramın tarihsel gelişimi birlikte değerlendirildiğinde, efemeranın tarihsel evriminde bilgi, bilgi taşıyıcılar ve bilgi kaynakları kadar bu türün üzerinden bilgiye verilen önemin de değiştiği görülmektedir. Bu değişim söz konusu materyallerin temel özelliklerini de başkalaştırmıştır. Bilgi odaklı yaklaşımla, efemeranın temel özellikleri Somer ve Keskin tarafından şu şekilde ortaya konulmuştur;²¹

Kısa süreli bir amaç için ve düzensiz olarak üretilirler,

Acil kurumsal bir eylemi gerektirmezler,

Biriktirmek amacıyla üretilmezler,

Çoğunlukla basılı, yazılı ve resimlidirler, ancak günümüzde elektronik de olabilmektedirler,

Bir amaç için özel olarak üretilirler,

Kısa ömürlüdürler ve devamları yoktur,

Resmi ve gayri resmi olabilirler,

Gerçek değerleri zamanla anlaşılır, Genellikle konuya ilgi duyan koleksiyoncular tarafından koleksiyon malzemesi olarak değerlendirilirler,

“Ivır zıvır” ürünler olarak görülüp küçümsenirler,

Kütüphanecilik ve arşivcilik tekniği açısından değerlendirildiğinde, bilgi kurumlarının standart uygulama ilkelerine göre tasnif edil(e)mezler,

Yararlılığı değişkendir,

Birincil ya da ikincil kaynak olarak değer görürler,

Dayanıksızdırlar,

20 Algan, Ayhan, Besen, Erkoç ve Görel, *a.g.e.*, s.8.

21 Somer ve Keskin, *a.g.m.*, 2012, s.444-445.

Genel bakış açısı dolayısıyla günlük yaşamın bölük pörçük (parçalar halindeki) dokümanlarıdır.

3. Bilgi Kaynağı Olarak Efemeranın Bilgi Merkezlerindeki Yeri

Bilgi Çağının en temel niteliği, bilginin tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar toplumun tüm katmanları ve yaşam alanları için güç unsuruna dönüşmesi şeklinde özetlenebilecek bir değişiklik getirmiş olmasıdır. Aynı zamanda yoğun rekabet anlamına gelen bu toplumsal yapıyı şekillendiren diğer bir unsur da denetlenemeyen bilgi artışıdır. Bu değişim bir yandan yeni bilgi kaynakları ve kayıt ortamları ve bilgi aktarıcılarının hayatımıza girmesini sağlarken, diğer yandan da aslında hayatımızda var olan ancak bilgi taşıyıcısı ve aktarıcısı olma niteliğini çok fark etmediğimiz ya da görmezden geldiğimiz bazı bilgi kaynaklarını dikkat çeker ve değer verilir hala getirmiştir. Söz konusu yönelimin yıldızını en çok parlattığı materyallerden biri de efemeradır. Özellikle sosyal tarih araştırmalarına ve bu araştırmaların sonuçlarına duyulan ilginin artması ile ivmelenen efemera merakı, hatta tutkusu, yukarıda kısaca özetlenen tarihsel evrimin ışığında efemerayı bilgi merkezleri için de önemli bir bilgi kaynağı olma noktasına taşımıştır.

Efemera materyal türünün çok çeşitli olmasının dışında, bu türden kaynakların üretildikleri anın yanı sıra, öngörülemeyen bir biçimde hemen her zaman farklı özelliklere sahip meraklılarının/ilgilenenlerinin olması, efemera bulunduran ya da derleyen kurumlar hakkında kesin sınırlar belirlemeyi güçleştirmektedir. Bununla birlikte, efemera konusunda dünyada en çok atfı yapılan kişilerden biri olan Makepeace “kimler efemera malzeme toplar” sorusuna yanıt olarak şunları listelemiştir;²²

Kütüphaneler

Kurum kayıt ofisleri ve/veya arşivleri

İşletmeler

Yerel hükümetler (yönetimler)

Dernekler

Özel toplayıcılar (koleksiyonerler)

Bireyler

Hangi tür olursa olsun, bir bilgi kaynağını değerli kılan şey o kaynağın bir gereksinime karşılık gelmesidir. Bilgi kaynağının sosyal, kültürel, eğitimsel vb. farklı düzlemlerde olabilen gereksinimleri karşılama noktasındaki

²² Makepeace, *a.g.e.*, s.25-31.

yeterliliğini görebilmenin en sağlıklı yolu ise söz konusu bilgi kaynağının en doğru biçimde düzenlenmesi ve kullanıma hazır hale getirilmesi ile mümkün olabilir. Bu noktada da bilgi dünyasında bilgi merkezlerinin rolü başlamaktadır. Teknolojinin, özellikle bilişim teknolojinin sağladığı maharetle günümüzde bilgi merkezleri tarafından toplanan, düzenlenen, korunan ve kullanılan bilgi kaynaklarının tür ve sayısı sürekli artmaktadır. Bazı bilgi merkezlerinin elinde bulunan ve bilgi dünyasında çok yaygın olmayan bilgi kaynağı türü hem o bilgi merkezi için önemli bir toplumsal saygınlık kaynağı, hem de kullanıcılar için yeri doldurulamaz bir bilgi gereksinimi giderme aracıdır. Efemerayı bilgi merkezlerinin ilgi odağı haline getiren şey de bu değişimdir.

Günümüzde özellikle yazılı kültürel mirasın en önemli aktarım araçlarından biri olduğu yaklaşımı tartışmasız kabul gören efemera, başka bilgi kaynaklarında dikkat çekmeyen popüler kültürün bazı alanları için en derinlikli ve belgesel bilginin geleceğe aktarılmasını sağlayan bilgi kaynaklarıdır.²³ Bu kimliklendirme, efemerayı bilgi merkezlerinin doğal bilgi kaynaklarından biri kılmaktadır. Bu bağlamda efemera'nın bilgi merkezleri açısından asıl önemi, sosyal tarih ve popüler kültür araştırmalarının yöneldiği ve toplumun daha önce araştırılmamış konularının araştırılması ve açıklanmasında gereksinim duyulan kaynak eksikliğini ortadan kaldıracabilecek en potansiyelli bilgi taşıyıcısı olmasıdır.²⁴

Belirli bir fonksiyonu yerine getirmek için üretilmiş olan efemera, kullanıcılarına geçmişten bir anı yeniden hatırlama ve değerlendirme fırsatı verirler. Bu açıdan başta kitap olmak üzere, bilgi merkezlerinde bulunan diğer bilgi kaynaklarında bulunmayan kendine özgü bir anımsatma, öğretme yeteneği vardır. Toplumsal yaşamın gereği olarak insanlar ticaret, sanat, spor, sağlık vb. alanlarda geride kalan yaşanmışlıkları anımsamak, bunlardan ilham almak hatta anılarına dönüp mutlu olmak isterler. Bu noktada sosyal hafızanın kurumsallaşmış depoları olan kütüphaneler, arşivler ve müzeler aralarında efemera'nın da bulunduğu bilgi kaynakları aracılığı ile söz konusu etkileşime ev sahipliği yapması beklenen kurumlardır.²⁵ Bununla birlikte efemera, sınırlandırılmış kültürel yaşamla karakterize olduğundan, kamu ya da özel alanda genellikle belirli olaylarla ilişkilidir ve ilişkilendirilir.²⁶ Efemera malzemeleri ve bilgi taşıyıcılarının bilgi merkezlerinin temel bilgi kaynaklarından birine dönüşmesindeki gecikmenin önemli nedenlerinden biri de sınırlılık durumudur.

Bilgi merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleştirilen bilginin düzenlenmesi işlemleri, biçimsel zenginlik ve içerik çeşitliliği nedeni ile zaman zaman doğru

23 Burant, *a.g.m.*, s.190.

24 Keskin ve Somer, *a.g.e.*, 2013, s.209.

25 J. Mussell, "The Passing of Print", *Media History*, C.18, S.1, 2012, s.81.

26 T. G. Young, "Evidence: Toward a Library Definition of Ephemerata", *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts and Cultural Heritage*, C.4, S.1, 2003, s.17.

yorumlanamama ya da odaktan uzaklaşılma sorunu yaşanabilecek efemerayı ilgilileri açısından daha kolay içselleştirilebilen bilgi kaynaklarına dönüştürür. Bu noktada efemeranın bilgi taşıyıcısına dönüşmesi adına görsel belgeler için belirlenmiş olan nitelik (muhteva) ve nicelik kriterlerini karşılaması beklenir.²⁷ Çünkü efemera türü belgelerin farklı yapıları, söz konusu yararlanma kriterlerinin tamamının bu türden bilgi taşıyıcıları için de uygulanabileceğini göstermektedir.²⁸ Bilgi merkezlerinde derme geliştirme unsurları olarak telaffuz edilen kriterlerle örtüşen bu ölçütler, efemeranın bilgi merkezlerinde bilgi kaynağı olarak kimliklendirilmesini kolaylaştırmaktadır.

*“Efemera, farklı muamele edilmiş ya da diğer dokümanların ihmal edebilecekleri nitelikteki ayrıntıları gösteren bir türdür ve çoğu kez içeriği, dili ve çizgisel tarzı ile bir durumun veya bir dönemin ruhunu çağrıştırarak iletir”.*²⁹ Bu bağlamda sanat dallarının hemen tamamı, basım ve grafik tasarım, ekonomi, ticaret ve sosyal yaşam gibi alanları anlatan tarihçeler, dilbilim, edebiyat, reklam, pazarlama, biyografi çalışmaları başta olmak üzere, efemera pek çok disiplin ve ilgi alanının temel bilgi kaynağı olabilir.³⁰ Tüm bu ilişkilendirmeler efemeranın öngörülemez çeşitliliği ve sıra dışı cazibesi ile birleştiğinde, bu birleşme de bilgi dünyası ile birlikte düşünüldüğünde, efemeranın bilgi kaynağı olarak bilgi merkezlerindeki yeri çok açıktır. Sosyal tarihe olan merakın sürekli artması ise bu yeri daha değerli hale getirmektedir.

4. Efemeranın Kent Arşivleri ve Müzeleri İçin Anlam ve Önemi

Efemera hangi türden kurumlar ya da kişiler tarafından biriktirilirse biriktirilsin, temelde iki yaklaşımla ele alınırlar. Konuya bağlı düzenleme ya da materyale bağlı düzenleme. Bilgi merkezlerinin hizmet yeterlilikleri ve bilgi kaynaklarının organize edilip kullanılmasına ilişkin uygulamaları dikkate alındığında, seçilecek her iki düzenleme yönteminin de bilgi merkezlerinde karşılığı vardır. Kaynağı ne olursa olsun, efemeranın bilgi merkezlerinde gruplandırılması, bir yandan onun konusunu ve/veya fiziksel özelliklerini, diğer yandan ise mesleki bakış açısını yansıtır biçimde yapılmaktadır.³¹

27 F. Acun, “Görselden Tarih Yazmak”, *Türkiye’de Tarih Yazımı*, V. Engin ve A. Şimşek (Ed.), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s.427.

28 Keskin ve Somer, *a.g.e.*, 2013, s.210.

29 *A.g.e.*, s.210.

30 D. E. Kyvig, ve M. A. Marty, *Yanıbaşımızdaki Tarih*, N. Özsoy (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2011

“Ephemera: The Stuff of History: Report of The Working Party on Ephemera Set Up By CILIP (The Chartered Institute of Library and Information Professionals)”, 2003, http://CILIP_Ephemera_the_stuff_of_history.pdf (Erişim: 21.02.2018); Keskin ve Somer, *a.g.e.*, 2013; M. Launder, “Saving Printed Ephemera: Setting Priorities in Preserving Evidence of The Everyday”, *Current Studies in Librarianship*, C.26, S.1/2, 2002; Makepeace, *a.g.e.*; N. Hadley, “Access and Description of Visual Ephemera”, *Collection Management*, C.25, S.4, 2001; Somer ve Keskin, *a.g.e.*, 2014.

31 Kaya, *a.g.e.*, s.18.

Kütüphaneler ve müzeler efemerayı, kuruluş amaçlarına ve/veya konulara gösterilen ilgiye bağlı olarak gruplandırabilmektedirler. Bu yaklaşımda konusal bir tasnif üzerinde durulur ve sergileme mantığı bu yaklaşımda etkin bir rol oynar.³² Arşivlerde ise, efemeranın geleneksel düzenleme ilkelerinin dışında ele alınması ve tasnif edilmesi yoluna gidilmektedir. Bu nedenle de arşivcilikte efemera, bir türden ziyade, arşiv fonlarıyla işlevsel ilişkisi kopuk olan veya hiç olmayan ve belli nitelikler taşıyan belgelerin topluca isimlendirilmesiyle oluşan ancak "sonradan suni olarak geliştirilmiş bir kaynak grubu" olarak değerlendirilmektedir.³³ Sonradan erişilen ve düzenlenen kaynak grubu olma yaklaşımı, aynı zamanda efemerayı kent arşivlerinin ilgi alanına taşıyan temel özelliklerden biridir.

Efemera malzemeler genel olarak;

Sosyal efemera (doğum, ölüm ilanları, parti/toplantı ve etkinlik davetiyeleri);

Eğitimsel efemera (diplomalar, sertifikalar teşekkür/takdir belgeleri);

Eğlence/gösteri efemerası (posterler, biletler, programlar)

Askeri, tıbbi ve kentsel efemera(, işe alma/askerlik belgeleri, reçeteler, prospektüsler);

Politik efemera (siyasi kampanyalar ile ilgili el ilanları, afişler, tamponlara yapıştırılan çıkartmalar);

Ticari efemera (makbuzlar, fişler, mönüler, ürün paketleri) türlerinde gruplandırılır.³⁴

Bu türlerinin tamamında, ilgili kişi ya da kurum açısından efemerayı daha dikkat çekici hale getiren ortak ölçütlerden biri de efemeranın yerellik özelliği, anlamı ve değeridir. Çünkü sosyal ya da kültürel tarihten söz ediyor olmak öncelikle yerel bakış açısını ve ilgiyi odaklamak anlamına gelir. Tüm efemeratik bilgi kaynakları öncelikle efemeranın üretildiği ya da paylaşımına sunulduğu bölgede ve o bölge halkı/insanı için anlamlı hale gelir. Daha fazla efemeratik bilgi kaynağının birlikte değerlendirilmesi ile ilgilenilen alana ilişkin daha genel bilgilere ve yargılara varılır. Yerellik söz konusu olduğunda ise ilk akla gelecek bilgi merkezleri kent arşivleri ve müzeleridir.

Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri sözlüğünde "özel ve/veya tüzel kişiler tarafından üretilen veya alınan, arşivsel değere sahip belgeleri belirli standartlar dahilinde seçme, koruma ve kullanıma sunmaktan sorumlu kurum ve bunların saklandığı yer"³⁵ şeklinde tanımlanan arşivler, bünyelerinde bulundukları bilgi ve belgeler

32 Somer ve Keskin, *a.g.m.*, 2012, s.450.

33 *A.g.m.*, s.449.

34 Kaya, *a.g.e.*, s.19.

35 *Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü*, S. Karakaş, F. Rukancı ve H. Anameriç (Ed.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009, s.34.

aracılığı ile toplumun kültürünü, örf ve adetlerini, yaşam biçimini, sosyal yapısını, kurumlarını ve bunlar arasındaki ilişkileri ortaya koyarak bu yöndeki her türlü bilgi gereksiniminin karşılanmasını sağlarlar. Genel olarak “*sanat ve bilim eserlerinin veya sanat ve bilime yarayan nesnelerin saklandığı, halka gösterilmek için sergilendiği yer veya yapı*”³⁶ şeklinde tanımlanan müzeler, insanlığın uygarlık tarihine ilişkin objeleri, kalıntıları, her türden bırakıtlar ile veri ve kaynakları doğal ortamında ve/veya bu amaç için inşa edilmiş mekânlarda toplayan, düzenleyen ve görüp bilgilenmek isteyenlere bu fırsatı sunan kurumlardır. Toplumun eğitsel, sanatsal, tarihsel ve siyasi duyarlılığının arttırılması için vazgeçilemez önemde olan müzeler, toplumun kültürel altyapısını geliştiren temel dinamikler arasında yer alır.

Kent arşivleri şehrin geçmişine ve bugününe ait yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, kentle ilişkisi olan aileler ve kentte yaşayan gerçek kişiler ile özel hukuk ilkelerine bağlı tüzel kişiler tarafından üretilen belgelerin ve bilgi malzemelerinin korunduğu, derlendiği ve kullanıma sunulduğu, genellikle de yerel yönetimler tarafından işletilen bilgi merkezleridir.³⁷ Kent arşivleri, başta yerel tarih ve yerel kültür ile ilgilenen araştırmacılar olmak üzere kent sakinlerine ve tüm ilgililere açıktır. Temel ilgi odağı insan toplulukları, insanların birbirleriyle olan iletişimleri ve bu insanların yaşadıkları ortak mekân olan kent müzeleri ise kent adeta kimliğinin bir parçasıdır. Kent müzesinin ismini taşıdığı ketin tarihini, toplumsal, sosyolojik, kültürel, coğrafi, ekonomik, siyasi, etnik, dini, yerel vb. mirasını ve özelliklerini konu alan ve bu anlayışa yönelik bir koleksiyonu vardır. Aynı zamanda bünyesinde toplumsal ve sosyal tarih üzerine oluşturulmuş bir arşiv ya da belleği de barındırabilir. Bir kent müzesinin işaret edilen amaçlar doğrultusunda belirlenmiş stratejisi ve vizyonu vardır.³⁸ Hizmet politikasını da bu amaç ve vizyondan ilham alarak belirler.

Kent arşivi ve müzeleri ise yukarıda kısaca değinilen görevleri üstlenmesi gereken toplumsal bilgi merkezleridir. Bu bağlamda kent arşivi ve müzelerinin kent kimliğinin, kent tarihinin ve kent kültürünün ortaya çıkartılması, korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması konularında topluma karşı sorumlulukları vardır. Kapsam, işlev ve amaçları düşünüldüğünde, kent arşivi ve müzeleri, parçası oldukları toplumların yerel, tarihsel ve kültürel açıdan kentteki örgün eğitimi de destekleyen öğrenme ve bilgilenme alanlarıdır. Bu sorumlulukları layığı ile yerine getirmek aynı zamanda kurumlar açısından – sürekliliklerinin de en önemli garantisi olarak– toplumsal kabul ve saygınlık anlamına gelecektir. Söz konusu sorumluluklar, amaçlar, (beklenen) hizmet

36 “Müze”, *Türk Dil Kurumu*, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aba609308fe49.00848491 (Erişim: 13.03.2018).

37 M. A. Akkaya, “A Research on Awareness Level of Ahmet Piriştina İzmir City Archive and The Museum (APİKAM) in The Town, As The Earliest Form of Turkey”, *Türk Kütüphaneciliği*, C.29, S.3, s.502.

38 D. Aytokmak, *İstanbul Kent Müzesi İçin Yeni Yaklaşımlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006, s.28-29.

yeterlilikleri ve hedeflenen toplumsal kimliğin kazanılması açısından, kent arşivi ve müzelerinin mümkün olan her türden bilgiyi, bilgi kaynağını, taşıyıcısını ve aktarıcısını ilgilileri ile buluşturabiliyor olması son derece belirleyicidir. Efemera bu açıdan kent arşivleri ve müzelerinin en öznel, ilgi çekici, yeri en zor doldurulabilecek ancak aynı zamanda en son keşfedilen malzemesidir.

Üretildikleri anın ardından zaman içinde toplanan; sosyal, kültürel ve tarihi olaylar hakkında kanıt niteliği taşıyan bilgiler içeren; yerel olana özgü ayrı değeri ve buna bağlı olarak ilgilenenleri olan efemera, bu yönleri ile kent arşivleri ve müzelerinde bulunması/sergilenmesi doğal kabul edilen, hatta olması gereken bilgi kaynaklarıdır. Özellikle yerel düzeyde gerçekleştirilen birçok etkinliğe ilişkin süreçlerin takibi sağlıklı şekilde –bazen de yalnız-efemera ile mümkün olabilmektedir.³⁹ Kent arşivi ve müzelerinin her şeyden önce yerellik vurgusu ile kendini tanımladığı, hizmet verdiği ve varlık nedenini gerekçelendirildiği dikkate alındığında, efemeranın kent arşivi ve müzeleri için bir tercih değil, gereklilik olduğu ifade edilebilir. Söz konusu gereklilik aynı zamanda efemeranın kent arşivi ve müzeleri dünyasındaki anlam ve önemini resmidir.

5. Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi'nde Bulunan/Sergilenen Efemeraya Dair...

Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi (APİKAM), İzmir Büyükşehir Belediyesi tarafından, kentin tarihi geçmişi ile kültürel varlıklarını korumak, bu değerleri tanıtmak ve böylece kent sakinlerinin yaşadıkları çevreye yönelik bilinç ve duyarlılıklarını arttırmak amacıyla 10 Ocak 2004 tarihinde kurulmuştur. APİKAM'ın kuruluş hedefi sadece bir bölge evrak/doküman deposu olarak hizmet vermek değil, toplanan belgelerin bilimsel olarak tasnif edilmesi ve bu sürecin bilgisayar teknolojisi ile desteklenmesiyle modern bir arşiv olmaktır.⁴⁰ Bugün gelinen noktada Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi arşivi, müzesi, toplantı salonları ve kütüphanesiyle, İzmir kentinin tarihsel değerlerine ve kültürel zenginliklerine kolayca ulaşılabilen bir kaynak merkezi durumundadır. Koleksiyonu, bu koleksiyonun kullandırılma biçimi, kurumsal kimliği, hizmet yetenek ve yeterlilikleri ile Türkiye'de bir ilk örnek olan kurum, aynı zamanda İzmir Büyükşehir Belediyesinin de resmi kurum arşividir. Bu açıdan ele alındığında hem resmi bir kurum, hem de kamusal hizmet veren dışa dönük bir kentsel kültür birimi –İzmir Büyükşehir Belediyesi Sosyal ve Kültürel İşler Daire Başkanlığı'na bağlı bir müdürlük- olarak hizmet veren kurum, arşiv ve müze olmak üzere iki ana birimden oluşmaktadır.⁴¹

39 Somer ve Keskin, *a.g.e.*, 2014, s.1076-1077.

40 F. Yılmaz ve S. Yetkin, *İtfaiye Binası'ndan İzmir Kent Müzesi Arşivi'ne*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2002, s.33-37.

41 Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi(APİKAM), <http://www.apikam.org.tr> (Erişim: 17.03.2018).

3.592 m² arazi üzerine 1.024 m² kullanım alanı bulunan APİKAM binasının bir kısmı, 1.440 cilt Osmanlıca ve yaklaşık 20.000 cilt Latin alfabesiyle basılmış gazete ile 5.000 el yazması eser için tahsis edilmiştir. Bu koleksiyonun tamamı İzmir Milli Kütüphanesi'ne aittir. Bunun yanı sıra APİKAM'da sayısı 250'yi bulan bağışçılardan alınan 5.000'e yakın orijinal, 1.000'den fazla kopya bağış materyal ile İzmir Büyükşehir Belediyesi'ne ait Tutanak Defterleri ve Encümen Karar Defterleri tasnif edilmiş şekilde korunmaktadır. Tutanak Defterleri 1930-1980 yılları Encümen Karar Defterleri ise 1959-1987 yılları arasına aittir.⁴²

APİKAM'da arşiv biriminin amacı; İzmir'e ilişkin her türlü resmi ve özel yazılı belgelerin, 19'uncu ve 20. yüzyıl İzmir yerel basın koleksiyonlarının, İzmir kentine ait fotoğraf, resim, biyografi, monografi, ve istatistiki verilerin toplanarak günümüz koşullarında değerlendirilip düzenlenerek araştırmacıların ulaşabilecekleri biçimde sunulması şeklinde belirlenmiştir.⁴³ Ancak kurum, kendilerine ulaşan her belgenin koleksiyona katılamayacağı, derlediği belgelerin tarihi ve hukuki bir değere sahip olması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak, saklanması ve ayıklanması edilmesi gereken belgeleri öncelikli olarak detaylı bir ön-tasnif aşamasından geçirmektedir. Arşive alınmasına karar verilen belgeler için sürecin işleyişi şu şekildedir: Belgeler aynı anda hem mikrofilm kopyalarının alındığı, hem de bilgisayar ortamına aktarımın gerçekleştiği hybrid kamera servisine gönderilir. Arşive mikrofilm olarak katılan materyaller sonrasında mikrofilm tarama servisinde elektronik ortama aktarılır. Bu aşamadan sonra belgeler toz, ışık ve nem gibi özel koşulları dikkate alınarak düzenlenmiş depolara yerleştirilir. Dijital kopyaları alınan arşiv malzemelerinin görüntüleri özel olarak hazırlanmış yazılım programına aktarılır. Böylece görüntülere elektronik ortamda erişim olanağı sağlanır ve daha önceden tanımlamaları yapılan belgelerle eşleştirmeleri gerçekleştirilir. Arşivlenmiş belge ve fotoğraflar, 40'a yakın bilgisayarın bulunduğu ve APİKAM'ın arşiv bölümünde yer alan araştırma salonunda kullanıma sunulmaktadır. Araştırma salonu aynı zamanda açık raf sistemiyle çalışan ve yaklaşık 12.000 dermesi bulunan Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi kütüphanesine de ev sahipliği yapmaktadır. Aynı mekânda yer alan iki adet toplantı salonunda ise çeşitli kültürel etkinlikler düzenlenmekte, İzmir'deki özel ve kamu kuruluşlarının toplantı yeri taleplerine uygun koşullar doğrultusunda cevap verilmektedir.⁴⁴

42 A.g.a.

43 Akkaya, a.g.m., s.506.

44 Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi, a.g.a.

Resim 1. Bilet ve Fiyat Listesi.

Kaynak: APİKAM, 2018

Kent arşivlerinin en önemli kaynağı hiç şüphesiz o kentin sakinleri, kentlilerdir. Kentin belleği olan Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi, İzmirliilerin unutulmaya yüz tutmuş, sararmış fotoğraf albümleri, kartpostalları, yıllar önce tutulmuş günlükleri, anı objeleri, otobüs ya da sinema bileti gibi bağışlarıyla sürekli zenginleşmektedir. Her biri kendi çapında bir kültür hazinesi olan bu belgeler, kentin eşsiz belleği ve sosyo-ekonomik tarihinin başlıca kaynaklarıdır.⁴⁵ Kurumun arşiv koleksiyonu içinde, özellikle de bağış materyaller arasında, farklı türlerden ciddi sayıda efemera malzemeler de yer almaktadır.⁴⁶ Bu noktada APİKAM'ın politikası; mümkünse efemera malzemenin

45 A.g.a.

46 Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi'nin sahip olduğu ya da geçici bağış yöntemi ile

kuruma bağışlanmasını sağlamak, gerekmesi durumunda satın almak, bunlar olanaklı değilse kopyasını edinmek ya da belgenin mülkiyetine sahip olan kişi ya da kurumların izni ile malzemeyi geçici süre kurum bünyesinde sunmaktır. Malzemenin satın alınması, bağışlanması ya da geçici süre kullandırma hakkının verilmesinde karşılaşılan en önemli sorun mülkiyet sahiplerinin malzemelerine gösterilecek özen konusunda kuruma kuşkuyla yaklaşmalarıdır. Bu kuşku malzemenin mülkiyetinin APİKAM'a devredilmesi konusunda da bir çekince yaratmaktadır. APİKAM'ın bu süreçteki temel eylem ilkesi, öncelikle kurum ya da kişilerde güven oluşturmaktır. Bununla birlikte, mülkiyet sahiplerine söz konusu malzemelerin kurum bünyesinde olması durumunda ilgilileri ve bu malzemelerin gerçek değerini bilenlerle daha çok buluşabileceği gerçeği de benimsetilmeye çalışılmaktadır.

Resim 2. Genç Cumhuriyetin İstikballeri.
Kaynak: APİKAM, 2018

Haftanın her günü 08:30-18:00 saatleri arasında kapılarını kent sakinlerine açan kent müzesi ise kurumun kent tarihi ile bu tarihi bütünleyen unsurların görsel olarak sunulduğu birimdir. 70 kişilik bir drama-toplantı salonuna da ev sahipliği yapan APİKAM müzesi, sınırsız sayıda ve formda serginin yapılabilirdiği, interaktif katılıma olanak sağlayan, sergilerin amaç ve hedef kitleye göre tekrar tekrar değiştirilebildiği "okunur müze" olarak tasarlanmıştır. Müzede yer

sergilenmesini/kent sakinleri tarafından kullanılmasını sağladığı efemera koleksiyonuna ilişkin ayrıntılı bilgiler, kurum yöneticileri ve çalışanları ile 16 Mart 2018 tarihinde yapılan görüşmelerden elde edilen verilerden derlenmiştir.

alan objeler ve sergiler dikkate alındığında kurumda uygulamada da “okunur müze” anlayışı ile hareket edildiği söylenebilir. Müzede gerçekleştirilen tematik alan sergileri yalnız eylemde değil söylemde de “okunur müze” olmanın en güzel işaretleridir. Bu sergiler kent sakinleri tarafından büyük ilgi görmektedir. Efemera malzemeler açısından da son derece zengin bir koleksiyonu ziyaretçi ile buluşturan ve ortalama olarak bir yıldan uzun süre gösterimde kalan tematik sergilerde şu ana kadar ele alınan temalar “Kent ve Ticaret”, “Kent ve Ulaşım” ve “Kent ve Sağlık” olmuştur. Geçmiş tarihli toplu taşıma biletlerinden, yine yıllar öncesine ait kent halinde pazara sunulan meyve/ sebzenin fiyat listelerine, ülkemizin en eski eczanelerinden biri olan Şifa Eczanesinin birebir kopya maketi içinde tezgâhta sergilenen reçetelerden Uluslararası İzmir Fuarı’nın en gösterişli günlerinde Fuar’da hizmet veren bir restoranın mönüsüne kadar pek çok efemera malzeme bu sergilerde İzmirliyle buluşmuş ve büyük ilgi görmüştür.

APİKAM’ın 2018 yılı içinde açılışını gerçekleştirdiği tematik serginin konusu ise “Kent ve Spor” olarak belirlenmiştir. Söz konusu sergi için kişi ve kurumlardan toplanan obje ve belge sayısı 1.000’den fazladır. Çok az bir bölümü satın alınarak kuruma kalıcı olarak kazandırılan bu malzemelerin önemli bölümü bağış ya da geçici bağış olarak temin edilmiştir. Bu malzemelerin arasında 12 Kasım 1969 yılında oynanan Göztepe-Cardiff City Kupa Galipleri Kupası ikinci tur ilk maçının biletinden, Türk atletizm tarihinin en parlak yıldızlarından Semra Aksu’nun parlak kariyerinde katıldığı yarışmaların anı belgelerine kadar pek çok efemera malzeme vardır. APİKAM yöneticilerinin yaklaşık bir yıl İzmirliyle açık olacak sergiden beklentilerinden biri de malzemeye gösterilecek özen ve bağışçılarda temin güven duygusuyla geçici bağışların en azından bir bölümünün kalıcı bağışa dönüşmesini sağlamaktır. Yine 2018 yılı içinde açılması planlanan kapsamlı diğer bir sergi de kuruluşunun 150’nci yılını kutlayan İzmir Büyükşehir Belediyesi tema olarak belirlenmiştir. Belediye ve hizmetlerinin tarihine ilişkin çok sayıda obje ve belgenin yeniden gün yüzüne çıkarılarak düzenleneceği bu etkinlikte de en önemli zenginliklerden biri kurumun sahip olduğu ve halen toplamaya devam ettiği efemera malzemelerdir. APİKAM’ın daha önceden restoran olarak hizmet veren ek binası son iki yıldır “Özel Günler” temalı sergiler için ayrılmış durumdadır. 29 Ekim, 9 Eylül, 23 Nisan vb. gibi özel günlere ilişkin obje ve belgelerin kent sakinlerinin ziyaretine açıldığı görece daha kısa süreli bu sergilerde işbirliği yapılan kişi ve kurumlardan geçici olarak bağış alınan çok sayıda efemera malzemesine de -Cumhuriyet’in 75’inci yılı balosunda verilen akşam yemeğinin mönüsü gibi- yer verilmektedir.

APİKAM’ın efemera dünyasına kazandırdığı son değer ise “Göç ve Mübadele Anı Evi” dir. APİKAM’a bağlı olarak, 10 Ekim 2017 tarihinde, sürekli hizmet birimi kimliği ile Buca’da açılan Göç ve Mübadele Anı Evi, hemen hepsi eşsiz olan pek çok belge ve objeyi kent sakinlerinin ilgisine sunmuştur. Türk-Yunan mübadelesi başta olmak üzere, Türkiye’ye Balkan ülkelerinden yapılan göçler ile göçmenlerin hikâyesini ve yarattığı kültürel-sosyal değişimleri kayıt

altına almak amacıyla hazırlanan Anı Evi'nde sergilenen obje, fotoğraf ve belgeler için çok sayıda kişi ve kurum bağışta bulunmuştur. Mübadeleyle ilgili tasfiye talepler, nüfus tezkereleri ve benzeri belgeler yalnız APİKAM ve İzmirli için değil, ülkemizin efemera geleneği, zenginliği ve geleceği açısından ufuk açıcudur. APİKAM'ın genelde arşiv ve müze etkinlikleri, özelde ise efemera malzemeler üzerinden geçmiş ile bugün, hatta geçmiş ile gelecek arasında güçlü bağların kurulması hedefi ile yürüttüğü tüm bu çabayı anlamlı kılacak olan şey ise kurumun ziyaretçileri ve efemera malzemelerin ilgilileridir. Kurum aracılığı ile eriştiği efemera malzemeler sayesinde hayatına, kişisel bilgi dünyasına en ufak bir değer ya da anlam katacak her kullanıcı, yalnız APİKAM'ın kurumsal kimliğinin değil, efemeranın da bilgi dünyasındaki yerinin değerini arttıracaktır.

5.a. Seçili Görseller

Ticaret;

Sağlık;

Ulaşım;

Özel Günler (9 Eylül);

Göç ve Mübadele Anı Evi;

Sonuç

Birey ve toplum açısından bilgiyi değerli kılan temel özellik, bilginin insanın hayatında bir şeye karşılık gelmesi, yani bir gereksinimi karşılıyor olmasıdır. Bu değeri sağlayacak olan bilgi sadece bilimsel bilgi olamayacaktır. Çünkü insan hayatının çok yönlü, bireysellikte sınırlandırılmayacak ve deneyimleri referans alan bir formu vardır. Bu tarz, insan yaşamına çok çeşitli, farklı özelliklerde ve biçimlerde, değişik amaçlar doğrultusunda ele alınan bilgi, bilgi kaynağı, bilgi taşıyıcısı ve bilgi aktarıcısı kazandırmıştır. Aynı zamanda bilgi dünyasının zenginliği anlamına da gelen söz konusu çeşitliliğin en az bilinen, hatta çok uzun zaman fark edilmeyen bilgi unsurlarından biri de efemeradır.

Özellikle kültür tarihinin ve sosyal yaşamın en değerli ve eşsiz bilgilerinin aktarıcısı olan efemera bu yönüyle özellikli bilgi kaynakları olarak tanımlanmalıdır. Bilgi kaynakları ve bu kaynaklardan yararlanılmasından söz edildiğinde ilk akla gelen kavram ve kurum bilgi merkezleridir. Bu bağlamda bilgi merkezlerinin bünyelerinde bulunan, düzenleyerek kullanıma sundukları diğer her türden bilgi kaynakları kadar –olanakları ve yeterlilikleri ölçüsünde– efemera malzemelerini de öncüllemeleri gerekir. Bu konuda kitaplar, süreli yayınlar gibi alışılmış materyal türlerindeki kadar teknik ve kullanıcı hizmet standardı geliştirilememiş olsa da, efemeranın bilgi ve bilgi merkezleri dünyasına kazandıracığı derinlik dikkate alındığında bu yönde geliştirilecek eğilim bir tercih değil zorunluluktur.

Efemeranın en dikkat çekici özelliklerinden biri de genellikle üretildikleri ve kullanıma sunuldukları anda parçası oldukları semtin, kentin, bölgenin vb. sınırlılıkları içinde anlamlı olmalarıdır. Efemeranın yerellik özelliği bu bilgi kaynaklarını sosyal ve kültür tarihi açısından çok daha önemli hale getirmektedir. Zira kültür ve sosyal tarih araştırmalarının başlangıç kerterizi öncelikle yerel sınırlardır. Yerellik bağlamında değerlendirildiğinde, varlık nedenleri ve görev tanımları açısından efemera en yakın ve kucaklayıcı bilgi merkezleri kent arşivi ve müzeleridir.

Ülkemizde türünün ilk örneği olan Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi, efemera malzemenin birer bilgi kaynağı olarak kabul ve muamele edilmesi açısından ulusal anlamda önemli bir yeri doldurmaktadır. Yalnız satın alma ya da kalıcı bağış aracılığı ile mülkiyetine sahip olduğu, bünyesinde bulundurduğu ve kullanıma sunduğu efemera malzemeleriyle değil, geçici bağışlar ve işbirliği içinde bulunduğu kişi ve kurumların sağladığı olanaklarla da çok sayıda efemera malzemesini ilgili İzmirliilerin gündemine taşıyan APİKAM, sosyal ve kültürel tarihimizin önemli hamilerindedir. Bu sorumluluğu yalnız İzmir ile sınırlı olmadan yerine getirmeye gayret ettiğini her fırsatta dile getiren kurumun efemera açısından en dikkat çekici uygulaması tematik sergileridir.

Efemera açısından sahip olduğu -bir bölümü ödünç alınmış- zenginliğini özel günler sergileri, obje ve belgeye dayalı sınırlı satın alma ve bağış ile arttırmaya ve sürekli kılmaya çaba göstermektedir. APIKAM'ın efemera malzemeye ilişkin yeteneğini, yeterliliğini, daha da önemlisi farkındalığını ve çabasını taçlandıran son gelişme kent sakinlerine kapılarını sürekli açma hedefi ile faaliyete geçen Göç ve Mübadele Anı Evi olmuştur.

APIKAM ve efemera koleksiyonu noktasında belirtilmesi gereken en önemli unsurlardan biri de bu çabaların bir arz talep dengesinin ve kentte yaşayanların bilgi, belge ve obje paylaşımı konusunda işbirliğine açık olmalarının bir sonucu olduğudur. İçinde pek çok fedakârlığı, psikolojik kırılmayı, paylaşma ve iletişim güçlüğünü da barındıran bu sürecin amaca ulaşmasının, kültürel sürekliliğe ve sosyal ortaklığa katkı sağlamasının en önemli göstergesi ise paylaşımları sırasında pek çok sınırın aşılması gereken efemeranın kent sakinlerinde ne ölçüde ilgiye, gereksinime, özene ve farkındalığa dönüştüğüdür. APIKAM, yeterlilikleri, yetenekleri ve İzmir, bu konuda umutlu olunması gerektiğini düşündürmektedir.

KAYNAKÇA

I. Sözlükler

Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü, S. Karakaş, F. Rukancı ve H. Anameriç (Ed.), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2009.

II. Makaleler

AKKAYA, M. A., "A Research on Awareness Level of Ahmet Piriştina İzmir City Archive and The Museum (APİKAM) in The Town, As The Earliest Form of Turkey". *Türk Kütüphaneciliği*, C.29, S.3, 2015, s.499-514.

BAYDUR, G., "Yerel Araştırmalarda Arşivlerin Değeri". *Türk Kütüphaneciliği*. C.17, S.3, 2003, s.263-270.

BURANT, J., "Ephemera, Archives, and Another View of History". *Archivaria*, S.40, 1995, s.189-198.

HADLEY, N., "Access and Description of Visual Ephemera". *Collection Management*, C.25, S.4, 2001, s.39-50

LAUNDER, M., "Saving Printed Ephemera: Setting Priorities in Preserving Evidence of The Everyday". *Current Studies in Librarianship*, C.26, S.1/2, 2002, s.67-76.

MUSSELL, J., "The Passing of Print". *Media History*, C.18, S.1, 2012, s.77-92.

SOMER, Ş. N. ve Keskin, İ., "Bilgi Kaynağı Olarak Efemera ve Türleri". *Bilgi Dünyası*, C.13, S.2, 2012, s.437-456.

YOUNG, T. G., "Evidence: Toward a Library Definition of Ephemera". *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts and Cultural Heritage*, C.4, S.1, 2003, s.11-26.

III. Kitaplar

ACUN, F., "Görselden Tarih Yazmak", *Türkiye'de Tarih Yazımı* içinde (ss. 423-434), V. Engin ve A. Şimşek (Ed.), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

- İNCEOĞLU, S., "Efemera Kavramı ve Avrupa'daki Bilgi Merkezlerinden Örnekler", *Bilgi ve Belge Balışmaları: Özel Arşivlerde Teori ve Uygulama* içinde (ss. 209-231), T. Karatepe, E. Y. Şentürk ve V. Saydam (Ed.), Hiperyayın, İstanbul, 2017.
- KESKIN, İ. ve Somer, Ş. N., "Efemera Koleksiyonu Oluşturmada Arşivcinin Rolü", *Prof. Dr. K. Gülbün Baydur'a Armağan* içinde (ss. 35-41), Ö. Külcü, T. Çakmak ve N. Özel (Yay. Haz.), Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara, 2012.
- KESKIN, İ. ve Somer, Ş. N., "Efemeranın Bir Bilgi Kaynağı Olarak Değerlendirilmesi". *Osmanlı'nın İzinde Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı Cilt II* içinde (ss. 205-217), F. M. Emecan, İ. Keskin ve A. Ahmetbeyoğlu (Haz.), Timaş, İstanbul, 2013.
- KYVIG, D. E. ve Marty, M. A., *Yanıbaşımızdaki Tarih*, N. Özsoy, (Çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2011.
- MAKEPEACE, C. E., *Ephemera: A Book on Its Collection, Conservation and Use*, Gower Publishing Company Limited, Hants, 1985.
- SOMER, Ş. N. ve Keskin, İ., "Efemera Bulunduran/Derleyen Yerler: Bir Değerlendirme". *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe/İsmail E. Erünsal'a Armağan 2. Cilt: Edebiyat ve Tasavvuf Kütüphanecilik ve Arşivcilik* içinde (ss. 1069-1084), H. Aynur, B. Aydın ve M. B. Ülker (Haz.), Ülke, İstanbul, 2014.
- YILMAZ, F. ve Yetkin, S., *İtfaiye Binası'ndan İzmir Kent Müzesi Arşivi'ne*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2002.

IV. Tezler

- AYTOKMAK, D., *İstanbul Kent Müzesi İçin Yeni Yaklaşımlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2006.
- DALY, D. P., *Community, Ephemera and Archives*, Doktora Tezi, Arizona Üniversitesi, Arizona, 2016.
- KAYA, A., *Efemera Koleksiyonlarının Derlenmesi, Tanımlanması, Erişimi ve Korunması: İstanbul Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2015.

V. İnternet Kaynakları

- "About The Ephemera Society", The Ephemera Society, <http://www.ephemera-society.org.uk/about.html> (13.03.2018).

- Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi (APIKAM), 2018, <http://www.apikam.org.tr> (Erişim: 17.03.2018).
- Algan, D., Ayhan, Ö., Besen, C., Erkoç, S. ve Görel, B., "Türkiye'de Efemera ve Efemeristler", 2014, <http://repository.bilkent.edu.tr/password-login> (Erişim: 12.02.2018).
- de Beaumont, S. (2015). "The Ephemera Society Celebrating 40 Years" *The Ephemera Society*, 2015, <http://www.ephemera-society.org.uk/articles/ephsoc.html> (Erişim: 22.03.2018).
- "Ephemera", *Online Etymology Dictionary*, 2018, <https://www.etymonline.com/word/ephemera> (Erişim: 09.03.2018).
- "Ephemera: The Stuff of History: Report of The Working Party on Ephemera Set Up By CILIP (The Chartered Institute of Library and Information Professionals)", 2003, http://CILIP_Ephemera_the_stuff_of_history.pdf (Erişim: 21.02.2018).
- "Müze", *Türk Dil Kurumu*, 2018, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aba609308fe49.00848491 (Erişim: 13.03.2018).

MÜTAREKE DÖNEMİNDE İTTİHATÇILIK: İZMİR'DE TECEDDÜT FIRKASI (11 KASIM 1918-5 MAYIS 1919)

Bahar ARSLAN*

Öz

Mondros Mütarekenamesi Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal çalkantıların had safhaya çıktığı bir döneme karşılık gelir. Mütareke imzalandıktan sonra İttihat ve Terakki Fırkası kendisini fesh etmiş ve İttihat ve Terakki'nin merkez yöneticileri yurt dışına kaçmışlardır. İttihat ve Terakki'nin son kongresinde kurulan Teceddüt Fırkası ise ülke genelinde İttihatçı karşıtlığının ana çekim noktası olmuştur. Teceddüt Fırkası mütarekenin çok özel koşulları içerisinde kurulmuş bir siyasal örgüt olarak Türk siyasal yaşamında ayrıcalıklı yerini bugüne kadar korumuştur. Fırkanın yaklaşık yedi ay süren siyasal ömrü bir imparatorluğun dağılıp yerine yeni bir ulus devletin kuruluş sancularıyla geçmiştir. Teceddüt bu süreçte Milli Mücadele'nin hazırlık aşamasına ciddi katkılar koyan ve İttihatçı kimliği üzerinden sürekli eleştirilen bir siyasal örgüt olarak dikkat çeker. Bu fırkanın Anadolu'da örgütlendiği en önemli yerlerden biri ise İzmir olmuştur. İzmir'de İttihat ve Terakki'nin yöneticileri aynı zamanda Teceddüt Fırkası'nın da yöneticileri olarak faaliyet göstermişlerdir. Fırkanın İzmir'de şehrin işgaline karşı örgütlenen mukavemeti desteklediği bilinen bir gerçektir. Ayrıca İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin düzenlediği büyük İzmir Kongresi'nin toplanmasında başta fırka Katib-i mesulü Mahmut Celal (Bayar) Bey olmak üzere İzmir Teceddüt Fırkası yöneticilerinin büyük payı vardır. Bu makalede Teceddüt Fırkası'nın kuruluşu ve İzmir örgütünün faaliyetleri değerlendirilecektir.

***Anahtar Kelimeler:** Meşrutiyet, İttihatçılık, Teceddüt Fırkası, Mondros Mütarekenamesi, Milli Mücadele.*

İTTİHATISM DURING THE ARMISTICE PERIOD: THE RENEWAL PARTY IN IZMIR (11 NOVEMBER 1918-5 MAY 1919)

* Dr., Dokuz Eylül Üni., Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (bahararslan1923@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-4447-5660).

Abstract

Mondros armistice corresponds to a period of political turmoil in the Ottoman Empire. After the armistice was signed the party of Committee of Union and Progress dissolved itself and the central administrators fled abroad. The Renewal Party, founded at the last congress of Union and Progress, has become the main attraction point of the anti-unionist approach throughout the country. The Renewal Party has preserved its privileged place in Turkish political life as a political organization established under the very special conditions of the armistice. The political life of the party, which lasted about seven months, was replaced by the disintegration of an empire and the establishment of a new nation-state. In this process the Renewal draws attention as a political organization that make serious contributions to the preperation phase of the national struggle and is constantly criticized over its unionist identity. The most important place where the party was organized in Anatolia was Izmir. The executives of the party of Union and Progress in Izmir also worked as the managers of the Renewal Party. It has been known as a fact that the party has supported the union organized against the occupation of Izmir. In addition, the administrators of Izmir Renewal Party, especially the clerk Mahmut Celal (Bayar) Bey have a big share in the gathering of the great Izmir congress organized by the Izmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Society. In this article the establishment of the Renewal Party and the activities of the Izmir organization will be evaluated.

Keywords: *Constitutionalism, Ittihatism, Renewal Party, Mondros Armistice Corresponds, National Struggle.*

Giriş

Modern Türkiye’de siyasal partilerin oluşum süreci 23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet devrimi ile birlikte başlamıştır.¹ II. Meşrutiyet “adalet, uhuvvet, müsavât” mottosuyla yeni bir devlet ve kamu bürokrasisi ile toplumsal ilişkilerin belirlendiği “yeni hayat” muhayyilesini pratiğe geçirirken haklar ve hürriyetler bağlamında devletten bağımsız ve otonom bir sivil toplum düşüncesini yaratma amacını gütmekteydi. Sosyolojik anlamda cemaatten cemiyetleşmeye geçiş ve bunun doğal bir sonucu olarak siyasetli toplumun oluşturulması II. Meşrutiyet’ten sonra Osmanlı İmparatorluğu’nda hız kazandı. Gerek imparatorluk merkezi İstanbul’da gerekse imparatorluğun Batı’ya açık liman kentlerinde bu bağlamda hızlı bir dönüşüm yaşandı. Matbuat âlemindeki gazete ve dergilerden, amele-işçi sendikalarına, değişik iş kollarında düzenlenen grevlere, sokak eylemliklerine ve mitinglere varıncaya kadar sivil toplumun hemen her alanına nüfuz edebilen bir efkâr-ı umumiye algısı mevcuttu. Siyasal düzlemde cemiyetten fırkalaşmaya geçiş bu süreçte oldu. İttihat ve Terakki

1 II. Meşrutiyet döneminde kurulan farklı siyasal partiler için bkz., Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt:I-III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1989.

Cemiyeti otoriter II. Abdülhamid döneminde illegal-gizli örgütlenmesini II. Meşrutiyet’ten sonra legal alana taşımış, cemiyetin firkalaşması-partileşmesi ise 1908’den 1913’e kadar uzanan bir çizgide gerçekleşmişti. Türkiye’de siyaset alanının en önemli iki olgusu olan iktidar-muhalefet ilişkileri de yine bu dönemde gelişim alanı buldu. Bu bağlamda denilebilir ki, 1908’den 1918’e uzanan süreçte İttihat ve Terakki ile ona karşı oluşmuş farklı muhalefet partileri siyasal yaşamın rengini oluşturdular. Ancak 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekenamesi’nin imzalanması ile imparatorluk yeni bir sürece girmişti. Mütareke, imparatorluğun dağılmasını ve Harb-i Umumi’nin, yani I. Dünya Savaşı’nın Osmanlı dünyası için sonunu getirdiği gibi 1908’den beri süregelen iktidar ilişkilerini ve siyaseti de yeniden belirledi. İttihat ve Terakki mütarekeden hemen sonra son kongresini toplayarak kendisini feshetti. İttihat ve Terakki’nin yerine yine aynı kongrede bir muvazaa fırkası şeklinde tecessüm eden Teceddüt Fırkası yeni bir siyasal oluşum olarak kuruldu.²

30 Ekim 1918 ile 16 Mayıs 1919 arasında geçen yaklaşık yedi aylık süreç Osmanlı İmparatorluğu’nda Mütareke dönemi olarak bilinir. Bu dönemin en bariz özelliği ise imparatorlukta her alanda görülen sosyolojik bir olgu olarak anomi yani toplumsal alt üst oluşların ve siyasal çözülme emarelerinin belirginleşmesidir. Bu karmaşa ortamı içinde başta Osmanlı yöneticileri ve münevverleri olmak üzere asker-sivil bürokrasinin bütün unsurları imparatorluğun bekasına yönelik çözüm arayışlarının doğal müttefikleri olmuşlardı. Ancak bu arayışlar herhangi bir büyük devletin ekonomik ve siyasal desteğine mazhar olunması anlamında manda düşüncesi, düvel-i muazzamanın en hâkim-i mutlak gücü İngiliz muhıblığı taraftarı olmak ya da kısmen bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmak gibi birbirinden farklı hal çareleri şeklinde tezahür ediyordu. Mustafa Kemal’in 15-20 Ekim 1927’de özetleyip analiz ederek başladığı Nutuk’tan mülhem olarak söylenilecek olunursa 16 Mayıs 1919’da İstanbul’dan Anadolu topraklarına hareket ederken mevcut genel durum bu çerçevede idi.

Bu noktada biraz mütareke dönemi siyasal ortamından bahsetmek gerekirse anılan süreçte İttihatçılığın muarızı siyasal hareketler ile İttihatçı muhalifliğinin dönemin en bariz siyasal reflekslerinden birisi haline gelmiş olduğunu belirtmek gerekir. Zira İttihatçılar, I. Dünya Savaşı’nın ve imparatorluğun başına gelen bütün felaketlerin tek sorumlusu olarak görülüyorlar ve negatif değerlendirmelerle anılıyorlardı. Artık 1918 Mondros Mütarekesi koşullarında İttihatçılık çok istenilen bir siyasal tavır değildi. İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumi’si başta Ermeni tehciri olmak üzere uluslararası bağlamda kendilerine yönelik suçlamalardan ve içerideki yargılamalardan, divan-ı harplerden kurtulabilmek için mütarekenin hemen ertesinde İstanbul’da bir Alman torpidosuna binerek yurttan uzaklaşmışlardı.

2 Ahmet Mehmetefendioğlu, “İttihat ve Terakki Kongreleri (1908-1918)”, *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (Yay. Haz. Halil Akkurt, Akif Pamuk), Yeni İnsan Yay., İstanbul, 2008, s.126.

Bu durum İttihatçı muhalifliğini daha da beslemişti. Böylelikle çok değil on yıl önce bütün Osmanlı şehirlerini inleyen “adalet-uhuvvet-müsavat” sözcükleri artık kullanılmaz olmuş, II. Meşrutiyet’in getirdiği o nispi hürriyetçi hava yerini umutsuzluğa ve yeise bırakmıştı. İşte Teceddüt Fırkası 6 Kasım 1918’de bu sosyal ve siyasal koşullar içinde doğdu.³ Bu bağlamda Teceddüt Fırkası mütareke döneminin deyim yerindeyse “üvey evlad” pozisyonunda olan bir siyasal oluşumuydu. Zira İttihatçılığın bir devamı olarak görülüyorlar ve İttihat ve Terakki’nin asıl sorumluları yani merkez yöneticileri yurt dışına kaçtıkları için bütün eleştiri oklarını üzerlerine çekiyorlardı.⁴ Fırka’ya eleştiri sadece İttihatçı muhaliflerinden, Hürriyet ve İtilaf Fırkası yöneticilerinden gelmiyor bizatihi yurttta kalmış eski İttihatçılar da Teceddüt Fırkası’nı eleştiriyorlardı. İstanbul ve taşradaki basın yayın organlarının eline elverişli bir malzeme geçmişti. Zira fırka İttihatçılıkla hemhal olan ya da başka bir ifadeyle söylenecek olunursa İttihatçılığın isim değiştirerek devamından ibaret bir siyasal oluşum şeklinde değerlendirilmekteydi.

Bu durumda hiç kuşkusuz İttihat ve Terakki Fırkası’nın kendisini feshettiği son kongrede alınan kararlar önemli bir rol oynamıştı. Kongrede İttihat ve Terakki Fırkası emval-i metrukesi ve mal varlığı yeni fırkaya tevarüs ettirilmişti. Bu bağlamda denilebilir ki İttihat ve Terakki’nin taşra örgütleri bir tabela değişikliği yaparak Teceddüt Fırkası olarak faaliyetlerine devam etmeye başlamışlardı. O halde İttihat ve Terakki’nin son kongresinde yeni parti için teklif edilen “terakkiperverler”, “hürriyetperverler”, “ıslahat”, “halk” ve “intibah” kelimelerinin yerine⁵ niçin yenileşme ve yenilik anlamında “teceddüt” kelimesi yeğlenmişti? Teceddüt Fırkası mütareke dönemi koşullarında doğmuş özgün ve yeni bir örgütsel yapılanma mıydı yoksa bir muvazaa-danışıklı dönüş partisi miydi? Çok kısa süren siyasal ömrüne rağmen Milli mücadele ile kurduğu organik bağ dolayısıyla modern Türkiye’nin oluşum sürecinde Teceddüt Fırkası’nın rolü neydi? Milli Mücadele’nin en hâkim toplumsal örgütlenmesi olan müdafaa-yı hukuk cemiyetleri Teceddüt Fırkası ile hangi toplumsal ve siyasal saiklerin ekseninde iş birliği içinde olmuşlardı? Taşradaki müdafaa-yı hukuk cemiyetlerinin önemli bir kısmı kapanan İttihat ve Terakki taşra şubelerinde faaliyet gösterdiklerine ve Mütareke Dönemi’nde ortada İttihat ve Terakki Fırkası kalmadığına göre Teceddüt Fırkası’nın müdafaa-yı hukuk cemiyetleriyle örgütsel ve siyasal bağlantısı hangi boyutlardaydı? Dahası fırka Osmanlı taşrasında en iyi örgütlendiği yerlerden birisi olan İzmir’de mütareke dönemi koşullarında nasıl bir rol oynamıştı? Teceddüt Fırkası’nı merkeze alarak ortaya konulan bütün bu sorunların ve onlara yönelik cevapların çeşitlendirilerek

3 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyet’in Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, ss. 371-372.

4 Hasan Kendirci, *Meclis-i Mebusan’dan Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Kopuş ve Süreklilikler*, Kitap Yayınevi Yay., İstanbul, 2004, s. 60.

5 Bünyamin Kocaoğlu, *Mütareke’de İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası’nın Dağılımı*, Temel Yay, İstanbul, 2006, s.149.

zeninleştirilebilmesi mümkün iken söz konusu siyasal oluşumu; Tarık Zafer Tunaya'nın kaleme aldığı Türkiye'de Siyasal Partiler adlı devasa eserinden mülhem olarak bir 'devam partisi' şeklinde yorumlama çabaları modern Türk tarih yazıcılığında bugün hala geçerliliğini koruyan bir durumdur. İşte bu makale bu ve bunun gibi genel yargıları tartışmaya açmak ve söz konusu sorular çerçevesinde yeni ve farklı çıkarımlarda bulunmak gibi amaçlarla dönemin özgün koşullarını da göz önünde bulundurarak Teceddüt Fırkası'nı değerlendirmek isteyen mütevazı bir çabanın ürünü olarak kaleme alındı.

İttihat ve Terakki'nin Fesih Kongresi ve Teceddüt Fırkası'nın Doğuşu

Tarihler 30 Ekim 1918'i gösterdiğinde Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda demirli Agamemnon zırhlısında imzalaman Mondros Mütarekenamesi bir ateşkes anlaşması olmaktan çok, bir imparatorluğun ölüm fermanıydı. Osmanlı İmparatorluğu adına mütarekenameyi imzalayan Bahriye Nazırı Rauf Bey (Orbay) kısa bir süre sonra imparatorluğun başına gelecek felaketlerden habersiz İstanbul'a memnun dönüyordu. Dört yıl süren I. Dünya Savaşı macerası ve trajedisi böylelikle sonlanıyordu. Mütareke ahkâmı Osmanlı İmparatorluğu topraklarını İtilaf Devletleri'nin işgaline açık bir hale getiriyor, Osmanlı ordusu terhis ediliyor ve Doğu Anadolu'da bir Ermeni ve Kürt devleti kurmaya yönelik emperyalist projeler temellendiriliyordu.

Trablusgarb, Balkan ve I. Dünya Savaşları'nın yarattığı otoriter iktidar modeli olan İttihat ve Terakki merkez yöneticileri, mütarekenin imzalanması ile birlikte fırkayı fesih eylemini uygulama alanına koymaya başladılar. Fırka'nın son kongresi 1 Kasım 1918 günü İstanbul'daki merkez-i umumi binasında toplandı. Bu son kongreye Mondros Mütarekenamesi'nin yarattığı olumsuz ortam içinde partiden kopmalar yoğun olarak yaşandığından yüz yirmi civarında üye katılabiliyordu. Kongrenin reisliğini Talat Paşa yapmış, ancak kongre devam ederken siyasal hayattan çekilmiş ve yerine İsmail Canbolat Bey kongre reisliğini üstlenmişti. Bununla birlikte kongrenin devam ettiği üçüncü gün Talat, Enver ve Cemal Paşalar ülke dışına kaçmışlar ve kongre bir yenilgi, matem ve şaşkınlık havası içinde tasfiye kongresine dönüşmüştü.⁶ Şaşkınlık ve belirsizlik sadece kongreye katılanlara değil, mütarekename sonrası basına da yansımıştı. Akşam, Vakit, Tasvir-i Efkâr, Minber gibi gazetelerde durumun vahametini aktaran yazılar kaleme alınıyor ve bu belirsizlikle ilgili efkâr-ı umumiye oluşturulmaya çalışılıyordu.⁷ Orhan Koloğlu'na göre aslında yaşananlar tam bir teslimiyetti.⁸ Örneğin İzmir'de gazeteler İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası

6 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt:3, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1989, ss. 552-553.

7 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara, 1982, ss. 4-9.

8 Orhan Koloğlu, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı, Zafer-i Nihaiden Tam Teslimiyete*, Boyut Yay., İstanbul, 2000.

arasında bölünmüşler, özellikle İttihatçılara yönelik olumsuz yayın politikası tüm mütareke dönemi boyunca İzmir basınına rengini veren ana hususlardan birisi olarak dikkat çekmekteydi.⁹ Ancak başta İstanbul basını olmak üzere taşra neşriyatına da devlet sansürünün yeniden ihdas edilmesi halkın özgürce haber alma hakkını engelleyen bir durum ortaya koyuyordu.¹⁰

Bütün bu koşullar genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda İttihat ve Terakki'nin feshinin gerçekleştiği son kongresinde kuruluş çalışmaları hayata geçirilen Teceddüt Fırkası, Osmanlı-Türk siyasal yaşamı içinde görülen siyasal partilerden farklı bir düzleme oturtulabilir. Zira Teceddüt Fırkası daha doğuşu itibariyle bir devam partisi olarak görülmüş ve değerlendirilmiştir. Bu devam partisi olgusu sadece Teceddüt Fırkası'nın faaliyet gösterdiği 9 Kasım 1918-5 Mayıs 1919 yaklaşık altı aylık sürede oluşmamış, bundan sonra Türk siyasal tarihi üzerine yapılan neredeyse bütün çalışmalarda da bu özellik söz konusu fırkaya yönelik olarak yinelenmiştir. Hatta bu sadece Teceddüt Fırkası üzerinden değil Milli Mücadele'nin bizatihi kendisi üzerinden de meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Örneğin Erik Jan Zürcher sadece Teceddüt Fırkası'nı değil, Milli Mücadele'nin ve önderi Mustafa Kemal'in de İttihatçı reflekslerle savaşı gerçekleştirdiğini belirterek modern Türk tarih yazımına etkin olan Meşrutiyet İttihatçılığıyla Cumhuriyet milliyetçiliğinin farklı siyasal tutum alışlar olduğu konusundaki tezin sorgulanması gerektiğini ifade eder. Açıkçası Zürcher'in kitap boyunca sürdürmüş olduğu bu tez sorgulanmaya değerdir. Yazarın kendi ifadesiyle *"İttihatçılara karşı yürütülen 1926 temizlik hareketinden ve Mustafa Kemal'in otoritesinin sağlamaştırılmasından sonra İttihatçı ve milliyetçi hareketler arasında farklılıklar iyice vurgulandı; dönem üzerine Türk tarih yazımı, ulusal hareketin otonom, orijinal karakterini veri olarak aldı. İttihatçıların ve milliyetçilerin bütünüyle farklı iki grup olduğu varsayımına dayanan bu görüş; bu dönem üzerine Batılı tarih yazımına da egemendir... Türkiye'de yalnızca Doğan Avcioğlu ile Mete Tunçay'ın eserleri İttihatçıların katkısının öneminin farkında olduklarını göstermektedir. Ben, İttihatçıların yalnızca katkı da bulunan kişiler olmadıklarını, ulusal mücadeleyi -muhtemelen önceden hazırlanmış bir plana göre- örgütlemeye öncülük edenlerin ashında İttihatçılar olduğunu, Mustafa Kemal'in mi İttihatçıları kullandığının, yoksa tersinin mi doğru olduğunun en azından tartışılır olduğunu göstermeyi umuyorum. Mustafa Kemal ile öteki İttihatçılar arasındaki çatışmalar iki rakip hareketin rekabeti değildir, bir iç mücadele niteliğindedir."*¹¹

Zürcher'in Milli Mücadele'yi önceden hazırlanmış bir plana göre İttihatçıların organize ettiği konusundaki görüşleri tashihe muhtaçtır. Öncelikle Milli Mücadeleyi gerçekleştiren en önemli toplumsal yapılanma olan müdafaa-yı hukuk cemiyetleridir ve Mustafa Kemal de Milli Mücadele'yi müdafaa-yı

9 Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 1989, ss. 13-68.

10 Uygur Kocabaşoğlu, Aysun Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2019, ss. 22-24.

11 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 111.

hukuk örgütlerinin dayandığı toplumsal taban üzerine inşa etmiştir. Ayrıca cemiyetler İttihat ve Terakki Fırkası'nın Osmanlı taşrasındaki uzantılarından oluşmuştur. Bununla birlikte unutulmamalıdır ki, bütün cemiyetler artık İttihatçılık yapmayacaklarını kongrelerinde dile getirerek yola koyulmuşlardır. Keza Milli Mücadele'nin önder kadrosu Meşrutiyet döneminin birikiminden yetişmiş bir kuşaktır. Bütün bunlar tarihsel koşullar içinde var olan sürekliliğin bir görünümüdür. Ancak bu görünüm bir taraftan da bizleri yanılmaya sevk etmemelidir. Zira Milli Mücadele Meşrutiyet birikiminin üzerine "milli irade", "ulusal egemenlik", "istiklal-i tam" ve "cumhuriyet" olgularını ekleyerek kendi özgünlüğünü ortaya koymuştur. Konuya bu çerçeveden bakıldığında Mustafa Kemal ve Milli Mücadele hareketini İttihatçıların organize ettikleri bir planın parçası olarak aktarmak söz konusu mücadeleyi özgün niteliğinden azade bir çizgiye çekmekle eşdeğerdir. Kaldı ki Milli Mücadele milliyetçiliği Meşrutiyet birikiminin Pan-Türkist ve Turanist eğilimlerinden arınarak Misak-ı Milli ölçeğinde kalan ve yayılcı nitelikleri olmayan teritoryal bir milliyetçiliğin tezahürüdür. Bu noktadan hareketle Teceddüt Fırkası'nın bir devam partisi olduğuna ilişkin büyük ölçekte Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler* adlı çalışmasına dayanılarak üretilen bu ve buna benzer tezlerin modern Türk tarih yazıcılığında eleştirel sorgulamaya açık olduğunu söylemek olasıdır.¹² Teceddüt Fırkası ile ilgili olarak söylenebilecek argümanlardan bir diğeri ise onun Mondros Mütarekesi döneminin özgün koşullarında ortaya çıkan bir arayışın partisi olduğu gerçeğidir. Dağılan imparatorlukta Osmanlı siyasetine yön veren münevverler ve politikacılar Teceddüt Fırkası örneğinde olduğu gibi birçok yeni teşkilatlanma nüveleri ortaya koymuşlardır. Wilson Prensipleri Cemiyeti,

12 Teceddüt Fırkası'nın bir devam partisi niteliğinde olduğuna yönelik ortaya konulan görüşlerle ilgili olarak bkz., Erzin Müezzinoğlu, "Milli Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016, ss. 2913-33; Gültekin Kamil Birlik, *Milli Mücadele'den Cumhurbaşkanlığına Kadar Celal Bayar (1919-1950)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011, ss. 23-26; Erol Kaya, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt Dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, Erzincan, 2008, s.189; Sabri Sürgevil, "İttihat ve Terakki'den Milli Mücadele'ye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:2, İzmir, 1992, s. 335; Mustafa Emil Elöve, "II. Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 9, Sayı:1-2, Ankara, 1952, s. 226; Cevat Bakkal, *Teceddüt Fırkası (5 Kasım 1918-5 Mayıs 1919)*, Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1988; Cevat Bakkal'ın bu tezi Teceddüt Fırkası ile ilgili olarak Türkiye'de şimdiye kadar yapılmış tek spesifik çalışmadır; Ersin Müezzinoğlu, *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2012, ss. 289-291; Murat Turan, "İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Halk Fırkası'na Siyasi Örgütlenme Deneyimleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:7, Sayı: XVIII, s. 613; Osman Demirbaş, "Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2013, ss. 131-143; Nermin Zahide Aydın, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulat (1880-1926)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2014, ss. 62-67; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yay., İstanbul, 1996; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cilt:1, Kültür Yay., İstanbul, 1998.

Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Selamet-i Amme Heyeti, Osmanlı Sulh ve Selamet Cemiyeti, Milli Kongre gibi örgütlenmeler bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir.¹³

Bütün bunlarla birlikte Teceddüt Fırkası hem İttihatçılığın devamı hem de fiili olarak İttihatçılığın reddiyesine dayalı bir retoriği yaklaşık yedi ay kadar süren kısa siyasi ömrü boyunca sürdürmüştür. Kurucularının büyük bir çoğunluğu siyasal kimlik olarak İttihatçı olsalar da süreç içerisinde Teceddüt Fırkası bu İttihatçı gölgeden kurtulmaya yönelik girişimler içinde bulunmuş ve bunda kısmen de olsa başarılı olabilmıştır. Teceddüt Fırkası'nın kurulduğu dönemde İstanbul'daki İttihatçı yapılanmanın en önemli teşkilatı olan Karakol Cemiyeti ile kurduğu sınırlı ilişkiler de yine bu çerçevede değerlendirilebilir. Zira Karakol Cemiyeti'nin en etkili ismi Kara Kemal Bey'in İttihat ve Terakki'nin kendisini feshetmesini uygun görmediğini ve son kongrede alınan kararlara uymadığını biliyoruz. Hatta kendisine bağlı çalışan İttihat ve Terakki'nin İstanbul il teşkilatını Teceddüt Fırkası'na devretmeyerek bu konuda ne kadar kararlı olduğunu göstermiş olduğu söylenilebilir.¹⁴ Diğer taraftan Teceddüt Fırkası da İttihat ve Terakki eski merkez-i umumi üyelerinin yeni fırkada görev almamalarını kararlaştırarak en başından itibaren bu aidiyeti önemsiz kılacak adımlar atabilmiştir. Hiç kuşkusuz bütün bu tasarruflar zahiri olarak yani görünürde şekillenmiş, gerçekte ise Teceddüt Fırkası'nın üzerindeki İttihatçı gölgesi parti kapanıncaya kadar hissedilir bir biçimde devam etmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin fesih kongresinde İsmail Canbolat Bey'in riyasetinde kürsüye gelen konuşmacılar İttihatçılığın devrinin kapandığını ve artık yeni bir siyasal teşkilata geçilmesi gerektiğini şu sözlerle vurgulamışlardı: "*İstibdat devrinin zulüm ve siyasetine nihayet vermek, milleti hürriyete nail eylemek emel-i mukaddesile teşekkül eden İttihat ve Terakki Cemiyeti muhteremesi vazife-i tarihiyesini ifa eylemiştir. Bu cemiyet-i mukadderaden doğan İttihat ve Terakki Fırkası da gerek mecliste ve gerek hükümet işlerinde elinden gelen gayreti göstermiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti bir ihtilal teşkilatı idi. Bu teşkilat, tarihi vazifesini ifa ettikten sonra artık tarihin sine-yi tekrimine gömülmelidir. Bu teşkilat gömüldükten sonra da artık ondan doğan İttihat ve Terakki Fırkası'nın faaliyeti hitama ermiş demektir. Binaenaleyh bu isim de silinmelidir. Her ölünün varisleri olduğu gibi bu ölünün de bir varisi olması tabidir. O da yeni teşkil edeceğimiz Teceddüt Fırkası olacaktır. Cemiyetin bütün emval ve eşyası...*"¹⁵ Teceddüt Fırkası'na devredilecektir.

Bütün bu çekişmelere karşın durum genel olarak tartışıldığında bu aşamada önemle açıklanması gereken bir diğer konu Teceddüt Fırkası'nın

13 Mütareke döneminde kurulan bu cemiyet ve fırkalara ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz., Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Mütareke Dönemi*, Cilt:2, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986.

14 Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Suikast ve Taklib-i Hükümet Davasına Ait Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınevi Yay., İstanbul, 2005, s.71.

15 Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III. Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2018, ss.684-685.

tek bir etkileşimle açıklanamayacak kadar karmaşık bir siyasal oluşum olarak dikkat çekmesidir. Emel Akal’ın da belirttiği gibi Teceddüt Fırkası “... Bir yanıyla İttihat ve Terakki’nin devamı iken diğer yanıyla yeni bir partidir.”¹⁶ Bu yeni partinin II. Meşrutiyet’ten beri süregelen İttihatçı birikimin ve örgütlenmenin bir ürünü olduğu ileri sürülebilir ise de bütünüyle İttihatçı saiklerle hareket eden bir parti olduğu tezine ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olur. Zira mütecanis tek bir İttihat ve Terakki olmadığı gibi İttihat ve Terakki merkez-i umumisine karşı gelişen parti içi muhalefet Teceddüt Fırkası özelinde teşkilatlanarak fırkanın politikasını yeni bir düzlemde belirlemişlerdir. Nitekim “... Teceddüt Fırkası İttihat ve Terakki yerine kurulmuştur. Ancak İttihat ve Terakki’nin o güne kadarki politikalarına muhalif olan İttihatçılar parti içi iktidarı ele geçirmişlerdir. İttihat ve Terakki içindeki fraksiyonlar, özellikle iktidar mercilerinden uzakta kalmış olanlar, İttihat ve Terakki’nin günahlarına ortak olmak istememekte ve savaş politikalarını eleştirmektedirler.”¹⁷ Bu eleştirel yaklaşım ve parti içi muhalefet Teceddüt Fırkası’nda tecessüm etmişti. Bu durumu sarıh bir şekilde ortaya koyan Ali Fethi (Okyar) Bey’e göre “Teceddüt (yenilik) Fırkası karşı grubun bünyesinden oluştu.”¹⁸

Bu gelişmeler ışığında Dâhiliye Nezaretine 11 Teşrin-i sani (Kasım) 1918’de verilen Teceddüt Fırkası’nın kuruluş dilekçesinde kurucu ve yöneticileri şu isimlerden oluşmaktaydı: “ Reis: Hüseyin Hüsnü Paşa (Ayandan), Reis-i Saniler: İsmail Canbolat Bey (İstanbul meb’usu), M. Şemseddin (Günaltay) Bey. Azalar: Faik Bey (Kaltakkıran) (Edirne meb’usu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) (Edirne Meb’usu), Muhittin (Birgen) Bey (Çorum meb’usu), Dr. Tevfik Rüşti (Aras) Bey (Amasya meb’usu), Bahriyar Bey (Trakya Paşaeli Cemiyeti’nden), Fazıl Arif Bey (Amasya meb’usu), Reşit Paşa (Ergani meb’usu), Sabri Bey (Toprak) (Saruhan meb’usu), Rahmi (Aslan) Bey (İzmir meb’usu), Rahmi (Köken) Bey (Sivas meb’usu), Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan meb’usu), Ali İhsan Bey (Mardin meb’usu), Ahmet Hamdi Bey (Konya meb’usu), Seyyit Bey (Ayandan), Orfanidi Efendi (İstanbul meb’usu), Dikran Barsamyan Efendi (Sivas meb’usu), Sason Efendi (Bağdat meb’usu). İdare Encümeni üyeleri: İsmail Canbolat, Faik, Sabri, Tevfik Rüşti, Seyyit Beyler. Fırka Kalemî üyeleri: Şemsettin, Yunus Nadi, Mustafa Fevzi Beyler, Orfanidi Efendi. İrşad Encümeni: Seyyit, Muhiddin, Şemseddin, Ali İhsan Beyler, Barsamyan Efendi.¹⁹ Ancak kurucu ve yönetici erkânı bu şekilde belirlenen Teceddüt Fırkası’nda çok geçmeden ilk istifalar da görülmeye başlanmıştır. Bu istifaların nedeni ise İttihat ve Terakki’nin devamı şeklinde örgütlenen bir siyasal yapı olarak görülmesi noktasından hareketle muhaliflerce fırkaya yönelik olarak sergilenen tutum alışı ve sert tepkilerdir. Nitekim bu koşullar altında 11 Teşrin-i Sani 1918’de eski İttihatçı olarak bir takım siyasal manevralara giriştikleri iddia edilen Yunus Nadi, Muhittin

16 Emel Akal, *Milli Mücadele’nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 129.

17 Emel Akal, *a.g.e.*, ss.129-130.

18 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul, 1980, s.219.

19 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt:2, ss. 92-93.

Birgen ve İsmail Canbolat partiden istifa etmişler ve yerlerine Asım Bey, Ömer Şevki ve Rahmi Beyler getirilmişlerdir. İstifalar bununla da sınırlı kalmamış, Mustafa Fevzi Efendi, Fazıl Arif Bey, Dr. Tevfik Rüşti Bey ve Reşit Paşa ile Sason Efendi'nin de istifaları fırka yönetimince kabul edilmiştir.²⁰ Dahası fırkaya girişler İttihatçı kimliği üzerinden bir sınırlamaya tabi tutulmuştur. Dönemin Zaman Gazetesi'ne göre eski İttihat ve Terakki yöneticilerinin bu parti ile ilişkileri kesilmiş, ancak üyelerinin Teceddüt Fırkası'nın programını kabul ettikleri takdirde partide siyaset yapmalarına izin verilmiştir. Bununla birlikte ülkeyi savaşa sürükleyenler, haklarında mahkeme kararı bulunanlar, suiistimal ve su-i hal içinde olanlar, İttihat ve Terakki'yi şahsi çıkarlarına alet edenlerle ihtikâr işlerine karışanlar partiden uzaklaştırılacaktı.²¹ Teceddüt Fırkası'nın yayın organı olarak İstanbul'da faaliyet gösteren ve 9 Aralık 1918'de ilk sayısı yayınlanan Teceddüt Mecmuası'nda fırkanın kuruluşu ve amacıyla ilgili olarak "İttihat ve Terakki'nin istihalesi üzerine" şekillendiği ve İttihat ve Terakki içinde bulunan pek çok kişinin parti yöneticilerinin tutumlarını tasvip etmediğinden yeni bir parti kuruluşuna mübaşeret edildiği sarih bir şekilde vurgulanmaktaydı. Buradaki temel vurgu İttihat ve Terakki içerisinde değişim duygusunun öne çıkarılmasıydı. Değişimi sağlayacak oluşum ise Teceddüt Fırkası'ydı.²² Esasen fırkanın ilk kurucuları olan İsmail Canbolat, Galip Bahtiyar, Yunus Nadi gibi kişiler daha savaş yıllarında Enver Paşa'nın pek çok uygulamasına karşı çıkmışlardı.²³ Türkiye'de özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkan tarımda kooperatifleşme olgusunun ideolojik mimarlarından sayılan ve partinin önemli kurucularından birisi olarak bilinen Muhittin (Birgen) Bey'e göre ise yeni fırka radikal bir liberalizmi programında ortaya koymalı, İttihat ve Terakki'den bağımsızlaşarak onun sergilediği anarşi ve kargaşayı parti içinde bertaraf etmeliydi. Bu bağlamda ona göre "Yeni fikirleri kendisine bayrak yapmış radikal bir Türk fırka çıkarmak" esastı.²⁴

Bu gelişmeler ışığında mütareke döneminde tam yüz yetmiş beş maddeyi kapsayacak bir programla Türk siyasal yaşamına adım atmış olan fırkanın²⁵ iç işleyişine bakıldığında liberal ve hürriyetçi hak ve özgürlüklerin büyük ölçüde yansıtılmış olduğu fark edilir. Örneğin programın 7. maddesinde "Her Osmanlı efkârında serbesttir" denilerek düşünce özgürlüğüne atf yapılıyor, 8. maddesinde ise "Herkes mal ve mülkünden emindir. Menafi-i umumiye için lüzumu sabit olmadıkça ve bedeli peşin verilmedikçe devletçe kimsenin tasarrufunda bulunan mülk alınamaz." denilerek liberal hak ve özgürlüklerin en mühimlerinden birisi olan mülkiyet hakkına önemle vurgu yapılıyordu. Keza 9. maddede seyahat

20 Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt: 2, s.92.

21 *Zaman*, 6 Teşrin-i Sani 1334'den aktaran Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s. 94; Bünyamin Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 150.

22 *Teceddüt Mecmuası*, İstanbul, 9 Kanun-ı evvel 1334, Nr: 1, ss.1-2.

23 Bünyamin Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 154; Emel Akal, *a.g.e.*, s. 124.

24 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1991)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997, s. 20.

25 *Teceddüt Fırkası Programı*, Dersaadet Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334.

özgürlüğünün altı çizilirken sürgün cezasının yasaklanması şu cümlelerle ifade ediliyordu: “Osmanlılar serbestçe seyr-ü sefer hakkını haizdirler. Her Osmanlı istediği yerde ikamet eder. Nefy ve tagrip memnudur.” Yine programın 10.maddesine göre örgütlenme özgürlüğü en geniş anlamda ele alınmıştı. Bu bağlamda programda “Osmanlılar kanun-ı mahsusuna tebaiyyet şartıyla cemiyet teşkili hakkını hazidirler. Bunun için müsaade almak mecburiyeti yoktur.” ifadesine yer verilerek sivil toplumun örgütlenmesinin önündeki her türden yasal engellerin kaldırılması kararlaştırılıyordu. Dahası programın 11.maddesinde toplanma özgürlüğü üzerinde duruluyor, 12. maddede ise hiç kimsenin kanunsuz yere cezalandırılmayacağı ve tevkif edilemeyeceği ifade ediliyordu.²⁶ Bütün bunları yanı sıra programın 17. maddesinde “matbuat hiçbir bahane ile kablleltab’ sansüre tabi tutulamaz”, 18. maddesinde “posta ve telgraf muhaberatının mahremiyeti müemmindir”, 19. maddesinde “menafi-i umumiyeye için herkesin hakk-ı şikâyeti vardır” ve 20. maddesinde “ceraim-i siyasiyeden dolayı idam cezası yoktur” gibi temel insan hak ve özgürlüklerine dayanan ilkeler hassasiyetle kabul ediliyordu.²⁷

Ana hatlarını sunmaya çalıştığımız dengede Teceddüt Fırkası’nın başvurduğu kutsal atıf kaynaklarına ve meşruiyet kaynaklarına bakıldığında 1918 koşullarında liberal özgürlükleri temel alan oldukça hürriyetperver bir programla toplumun karşısına çıkmış olduğu söylenilebilir. Bu noktada hemen belirtmek gerekirse partinin yüz yetmiş beş maddeden oluşan programının yanı sıra yetmiş iki maddeden oluşan nizamnamesindeki detaylar ve bu nizamnamenin hazırlanmasında titiz tutum göz önünde bulundurulduğunda²⁸ söz konusu teşkilatın kuruluş çalışmalarının mütareke koşullarından çok önce planlanmış olduğunu ileri sürmek çok cazip görünmektedir. Ancak bu hususun temellendirilerek açıklanmaya muhtaç olduğunu da eklemek yerinde olur.

Teceddüt Fırkası’na yönelik ana parametrelerini sunmaya çalıştığımız bu çelişik algı ortamında bir taraftan fırka yöneticileri ilginç bir şekilde İttihatçılık bağlamında gelen eleştirilere karşı hemen bir oto-kontrol mekanizmasını devreye sokuyor diğer taraftan da bu yeni parti ile ilişkilendirilenler haber tekzip etme yöntemine başvurarak söz konusu teşkilatla herhangi bir ilişkilerinin olmadığını kamuoyu ile paylaşıyorlardı. Örneğin Söz ve Minber gazetelerinde eski Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal’in de partiye üye olduğu konusunda çıkan haberler üzerine Mustafa Kemal’in bu partiyle ilişkisinin bulunduğu yönündeki haberlerin doğru olmadığını ve bir asker olarak memleket hizmetine devam edeceğini bildirip haberin tekzip edilmesini istemesinin bu tutumla paralellik arz ettiğini söylemek gerekir.²⁹

Daha önce de vurgulandığı üzere Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki muhalifi bütün kesimlerin tepkisi ile karşılaşmıştır. Özellikle İstanbul ve Osmanlı

26 *Teceddüt Fırkası Programı*, Dersaadet Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334, ss. 3-4.

27 *Teceddüt Fırkası Programı*, Dersaadet Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334, ss. 5-6.

28 *Teceddüt Fırkası Nizamnamesi için bkz.*, Tunaya, a.g.e., ss. 114-123.

29 “Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s. 94.

taşrasında İttihatçı karşıtı basının yoğun tepkisine maruz kalan fırkaya karşı Osmanlı yöneticilerinin takındıkları tavırda hemen hemen aynıdır. Nitekim fırkayı ve fırka kulüplerini İttihat ve Terakki'nin bir devamı olarak gören merkezi idare ve Dâhiliye Nezareti pek çok yerde Teceddüt Fırkası'nın faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Bu doğrultuda fırka kulüplerinin mal varlıklarına bunların asıl kaynağının İttihat ve Terakki olduğu gerekçesiyle Dâhiliye Nezareti tarafından el konulmuştur. Örneğin, Teceddüt Fırkası'nın Bolu Kulübü Kâtip-i Mesulü Mithat Bey'in firkanın mal varlıklarına el konulması üzerine yaptığı şikâyet üzerine Dâhiliye Nezareti'nden verilen yanıtta bakıldığında söz konusu emlak ve emvalin Teceddüt Fırkası'na değil, İttihat ve Terakki Fırkası'na ait olduğunun belirtilmiş olduğu gözlemlenir.³⁰ Keza Eskişehir İttihat ve Terakki Kulübü'nün Teceddüt Fırkası'na nakil olunan eşyası benzer bir şekilde müsadere edilmiştir.³¹

Bu gelişmeler ışığında 5 Mayıs 1919 tarihinde Teceddüt ve Hürriyetperver Avam fırkaları meclis-i idarelerini teşkil eden azanın isim ve hüviyetleri tetkik olunduktan sonra *“kaffesi münfesih İttihat ve Terakki erkan ve aza-yı sabıkasından olmakla beraber bir kısmı da elyevm mütesellimen mevkufl bulunduğu anlaşılmasına mebnî mezkur fırkaların kendileri İttihad ve Terakki'den maklub ve eşhası hemen aynı olduğu halde yalnız unvanlarının tebeddülüyle bir şekl-i ... kari ahz edildiği tebeyyün eylediğine gerek dersaadet gerek taşrada bu namda bulunan merkez ve şubalarının hemen fesih ve sedd-i müfessih İttihat ve Terakki emval ve emlak-ı hakkında müttehiz kararın bunlar hakkında dahi tatbik ve icrası ve ilmühaberlerinin iptali ve bundan sonra da böyle İttihat ve Terakki maklubi olmak üzere diğer unvanlarla teşekkül etmek isteyen cemiyetlere ilmühaber ita olunmaması hususunda Dahiliye Nezareti'ne tebliğ tezekkür kılındı.”* denilerek söz konusu teşekküllerin her ikisi de kapatılmıştır.³²

Bütün bunlarla birlikte Teceddüt Fırkası'nın Milli Mücadele'ye doğru giden süreçte belki de en büyük katkısı müdafaa-yı hukuk cemiyetlerini gerek doğrudan gerekse örtük bir şekilde destekleyerek işgallere karşı milli mukavemetin oluşumunda önemli bir rol oynamış olmasıdır. Mustafa Kemal'in de ifade etmiş olduğu gibi Teceddüt Fırkası'nın *“kısım-ı küllisi”* de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti teşkilatına katılmıştır.³³ Firkanın yedi aylık siyasal ömrü içinde en faal olduğu taşra örgütlenmelerinden birisi ise İzmir olmuştur.

30 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.ŞFR, No:96/172, 13 Şubat 1335.

31 BOA, DH.ŞFR., No: 615/40, 13 Şubat 1335.

32 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), No: 215/99.

33 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003, s. 191. Bu konuda ayrıca bkz., Mutafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, Cilt:3, TTK. Yay., Ankara, 1981, s.62.

İzmir’de Teceddüt Fırkası

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekenamesi imzalandığında Osmanlı İmparatorluğu’nun batıya en açık liman kenti olan İzmir’de de yeis, üzüntü ve belirsizlik hat safhadaydı. Kozmopolit liman kentinde herkes Harb-i Umumi’den sonra ne olacağını merakla bekliyordu. Mütarekenin başlangıcında şehirde özellikle yayımlanan Türkçe basın mütareke ahkâmını olumlu karşılamış; ancak bu iyimserlik Mondros Mütarekenamesi’nin yedinci maddesi uyarınca Anadolu’nun haksız işgallerinin başlamasıyla yerini umutsuzluğa, karamsarlığa ve kaygıya bırakmıştı. Mütarekenin başlangıcında “Dört senedir zavallı vatanımızın üstünde dolaşan ağır ve korkunç harp kasırgası, can ve maldan milyonlarca, milyarlarca tahribat ve hasarat yaptıktan sonra Tanrı’ya çok şükür evvelsi gün öğle üzeri defoldu gitti”³⁴ şeklinde yorum yapan Köylü Gazetesi’ne paralel olarak Anadolu Gazetesi’nde savaştan daha az zararlı olduğu noktasından hareketle Wilson Prensipleri uyarınca mütareke koşullarının olumlu değerlendirilebileceğini vurgulayan ve artık vatanın inkişafı için el birliğiyle çalışmak gerektiğini ifade eden yazılar yayınlıyordu.³⁵ İttihatçılarla aidiyeti belirgin olan Köylü ve Anadolu gazetelerinin aksine İttihatçı karşıtlığı üzerinden kendisini var eden Müsavat ve İslahat gibi daha çok Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı gazeteler ve Hasan Tahsin Receb’in çıkardığı, özünde Hürriyet ve İtilafçı olmamakla birlikte İttihatçı muhalifliği üzerinden bir yayın politikası takip eden Hukuk-ı Beşer gibi gazeteler ise dönemin sosyo-psikolojik ortamı içinde İttihat ve Terakki’yi çağrıştıran ne varsa yoğun bir eleştiri sürecine tabi tutuyorlardı.³⁶

Genel olarak diyebiliriz ki, şehir Anadolu’da, İttihat ve Terakki’nin en yoğun bir şekilde teşkilatlandığı ve bu anlamda iktidar-muhalefet ilişkilerinin doruk noktasına çıktığı bir siyasal iklim sergiliyordu. Esasen II. Abdülhamid döneminin otoriter yönetimi karşısında II. Meşrutiyet hareketinden çok önceleri bütün muhalif hareketlerin toplandığı bir mecra haline geldiği bilinen şehir, levanten-liman burjuvazisi, komprador yerli tüccar ve Batılı yabancı sermaye teşekküllerinin oluşturduğu ticari hareketlilikle kısmi bir özgürlük havası sunuyordu. Bu nedenle denilebilir ki, II. Abdülhamid’in istibdat rejiminden

34 “Harb Bitti”, *Köylü*, 2 Teşrin-i Sani 1334.

35 “Şerait-i Mütareke Karşısında”, *Anadolu*, 1 Teşrin-i Sani 1334; “Bundan Sonra”, *Anadolu*, 6 Teşrin-i Sani 1334.

36 İzmir’de Türkçe basının 1880’lerden itibaren başlayan geleneği içinde çok sayıda gazete ve dergi şehirde yayımlanmıştır. Efkâr-ı umumiye’yi tenvir etmek amacıyla çıkarılan bu gazeteler şehrin kültürel ortamının zenginleşmesine çok büyük katkı sağlamışlardır. 1918’e gelindiğinde şehirde hatırı sayılır bir basın yayın organı faaliyette bulunuyordu. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Efdal Seviçli, *İzmir Basın Tarihi, Gazeteler, Dergiler, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay.*, İzmir, 2019; Zeki Arıkan, *İzmir Basını’ndan Seçmeler*, Cilt: 1-2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001; *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918- 8 Eylül 1922)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989; *Hukuk-ı Beşer*, (Yay. Haz. Oktay Gökdemir), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2011.

görece en az etkilenen şehirlerin başında İzmir geliyordu. Kuşkusuz şehrin münevverleri ile şehre sürgün-kaçak yoluyla gelen muhalifler ilk teşkilatlanma nüvelerini şehrin bu sosyal ve ekonomik ortamı içinde gerçekleştirdiler. İttihat ve Terakki'nin illegal-gizli olarak örgütlendiği 1889'dan 1908'e kadar İzmir ölçeğinde muhalif hareketlerin yönü bu çerçevede gelişti. Şehrin ilk muhalifleri arasında yer alan Halit Ziya Uşaklıgil, Tefvik Nevzad, Bıçakçızade İsmail Hakkı, Tokadizade Şekip, Şair Eşref, Mehmet Şeref, Türkçü Necip, Milaslı Halil (Menteşe), Taşlızade Doktor Ethem, İştirakçi Hüseyin Hilmi, Baha Tefvik, Eczacı Süleyman Ferit (Eczacıbaşı), Mustafa Necati, Mahmud Esad, Vasıf Çınar, Mehmet Refet beylere 1907'de İzmir'e İttihat ve Terakki'yi örgütlemek amacıyla Selanik'ten gelen Doktor Nazım'ın eklenmesiyle kent İttihatçıların Anadolu'daki en önemli merkezlerinden biri oldu. Öyle ki İzmir sadece şehir merkeziyle değil hinterlandıyla da Batı Anadolu Bölgesi'nin muhalif hareketlerini İttihat ve Terakki'ye bağlıyordu. Bu anlamda İzmir'in Manisa, Balıkesir, Afyon, Kütahya, Uşak, Denizli, Aydın ve Muğla illerini de kapsayacak geniş bir muhalif örgütlenme ağının merkezi olduğu söylenilebilir. Bununla birlikte 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet gerçekleştikten sonra İttihatçıların sivil kanadının en önemli temsilcilerinden Rahmi Bey'in şehre vali olarak atanması ve İttihat Terakki'nin İzmir Katib-i Mesullüğü'ne Küçük Talat (Muşkara) Bey'den sonra Celal Bey'in getirilmesi 1918'e kadar sürecek olan İttihatçı örgütlenmenin kent bazındaki en önemli kilometre taşları oldu. İttihatçıların toplumsal desteği arttırabilmek amacıyla örgütledikleri önemli cemiyetler de yine bu süreçte İzmir'de faaliyet göstermeye başladılar. Nitekim Boykotaj Cemiyeti, İzmir Türk Ocağı, İzmir Müdafaa-yı Milliye Cemiyeti, İzmir Donanma Cemiyeti, Halka Doğru Cemiyeti, İzmir İhtiyat Zabıtları Teavün Cemiyeti ve İzmir Demiryolları İslam Memur-i Teavün Cemiyetleri gibi oluşumlar sivil toplumun siyasete uygun bir şekilde biçimlendiği ve örgütlendiği yapılanmalar olarak öne çıkmaktaydı.³⁷

Gerçekten de I. Dünya Savaşı başlamadan İzmir'i de içine alan Aydın Vilayeti valiliğine Rahmi Bey'in getirilmesi Küçük Talat Bey'den boşalan İzmir

37 İzmir'in bu tarihsel dönemde öne çıkan fikir insanları ve örgütlenme pratiği üzerine genel bilgi için bkz., Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969; Ziya Somar, *Yakın Çağların Fikir ve Edebiyat Tarihimizde İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001; *Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi: Tefvik Nevzad İzmir'in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbanı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001; Sabahattin Çağın, *Tokadizade Şekip*, Akademi Kitapevi Yay., İzmir, 1998; Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yay., 2000; Fazıl Gökçek, *İzmirli Gazeteci Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2017; Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001; Sabri Sürgevil, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2009; Ahmet Mehmetefendioğlu, *Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*, DEÜ, Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990; Ahmet Eyicil, *Doktor Nazım İttihat ve Terakki Liderlerinden (1872-1926)*, Ankara, 2004; Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yay., Ankara, 1997; Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, Cilt: 1-8; Sabah Kitapları Yay., İstanbul, 1997; *İzmir Kent Ansiklopedisi Biyografi*, (Yay. Haz. Melih Tinal, Bahar Arslan), Cilt: 1-2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2018.

İttihat ve Terakki Katib-i Mesullüğü'ne Celal Bey'in getirilmesi ve bu şekilde şehirde varolan siyasal sorunların pratik olarak çözüme kavuşturulması İttihat ve Terakki'yi Ege Bölgesi'nde ayrıcalıklı bir siyasal örgüt konumuna yükseltti. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ağır tahribat ve krizleri içinde geçen yıllarda İzmir ve civarına Balkanlar ve Ege Adaları dâhil olmak üzere gelen yoğun göç dalgası bu dönemde şehrin ve hinterlandının sosyo-ekonomik yapısını dramatik bir şekilde etkilemişti. İttihatçıların uygulama alanına koymuş oldukları özellikle Batı Anadolu Bölgesi'nden Ege Adaları'na yönelik olarak başlatılan Rum tehciri bölgenin sosyo-ekonomik sorunlarını daha da ağırlaştırmıştı.³⁸ Öyle anlaşılıyor ki, Celal Bey'in Bursa'dan İzmir'e İttihat ve Terakki'nin Kâtib-i Mesulü olarak gelmesinde bölgedeki Rumların taşkınlıklarının kontrol edilmesi düşüncesi önemli bir rol oynamıştı. Aslında Ege Bölgesi'ni bu doğrultuda inceleyerek Teşkilat-ı Mahsusa'ya bir rapor sunan Kuşçubaşı Eşref Bey bölgeye ilişkin önemli tespitlerde bulunmuştu. Eşref Bey bu tespitleri sırasında Ege Bölgesi'nin Rum tazyikinden arındırılması gerektiği sonucuna varmıştı. İşte tam bu sırada İzmir Valisi Rami Bey'le İttihat ve Terakki İzmir Katib-i Mesulü Küçük Talat Bey anlaşmazlığa düşmüşler ve Vali Rahmi Bey'in isteği üzerine Küçük Talat Bey bu görevden alınmıştı. Bu gelişmelerin sonucunda İzmir'e kâtib-i mesul olarak Celal Bey atanmıştı.³⁹ Celal Bey bu göreve atandıktan sonra kentte bulunan özellikle Türk Ocağı, Milli Kütüphane, Milli Müdafaa Cemiyeti gibi sivil toplum örgütleri aracılığıyla İzmir'in milli kimliğini öne çıkaracak faaliyetler içinde olmuştu. Bütün bu sorunların aşımında ise İzmir Valisi Rahmi Bey ile İttihat ve Terakki İzmir Katib-i Mesulü Celal Bey arasındaki uyum oldukça etkili olacaktı. İttihatçıların uygulama alanına koydukları milli iktisat, Türk tüccar sınıfı yaratma düşüncesi ile bölgede ağırlıklı olarak bulunan Rum nüfusun tehcir edilerek mütecanis bir millet-i hakime (hakim millet) yaratma tahayyülü ve bu bağlamda atılan adımlar İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulü Celal Bey'in politik karizmasını büyütmişti. Bununla birlikte Vali Rahmi Bey konsolosluklar ve şehirde bulunan levanten ailelerle kurduğu diplomatik ilişkileri olumlu yönde geliştirmekten uzak kalmıyordu.

İttihat ve Terakki'nin İzmir'deki merkezi, Kemeraltı'nda II. Beyler Sokağı'nda bulunuyordu. Celal Bey'in muavinliğini Giritli Raşit Bey, kâtiplik görevini ise Sirozlu İhsan Bey ifa ediyordu. İttihat ve Terakki'nin şehir kulübü ise şimdiki Dumlupınar İlkokulu arkasındaki cadde üzerindediydi. Eski Belediye Reisi Tevfik Paşa, Gureba Hastanesi Başeczacısı Süleyman Ferit Bey, mukavelat muharriri (noter) Ferruh Bey, Ticaret Odası II. Reisi Mustafa (Melki) Bey bu dönemde fırkanın önde gelen simalarındandı.⁴⁰

38 Bu dönemde İzmir ve çevresinden Ege Adaları'na yönelik olarak uygulama alanına konulan Rum tehciri için ayrıntılı bilgi için bkz., Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar (1908-1914)*, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul, 2009.

39 Turgut Çarıklı, *Babam Hacim Muhittin Çarıklı Bir Kuva-yı Milliye'nin Yaşam Öyküsü*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s. 24; Gültekin Kamil Birlik, *a.g.t.*, s. 6.

40 Sabri Sürgevil, *a.g.e.*, s.140.

Mütareke imzalandıktan sonra İttihat ve Terakki İzmir Kâtib-i Mesulü Celal Bey ile o sırada Meclis-i Mebusan'da İzmir vekili olarak bulunmakta olan Vali Rahmi Bey'in yolları bir kez daha kesişerek yeni bir hüviyet kazanır. Zira Celal Bey İttihat ve Terakki'nin fesh edilip yerine Teceddüt Fırkası'nın kurulmasıyla yeni fırkanın İzmir Kâtib-i Mesulü olur. İstanbul'da kurulan yeni partinin kurucuları arasında yer alan Vali Rahmi Bey ise bu görevi Malta'ya sürgün edildiği tarihe kadar sürdürür. Yeni fırkanın İzmir teşkilatında Mahmut Celal Bey'den başka eski Foça Müftüsü ve Vilayet Encümeni üyelerinden Sırrı Efendi ile tüccardan Giritli Raşit ve Eczacıbaşı Süleyman Ferit Beyler bulunuyordu. Bu durum bile açıkça göstermekteydi ki, İzmir'deki Teceddüt Fırkası, İttihat ve Terakki'nin örgütsel olarak devamıydı. Nitekim İttihat Terakki'nin Beyler Sokağı'nda bulunan kulüp binası Teceddüt Fırkası'nın İzmir merkezi olmuştu.⁴¹

Öte yandan mütareke dönemi koşullarında İttihatçılığa karşı gelişen pejoratif algı göz önünde bulundurulduğunda Teceddüt Fırkası'nın İzmir'de kurulduğu ilk günden itibaren İttihat ve Terakki karşıtı basının hedefi haline gelmiş olması doğal karşılanmalıdır. Nitekim daha önce de işaretleri sunulmaya çalışıldığı üzere şehirdeki Islahat ve Müsavat gibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile bağlantısı olan gazeteler ile Hasan Tahsin Receb'in Hukuk-ı Beşer'i dahi İttihat ve Terakki eleştirisinde sınır tanımıyor ve Teceddüt Fırkası'nı İttihat ve Terakki'nin bir devamı olarak addediyorlardı. Örneğin Müsavat, İttihat ve Terakki'yi farmasonlukla suçluyor ve kesinlikle artık bir İttihatçı paşa, efendi veya bey görmek istemediğini ifade ediyordu. Gazeteye göre İttihatçıların kısm-ı küllisi tasfiye edilmeliydi.⁴² Yine Müsavat'a göre İttihat ve Terakki siyasi pragmatizmin en alasını yapmış ve tutarsızlığı hat boyutlara çıkarmış bir siyasal örgüttü. "Ulemanın yanında din, ordunun yanında kılıç, genlerin yanında askerlik, ihtiyarların yanında muhafazakârlık" gazeteye göre İttihatçıların tutarsız pragmatizmlerinin sonuçlarıydı.⁴³ İttihat ve Terakki'nin vatan için "kara bir tehlike" olduğunu işaret eden Müsavat, savaş yıllarında bütün karaborsa ve ihtikâr işlerinin İttihatçıların eliyle yapıldığını ve kendilerini bir ticaret deryasına attıklarını ifade ederek partinin bütün mal varlığına ve emval-i metrukesine el konulmasını şu cümlelerle dile getirmekteydi: "Salatanat-ı İttihadiyenin vukuu vefatına binaen emval-i menkule ve gayr-i menkulesi beytülmala ait olup hazine-i maliyece müsadere edilmesi iktiza eder. Nasıl ki emval-i mevkufe umumun malıdır. Bu da öyledir. Teceddüt Fırkası varis olamaz. Çünkü o sulbdan olmadığını kendisi de itiraf ediyor. Münderis olan İttihat ve Terakki'nin emvaline hazinenin vaz-ı yed etmesi kanunidir."⁴⁴ Bu dönemde İttihatçı düşmanlığını İzmir basınında en nobran bir şekilde işleyen gazete ise Islahat'tı. Gazete'nin yazarlarından Mahmut Tahirülmevlevi ve sahibi Sabitzade Emin Süreyya Bey tenkit sınırlarının çok ötesinde hakarete varan

41 *Müsavat*, 13 Kanun-ı Sani, 1335; Engin Berber, *a.g.e.*, s. 123; Bünyamin Kocaoğlu, *a.g.e.*, s. 160.

42 "Tasfiye'de Sür'at Lazım", *Müsavat*, 5 Kanun-ı Evvel 1334.

43 "İttihat ve Terakki Nedir?", *Müsavat*, 4 Kanun-ı Sani, 1335.

44 "Geç Kalmış Bir Tedbir-i Saib ve Emval-i Cemiyet", *Müsavat*, 13 Kanun-ı Sani, 1334.

cümlelerle İttihat ve Terakki hakkında olumsuz propaganda yapmaktan geri durmuyordu. Eleştirilerini zaman zaman İttihatçıların yarattığı “Meşrutiyet” kavramı üzerinden sürdüren ve İttihat ve Terakki’yi doğada kendiliğinden biten ayrık otları gibi vatanın her tarafını istila eden müstebid bir oluşum olarak tanımlayan İslahat, fırkayı aynı zamanda “veled-i na meşru suretinde zuhur” eden bir örgütlenme olarak görmekte ve “ahar milletleri ihya ve i’la eden bu tarz-ı idare bizi ifna etti” gibi ifadelerle suçlamaktaydı. Müsavat’a göre Teceddüt Fırkası İttihat ve Terakki’nin “Yalnız namunun tebdil edilmesinden başka” bir şey değildi.⁴⁵ Müsavat sadece İttihat ve Terakki’nin Teceddüt adı altında tebdilini eleştirmiyor İttihat ve Terakki’nin yeniden canlanmasından duyduğu tepkiyi sert cümlelerle ortaya koyuyordu. Teceddüt Fırkası’nı süreç içerisinde normal koşullarda kurulan bir siyasi örgütlenme olarak görmediklerini ve millete feci ve elim günler geçirtmiş olan İttihat ve Terakki’nin yeni bir “dolabı” olduğunu vurgulayan Müsavat analizlerine şu cümlelerle devam ediyordu: “Lakin Teceddüt Fırkası hiç de böyle bir fırka değildir... Teceddüt Fırkası’nın heyet-i merkeziye azalarından İttihat ve Terakki’ye ait ve ona bezl-i vücud edercesine çalışmış şahsiyetlerden ibarettir... Millete mazisi pek feci ve elim olan İttihat ve Terakki’nin yeni bir dolabıdır. (Sonuç olarak) İttihat ve Terakki’nin o her hatvesi bizi felaketlere sürükleyen ruhunun canlanması demektir.”⁴⁶ İttihat ve Terakki’yi “Memleketin kanını emen soyguncu çetesi”⁴⁷ olarak tanımlayan İslahat’ın yanı sıra Hukuk-u Beşer İttihatçıları “Memleketi kan ve sefalet içinde bırakan ve adi hırsızlar gibi mühim bir serveti yüklenerek” bilinmeyen bir yere giden memleket düşmanlarına benzetmekteydi.⁴⁸ İzmir basınında İttihatçı karşıtlığı ve düşmanlığı öyle boyutlara varmıştı ki, her gün gazetelerde şu türden cümlelere rastlamak olasıydı: “... Kalpgâh-ı İslamda bomba patlatanlar onlardır. Ey millet aldanmayınız. Enverleri, Talatları, Cemalleri, Bahattin Şakir, Nazım hasılı birçok canileri himaye eden sefillere kanmayınız. Vatani yeni bir uçuruma sürüklemek için İttihat ve Terakki’yi diriltmeye çalışanlara kapılmayınız.”⁴⁹ Kuşkusuz İttihatçıları ve ardından kurulan Teceddütçüleri “insan suretine girmiş umacılar ve musibet dellalları”⁵⁰ tanımlayan bu saldırgan ve mütecaviz söylemler, Teceddüt Fırkası’nın kurulduğu dönemde İzmir basınında beliren sosyo-psikolojik durumu net bir şekilde ortaya koymaktaydı.

İzmir basınında Teceddüt Fırkası’na yönelik olarak oluşturulan olumsuz havaya rağmen fırkanın yöneticileri faaliyetlerini sürdürmeye devam ediyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki Teceddüt Fırkası’na yönelik itirazlar sadece basından gelmiyor şehirdeki mülki idare de fırkayı İttihat ve Terakki ile bağlantılı addederek fırka ile ilişkileri sınırlı tutuyordu. Nitekim Mahmut Celal Bayar anılarında bu durumu “Bir gün ziyaretime emekli kurmay Albay Prizrenli

45 “Teceddüt Fırkası’nın İzmir Heyet-i Merkeziyesi”, *Müsavat*, 13 Kanun-ı Sani, 1334.

46 “İttihat ve Terakki Canlanıyor mu?”, *Müsavat*, 14 Kasım 1335.

47 “İzmir Tedkik-i Seyyiat Komisyonu Münasebetiyle”, *İslahat*, 22 Kanun-ı Sani, 1335.

48 “İttihatçı Gazeteler Elan İntişar Ediyor”, *Hukuk-u Beşer*, 11 Kanun-ı evvel 1334.

49 *Sulh ve Selamet*, 23 Kanun-ı Sani 1335.

50 Mahmut Tahirülmevlevi, “Zorla Sürtünüyorlar”, *İslahat*, 28 Kanun-ı Sani 1335.

Selahattin Bey geldi. Kulüp kapısı üzerindeki levha dikkatini çekmiş. Teceddüt Fırkası kelimelerinin altından 'İttihat ve Terakki' ismi seçiliyormuş. Bu hali tuhaf bulduğunu anlattı. "Tesadüf öyle olmuş." dedim. – Düzeltmeyecek misiniz? Sorusuna karşı gülerek –Zamanın tesiri ile altta kalanlar bir gün yine zamanın tesiri ile üste çıkabilir. Hayat böyledir. Bekleyelim cevabını verdim... Birkaç gün sonra (Vali) Nurettin Paşa ile konuşurken bana: -İttihat ve Terakki tekrar üste çıkacakmış öyle mi? dedi. Bu soru nereden ve ne için geldiğini anlamakta gecikmedim. Nurettin Paşa şahsıma karşı iyi davrandı. Fakat bu sözü, vali olarak esas düşüncesini anlatmış oluyordu. Selahattin Bey'le aramda geçen bu kelime oyunu bize çoğa mal olmak istidadını göstermişti⁵¹ cümleleriyle sarıh bir şekilde ortaya koymaktan çekinmiyordu.

Bu noktada Teceddüt Fırkası'nın çok kısa süren siyasal yaşamına karşın İzmir ölçeğindeki başka bazı etkilerinden bahsederek konuyu sürdürmek gerekirse İzmir belediye seçimlerinde oynadığı önemli rol üzerinde durulabilir. Görüldüğü kadarıyla Teceddüt Fırkası İzmir belediye seçimlerinin Müslüman Türkler lehine sonuçlanması için kayda değer bir çaba göstermiştir. İttihat ve Terakki karşıtı basının muhalefetine rağmen şehir içindeki Müslüman adaylar seçime Teceddüt Fırkası'nın ortak listesinden katılmışlardı. Bu durumun tek nedeni ise şehrin işgal edileceği tehlikesine karşı ortak bir mukavemet oluşturmaktı. Şehir içindeki gayr-ı müslim cemaatlara ve özellikle Rumlara karşı psikolojik bir üstünlük sağlama düşüncesi, yerel seçimlerde bu işbirliğini yaratan saiklerin başında geliyordu. Özellikle Rumlar, belediye seçimlerinde üstünlük sağlayarak şehrin işgal projesinde bir toplumsal ve demografik dayanak elde etmek istiyorlardı. Seçimde Rum namzetler üstünlük sağarlarsa İzmir ve civarının işgaliyle ilgili olarak uluslararası alanda bir meşruiyet algısı yaratılabilirdi. İşte bu tehlikeyi gören Teceddüt Fırkası seçime ayrı ayrı listeler halinde değil ortak bir liste ile gidilmesi konusundaki duyarlılığını ifade etmekten çekinmiyordu. Mahmut Celal Bey anılarında İzmir Belediye seçimlerinin kentte oluşan olumsuz siyasi havayı bir nebze olsun dağıttığını ve seçimlerin birlik düşüncesi içinde geçeceğinin işaretini verdiğini "Henüz İttihat ve Terakki'nin mahalle teşkilatı yerli yerinde idi. Muhtarların çoğu partimizdendi. Kendileriyle münasebetimiz devam ediyordu. Bu seçim elemanları İzmir'in Türk olduğunu resmen göstermek gibi milli bir gaye ile harekete geçince muvaffak olmamız kesindi. Nitekim öyle oldu. Her gün kulüp bildik, bilmedik seçmenlerle dolup boşalıyordu. Talimat almak ve kime rey verileceğini, öğrenmek için geliyorlardı. Seviniyordum, köşe bucakta kalmış kendi halinde sayılan vatandaşlar bile Türklüğün üstünlüğünü göstermek için gayrete gelmişlerdi"⁵² şeklindeki sözleriyle dile getiriyordu.

Durum genel olarak tartışıldığında bugün görünen o ki nihayet bir ara çözüm bulunarak 25 Ocak 1919'da yapılan seçime Sulh ve Selamet Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası namzetleri de Teceddüt Fırkası ortak listesinden katılmışlardı. 1470 oyun kullanıldığı seçimde Teceddüt Fırkası'nın karma

51 Celal Bayar, *a.g.e.*, Cilt: 5, s. 83.

52 Celal Bayar, *a.g.e.*, Cilt: 5, s. 139.

listesinden İzmir Belediye Meclisi'ne seçilenler ise şunlardı: Osmanzade Hacı Hasan Paşa, Kapanizade Tahir Bey, Uşakizade Muammer Bey, Tevfik Paşa, eski mektupçu Kamil Bey ve Emirlerzade Refik Bey. Vali Nurettin Paşa'nın seçim sonuçlarını 28 Şubat'ta onaylamasından sonra ise 1337 oyla en fazla oyu alan Osmanzade Hacı Hasan Paşa Belediye Başkanı olmuştu.⁵³

Teceddüt Fırkası'nın İzmir'de sergilediği önemli faaliyetlerinden bir diğeri ise şehirde kurulan İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ne⁵⁴ verdiği örtülü destektir. Nitekim bu desteği İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kurucularından Nail Morali anılarında şu sözlerle aktarmaktadır: "... İzmir Müdafaa-yı Hukuk çalışmalarında İttihad ve Terakki teşkilatından son derece yararlandığımızı kaydetmek bir vazifedir. İzmir'de o zaman Teceddüt Fırkası'nı yürüten İttihat ve Terakki eski katib-i mesulü Mahmut Celaleddin (Sayın Celal Bayar) Bey'in bizi desteklemesinden ve bunu gizliden gizliye idaresinden duyduğumuz takdir ve şükranı asla unutmamaktayız. Mahmut Celaleddin Bey'le temasımızı müşterek dostumuz ebe doktoru Hacı Hasanzade Ethem Bey üzerine almış ve bu vazifeyi sonuna kadar ehliyet ve muvaffakiyetle yürütmüştür. Şöyle ki hiçbir yerde Celal Bey'le karşılaştığımızı hatırlamıyorum."⁵⁵ Bununla birlikte İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kuruluşu esnasında bu yapılanma üzerindeki kendi katkılarını anılarında Teceddüt Fırkası'nın bir diğer önemli üyesi Süleyman Ferit (Eczacıbaşı) Bey ve Doktor Hacı Hasanzade Ethem Bey ile olan diyalogu üzerinden aktaran Celal Bey bu duruma şu sözleriyle açıklık getirir: "... Ferit Eczacıbaşı, Dr. Hacı Hasanzade Ethem Bey'i kulübe getirdi, benimle hususi görüşmek istediğini söyledi. Doktorun muhalifolmasına rağmen, memleket işlerinde samimiyetimizi teslim edecek kadar temiz bir zat olduğunu bildiğim için düşüncelerimi aktardım. Aramızda memleketin genel durumu üzerine umumi bir konuşma oldu. Rumların sürekli nümayişlerinin yanında Yunanlılarla beraber çalışmalarına karşı bizim de elimizden geleni yapmamız, memleketi kaplayan büyük tehlike önünde memleket çocuklarının hep beraber çalışmalarını sağlamamız lazım geleceği esasında birleştik. Bunun üzerine Doktor Ethem Bey, bizden yardım ve müzaharet vaadi alırsa İzmirli birkaç arkadaşı ile bir cemiyet kurup hemen işe başlayacaklarını söyledi. Doktora ve onun vasıtasıyla arkadaşlarına en büyük teminatı verdim. Memleket emrinde kendileriyle beraber olduğumu anlattım. Bu suretle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması için ilk işe başlayanlar Ethem Bey'le beraber Moralizade Halit ve kardeşi Nail, Menemenlizade Muvaffak, Emekli Binbaşı

53 Fevzi Çakmak, *İzmir'in Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017, ss. 73-74; Erkan Serçe, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1998, s. 160; Engin Berber, *a.g.e.*, s. 128; Zeki Arıkan, *a.g.e.*, ss. 50-53; Celal Bayar anılarında bu durumu "İzmir'in Türk birliği namına ilan ettiğim karma liste kazandı" sözleriyle aktarmaktadır. Bkz., Celal Bayar, *a.g.e.*, Cilt: 5, s. 139.

54 İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ile ilgili olarak bkz., İzzet Öztoprak, *İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2014; Zeki Arıkan, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin İç Tüzüğü", *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigar-ı Meşrutiyet*, (Yay. Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, ss. 117-132; Mesut Çapa, "İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (Aralık 1918-Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 21, ss. 553-554.

55 Nail Morali, *Mütarekede İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2002, s. 165.

Hüseyin Lütfü, İtibar-ı Milli Bankası İkinci Müdürü Naci, Emekli Kurmay Subay Abdurrahman Sami, Eski Maliye Müfettişlerinden Arif Beylerdi."⁵⁶ Hiç şüphesiz bu örgütsel hareketlilik Mahmut Celal Bey'in kişiliğinde somutlaşan örgütçü-teşkilatçı özelliğinin de bir sonucuydu. Mahmut Celal Bey'in İttihat ve Terakki İzmir Kâtib-i Mesullüğü'nden bu yana şehir içinde yaratmış olduğu olumlu etki ve karizmatik hava mütareke koşullarında kendisinin öne çıkmasına neden olmuştu. Bununla birlikte Celal Bey, anılarında İzmir ve çevresindeki milli mukavemeti örgütlerken yaşadığı sıkıntıları ise "... Zamanın şartları o kadar ağır, o kadar ezici ve eskisine nispetle değişmişti ki bütün gayretlerimizin bu noktaya, kurutuluş hareketine bağlamamız gerekirdi. Nitekim İzmir'den ilçelerden büyük tehlikeyi gören bazı vatanseverler silahları ile hizmet için bana başvuruyorlardı. Bunları o sırada elde tutmakla beraber vaktimi Halka Doğru Dergisi'nde çalışmakla geçiriyordum"⁵⁷ şeklindeki çarpıcı sözleriyle dile getiriyordu.

Anılan dönemde Teceddüt Fırkası özelinde milli mukavemete verilen destekler bu şekilde gerçekleşirken işgal öncesi İzmir'de durum giderek zorlaşıyordu. İttihatçıların sivil toplum adına en büyük destekçileri olan Donanma Cemiyet ve Milli Müdafaa Cemiyeti Şubat 1919'da hükümet kararıyla kapatılmış, Milli Kütüphane'ye ise el konulmuştu. Teceddüt Fırkası'nın İzmir Kâtib-i Mesulü Celal Bayar ise savaş suçlarına ve Ermeni Tehcir'ine adı karıştığı düşünülen bütün İttihatçılarda olduğu gibi kovuşturmaya uğramış ve bu koşullarda O'nun şehirde faaliyet göstermesinin bir olanağı kalmamıştı. Hükümetin 5 Mayıs 1919 tarihli fırkayı kapatma kararından çok önce kendisinin tutuklanacağını haber almasıyla 18 Mart 1919 gecesi İzmir'i terk etmişti.⁵⁸

Sonuç

Sonuç olarak Teceddüt Fırkası Mondros Mütarekenamesi koşullarında kurulmuş bir siyasal örgüt olarak Milli Mücadele ile İstanbul'daki İttihatçıların bağlantısını sağlayan önemli bir teşkilat olarak göze çarpar. Nitekim Teceddüt Fırkası'nın kurucularının hemen tamamı 19 Mayıs 1919'da başlayan Milli Mücadele'ye müdafaa-yı hukuk cemiyetleri üzerinden bağlanmışlar ve özellikle İzmir gibi yerlerde şehrin işgaline karşı milli mukavemeti örgütleyecek çalışmalar içinde bulunmuşlardır. Bütün bunlarla birlikte Teceddüt Fırkası İttihat ve Terakki'nin bir devamı olmaktan çok mütareke koşullarının yarattığı ortam içinde doğan ve içinden çıktığı İttihatçı yapıya karşı da muhalefeti içselleştiren bir siyasal teşekkül olarak dikkat çeker.

56 Yaşar Aksoy, *Bir Kent, Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı*, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yay., İzmir, 1995, s. 150.

57 Celal Bayar, *a.g.e.*, Cilt: 5, s. 84.

58 Celal Bayar, *age.*, Cilt:6, ss. 2-3.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.ŞFR, No:96.172 , 13 Şubat 1335.

DH.ŞFR., No: 615-40, 13 Şubat 1335.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), No: 215-99.

II. Süreli Yayınlar

“Bundan Sonra”, *Anadolu*, 6 Teşrin-i Sani 1334.

“Şerait-i Mütareke Karşısında”, *Anadolu*, 1 Teşrin-i Sani 1334.

“İttihatçı Gazeteler Elan İntişar Ediyor”, *Hukuk-u Beşer*, 11 Kanun-ı evvel 1334.

“İzmir Tedkik-i Seyyiat Komisyonu Münasebetiyle”, *Islahat*, 22 Kanun-u Sani, 1335.

Mahmut Tahirülmevlevi, “Zorla Sürtünüyorlar”, *Islahat*, 28 Kanun-u Sani 1335.

“Harb Bitti”, *Köylü*, 2 Teşrin-i Sani 1334.

Müsavat, 13 Kanun-ı Sani, 1335.

“Tasfiye’de Sür’at Lazım”, *Müsavat*, 5 Kanun-ı Evvel 1334.

“İttihat ve Terakki Nedir?”, *Müsavat*, 4 Kanun’ı Sani, 1335.

“Geç Kalmış Bir Tedbir-i Saib ve Emval-i Cemiyet”, *Müsavat*, 13 Kanun-ı Sani, 1334.

“Teceddüt Fırkası’nın İzmir Heyet-i Merkeziyesi”, *Müsavat*, 13 Kanun-ı Sani, 1334.

“İttihat ve Terakki Canlanıyor mu?” *Müsavat*, 14 Kasım 1335.

Sulh ve Selamet, 23 Kanun-ı Sani 1335.

Teceddüt Mecmuası, İstanbul, 9 Kanun-ı Evvel 1334

Zaman, 6 Teşrin-i Sani 1334

III. Kitaplar

- AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yay., İstanbul, 1996.
- AKAL, Emel, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki Ve Bolşevizm*, İletişim Yay., İstanbul, 2013.
- AKSOY, Yaşar, *Bir Kent, Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı, S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı Ve Anıları*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yay., İzmir, 1995.
- ARIKAN, Zeki, *İzmir Basını'ndan Seçmeler*, Cilt: 1-2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001.
- ARIKAN, Zeki, *Mütareke Ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., Ankara, 1989.
- ARIKAN, Zeki, *Tarihimiz Ve Cumhuriyet, Muhittin Birgen (1885-1991)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1997.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri Ve Milli Mücadele*, Cilt:1, Kültür Yay., İstanbul, 1998.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Söylev Ve Demeçler*, Cilt:3, TTK. Yay., Ankara, 1981.
- BAYAR, Celal, *Ben De Yazdım*, Cilt: 1-8; Sabah Kitapları Yay., İstanbul, 1997.
- BERBER, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke Ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yay., Ankara, 1997.
- BİRİNCİ, Ali, *Hürriyet Ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Döneminde İttihat Ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergah Yay., İstanbul, 1990.
- ÇAKMAK, Fevzi, *İzmir'in Siyasi Hayatında Seçimler (1908-1945)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2017.
- ÇAĞIN, Sabahattin, *Tokadizade Şekip*, Akademi Kitapevi Yay., İzmir, 1998.
- ÇARIKLI, Turgut, *Babam Hacim Muhittin Çarıklı Bir Kuva-Yı Milliyecinin Yaşam Öyküsü*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005.
- EYİCİL, Ahmet, *Doktor Nazım İttihat Ve Terakki Liderlerinden (1872-1926)*, Ankara, 2004.
- GÖKÇEK, Fazıl, *İzmirli Gazeteci Yazar Bıçakçızade İsmail Hakkı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2017.
- Hukuk-ı Beşer*, (Yay. Haz. Oktay Gökdemir), İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2011.
- HUYUGÜZEL, Ömer Faruk, *İzmir Fikir Ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yay., 2000.

- ILIKAN, Selma Ilıkan ve Ilıkan, Faruk, *Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Suikast ve Taklib-i Hükümet Davasına Ait Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınevi Yay., İstanbul, 2005.
- KERİMOĞLU, Taner Hasan, *İttihat-Terakki ve Rumlar (1908-1914)*, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul, 2009.
- KAYGUSUZ, Bezmi Nusret, *Bir Roman Gibi, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay.*, İzmir, 2001.
- KENDİRCİ, Hasan, *Meclis-i Mebusan'dan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Kopuş ve Süreklilikler*, Kitap Yayınevi Yay., İstanbul, 2004.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur ve Akan, Aysun, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer" in 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2019.
- KOCAOĞLU, Bünyamin, *Mütareke'de İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması*, Temel Yay, İstanbul, 2006.
- KOLOĞLU, Orhan, *Aydınlarımızın Bunalım Yılı, Zafer-i Nihaiden Tam Teslimiyete*, Boyut Yay., İstanbul, 2000.
- Moralı, Nail, *Mütarekede İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2002.
- OKYAR, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yay., İstanbul, 1980.
- ÖZTOPRAK, İzzet, *İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2014.
- SERÇE, Erkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmir'de Belediye*, Dokuz Eylül Yay., İzmir, 1998.
- SEVİNÇLİ, Efdal, *İzmir Basın Tarihi, Gazeteler, Dergileri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2019.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara, 1982.
- SOMAR, Ziya, *Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi: Tevfik Nevzad İzmir'in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbanı*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001.
- SOMAR, Ziya, *Yakın Çağların Fikir ve Edebiyat Tarihinde İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2001.
- SÜRGEVİL, Sabri, *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2009.

- ŞAKİR, Ziya, *İttihat ve Terakki III. Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir Yay., İstanbul, 2018.
- Teceddüt Fırkası Programı*, Dersaadet Ahmediye Matbaacılık Şirketi, İstanbul, 1334.
- TEKELİ, İlhan ve İlkin, Selim, *Cumhuriyet'in Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2003.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt:I-III, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1989.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1969.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, İletişim Yay., İstanbul, 2013, s. 111.

IV. Makaleler

- ARIKAN, Zeki, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin İç Tüzüğü", *Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigar-ı Meşrutiyet*, (Yay. Haz. Mehmet Ö. Alkan), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, ss. 117-132.
- ÇAPA, Mesut, "İzmir Müdafaa-yı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (Aralık 1918-Mart 1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 21, ss. 553-566.
- DEMİRBAŞ, Osman, "Liderlerinin Yurt Dışına Kaçması Üzerine İttihat ve Terakki İçinde Meydana Tepkiler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, 2013, ss. 131-145.
- MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, "İttihat ve Terakki Kongreleri (1908-1918)", *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet*, (Yay. Haz. Halil Akkurt, Akif Pamuk), Yeni İnsan Yay., İstanbul, 2008, ss. 105-133.
- ELÖVE, Mustafa Emil, "II. Meşrutiyet Devrinin Siyasi Hayatına Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9, Sayı:1-2, Ankara, 1952, ss. 183-235.
- KAYA, Erol, "İttihat ve Terakki Liderlerinin Yurt Dışına Kaçışları ve Bunun İstanbul Basınındaki Yankıları", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:10, Sayı:1, Erzincan, 2008, ss. 181-201.
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin, "Milli Mücadele Döneminde İttihatçılar Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016, ss. 2913-2933.

SÜRGEVİL, Sabri, “İttihat ve Terakki’den Milli Mücadele’ye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:2, İzmir, 1992, ss. 329-338.

TURAN, Murat, “İttihat ve Terakki Fırkası’ndan Halk Fırkası’na Siyasi Örgütlenme Deneyimleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl:7, Sayı: XVIII, ss. 595-625.

V. Tezler

AYDIN, Nermin Zahide, *İttihat ve Terakki Cemiyeti Üyelerinden İsmail Canbulat (1880-1926)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kahramanmaraş, 2014.

BİRLİK, Gültekin Kamil, *Milli Mücadele’den Cumhurbaşkanlığına Kadar Celal Bayar (1919-1950)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

BAKKAL, Cevat, *Teceddüt Fırkası (5 Kasım 1918-5 Mayıs 1919)*, Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1988.

MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, *Rahmi Arslan Yaşamı ve İzmir Valiliği*, DEÜ, Atatürk İlkeleri İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 1990.

MÜEZZİNOĞLU, Ersin, *Bir İttihatçı Eğitimci Ahmet Şükrü Bey*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2012.

VI. Ansiklopediler

İzmir Kent Ansiklopedisi Biyografi, (Yay. Haz. Melih Tinal, Bahar Arslan), Cilt: 1-2, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı Yay., İzmir, 2018.

YAYIN KURALLARI

Dergimizde, özgün araştırma ve inceleme makalesi, derleme, çeviri, arşiv belgeleri, nekroloji, kitap eleştirisi ve tanıtımı, sempozyum vb. haberleri yayınlanır. Yazıların başka bir yerde, farklı bir dilde dahi olsa yayınlanmamış olması gerekir. Gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra, isimsiz olarak iki hakeme gönderilir, iki hakemin onayı ile basılır. Eğer hakemlerin birisinden olumsuz görüş gelirse yazı, üçüncü bir hakeme gönderilir ve üçüncü hakemin görüşü belirleyici olur. Yazar, hakemlerin belirttiği görüş ve önerileri dikkate almalıdır. Bunu yayın kurulu takip eder. Editör gerektiğinde, yazıların yazımı ve dili üzerinde değişiklik yapabilir. Makalelerin içeriği ile ilgili bütün sorumluluk yazarına aittir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

- Makalenin formatı aşağıda belirtilen biçimde olmalıdır:

FORMAT :

Program _____ : Microsoft Word
Kağıt boyutu _____ : 210x297 mm

MARJLAR:

Üst _____ : 3 cm
Alt _____ : 3 cm
Sağ _____ : 2 cm
Sol _____ : 2 cm

BAŞLIK/ ALTLIK:

Üst _____ : 2 cm
Alt _____ : 2 cm

METİN:

Yazı _____ : Times New Roman, 11 punto
Paragraf başı _____ : 1,25 cm.
Paragraf aralığı _____ : önce 0,6 nk
Satır aralığı _____ : Tek
Metin alıntıları _____ : *İtalik*

DİPNOT:

Yazı _____ : Times New Roman, 9 punto
Satır aralığı _____ : Tek
Asılı _____ : 0

- Makale, Türkçe, İngilizce, Almanca veya Fransızca olabilir. Makale için 200 kelimeyi geçmeyen, Türkçe ve İngilizce Özet / Abstract yazılmalıdır.
- Makalede konuyu tanımlayan Türkçe ve İngilizce, en fazla yedi tane Anahtar Sözcükler / Keywords verilmelidir.
- Yazar, makalenin ilk sayfasında yer alan adının-soyadının olduğu kısma yıldızlı dipnot koyarak Akademik unvanını, çalıştığı kurumu ve e-posta adresini parantez içinde ve italik olarak belirtmelidir.

Örnek:

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (*abc@deu.edu.tr*).

- Makalede konunun içeriğine uygun ana başlıklar 1. 2. 3. şeklinde, alt başlıklar: 1.a. 2.a. 3.b şeklinde numaralandırılmalıdır.
- Makalenin en sonunda yapılan araştırmanın sonuçları Sonuç bölümünde belirtilmelidir.
- Makaleye eklenmesi istenen harita veya resimler Word (.doc, .docx) belgesine konulduğu gibi harita ve resimlere sıra numarası verilerek makaleden ayrı olarak da gönderilmelidir.
- Grafikler, Microsoft Office Excel (.xls) veya Word (.doc, .docx) belgesinde hazırlanmalı ve belge içerisine uygun biçimde konulmalıdır.

DİPNOTLARIN VERİLMESİ

- Kaynak ilk defa verilirken yazarın adı ve soyadı tam olarak yazılmalıdır.
- Kaynak eserin adı İtalik olarak yazılmalıdır.
- Kaynak eserin yayınevi, basım yeri, yılı ve sayfa numarası verilmelidir.
- Dipnot 9 punto ile Times New Roman yazı tipinde verilmelidir.

Örnek:

²⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, Ak yay., İstanbul, 1973, s.41.

- Bir makale dipnot olarak gösterilirken, makale adı “tırnak içerisinde” gösterilmeli ve makalenin yer aldığı kaynak eser yine italik olarak verilmelidir.

Örnek:

²⁵ Oktay Gökdemir, “Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

- Aynı eser arka arkaya tekrar kaynak olarak gösterilecekse, şöyle yazılmalıdır:

Adı geçen arşiv : A.g.a.

Adı geçen bilgi notu : A.g.b.

Adı geçen dergi : A.g.d.

Adı geçen eser : A.g.e.

Adı geçen kararname : A.g.k.

Adı geçen makale : A.g.m.

Adı geçen rapor : A.g.r.

Adı geçen tez : A.g.t.

Adı geçen yayın : A.g.y.

Örnek:

²⁵ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

²⁶ A.g.m., s.25.

- Dipnotta yer alan kaynak tekrar gösterileceği zaman araya başka bir kaynak kullanılmışsa şöyle yazılmalıdır:

Örnek:

²⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, Ak yayınları, İstanbul, 1973, s.41.

²⁵ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

²⁶ A.g.m., s.25.

²⁷ Uluğ, a.g.e., s.53.

²⁸ A.g.e., s.58.

²⁹ Gökdemir, a.g.m., s.27.

- Dipnotta birden fazla sayfanın gösterilmesi halinde sayfa numarası "ss." şeklinde verilmelidir.

Örnek:

³⁰ A.g.m., ss.21-29.

³¹ Uluğ, a.g.e., ss.45-51.

- Tarihi kaynaklar (Örn: İbn-i Bibi, Evliya Çelebi, Strabon) için basım yılı yazılmaz.
- .pdf formatlı makaleler ve İnternet Kaynakları, varsa sitenin bağlı olduğu kurum, kuruluş adı, adres satırı ve parantez içinde siteye erişim tarihi verilmelidir.

Örnek:

³² Mahir Küçükvatan, "Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/dergi%2024/05-%20Mahir.pdf, (Erişim: 01.12.2012).

KAYNAKÇANIN HAZIRLANIŞI

- Kaynakçaya eklenecek olan eser türlerinin sırası aşağıdaki gibi olmalıdır:
  - I. Arşiv Kaynakları**
  - II. Resmi Yayınlar**
  - III. Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)**
  - IV. Kitaplar**
  - V. Makaleler**
  - VI. İnternet Kaynakları**
  - VII. Sözlü Tarih Görüşmeleri**

- Dipnotlarda kullanılan kaynaklar, yazının sonunda alfabetik sıraya (A-Z) göre KAYNAKÇA listesinde verilir.

Örnek:

MANGO, Andrew, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
ULUĞ, Naşit Hakkı, *Üç Büyük Devrim*, Ak yayınları, İstanbul, 1973.

- Arşiv kaynakları öncelikle belgenin alındığı yer, dosya numarası, varsa gömlek numarası şeklinde verilmelidir.
- Gazete ve dergiler alfabetik sıra ile belirtilmelidir.

Örnek:

III. Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

Akşam,
Cumhuriyet,
Hürriyet,
Tarih ve Toplum.

- Yazar, yukarıda belirtilen kurallara göre hazırlanmış metnin bir çıktısını postayla ve aynı zamanda e-mail (cttad.deu@gmail.com) yoluyla editöre göndermelidir. Yazar, elektronik adresini ve telefonunu mutlaka yazmalıdır.

BAZI KISALTMALAR

Cilt	: C.
Sayı	: S.
Editör	: Ed.
Bakınız	: Bkz:
Çeviren	: Çev.
Hazırlayan	: Haz.
Basım Yeri Yok	: b.y.y.
Basım Tarihi Yok	: b.t.y.

PUBLICATION GUIDELINES

Original research articles, collections, translations, archival documents, necrologies, book reviews, and symposium announcements and news in our journal. It is understood that *submitted* manuscripts have *not* been published previously and are *not* being *submitted for publication elsewhere* even if it were in a different language. Submitted manuscripts are first examined by the editorial board, and then sent to two referees for blind review. Manuscripts that are approved by the two referees get published. If one of the referees finds the manuscript unsuitable for publication, it is assed on to a third referee. It is the author's responsibility to revise the manuscript based on the suggestions of the referees, and it is the obligation of the Board of Editors to ensure these suggestions are observed by the author. If deemed necessary, the editor is entitled to make changes in the spelling and language of the manuscript. . The author bears the sole responsibility for the contents of the manuscript.

ARTICLE WRITING GUIDELINES

- Format of article should be as follows:

FORMAT :

Program _____ : Microsoft Word

Paper Size _____ : 210x297 mm

MARGINS:

Top _____ : 3 cm

Bottom _____ : 3 cm

Right _____ : 2 cm

Left _____ : 2 cm

TITLE/ FOOTER:

Top _____ : 2 cm

Bottom _____ : 2 cm

TEXT:

Font and font size _____ : Times New Roman, 11

Indent first line of each paragraph: 1,25 cm.

Space between paragraphs _____ : 0,6 nk

Space between lines _____ : single

Quotations _____ : *Italics*

FOOTNOTE:

Writing _____ : Times New Roman, 9

Space between lines _____ : single

- Articles can be in Turkish, English, German or French. All articles should have Turkish and English abstracts.
- A maximum of seven subject keywords should be used and these should be in Turkish and the working language of the paper.
- Put an asterisk right next to his/her name on the title page to denote there is a footnote explaining the academic title, institution, and e-mail address (in parenthesis and *italics*)

Example:

* Assist. Prof. Dr., Rice University, History Department, (abc@rice.edu).

- In articles, main titles that are appropriate to the content of the topic should be numbered as **1. 2. 3.**, subtitles as **1.a. 2.a. 3.a.**
- Results of the research should be included in **Conclusion**.
- Maps or pictures that are to be added to the article should be submitted as Microsoft Office Word (.doc, .docx) document, numbered and sent in a different folder.
- Graphics should be prepared in Microsoft Office Excel (.xls) or Word (.doc, .docx) and inserted appropriately in the article.

GIVING FOOTNOTES

- The full name and last name of the author should be given when the source is given for the first time.
- Name of the source should be written in *italics*.
- Publisher, place of publication, year and page number of the book should be given.
- Footnote should be written in **Times New Roman** and font size 9.

Example:

²⁴ Andrew Mango, <i>Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey</i> , Overlook Press, New York, 1999, p.50.

- When articles are used in footnote, the title of the article should be in “quotation marks” and the title of the work where the article appeared should be given in *italics*.

Example:

²⁵ Name Surname, “Title of the Article”, *Name of the Journal*, Vol.VIII, Issue.15, Name of City, Year, p.23.

- If the same work will be referred to repeatedly, it should be written as follows:

Example:

Ibid., p.50.

- If another source is referred to between source A and its *ibid*, it should be written as follows:

Example:

²⁴ Andrew Mango, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999, p.50.

²⁵ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1968, pp.68-70.

²⁶ Mango, *ibid*, p.150.

- If multiple pages of the same source are to be referred to in the footnote, they should then be indicated as follows:

Example:

²⁷ Mango, *ibid*, pp.155-160.

- Retrieval date, URL of the web page and tags in articles or internet sources which are in .pdf format should be given as follows:

Example:

²⁸ Name Surname, “Title of the Article”, *Name of the Journal*, www.abcd.com (Access: 25.10.2014).

PREPARATION OF BIBLIOGRAPHY

- Works that will be added to bibliography should be in the following order:
  - I. Archive Sources**
  - II. Newspapers and Journals**
  - III. Books**
  - IV. Articles**
  - V. Internet Sources**
  - VI. Oral History Interviews**
- All sources used in footnotes are given in the **BIBLIOGRAPHY** and are alphabetized by last name.

Example:

LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1968.

MANGO, Andrew, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999.

- All works should be written in alphabetical order (A to Z) in subtitles.

Example:

II. Newspapers and Journal

Daily Mail

Daily Telegraph

Guardian

Observer

- Author should send his/her prepared article according to rules above via email (cttad.deu@gmail.com) and also forward it to the editor. Author must type his/her email address and phone number.